

गोमंतकीय ख्रिस्ती मराठी साहित्याचे संशोधन व संशोधक :
एक चिकित्सात्मक अभ्यास

गोवा विद्यापीठास पीएच. डी.
या पदवीसाठी सादर केलेला प्रबंध
(मराठी)

अभ्यासक

विनय मडगांवकर
मराठी विभाग
गोवा विद्यापीठ
ताळगाव पठार, गोवा, ४०३२०६

मार्गदर्शक

डॉ. सुनीता उम्रस्कर
मराठी विभाग
गोवा विद्यापीठ
ताळगाव पठार, गोवा, ४०३२०६

गोवा विद्यापीठ
ताळगाव पठार, गोवा, ४०३२०६
२०२१

DELARATION

I the undersigned Shri Vinay Madgaonkar hereby declare that the thesis entitled 'गोमंतकीय ख्रिस्ती मराठी साहित्याचे संशोधन व संशोधक : एक चिकित्सात्मक अभ्यास' has been written exclusively by me and no part of this thesis has been submitted earlier for the award of any Degree, Diploma, Associateship, Fellowship or other similar titles of this University or any other University.

Date: 15/11/2021

Place: Goa.

Vinay Madgaonkar
Research Student

CERTIFICATE FROM THE GUIDE

As per the Goa University Ordinance, I certify that has completed the Research work entitled 'गोमंतकीय ख्रिस्ती मराठी साहित्याचे संशोधन व संशोधक : एक चिकित्सात्मक अभ्यास' under my guidance and supervision and submitted to Goa University, Goa for Ph.D. degree,. It is further certified that, that work or its part has been not submitted to any Degree, Diploma, Associateship, Fellowship or other similar titles. I consider this work worthy for the award of the degree of Ph.D. in Marathi Literature.

Date: 15/11/2021

Place: Goa

Dr. Sunita Umraskar
Research Guide
Department of Marathi
Goa University
Taliegao Plateau Goa.

विशेषज्ञता प्रमाणपत्र

डॉ. सुनीता उम्रस्कर
मार्गदर्शक,
मराठी विभाग,
गोवा विद्यापीठ,
ताळगाव पठार, गोवा.

श्री विनय मडगांवकर यांनी गोवा विद्यापीठाच्या पीएच.डी मराठी पदवीसाठी सादर केलेला 'गोमंतकीय ख्रिस्ती मराठी साहित्याचे संशोधन व संशोधक : एक चिकित्सात्मक अभ्यास' या विषयावरील प्रस्तुत प्रबंध माझ्या मार्गदर्शनाखाली पूर्ण केलेला आहे. विषयाचा समावेश ख्रिस्ती मराठी साहित्य या विशेषज्ञतेमध्ये (Specialization) होतो.

दिनांक : १५/११/२०२१
स्थान : गोवा.

डॉ. सुनीता उम्रस्कर
मार्गदर्शक,
मराठी विभाग,
गोवा विद्यापीठ.
ताळगाव पठार, गोवा.

कृतज्ञता

गोमंतकीय साहित्य, संस्कृती आणि इतिहास हे आपल्या जिव्हाळ्याचे विषय आहेत. राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील यांच्या सहसंबंधांचे मूल्यमापन करणे अनुस्यूत असल्याने कर्तव्य भावनेने 'गोमंतकीय ख्रिस्ती मराठी साहित्याचे संशोधन व संशोधक : एक चिकित्सात्मक अभ्यास' हा विषय प्रबंधासाठी निवडला. त्याची पूर्वतयारी म्हणून ख्रिस्ती मराठी साहित्याचा मूलाधार असलेला 'बायबल' या ग्रंथाचा प्रथमतः अभ्यास केला. रोमन लिपीतील 'क्रिस्तपुराण' आणि तीन विलापिका या साहित्यकृतींच्या जुन्या हस्तलिखितांचा शोध घेतला. त्याआधारे देवनागरी लिपीत लिप्यंतर केलेल्या साहित्यकृतींचे विश्लेषण केले. ख्रिस्ती मराठी ग्रंथकारांनी पोर्तुगीजपूर्व मराठी ग्रंथांचा आधार घेतला होता. त्यांचा शोध घेऊन त्यांचे तुलनात्मक अध्ययन केले. तद्नंतर संशोधकांनी त्यावर केलेल्या संशोधनाचे चिकित्सात्मक विवरण केले.

गोमंतकीय ख्रिस्ती मराठी साहित्यकृतींवर दिग्गज संशोधकांनी केलेल्या संशोधनाची चिकित्सा करणे आव्हानात्मक होते. परमेश्वराच्या आशीर्वादाने आणि अनेकांच्या सहकार्यामुळे हे शक्य झाले. भारतीय ग्रंथांचा परिचय करून देणारे आचार्यवर आणि संशोधन कार्याची प्रेरणा देणारे गुरुजन यांच्यामुळे ही संशोधन प्रक्रिया सुलभ झाली.

गोवा विद्यापीठाचे कुलगुरु डॉ. हरिलाल मेनन यांची मी प्रथमतः कृतज्ञता व्यक्त करतो. माजी प्रभारी कुलसचिव डॉ. राधिका नायक यांनी केलेल्या सहकार्याबद्दल त्यांना धन्यवाद देतो. गोवा विद्यापीठातील भाषा विभाग समुहाचे अधिष्ठाता डॉ. श्रीपाद भट, हिंदी विभाग प्रमुख डॉ. वृषाली मांद्रेकर यांची मी कृतज्ञता व्यक्त करतो. मराठी विभाग प्रमुख तसेच मार्गदर्शक डॉ. सुनीता उम्रस्कर, गोवा विद्यापीठातील भाषा विभाग समुहाच्या माजी अधिष्ठाता डॉ. नीना काल्जेरीया यांचे मी आभार मानतो.

फादर नेल्सन फाल्कांव, सुरेश आमोणकर, डॉ. सुधीर तडकोडकर, डॉ. अशोक मणगुतकर, गुजरात येथील सयाजीराव गायकवाड विद्यापीठाच्या मराठी विभागाचे प्रमुख डॉ. संजयकुमार करंदीकर, कर्नाटक येथील डॉ. अमृत यार्दी, शिखर पुणे येथील डॉ. बाळकृष्ण लळीत या संशोधन क्षेत्रातील सर्व विद्वज्जनांशी संवाद साधल्यामुळे मनात उद्भवलेल्या विविध संदेहांचे निरसन झाले.

गोवा विद्यापीठातील माजी प्रभारी कुलगुरू डॉ. जनार्दनम, डॉ. अनुराधा वागळे, डॉ. अॅथनी वेयेगस, डॉ. सविता केरकर, प्रार्थर्य रामराव वाघ या ज्येष्ठ प्राध्यापकांनी सदैव सस्नेह सहाकार्य केले. सचिन संभाजी, सचिन पाटील, नितीन पाटील, डॉ. प्रणव नाईक या मित्रांनी नेहमीच प्रोत्साहन दिले. पत्नी जया मडगांवकर आणि पुत्र श्रेय मडगांवकर यांनी या कार्यात दिलेली साथ अनमोल आहे. संत सोहिरोबानाथ आंबिये महाविद्यालयातील मराठी विभाग प्रमुख डॉ. नीता तोरणे आणि ग्रंथपाल प्रमोद केरकर यांनी तत्परतेने मदत केली.

पुणे विद्यापीठाचे जयकर ग्रंथालय, म्हैसुर येथील भारतीय भाषा संस्थान (C.I.I.L.) चे ग्रंथालय, गोवा विद्यापीठाचे ग्रंथालय, पणजी येथील कृष्णदास शामा केंद्रीय ग्रंथालय आणि सरस्वती मंदिर ग्रंथालय, सावर्डे येथील शासकीय ग्रंथालय, शिवोली येथील सद्गुरू जीवनमुक्त महाराज ग्रंथालय, मडगांव येथील गोमंत विद्यानिकेन ग्रंथालय या सर्व ग्रंथालयांच्या कर्मचाऱ्यांचे मी विनंम्रपणे आभार मानतो. यांच्या सौजन्यशील सहकार्यामुळे दुर्लभ असे संदर्भ ग्रंथ मला उपलब्ध झालेत.

गोवा विद्यापीठात कार्य करत असताना आमच्या मराठी विभागातील सहकारी प्रा. विनायक बापट, प्रा. चिन्मय घैसास आणि प्रा. पूर्वा वस्त तसेच कार्यालयीन कर्मचारी मर्लीन फेर्नांडीस आणि चंद्रशेखर आमोणकर या सर्वांनी बहूमोल सहकार्य केले.

सर्वांना मनःपूर्वक धन्यवाद.

अनुक्रमणिका

भूमिका

प्रकरण १. गोमंतकीय ख्रिस्ती मराठी साहित्याची पार्श्वभूमी

इतिहास, साहित्य आणि संशोधन

प्रकरण २. फादर थॉमस स्टीफन्स विरचित क्रिस्तपुराण

संशोधन व संशोधक

प्रकरण ३. पीटर पुराण, सांतु आंतोनिची जिवित्वकथा

आणि सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश या ग्रंथांचा

संशोधनात्मक अभ्यास

प्रकरण ४. ख्रिस्ती मराठी विलापिकांचा संशोधनात्मक

अभ्यास

प्रकरण ५. उपसंहार

परिशिष्ट

भूमिका

प्रास्ताविक

सोळाव्या शतकात ख्रिस्ती धर्मप्रसारासाठी डोमिनिकन्स, फ्रान्सिस्कन आणि जेजुइत पंथीय मिशनरी गोव्यात आले होते. यापैकी केवळ जेजुइतांनी स्थानिक भाषा आत्मसात करून मोठ्या प्रमाणात मराठी साहित्याची निर्मिती केली. संशोधकांनी या ख्रिस्ती मराठी साहित्यकृतींवर उपलब्ध साधनांच्या आधारे संशोधन केले. प्रस्तुत 'गोमंतकीय ख्रिस्ती मराठी साहित्याचे संशोधन व संशोधक : एक चिकित्सात्मक अभ्यास' या प्रबंधात ख्रिस्ती मराठी साहित्यकृतींचा आणि संशोधकांनी केलेल्या संशोधनाचा चिकित्सात्मक अभ्यास केला आहे.

विषयाची निवड

गोमंतकीय ख्रिस्ती मराठी साहित्य आणि त्यावर झालेले संशोधन, याविषयी जाणून घ्यायची जिज्ञासा होती. ख्रिस्ती ग्रंथकारांनी निर्माण केलेल्या साहित्यावर या पूर्वी संशोधन झाले आहे. संशोधकांनी प्रसिद्ध केलेल्या ग्रंथांच्या अध्ययनामुळे समजले, की आधीच्या संशोधकांनी ख्रिस्ती मराठी साहित्याच्या भाषिक विश्लेषणाला अधिक प्राधान्य दिले आहे. त्यांचे कार्य अभ्यासनीय असेच आहे. वास्तविक ख्रिस्ती मराठी साहित्य संशोधनात भाषिक संशोधनासह या साहित्यकृतींच्या आशयाचेही यथोचित संशोधन अनुस्यूत आहे. यास्तव संशोधकांनी केलेल्या संशोधनासह त्यांच्याकडून राहून गेलेल्या विषयांचेही संशोधन करण्यासाठी 'गोमंतकीय ख्रिस्ती मराठी साहित्याचे संशोधन व संशोधक : एक चिकित्सात्मक अभ्यास' हा विषय प्रबंधासाठी निवडला आहे.

ख्रिस्ती मराठी साहित्य

गोव्यात जेजुइत मिशनऱ्यांनी आपल्या धर्मप्रसाराच्या उद्देशाने निर्माण केलेल्या मराठी साहित्यकृतींमध्ये फादर स्टीफन्स विरचित 'क्रिस्तपुराण', फादर क्रुवा कृत 'पीटर पुराण', फादर सालदांज रचित 'सांतु आंतोनिची जिवित्कथा', फादर सिमांव गोमिश लिखित 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश' आणि तीन ख्रिस्ती मराठी

विलापिका यांचा समावेश आहे. या साहित्यापैकी 'क्रिस्तपुराण' आणि 'पीटर पुराण' या ग्रंथांच्या ग्रंथकारांनी हे ग्रंथ मराठी असल्याचे स्वतः ग्रंथातच स्पष्ट केले आहे. 'सांतु आंतोनिची जिवित्कथा', 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश' आणि तीन ख्रिस्ती विलापिका, हे साहित्य मराठी असल्याचे संशोधकांनी नमूद केले आहे.

ख्रिस्ती मराठी साहित्याचे संशोधन व संशोधक

ख्रिस्ती मराठी साहित्यावर मोजक्याच संशोधकांनी वृत्ती गांभीर्याने संशोधन केले आहे. त्यात वि. का. राजवाडे, पांडुरंग पिसुर्लेकर, अ. का. प्रियोळकर, स. गं. मालशे, गंगाधर मोरजे, कारिदाद द्रागो, जोजफ साल्डाणा, शांताराम बंडेलू, वि. बा. प्रभुदेसाई, लक्ष्मीकांत व्यं. प्रभू भेंब्रे, पांडुरंग शिरोडकर, सुरेश आमोणकर, सु. म. तडकोडकर, नेल्सन फाल्कांव इत्यादी संशोधकांनी या साहित्याचा संशोधनात्मक अभ्यास केला आहे.

परदेशी धर्मप्रचारकांनी स्थानिकांसाठी केलेल्या ग्रंथनिर्मिती मागची कारणमीमांसा, ग्रंथीय मराठी भाषेकरता रोमन लिपीचे उपयोजन, ख्रिस्ती धर्मतत्त्व तथा विधी यांसाठी पोर्तुगीज शब्द, विशिष्ट धार्मिक संकल्पनांसाठी हिंदू पुराणग्रंथातील शब्दांचा जाणीवपूर्वक उपयोग, या सर्वांचे प्रयोजन समजण्यासाठी संशोधकांना ऐतिहासिक दस्ताऐवजांचा अभ्यास करणे अपरिहार्य ठरले. अशा संशोधकांनी मांडलेल्या संशोधित तथ्यांचा, मूळ साहित्यकृतीमधील आशयाचा सप्रमाण शोध घेण्यासाठी संशोधकाला गोमंतकीय साहित्य, संस्कृती आणि इतिहास यांचा अभ्यास अनिवार्य आहे, हे येथे नमूद करणे आवश्यक आहे.

प्रबंधाची व्याप्ती

पोर्तुगीज कालखंडातील जेजुइत ग्रंथकारांनी निर्माण करून गोव्यात प्रसिद्ध केलेले 'क्रिस्तपुराण', 'पीटर पुराण', 'सांतु आंतोनिची जिवित्कथा', 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश' आणि तीन ख्रिस्ती मराठी विलापिका असे ख्रिस्ती मराठी साहित्य अभ्यासासाठी उपलब्ध आहे. 'क्रिस्तपुराणाच्या अभ्यासकाला बायबलचा चांगला परिचय पाहिजे,' असे अ. का. प्रियोळकरांनी म्हटले आहे.

वास्तविक केवळ क्रिस्तपुराणाच्याच अभ्यासकाला नव्हे, तर मिशनरीनिर्मित सर्वच ख्रिस्ती मराठी साहित्यकृतींचा मूलाधार बायबल असल्याने, या सर्व ख्रिस्ती साहित्यकृतींच्या अभ्यासकांना बायबलचे ज्ञान अत्यावश्यक आहे. या ख्रिस्ती मराठी ग्रंथांचा आणि त्या ग्रंथांवर संशोधकांनी केलेल्या संशोधनाचा चिकित्सात्मक अभ्यास प्रस्तुत प्रबंधात केला आहे.

वस्तुतः जेजुइत धर्मोपदेशक लिखित मराठी साहित्य, हे गोव्यातील तत्कालीन ऐतिहासिक परिस्थितीचे फलित आहे. फादर स्टीफन्सने क्रिस्तपुराणात केलेले धर्मांतराचे वर्णन, फादर क्रुवाने पीटर पुराणात गोव्यातील हिंदूंच्या पुराणकथांवर कौशल्याने केलेला तत्त्ववाद, 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश' या ग्रंथात सिमांव गॉमिश यांनी देसू प्रांतातील तत्कालीन समाजस्थितीचे मांडलेले निरीक्षण, असे विषय तत्कालीन इतिहासाशी संबंधित असल्याने साहित्यकृतीतील या आशयाचेही यथोचित संशोधन प्रस्तुत प्रबंधात केले आहे. त्यामुळे प्रबंधाची व्याप्ती केवळ ख्रिस्ती मराठी साहित्याचे संशोधन आणि संशोधकांनी मांडलेल्या तथ्यांची चिकित्सा करण्याइतकीच मर्यादित नसून साहित्यकृतींच्या विविध आयामांचे संशोधन अनुस्यूत असल्याने विस्तारलेली आहे.

प्रबंधाची मर्यादा

ख्रिस्ती धर्मप्रसारकांनी भारतात विविध प्रांत प्रदेशात धर्मप्रसाराच्या उद्देशाने त्या त्या स्थानिक भाषेत मोठ्याप्रमाणात ग्रंथनिर्मिती केली आहे. प्रबंध लेखनाच्या मर्यादा लक्षात घेतल्यास गोमंतकीय ख्रिस्ती मराठी साहित्य संशोधनाला प्राधान्य देणे संयुक्तिक ठरले. प्रस्तुत प्रबंधात केवळ जेजुइत मिशनऱ्यांनी सतराव्या शतकात रचलेले 'क्रिस्तपुराण', 'पीटर पुराण', 'सांतु आंतोनिची जिवित्त्वकथा' आणि अठराव्या शतकातील 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश' हे ग्रंथ आणि तीन ख्रिस्ती मराठी विलापिका अशा या गोमंतकीय ख्रिस्ती मराठी साहित्यावर संशोधकांनी केलेल्या संशोधनाचा चिकित्सात्मक अभ्यास केला आहे. संशोधकांच्या संशोधनातील निःसंदिग्ध तथ्यांचे, तर्कांचे तसेच त्यांच्याकडून राहून गेलेल्या काही उर्वरित विषयांचेही साधार संशोधन केले आहे.

गृहितके

प्रस्तुत प्रबंधाची गृहितके अशी आहेत.

१. ख्रिस्ती मराठी साहित्य संशोधकांनी भारतातील ख्रिस्ती धर्माचा इतिहास कथन करताना वास्को-द-गामाच्या भारत भेटीपासून प्रारंभ केला आहे. वास्तविक वास्को-द-गामा भारतात पोहोचण्याआधी आणि पोर्तुगीज गोव्यात येण्यापूर्वी भारतात ख्रिस्तीधर्माचा प्रसार झाला होता.
२. मिशनऱ्यांनी नवख्रिस्ती झालेल्यांना हिंदूंचे धर्मग्रंथ पठण करण्यास प्रतिबंधित केले होते. त्याच ग्रंथांचा आधार घेत फादर स्टीफन्स, फादर क्रुवा या ख्रिस्ती ग्रंथकारांनी अनुक्रमे 'क्रिस्तपुराण', 'पीटर पुराण' हे ग्रंथ रचले. 'श्रीकृष्णचरित्रकथा' या ग्रंथाच्या तुलनात्मक अध्ययनाने हे प्रमाणित करता येते.
३. सतराव्या शतकात मिशनऱ्यांनी नवख्रिस्तींचा बुद्धीभेद करण्यासाठीच मराठी ग्रंथांची निर्मिती केली होती. त्यासाठी त्यांनी स्थानिक धर्मांतरित निष्णात विद्वज्जनांचे सहकार्य घेतले होते.
४. स्टीफन्सची उपलब्ध हस्तलिखित पत्रे, तत्कालीन दस्तऐवज यांतील काही विषय आणि क्रिस्तपुराण या ग्रंथातील आशय अभिव्यक्तीमध्ये साम्य आहे.
५. तत्कालीन धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक विषयांचा अभ्यास करण्यासाठी हे ख्रिस्ती मराठी ग्रंथ, वाङ्मयीन स्रोत म्हणून अभ्यासनीय आहे.
६. ख्रिस्ती ग्रंथकारांचा मराठी ग्रंथासाठी रोमन लिपीच्या उपयोजनाचा निर्णय धार्मिक हेतूने प्रेरित होता. या ग्रंथांच्या हस्तलिखित प्रतीसाठी देवनागरी लिपी योग्य होती.
७. पूर्वीच्या संशोधकांनी भाषिक संशोधनाला अधिक प्राधान्य दिले आहे. ख्रिस्ती मराठी साहित्य संशोधनात आशयाचाही अभ्यास महत्त्वपूर्ण आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

प्रस्तुत प्रबंधात गोमंतकीय खिस्ती मराठी साहित्य संशोधनाचा विविध आयामांनी अभ्यास केला आहे. या संशोधनाची उद्दिष्टे अशी आहेत.

१. आतापर्यंत झालेल्या खिस्ती मराठी साहित्य संशोधनाचे स्वरूप अभ्यासणे आणि संशोधित तथ्यांचे पुनरावलोकन करणे.
२. संशोधकांनी केलेल्या भाषिक संशोधनाचा अभ्यास करून नव्या अन्वयार्थाचा वेध घेणे.
३. संशोधकांनी अभ्यासलेल्या मूळ खिस्ती मराठी साहित्यकृतींचा तसेच उपलब्ध साधनांचा अभ्यास करून, त्यात राहून गेलेल्या उर्वरित विषयांचा शोध घेणे.
४. खिस्ती वाङ्मयासंदर्भात संशोधकांच्या संदिग्ध विधानांचा सप्रमाण उलगडा करणे.
५. खिस्ती साहित्याच्या लिप्यंतर पद्धतीचे विश्लेषण करणे.
६. मूळ मराठी ग्रंथांचा खिस्ती साहित्यावर संशोधकांनी दर्शवलेला प्रभाव अभ्यासणे.

उपरोक्त उद्दिष्टांनुसार प्रस्तुत प्रबंधातील पाच प्रकरणांमध्ये खिस्ती मराठी साहित्याचा आणि त्यावरील संशोधनाचा चिकित्सात्मक अभ्यास केला आहे.

संशोधन पद्धती

संशोधन क्षेत्रात 'महाजनेन येन गतः सा पंथः', अशा धारणेला अनुरूप अनुकरणाने मार्गक्रमण करण्याऐवजी, 'पुढीलांशी मार्ग पुसतू।' या भूमिकेने संशोधकांनी अभ्यासलेल्या मूळ साहित्यकृतींचा, ऐतिहासिक संशोधन साधनांचा आणि त्या आधारे त्यांनी केलेल्या संशोधन कार्याचा चिकित्सात्मक अभ्यास करण्यासाठी पुढील संशोधन प्रद्धतींचे उपयोजन केले आहे.

तौलनिक संशोधन पद्धती (Comparative Research Method)

अभिजात प्रज्ञा आणि प्रगल्भ काव्यप्रतिभेचे दर्शन घडविणाऱ्या ज्ञानेश्वरी, एकनाथी भागवत, श्रीकृष्णचरित्रकथा अशा पोर्तुगीजपूर्व हिंदूंच्या ग्रंथांचे अनुकरण ख्रिस्ती ग्रंथकारांनी केल्यामुळे या ग्रंथांतील काही ओव्या आणि ख्रिस्ती ग्रंथातील ओव्या यांचे तुलनात्मक विश्लेषण करण्यासाठी प्रस्तुत प्रबंधात तौलनिक संशोधन पद्धतीचा अवलंब केला आहे.

स्टीफन्सच्या 'दौत्रिन क्रिस्ता' या ग्रंथाला स्थानिकांची स्वीकृती प्राप्त होत नसल्याने स्टीफन्स 'क्रिस्तपुराण' या ग्रंथाची रचना करायला प्रवृत्त झाला, हे वास्तव निर्विवाद आहे. 'दौत्रिन क्रिस्ता' या ग्रंथाच्या तुलनेत 'क्रिस्तपुराण' हा ग्रंथ अधिक लोकप्रिय ठरला. त्यामुळे या दोन्ही ग्रंथांचे तुलनात्मक अध्ययन करणे क्रमप्राप्त होते. भिन्न प्रांतातील अशाच आणखी एका उपलब्ध झालेल्या दौत्रिनाचा परामर्श घेतल्याने भिन्न भाषिक स्वरूपाचा प्रत्यय आला.

ख्रिस्ती मराठी साहित्यामध्ये अंतर्गत प्रतित होणारे साम्य-भेद स्पष्ट करण्यासाठी क्रिस्तपुराण, पीटर पुराण, सांतु आंतोनिची जिवित्वकथा, सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश आणि तिन्ही विलापिका यांचा परस्पर तुलनात्मक अभ्यास केला आहे. प्रस्तुत प्रबंधात भारतीय आणि पाश्चात्य भाषा, साहित्य आणि इतिहास यांमधील साम्य-भेदांचे तुलनात्मक विवेचन काही प्रमाणात आले आहे.

तथ्यशोधक संशोधन पद्धती (Fact finding Research Method)

प्रस्तुत प्रबंधात संशोधकांच्या संशोधित तथ्यांचा शोध, त्यांनी अभ्यासलेल्या ऐतिहासिक साधनांच्या आणि मूळ ख्रिस्ती मराठी साहित्यकृतींच्या अभ्यासाने घेतला आहे. तसेच ख्रिस्ती साहित्यिकांनी रचलेल्या रचनांमधील तथ्यांचा शोध, या साहित्याचे उगमस्थान असलेल्या बायबलमध्ये घेतला आहे.

संशोधनाचे आधारग्रंथ आणि संदर्भ ग्रंथ

प्रस्तुत प्रबंधात संशोधनासाठी काही ग्रंथांचा प्रामुख्याने आधार घेतला आहे. त्यात गीताप्रेस गोरखपूर प्रकाशित श्रीमद्भगवद्गीता, बायबिल सोसाइटी

ऑफ इंडिया प्रकाशित 'धर्मशास्त्र' बायबल, Theological Publication in India यांनी प्रकाशित केलेले 'The Holy Bible', कारिदाद द्रागो संपादित 'क्रिस्तपुराण', अ. का. प्रियोळकर संपादित 'फ्रेंच कवीनें लिहिलेलें मराठी पुराण' (पीटर पुराण), 'सांतु आंतोनिची जिवित्कथा', 'क्रिस्ताचे यातनागीत' ही विलापिका, वि. बा. प्रभुदेसाई संपादित 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपादेश', 'श्रीकृष्णचरित्रकथा', 'क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण-प्रसंगीचे विळाप' आणि 'क्रिस्ताचे यातनागीत' विलापिका या आधारग्रंथांचा चिकित्सात्मक अभ्यास केला आहे.

प्रस्तुत संशोधनात या आधारग्रंथातील ओव्या, शब्द आणि अक्षरांचे जसे रूप आहे, तसेच या प्रबंधात घेतलेले आहे. आवश्यक त्या ठिकाणी ग्रंथाचा उल्लेख करताना ग्रंथाच्या नावाबरोबर त्यातील अध्याय तथा अवस्वरू आणि ओवी क्रमांक दिला आहे. ज्या ठिकाणी संपादित ग्रंथाचा संदर्भ घेतला आहे, तसेच संशोधक, संपादक, अभ्यासक, ग्रंथकार यांच्या मतांचा उल्लेख केला आहे, आंतरजालाच्या आधारे माहिती घेतली आहे, त्या सर्वांचा संदर्भसूचीत समावेश केला आहे. प्रस्तुत प्रबंधाच्या मुद्रणामध्ये सूक्ष्म भेद असलेले वर्ण आहेत. यात उपलब्ध असलेल्या 'ख' आणि 'ख' अशा दोन भिन्न चिन्हांपैकी खगोल, खाली अशा शब्दांकरता 'ख' हे चिन्ह वापरले आहे तर 'खिस्ती' करता 'ख' या चिन्हाचे उपयोजन केले आहे.

प्रबंधाचे स्वरूप

'गोमंतकीय खिस्ती मराठी साहित्य संशोधन व संशोधक : एक चिकित्सात्मक अभ्यास' या प्रबंधाची चार प्रकरणे आहेत. 'गोमंतकीय खिस्ती मराठी साहित्याची पार्श्वभूमी इतिहास, साहित्य आणि संशोधन' या प्रथम प्रकरणात गोमंतकीय खिस्ती मराठी साहित्याची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी स्पष्ट केली आहे. पोर्तुगीजपूर्व काळात हिंदुस्थानात येशूच्या शिष्याने केलेला धर्मप्रसार, त्याच्या शिष्यपरंपरेतील पंथानुयायी खिस्ती असूनही त्यांचे पंथांतर करणारे पोर्तुगीज, हिंदुस्थानातील सत्तासंघर्ष, खिस्ती धर्मप्रसार, पंथांचा परिचय, धर्मांतर,

‘Inquisition’, ख्रिस्ती मराठी ग्रंथनिर्मिती, संशोधकांचा दृष्टिकोन या संदर्भात प्रथम प्रकरणात विवरण केले आहे.

‘फादर थॉमस स्टीफन्स विरचित क्रिस्तपुराण : संशोधन व संशोधक’ या द्वितीय प्रकरणात संशोधकांनी करून दिलेला ग्रंथकार स्टीफन्सचा परिचय, गोव्यातील त्याचे कार्य, ग्रंथनिर्मिती, प्राप्त झालेली स्टीफन्सची हस्तलिखित पत्रे यांचा संशोधनात्मक आलेख मांडला आहे. ‘पीटर पुराण, सांतु आंतोनिची जिवित्कथा आणि सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश या ग्रंथांचा संशोधनात्मक अभ्यास’ या तृतीय प्रकरणात तीन ग्रंथरचने मागची कारणमिमांसा, ग्रंथांच्या संदर्भात संशोधकांची मते, ग्रंथातील साम्य-भेद या विषयी संशोधन केले आहे.

‘ख्रिस्ती मराठी विलापिकांचा संशोधनात्मक अभ्यास’ या चतुर्थ प्रकरणात ‘विलापिका’ या काव्यप्रकाराचे स्वरूप व वैशिष्ट्ये स्पष्ट करून ख्रिस्ती मराठी विलापिकांचे रचनाकार, वर्णविषय, साम्य-भेद, शब्दांचे विशेष यांचा चिकित्सात्मक अभ्यास केला आहे. या सर्व ख्रिस्ती मराठी साहित्यकृतींचे भारतीय संस्करण, भाषिक तसेच वाङ्मयीन मूल्यमापन, तात्त्विक विवेचन, पोर्तुगीजपूर्व मराठी ग्रंथांचा प्रभाव, लिप्यंतर, संशोधकांची मते, प्रतिवाद यांचे विश्लेषण केले आहे. प्रबंधातील चारही प्रकरणांचा उपसंहार पाचव्या प्रकरणात मांडला आहे. शेवटी संशोधनास समर्पक परिशिष्टे दिलेली आहेत.

प्रकरण १

गोमंतकीय ख्रिस्ती मराठी साहित्याची पार्श्वभूमी इतिहास, साहित्य आणि संशोधन

- १.१ प्रास्ताविक
- १.२ गोमंतक
- १.३ गोमंतकाविषयी अभ्यासकांची मते
- १.४ गोव्याच्या इतिहासामुळे गोव्याचा भूगोल बदलला
- १.५ गोमंतकीय मराठी साहित्याची परंपरा
- १.६ येशूलाच 'ख्रिस्त' मानणारे ख्रिस्ती
- १.७ ख्रिस्तीधर्मीयांचा जगभर धर्मप्रसार
- १.८ ख्रिस्ती धर्मसत्ता आणि राजसत्ता
- १.९ भारतात येण्यासाठी जलमार्गाचा शोध
- १.१० ज्ञानदेवांचे खगोल विज्ञान
- १.११ युरोपियनांचा जलमार्ग शोधण्याचा प्रयत्न
- १.१२ भारतात पोर्तुगीजपूर्व ख्रिस्ती धर्म
- १.१३ येशूचा शिष्य सेंट थॉमस याचा भारतात धर्मप्रसार
- १.१४ भारतात ख्रिस्तीजनांचा शोध
- १.१५ कालिकटचा राजा 'समुद्री'
- १.१६ जागतिक इतिहासातील यशस्वी जलसफर
- १.१७ भारतातील धर्माधीष्टीत राजसत्ता
- १.१८ भारतातील राजकीय स्थित्यंतरे
- १.१९ पोर्तुगीजांच्या सत्तासंघर्षाचा आलेख मांडणारी 'महिकावतीची बखर'
- १.२० पोर्तुगीजांनी गोवा जिंकले
- १.२१ पोर्तुगीजांची कार्यप्रणाली
- १.२२ गोव्यात ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार
- १.२३ धर्मच नव्हे, तर भारतीयत्व नष्ट करण्याचा प्रयत्न

- १.२४ नवखिस्तींचे धर्मांतर, नामांतर आणि राष्ट्रांतर
- १.२५ कोमुनदादीतील नवखिस्तींचे नामांतर आणि चर्चला सहकार्य
- १.२६ सिरीयन ख्रिश्चनांचे पंथांतर
- १.२७ पॅरिशींवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी बिशप
- १.२८ गोव्यात खिस्ती धर्मप्रसार करणारे मिशनरी
- १.२९ खिस्ती धर्मप्रसारसाठी गोवा विभागला
- १.३० गोव्यातील पोर्तुगीजांची परिस्थिती
- १.३१ गोव्यात 'इन्क्विझिशन'
- १.३२ संशोधन ग्रंथ : 'The Goa Inquisition'
- १.३३ इन्क्विझिशनचा परिणाम
- १.३४ पोर्तुगीजांचे भाषिक धोरण
- १.३५ देशी भाषेत धर्मप्रसार
- १.३६ देशी भाषांसंदर्भात पाचव्या खिस्ती धर्मपरिषदेत ठराव
- १.३७ मराठी भाषेतून धर्मप्रसार
- १.३८ खिस्ती मराठी साहित्य
- १.३९ खिस्ती मराठी साहित्याचे संशोधक
- १.४० लिपीचे महत्त्व, स्वरूप आणि खिस्ती साहित्य
- १.४१ खिस्ती धर्मप्रसारासाठी रोमन लिपीचे उपयोजन
- १.४२ गोव्यातील पहिला छापखाना
- १.४३ संशोधकांनी केलेले खिस्ती मराठी साहित्याचे लिप्यंतर
- १.४४ संशोधकांचा खिस्ती साहित्य-इतिहास या संबंधीच्या पत्रांचा अभ्यास
- १.४५ खिस्ती मराठी साहित्य आणि संशोधकांचा दृष्टिकोन
- समारोप
- निष्कर्ष
- संदर्भ सूची

प्रकरण १

गोमंतकीय ख्रिस्ती मराठी साहित्याची पार्श्वभूमी

इतिहास, साहित्य आणि संशोधन

१.१ प्रास्ताविक

गोवा हा भारताचा अविभाज्य घटक आहे. या भूमीला कला, साहित्य आणि संस्कृतीचा समृद्ध वारसा लाभला आहे. पंधराव्या शतकात युरोपियन लोकांनी युरोप ते भारत अशा समुद्रीमार्गाचा शोध घेतला. या मार्गाने सोळाव्या शतकात भारतात आलेल्या पोर्तुगीजांनी गोवा जिंकला. पोर्तुगाली सत्तेमुळे झालेल्या स्थित्यंतराचा अभ्यास करताना पोर्तुगीजपूर्व काळातील गोव्याच्या धार्मिक, सामाजिक, साहित्यिक आणि राजकीय इतिहासाचा परामर्श घेणे प्रस्तुत संशोधनासाठी आवश्यक आहे. पोर्तुगीजांनी आणि त्यांच्याबरोबर आलेल्या ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी या प्रदेशात ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार केला. त्यांच्या छळाला, बळाला आणि आमिषांना बळी पडलेल्यांना ख्रिस्ती धर्म स्वीकारावा लागला. मिशनऱ्यांनी स्थानिक भाषा शिकून नवख्रिस्ती गोमंतकीयांसाठी ग्रंथरचना केली. गोमंतकीय साहित्यविश्वात भर घालणाऱ्या ख्रिस्ती साहित्याचे विविध पैलू संशोधकांनी अभ्यासकांसमोर आणले आहेत.

१.२ गोमंतक

राष्ट्र असो अथवा राज्य यांच्या ज्या भौगोलिक सीमारेषा आज आपण मानतो, तशा त्या इतिहासात नव्हत्या. राजकीय परिस्थितीनुरूप त्या बदलत राहिल्या. गोव्याच्या संदर्भात विचार केल्यास येथे राजकीय सत्ता प्रस्थापित करणाऱ्या राजकर्त्यांनुसार या प्रदेशाच्या सीमारेषा आणि त्याच्या नावामध्ये कालानुक्रमे बदल झालेला आहे. 'महाभारतातील भीष्मपर्वात गोव्याचा उल्लेख 'गोपराष्ट्र', 'गोमंत' म्हणून सापडतो.' 'हरिवंश' या ग्रंथानुसार श्रीकृष्णाने मथुरेचा राजा कंस याचा वध केला. त्याचा प्रतिशोध घेण्यासाठी त्याचा सासरा जरासंध मथुरेवर वारंवार आक्रमणं करत होता. शेवटी श्रीकृष्णाने तेथील समरांगण सोडले आणि गोमंतकाच्या आश्रयाला आले. 'हरिवंश, पद्मपुराण,

विष्णूपुराण आणि ब्रह्मपुराण या ग्रंथांत श्रीकृष्ण आणि जरासंध यांचे युद्ध, कालयवनाचा पराभव या घटना 'गोमंतक' शिखरावर घडल्याचे म्हटले आहे.^२ या वरून स्पष्ट होते की 'गोपराष्ट्र', 'गोमंत' तथा 'गोमंतक' या भूप्रदेशाचा उल्लेख महाभारत, हरिवंश, पद्मपुराण, विष्णूपुराण आणि ब्रह्मपुराण या प्राचीन ग्रंथात असून त्या काळातील प्रसंगांचे संदर्भ या प्रदेशाशी संबंधित आहेत.

गोवामुक्ती संग्रामातील स्वातंत्र्यसैनिक तथा संशोधक लक्ष्मीकांत प्रभु भेंब्रे यांच्या मतानुसार "गोमंतक' हा पौराणिक संकेत, तर 'गोवा' हा प्रशासनात्मक संकेत. गोमंतकाचे क्षेत्र पुराणातून ठरते व गोव्याचे इतिहासावरून ठरते. गोमंतकाच्या सीमा अद्याप अनिश्चित आहेत, तर गोव्याच्या सीमा पोर्तुगाली प्रशासनकालात तीन-चारदा बदलल्या. गोमंतकाची उत्तर सीमा पूर्णगड तर दक्षिण सीमा काळी नदी धरता येईल."^३ या अर्थी पूर्वीच्या गोमंतकामध्ये आजचा 'गोवा' सामावलेला आहे.

त्यामुळे गोव्याच्या राजकीय स्थित्यंतराचा कालानुक्रम अभ्यासल्यास असे दिसून येते, की या राज्याचा भूभाग पूर्वी काही काळ शेजारच्या राज्यांना जोडला होता. भौगोलिक सीमारेषांनी मर्यादित असलेले आजचे 'गोवा' राज्य, त्याच्या सध्याच्या सीमारेषांच्या आखणी आधीपासून शेजारच्या प्रदेशांसी असलेला सांस्कृतिक अनुबंध जोपासत आहे. अशा गोव्याचे 'गोमंतक' असे समाज स्वीकृत नामाभिधान आहे. संशोधकांनी स्पष्ट केलेल्या ऐतिहासिक तथ्यांच्या आधारे हा मुद्दा अधिक स्पष्ट होणार आहे.

१.३ गोमंतकाविषयी अभ्यासकांची मते

गोमंतकीय इतिहास संशोधक प्रकाशचंद्र पां. शिरोडकर यांच्या मतानुसार "विजयनगरच्या साम्राज्याचा विस्तार गोव्यासहित दक्षिण कोंकणपर्यंत झाला होता. इ. स. १३६६ मध्ये विजयनगरचे प्रधानमंत्री माधव मंत्री यांनी गोव्याचा विभाग जिंकून आपल्या राज्याला जोडला होता. त्यापूर्वी काणकोण व गोकर्ण या प्रदेशांना या साम्राज्यात समाविष्ट करून घेतले होते."^४ बा. द. सातोस्कर यांच्या मतानुसार "दक्षिण गोमंतकाच्या भागात कर्नाटकातील महाराज

कृष्णदेवराय यांची सत्ता होती. विजयनगर साम्राज्याची गोमंतकावर १०६ वर्षे राजसत्ता होती.”^५

साहित्य संशोधक वि. बा. प्रभुदेसाई यांच्या मतानुसार “कर्नाटक राज्य व गोमंतक (सध्याचे स्वतंत्र गोवा राज्य) हे तर महाराष्ट्राशी जिव्हाळ्याचे व अतूट संबंध ठेवणारे निकटचे शेजारीच होत. क्षत्रियकुलावतंस श्री राजा शिवछत्रपती यांनी आपल्या स्वराज्यात कर्नाटकातील कारवार, अंकोला इत्यादी गावांचा समावेश केलेला होता. प्राचीनकाळी कारवार व त्याचा परिसर यांचा सामावेश ‘गौराष्ट्र’ म्हणजे गोव्यात होत असे.”^६ इतिहास संशोधक पांडुरंग पिसुर्लेकर यांनी नमूद केले आहे की, ‘छत्रपती शिवाजी महाराज, संभाजी राजे यांच्या कालखंडात गोमंतकाचा काही भाग हिंदवी स्वराज्यात होता.’^७ हे सत्य असले तरी गोव्याचा बहुतांशी प्रदेश हा काही वर्षे परधर्मीय, परदेशी पोर्तुगाली राजकर्त्यांच्या आधीन होता, हा इतिहास आहे.

१.४ गोव्याच्या इतिहासामुळे गोव्याचा भूगोल बदलला

गोव्याच्या सध्याच्या भौगोलिक सीमा, या गोव्याच्या इतिहासाचे फलित आहे. हे स्पष्ट होण्यासाठी येथे गोव्याच्या भूगोलाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी समजून घेणे अनुस्युत आहे. विसाव्या शतकात जेव्हा गोव्यात पोर्तुगीज राज्य करत होते. तेव्हा भारतात इंग्रजांची सत्ता होती. १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारत स्वतंत्र झाला. भारताबरोबर गोवा स्वतंत्र झाला नाही. पोर्तुगीजांच्या आधीन असलेला गोवा, भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर १४ वर्षांनी १९ डिसेंबर १९६१ रोजी मुक्त झाला. गोव्याच्या या इतिहासामुळे गोव्याचा भूगोल बदलला. विद्यमान भारताच्या नकाशात ‘गोवा’ हे स्वतंत्र राज्य म्हणून अस्तित्वात आले.

येथे हे स्पष्ट होते, की पोर्तुगीजपूर्व काळात गौराष्ट्र, गोपराष्ट्र, गोमंत या नावाबरोबर ‘गोमंतक’ या नावानेही पूर्वी गोवा परिचित होता. गोव्याचा काही भाग शेजारच्या राज्यांना जोडला होता. गतकाळापासून प्रस्थापित झालेले सांस्कृतिक अनुबंध अजून येथे जोपासले जात आहेत. अशा व्यापक अर्थाने गोव्याचा ‘गोमंतक’ म्हणून उल्लेख होत असल्यामुळे गोव्यातील व्यक्ती, प्रथा,

परंपरा, कला, संस्कृती, इतिहास, जीवनप्रणाली इत्यादी सर्वांकरता 'गोमंतकीय' असे विशेषण वापरले जात आहे. गोव्यातील मराठी साहित्यालाही याच अर्थाने 'गोमंतकीय मराठी साहित्य' असे म्हटले जाते. गोमंतकातील या मराठी साहित्याला समृद्ध परंपरा लाभली आहे.

9.4 गोमंतकीय मराठी साहित्याची परंपरा

गोमंतकीय साहित्य संशोधक अनंत काकबा प्रियोळकर त्यांच्या मतानुसार "गोमंतकातील मराठी परंपरा थेट ज्ञानेश्वरीच्या काळापर्यंत मागे जाते. गोमंतकातला जुन्यातला जुना ताम्रपट आज उपलब्ध आहे, तो इ. स. १३३९ मधला." "तेऑतॉनियू आर. द सौझ यांच्या मतानुसार "मध्ययुगीन गोव्यात हळकत्रड लिपीत लिहिलेली मराठी हीच गोवेकरांची साहित्यिक भाषा होती." गोमंतकीय मराठी परंपरेसंदर्भात या साहित्य संशोधकांनी मांडलेली तथ्ये महत्त्वपूर्ण आहेत.

गोमंतकीय मराठी साहित्य संकल्पनेची व्याप्ती समजण्यासाठी 'गोमंतकीय मराठी वाङ्मयाचा इतिहास' हा ग्रंथ लाभदायी ठरत आहे. 'गतकाळात गोमंतकाच्या भौगोलिक सीमेत असताना तत्कालीन साहित्यिकांनी निर्माण केलेले साहित्य, विद्यमान गोमंतकीय साहित्यिकांचे साहित्य, त्याचबरोबर गोव्यातील नवख्रिस्तींसाठी परदेशी ख्रिस्ती ग्रंथकारांनी रचलेले साहित्य या सर्वांचा समावेश 'गोमंतकीय मराठी वाङ्मयाचा इतिहास' या दोन खंडांनी विभागलेल्या गोमंतक मराठी अकादमीच्या ग्रंथात केला गेला आहे.^{१०} यावरून गोमंतकीय मराठी साहित्य संकल्पनेचे व्यापकत्व लक्षात येते.

प्रस्तुत ग्रंथाधारे गोमंतकीयांची वाङ्मयीन पार्श्वभूमी समजून घेताना असे दिसून येते की येथे ज्ञानेश्वरी, एकनाथी भागवत अशा महाराष्ट्रातील ग्रंथांचे पठण व श्रवण होत होते. तसेच पोर्तुगीजपूर्व काळात येथे श्रीकृष्णचरित्रकथा, निवृत्तेश्वरी, योगवशिष्ट, द्रोणपर्व अशा गोमंतकीय ग्रंथांची रचना झाली होती. अशी मराठी साहित्याची परंपरा असताना गोव्यात ख्रिस्ती मराठी साहित्य

निर्मिती का आणि कशी झाली, हे समजून घेण्यासाठी ख्रिस्ती धर्माच्या परिचयाबरोबर गतकाळातील ऐतिहासिक घटनांचा परामर्श घेणे क्रमप्राप्त आहे.

१.६ येशूलाच 'ख्रिस्त' मानणारे ख्रिस्ती

बायबल या ग्रंथावर विश्वास ठेवून येशूलाच देवाचा पुत्र 'ख्रिस्त' तथा मसिहा मानणारे येशूचे अनुयायी 'ख्रिस्ती' म्हणून परिचित आहेत. क्रिस्तांव, क्रिश्चन, कॅथोलिक या नावानेही ते ओळखले जातात. बायबल शब्दकोषानुसार 'येशूच्या अनुयायांना ग्रीक अथवा रोमन लोकांकडून 'क्रिश्चन' हे नाव प्राप्त झाले असावे. नंतरच्या कळात येशूच्या भक्तांकरता 'क्रिश्चन' हेच नाव प्रचलित झाले आणि ते सर्वत्र स्वीकारले गेले.'"^{११} बायबलच्या नव्या करारात 'Christian' (क्रिश्चन) हा शब्द 'प्रेषितांची कृत्ये ११:२६, २६:२८, १ पीटर ४:१६' अशा तीन ठिकाणी आलेला आहे.

प्रस्तुत प्रकरणातील विवरणासाठी, बायबिल सोसाइटी ऑफ इंडिया यांनी प्रकाशित केलेले बायबल 'धर्मशास्त्र', या ग्रंथाचा आधार घेतला आहे. या ग्रंथातील संदर्भ, Theological Publication in India यांनी प्रकाशित केलेल्या 'The Holy Bible' या ग्रंथामधील उल्लेखांशी, तसेच संकेतस्थळांवरील संदर्भांशी पडताळून दिले आहेत.

बायबलच्या नव्या करारातील मत्तय २८ : १९ या वचनामध्ये येशूने आपल्या शिष्यांना आदेश दिला होता, की "सर्व देशांमध्ये जा, तेथील लोकांना माझे शिष्य करा. त्यांना पित्याच्या, पुत्राच्या आणि पवित्र आत्म्याच्या नावाने बाप्तिस्मा द्या."^{१२} येशूच्या या आदेशाचे पालन करत त्याच्या शिष्यांनी जगभर आपल्या धर्माचा प्रसार केला.

१.७ ख्रिस्तीधर्मीयांचा जगभर धर्मप्रसार

'येशू ख्रिस्ताच्या निधनानंतर ज्यू धर्माधिकारी मंडळींनी येशूच्या शिष्यांना व अनुयायांना त्रास द्यायला आरंभ केला. त्यामुळे ते पॅलेस्टाईन सोडून निघून गेले. येशूच्या आदेशाचे पालन करत ख्रिस्ती धर्मप्रचारकांनी अखिल विश्वातील

जनतेचा उद्धार करण्याच्या उद्देशाने जगभर प्रवास करून विविध प्रांत, प्रदेशांत आणि देशांत ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार केला. ख्रिस्ताची शिकवण पटल्यामुळे लोकांनी मोठ्या संख्येने ख्रिस्ती धर्म स्वीकारला. यामुळे सिरिया, आशिया, मायनर, मॅसेडोनिया आणि रोम या ठिकाणी ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार झाला.^{१३} येशू ख्रिस्तावरच धृढ श्रद्धा असलेल्या ख्रिस्ती लोकांनी युरोपमधील राजकीय क्षेत्रातही आपले वर्चस्व सिद्ध केले होते.

१.८ ख्रिस्ती धर्मसत्ता आणि राजसत्ता

‘योक्लेशियन (इ. स. २८४-३०५) या रोमन सम्राटाने राज्यकारभाराच्या सोयीकरता रोमन साम्राज्याचे पूर्व आणि पश्चिम असे दोन विभाग पाडले. या दोन्ही विभागाचे राजकारभार वेगळे होते. पूर्व विभागात ग्रीक भाषेचे वर्चस्व होते आणि त्याची राजधानी बिझेंटियन या शहरात होती. पश्चिम विभागात लॅटीन भाषेचे वर्चस्व होते आणि त्याची राजधानी रोम शहरात होती. पुढे कॉन्स्टाईन (इ. स. ३०६-३३७) या रोमन सम्राटाने ख्रिस्ती धर्माचा स्वीकार करून तो धर्म आपल्या साम्राज्याचा अधिकृत धर्म म्हणून जाहीर केला. आपल्या साम्राज्याची प्रमुख राजधानी त्याने रोमहून बिझेंटियन या शहरी आणली आणि तिला कॉन्स्टांटिनोपल हे नाव दिले. कॉन्स्टाईनच्या निधनानंतर रोमन साम्राज्याचे कायमचे दोन विभाग होऊन पूर्वेकडचे बिझेंटियन आणि पश्चिमेकडचे रोम अशी दोन ख्रिश्चन साम्राज्ये निर्माण झाली.^{१४} पंधराव्या शतकात ख्रिस्ती धर्मप्रसारकांनी आपले लक्ष भारतासह आशिया खंडावर धर्मप्रसारासाठी केंद्रित केले.

१.९ भारतात येण्यासाठी जलमार्गाचा शोध

‘भारत देश ज्ञान, विद्या, धन, ऐश्वर्याने संपन्न होता. युरोपियन देशांच्या तुलनेत हा देश खूपच समृद्ध होता. युरोपातील देशांमध्ये भारतातील पदार्थांसाठी मोठ्या प्रमाणात मागणी होती. युरोपातून आशिया खंडाकडे येणाऱ्या जहाजांना आफ्रिका खंडाला सुमारे ७००० किलोमीटर लांबीचा वळसा घालून समुद्रीमार्गे प्रवास करावा लागत होता. आफ्रिकेच्या पूर्व किनाऱ्यावरील व्यापाऱ्यांचे भारताच्या

पश्चिम किनाऱ्यावरील मोठ्या शहरांशी व्यापारी संबंघ होते. त्या व्यापाऱ्यांच्या माध्यमाने भारतातील माल खुष्कीच्या मार्गाने युरोपातील देशांच्या बाजारपेठेत पोहोचवला जात होता. अरब राजकर्त्यांच्या आधीन असलेले पोर्तुगाल व स्पेन हे देश नंतर स्वतंत्र झाल्यामुळे अरबांनी खुष्कीच्या मार्गाने भारतातील माल नेण्यास प्रतिबंध घातला.^{१५} भारतात येण्याचा अन्य मार्ग त्यांना ठाऊक नसल्याने भारताशी थेट व्यापारी संबंघ प्रस्थापित करण्याच्या उद्देशाने युरोपियन लोकांना नवा जलमार्ग शोधणे गरजेचे होते. त्यासाठी अचूक व योग्य भौगोलिक ज्ञान अनिवार्य होते.

चौदाव्या शतकात आरंभी युरोपियनांना खगोलाचे आणि भूगोलाचे योग्य ज्ञान नव्हते. 'त्यांच्यामते पृथ्वी सपाट असून सूर्य तिच्या भोवती फिरतो, तसेच या सपाट पृथ्वीच्या क्षितीजापुढे समुद्रात खंदक आहे, असेही ते मानत होते. त्यामुळे गलबत घेऊन त्या दिशेने प्रवास करणे म्हणजे मृत्यूला निमंत्रण देण्यासारखे होते, अशी त्यांची समजूत होती.'^{१६} त्यामुळे समुद्रीमार्गाचा शोध घेण्याचे प्रयत्न त्या काळातील युरोपियन राजकर्त्यांनी आणि नाविकांनीही केले नाही. नव्या समुद्री जलमार्गाचा शोध घेण्यास उपयुक्त ठरणाऱ्या भूगोल आणि खगोल या शास्त्रांचा अभ्यास याच कालावधीत युरोपातील शास्त्रज्ञांनी सुरू केला होता.

'कोपर्निकस या पोलंडच्या शास्त्रज्ञाने संशोधन करून प्रयत्नान्ती सिद्ध केले की पृथ्वी गोलाकार आहे. अंतरिक्षात ती स्वतःभोवती फिरते. त्याचबरोबर ती स्थिर असलेल्या सूर्याला प्रदक्षिणा घालते. या शोधामुळे तत्कालीन पोपने त्याला पापी ठरवले. त्याचे शोधकृत्य बायबलविरोधी मानले गेले.'^{१७} 'बायबलच्या जुन्या करारातील तथा Psalms १०४:५ मधील उल्लेखानुसार 'पृथ्वी स्थिर आहे. ती फिरू शकत नाही', तसेच Ecclesiastes १:५ नुसार 'सूर्य उगवतो आणि मावळतो.'^{१८} म्हणजे सूर्य अस्थिर आहे. या बायबलमधील धारणांविरुद्ध कोपर्निकसचे संशोधन होते. त्यामुळे तत्कालीन ख्रिस्ती धर्माधिकाऱ्यांच्या क्रोधाला कोपर्निकसला सामोरे जावे लागले. दुसरीकडे भारतीयांना या खगोल आणि

भूगोलाचे उत्तम ज्ञान होते, हे ज्ञानेश्वरीसारख्या ग्रंथातील उल्लेखावरून सिद्ध होते. ज्या ग्रंथाचा अभ्यास गोव्यात आलेल्या ख्रिस्ती ग्रंथकारांनी केला होता.

१.१० संत ज्ञानदेवांचे खगोल विज्ञान

‘संत ज्ञानदेवांनी ज्ञानेश्वरी या ग्रंथाची रचना शके १२१२ (इ. स. १२९१) मध्ये केली.’^{१९} म्हणजे कोपर्निकस (१४७०-१५४३) याच्या जन्माआधी संत ज्ञानेश्वरांनी सूर्याच्या स्थिरतेचे खगोल शास्त्रीय सत्य ज्ञानेश्वरीतील पुढील ओवीत सांगितले होते.

आणि उदोअस्ताचेनी प्रमाणें । जैसें न चालता सूर्याचें चालणें ।

तैसे नैष्कर्म्यत्व जाणे । कर्मचि असता ॥ ४.९९॥

प्रस्तुत ओवीतील ‘उदोअस्ताचेनी प्रमाणें’ सूर्याचा उदय आणि अस्त होताना दिसत असल्याने तो फिरत आहे, असा आभास होतो. वास्तविक ‘न चालता सूर्याचें चालणें।’ आकाशात सूर्य स्थिर असल्याचे ज्ञानदेवांनी निवेदन केले आहे. तसेच ‘अणू’ म्हणजे ‘Atom’ पेक्षाही लहान असणारा ‘परमाणू’, पृथ्वीचा गोल-आकार दर्शवणारा ‘भू-गोल’ हे दहाव्या अध्यायातील उल्लेख, संशोधकांना स्तीमित करणारे आहेत. या वरून स्पष्ट होते की तेराव्या शतकात भारतीयांना अंतराळातील सूर्यमंडळ, ग्रहगोल आणि नक्षत्र आदींचे ज्ञान होते.

गोव्यात आलेल्या ख्रिस्ती धर्मप्रसारकांनी ज्ञानेश्वरीसह इतर पुराणग्रंथांचा अभ्यास केला. त्यांनी रचलेल्या ग्रंथांमधून पौराणिक व्यक्तीरेखांचा उपहास केला. परंतु एकाही ख्रिस्ती ग्रंथकाराने आपल्या साहित्यात ज्ञानेश्वरीतील शास्त्रीय विषयांवर आणि वैचारिक सिद्धांतावर समर्थपणे तत्त्ववाद मांडलेला दिसत नाही.

१.११ युरोपियनांचा जलमार्ग शोधण्याचा प्रयत्न

चौदाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात युरोपियन लोकांची परिस्थिती सुधारली. ‘युरोप आणि हिंदुस्थान यांना जोडणारा समुद्री जलमार्ग शोधण्यासाठी ख्रिस्तोफर कोलंबस याने प्रयत्न केला. ऑगस्ट १४९२ मध्ये त्याने प्रवासाला आरंभ केला. १४९८ मध्ये समुद्रातून प्रवास करताना त्याला अनामिक भूप्रदेश दिसला. त्यास

हिंदुस्थान समजून त्यांने त्याला 'इंडीस' असे नाव दिले.^{२०} कोलंबस हिंदुस्थानाऐवजी अमेरिकेत पोहोचला होता. स्पेनच्या शेजारी असलेल्या पोर्तुगाल देशातही हिंदुस्थान आणि युरोप यांना जोडणारा पर्यायी जलमार्ग शोधण्याच्या प्रयत्नांना आरंभ झाला होता.

स्पेनच्या राजाप्रमाणे पोर्तुगालचा राजा दों मानुयेल यानेही आपल्या धाडसी दर्यावर्दी खलाशांना युरोप ते हिंदुस्थान असा समुद्रीमार्ग शोधायला प्रवृत्त केले. 'बार्टोलोमेव डायस या दर्यावर्दी माणसाने आफ्रिकेच्या शेवटच्या टोकाला असलेल्या भूशीरापर्यंत समुद्री प्रवास केला होता. त्यापुढे कोण गेला नव्हता. हिंदुस्थानपर्यंतचा समुद्रीमार्ग शोधण्यासाठी त्या भूशीराला वळसा घालून पुढे जाणे जीवावर बेतणारे होते. हा प्रयत्न करणे धाडसाचे असल्याचे ओळखून दों मानुयेल या राजाने त्या भूशीरास 'केप ऑफ गुड होप' असे नाव दिले.'^{२१} त्याचा हा सकारात्मक विचार प्रभावी ठरला.

बार्टोलोमेव डायस या अनुभवी दर्यावर्दीच्या सूचनेनुसार मानुयेल राजाने गलबते तयार करून घेतली. 'समुद्रमार्ग शोध मोहिमेच्या कमांडरपदी कुशल दर्यावर्दी वास्को-द-गामा याची पोर्तुगालच्या राजाने इ. स. १४९७ मध्ये निवड केली.'^{२२} 'वास्को-द-गामाने चार गलबते, त्यावरील खलाशी व सैनिक अशा एकशे साठ लोकांचा समूह सोबत घेऊन ८ जुलै १४९७ रोजी मोहीमेला आरंभ केला.'^{२३} भारतात येण्यासाठी त्याला जलमार्गाचा शोध केवळ व्यापारासाठी घ्यायचा नव्हता, तर भारतात ख्रिस्ती धर्माचा प्रचार करणे, हाही त्याचा मुख्य उद्देश होता. याचे स्पष्टीकरण पुढे दिले आहे.

१.१२ भारतात पोर्तुगीजपूर्व ख्रिस्ती धर्म

भारतात पहिल्या शतकापासून ख्रिस्ती धर्म प्रचलित होता. वास्को-द-गामा येण्याआधी येथे ख्रिस्तीजनांची संख्या वृद्धिंगत झाली होती. पाश्चात्य संशोधक रोबर्ट फ्रेकेंबर्ग यांच्या मतानुसार 'युरोपांत ख्रिस्तीकरणाला आरंभ होण्याआधी भारतात ख्रिस्ती धर्मप्रसार झाला होता.'^{२४} 'येशूने आपला शिष्य थॉमस याला धर्मप्रसार करण्याचा आदेश दिला होता. त्याप्रमाणे त्याने भारतात धर्मप्रचार

केला होता. कन्याकुमारी, तामिळनाडू येथे त्याने जगातली सर्वात प्राचीन सेंट मेरी ऑर्थोडॉक्स चर्चची स्थापना केली. जी सध्या आंतरराष्ट्रीय तीर्थक्षेत्र बनले आहे.^{२५} 'गतकाळात थॉमसने धर्मांतरित केलेल्या भारतीय लोकांना सेंट थॉमस ख्रिश्चन म्हणून ओळखले जात आहे.'^{२६} पोर्तुगीज इतिहासकारांनी आणि जेजुइत मिशनरीने थॉमसच्या भारतातील ख्रिस्ती धर्मप्रसाराची दखल घेतली आहे.

१.१३ येशूचा शिष्य सेंट थॉमस याचा भारतात धर्मप्रसार

पोर्तुगीज इतिहासकारांना त्यांचे लोक भारतात येण्यापूर्वी ख्रिस्ती धर्म भारतात पोहोचल्याची माहिती होती. 'सन १७१० मध्ये 'oriente conquistador a jesus christo' या जेजुइत मिशनरी संस्थेतर्फे लिस्बन येथे प्रसिद्ध झालेल्या ग्रंथाच्या पहिल्या खंडातील अठराव्या परिच्छेदात याविषयी माहिती आहे. थॉमसने जिजसच्या आज्ञेने येथे धर्मप्रचाराचे कार्य केले होते, त्याचा हा दाखला आहे, असेही या ग्रंथातील त्या परिच्छेदात नमूद केलेले आहे. त्या ग्रंथात एकोणीसाव्या परिच्छेदात लिहिले आहे की, 'वास्को-द-गामा भारतात येण्यापूर्वी कालिकटच्या राज्यात आतमध्ये ख्रिश्चन लोकांच्या वस्तीची काही गावे दिसली होती.'^{२७} येशूच्या इतर शिष्यांपैकी भारतात आलेल्या थॉमसचे वेगळेपण बायबलमध्ये वर्णन केले आहे.

बायबलच्या नव्या करारामधील मत्तय १०:२-१५ नुसार येशूच्या ज्या शिष्यांनी धर्मप्रसाराचे कार्य केले, त्यात पेत्र, आंद्रिया, याकोब, योहान, फिलीप, बर्थलम, मत्तय, याकोब, शिमोन आणि भारतात आलेला थोमा म्हणजे थॉमस या येशूच्या शिष्यांचा समावेश होता. शेवटी शुलारोहणानंतर येशू ख्रिस्त सजीव झाला. येशूच्या या पुनरुत्थानाबद्दल थॉमस साशंक होता. येशूने थॉमसला आपल्या जखमांना स्पर्श करण्यासाठी बोलावले. तेव्हा थॉमसने "माझा प्रभु, माझा देव" असे उद्गार काढले होते.' (जॉन:२०:२४-२९)^{२८} बायबलमधील अशा कथांच्या माध्यमाने थॉमसचे विवरण आले आहे.

'बायबलच्या नवीन करारात 'अॅक्ट्स ऑफ थॉमस' नावाचे एक प्रकरण आहे. त्यानुसार थॉमसला भारतात धर्मप्रसारासाठी पाठवण्याचे ठरले. थॉमस

आरंभी हे आव्हान स्वीकारण्यास सिद्ध होत नव्हता. एका रात्री त्याच्यासमोर येशू प्रकट झाला आणि म्हणाला, “थॉमस घाबरू नकोस. भारतात जा आणि धर्मप्रचार कर, माझी कृपा तुमच्याबरोबर असेल.” तरीही थॉमस संभ्रमात पडला होता. त्यामुळे येशूने आपल्या या शिष्याला सक्तीने भारतीय व्यापारी अबबेनेस बरोबर जाण्यास भाग पाडले.^{२९}

युरोपातील देशात ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार होण्यापूर्वी दक्षिण भारतात ख्रिस्तीजनांची वस्ती होती. हे येथे दिलेल्या प्रमाणांच्या आधारे स्पष्ट होते. इसवी सनाच्या पहिल्या शतकात थॉमसने दक्षिण भारतात येऊन तेथे ख्रिस्ती धर्मप्रचार केला. त्यानंतर पुढे युरोपमध्ये ख्रिस्ती धर्मप्रचाराला नियोजित सूत्रबद्ध स्वरूप प्राप्त झाले. वास्को-द-गामाची समुद्रमार्गाची शोध मोहीम याच नियोजनाचा भाग होती. याचे पुढे सप्रमाण विवरण केले आहे.

१.१४ भारतात ख्रिस्तीजनांचा शोध

वास्को-द-गामा २० मे १४९८ रोजी हिंदुस्थानच्या कालिकट बंदरावर उतरला. तेथील दोन मुसलमानांनी त्याला इथे येण्याचा उद्देश विचारताच “आम्ही येथे ख्रिस्तीजन व मसाले यांचा शोध घेण्यास आलो आहोत.”^{३०} असे त्याने स्पेनिश भाषेत सांगितले. याचा अर्थ असा होतो की, भारतात ‘ख्रिस्तीजन’ आणि ‘मसाले’ आहेत, हे त्याला येथे येण्याआधीच ज्ञात होते. त्यांचा त्याला शोध घ्यायचा होता. त्याच्या उपरोल्लिखित विधानातील शब्दांचा प्राधान्यक्रम पाहिल्यास ‘ख्रिस्तीजन’ हा शब्द आधी आहे आणि नंतर ‘मसाले’ हा शब्द आहे. त्यामुळे त्याने केलेल्या विधानाचा गर्भितार्थ सूचक होता. हे पुढे दिलेल्या त्याच्या कार्यांच्या आलेखांवरून स्पष्ट होणार आहे.

१.१५ कालिकटचा राजा ‘समुद्री’

वास्को-द-गामा भारतात पोहोचल्यावर २५ मे १४९८ रोजी त्यांची भेट कालिकटचा राजा झामोरीनशी झाली. कालिकटच्या राजाचे नाव ‘झामोरीन’ असल्याचा उल्लेख विविध ऐतिहासिक पुस्तकात सापडतो. ‘आजचा व कालचा

गोमन्तक' या पुस्तकात अ. का. प्रियोळकर लिहितात, 'कालीकोट तथा कालिकट येथे 'सामुरी' नावाचा राजा होता. 'सामुरी' म्हणजे समुद्री, त्याला पाश्चात्य ग्रंथकारांनी 'झामोरीन' अशी संज्ञा दिलेली आहे.'^{३१} अ. का. प्रियोळकर यांच्या मते त्या राजाचे नाव 'समुद्री' असे होते.

'वास्को-द-गामाने बुधवार १९ ऑगस्ट १४९८ रोजी पोर्तुगालला प्रयाण केले. कालिकटहून परत जाताना त्याने मलबारवरील काही लोकांना धर्मांतरित करून आपल्या बरोबर घेतले. कालिकटमध्ये आपल्या भेटीची स्मृती साजरी करण्यासाठी पाषाणी स्तंभ उभारून त्याला 'सेंट गाब्रियेल' असे नाव दिले.'^{३२} वास्को-द-गामाच्या उपरोल्लिखित विधानातून स्पष्ट झालेला संकेत आणि त्याने केलेले कार्य यांच्या आभ्यासाने त्याचे उद्दिष्ट धर्मप्रसार होते, हे निश्चित होते.

पोर्तुगालच्या राजाने वास्को-द-गामाला दिलेली जबाबदारी गामाने पार पाडली होती. त्याने युरोपमधून भारताकडे येण्यासाठी समुद्रीमार्ग शोधला. गामाची ही मोहीम भारताच्या आणि जगाच्या इतिहासाला कलाटणी देणारी ठरली. याच समुद्रीमार्गाने पुढे युरोपातील फ्रेंच, डच, पोर्तुगीज आणि इंग्रज भारतात आले होते.

१.१६ जागतिक इतिहासातील यशस्वी जलसफर

जागतिक इतिहासात वास्को-द-गामाच्या यशस्वी जलसफरीला अत्यंत महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. युरोपियन देशाच्या दृष्टीने पोर्तुगालची ही सफल मोहीम अभिमानास्पद होती. 'पोर्तुगालच्या राजाने वास्को-द-गामाला 'दों' (DOM) हा किताब बहाल करून त्याच्या धाडसी कार्याचा गौरव केला. पोर्तुगालमध्ये राजकीय प्रशासनानुसार मोठ्या कर्तृत्ववान सरदारांना हा किताब बहाल करण्यात येत असे.'^{३३} वास्को-द-गामाला पोर्तुगालच्या राजाचे पाठबळ होते. पोर्तुगालची राजसत्ता ख्रिस्ती धर्माशी संलग्न होती. एकमेकाना पूरक आणि पोषक असेच निर्णय युरोपात घेतले जात होते. पोर्तुगीजपूर्व भारतातील धर्म आणि राजसत्ता यांचाही एकमेकांशी घनिष्ट संबंध होता. प्रस्तुत प्रकरणात भारतीयांची धर्म संकल्पना आणि राजसत्तेत त्याचे असणारे धर्माचे स्थान समजून घेणे आवश्यक आहे.

9.9७ भारतातील धर्माधीष्टीत राजसत्ता

भारतीय संस्कृतीतील चार पुरुषार्थामध्ये 'धर्म' हा प्रथम पुरुषार्थ मानला गेला आहे. 'सुखाचे मूलकारण धर्म आहे. धर्म ही एक सामाजिक संरचना आहे. 'धारणा धारयति इति धर्मः' या व्युत्पत्तीनुसार 'धारणा करतो तो धर्म,' असा त्याचा अर्थ आहे.'^{३४} सर्व प्राण्यांची धारणा म्हणजे जीवनव्यवस्था करतो तो धर्म, हा त्याचा स्पष्टार्थ आहे. धार्मिक विधी-निषेध, पूजापाठ, पुराण कथा, व्रताचरण, संस्कार आणि संस्कृती इत्यादी प्रक्रियांच्या माध्यमाने साकार होणारी व्यवस्था धर्म निर्माण करतो. त्याचे परंपरेने पालन केले जाते.

'सामाजिक न्यायाच्या मध्यवर्ती कल्पनेस अनुसरून लोकव्यवहाराच्या धार्मिक, नैतिक आणि इतर सर्व आयामांची व्यवस्था लावणाऱ्या धर्मसूत्रकारांना श्रीधर कुलकर्णी या संशोधकाने धर्मातील कायद्याचे निर्माते मानले आहे.'^{३५} भारतीय धर्मसूत्रकारांनी सामाजिक न्यायाच्या तत्त्वावर समाजव्यवहार नियंत्रित करणाऱ्या धर्मातील कायद्याचा सक्षम पाया घातला. योग्य आणि उत्तम प्रशासकीय नीतीतत्त्वांमुळे समाजव्यवहार सुनियंत्रित करून ठेवला.

पूर्वी धर्मसत्तेचे आदेश राजा आणि प्रजा यांना सारखेच बंधनकारक असत. श्रीधर कुलकर्णी यांच्या मतानुसार 'धर्मशास्त्रकारांनी व्यक्तिधर्म सांगितला तसाच समाजधर्म आणि राजधर्मही घालून दिलेला होता. देश-काल परिस्थितीस अनुसरून थोडे फार बदल घडले तरी धर्मशास्त्र ही समाजाचे व राजाचेही अनुशासन करणारी एकमेव संस्था भारतात अस्तित्वात होती.'^{३६} त्यात कालपरत्वे राजकर्त्यांनुसार स्थित्यंतरे होत राहिली.

9.9८ भारतातील राजकीय स्थित्यंतरे

'भारतात इ. स. १४९० च्या सुमारास अनेक राजकीय स्थित्यंतरे झालीत. दक्षिण भारतातील विजयनगर साम्राज्यात सत्तास्पर्धेच्या राजकारणाला आरंभ झाला होता, तर बहामनी राज्याची व्यवस्था दख्खनी व बिगर दख्खनी मुसलमानांच्या अंतर्गत कलहामुळे ढासळली. शेवटी पाच सरदारांनी राज्याची विभागणी केली. आपआपली वेगळी लहान राज्ये स्थापन केली. राज्यविस्तारासाठी त्यांच्या लढाया

आपापसात होत होत्या. विजयनगर जिंकण्यासाठी इस्लामच्या नावाने पाच शाह्या एकत्र आल्या. त्यांच्या संघटीत हल्ल्यामुळे विजयनगरचा पराभव झाला.’^{३७}

‘बहामनी राज्याच्या उत्तराधिकाऱ्यांना सत्तेसाठी मोगल आणि पोर्तुगीज या दोन सत्तांशी सामना करावा लागला. भारतात या दोन्ही सत्ता इ. स. १५०० च्या सुमारास प्रबळ ठरल्या होत्या. पश्चिम किनाऱ्यावर पोर्तुगीज आपल्या व्यापाराचा व राज्याचा विस्तार करत दक्षिणेतील सत्तास्पर्धेत सफल होण्याचा प्रयत्न करत होते.’^{३८} येथे धर्म आणि राजकारण यांचे समीकरण दिसून येते. त्यातून निर्माण झालेल्या संघर्षाच्या निमित्ताने आपले राजकीय धोरण यशस्वी करण्यासाठी परदेशातून आलेले पोर्तुगीज सक्रीय झाले होते, हे स्पष्ट होते.

१.१९ पोर्तुगीजांच्या सत्तासंघर्षाचा आलेख मांडणारी ‘महिकावतीची बखर’

दक्षिण भारतातील सत्तास्पर्धेत मोगलांबरोबर परदेशी पोर्तुगीजांनी प्रवेश केला. कालिकटच्या झामोरीनच्या मदतीने १५०० मध्ये कालिकट येथे पोर्तुगीजांनी आपली वखार सुरू केली. या वखारीमुळे पश्चिम किनाऱ्यावर आधीपासून व्यापार करणारे अरब व्यापारी आणि पोर्तुगीज यांची व्यापारी स्पर्धा सुरू झाली.

मोगलांना आव्हान देऊ शकणाऱ्या पोर्तुगीजांच्या या कारवायांचे वर्णन ‘महिकावतीची बखर’ या ग्रंथात केशवाचार्य यांनी केले आहे. “फिरंगी या प्रांति शालिवाहन शके १४२२ तथा फिरंगी शक येक हजार पाचसे १५०० मध्ये पोर्तुगीज होवोन तारवे दोन घेवोन आले।। त्याणे प्रथम प्रथम येतां च कोचि बंदर कबज केलें।। तेथोन गोवे घेतलें।।”^{३९} चोल राजाच्या राजवटीत अरबांनी आपले आरमार वाढविले होते. त्यामुळे पोर्तुगीज आणि अरब यांच्या लढाया समुद्रावर आणि समुद्रकिनाऱ्यावरही होऊ लागल्या.

१.२० पोर्तुगीजांनी गोवा जिंकले

वास्को-द-गामाने दाखवलेल्या समुद्रीमार्गाने आफ्रॉस-द-आल्बुकेर्क पोर्तुगीज सैन्यासह पोर्तुगालहून भारतात आला. ‘त्याने आदिलशहाचा पराभव करून दि. १०-२-१५१० रोजी तिसवाडी-गोवा सर केले. पण मे महिन्यात आदिलशाही

सैन्याने ते पुन्हा काबीज केले. पुढे आल्बुकेर्कने २५ नोव्हेंबर १५१० रोजी गोव्यावर पुन्हा हल्ला चढवून आदिलशाही सैन्याचा पराभव केला आणि गोवा जिंकून घेतला. गोवा जिंकल्यानंतर दिनांक २२ डिसेंबरला आल्बुकेर्कने आपला राजा दों मानुयेल यास पत्रात कळविले, की “ईश्वराने आम्हाला विजय दिला, तो दिवस सेंट कॅथरिनचा आहे.” त्याच्या स्मरणार्थ आल्बुकेर्कने सेंट कॅथरिनची चर्च उभारली.’^{४०} अशा तऱ्हेने पोर्तुगीजांनी आपली राजसत्ता गोव्यात प्रस्थापित केली आणि पहिली चर्च उभारली.

भारतात आलेले पोर्तुगीज अधिक व्यवहारी आणि मुत्सद्दी होते. कालिकट व कोचीन येथील राजांचे आपसातील शत्रूत्व लक्षात घेऊन पोर्तुगीजांनी कोचीनचे साहाय्य घेतले आणि कालिकट उध्वस्त केले. कालांतराने कोचीनवरही पोर्तुगीजांनी अधिकार मिळवला. या कालावधीत अरब व्यापारात मागे पडले. पोर्तुगीजांनी आरमाराच्या बळावर व्यापार वाढविला त्याचबरोबर या देशात आपल्या वसाहती निर्माण केल्या. ‘आदिलशहाने आपल्या भावापासून स्वतःला वाचविण्यासाठी सासष्टी आणि बारदेश हे प्रदेश पोर्तुगीजांना बहाल केले. अशा रीतीने पोर्तुगीज सत्ता या देशात बळावली.’^{४१} तिसवाडी नंतर सासष्टी व बारदेश प्रांत कायमचे पोर्तुगीज सत्तेखाली आले.

१.२१ पोर्तुगीजांची कार्यप्रणाली

‘जीत राष्ट्रावर आपले अधिकार गाजवणाऱ्या जेत्यांनी ‘Assimilacao’ व ‘Sujeicao’ ही राज्यकाभाराची दोन धोरणे स्वीकारलेली दिसतात. यापैकी ‘Assimilacao’ या पहिल्या धोरणानुसार जेत्यांनी आपली संस्कृती जीत राष्ट्राला स्वीकारावयाला भाग पाडावयाचे आणि त्यांची संस्कृती नष्ट करायची, तर ‘Sujeicao’ या दुसऱ्या धोरणानुसार जीत राष्ट्राची संस्कृती राखून त्यावर सत्ता चालवायची व संपत्तीशोषण करावयाचे. पोर्तुगालने गोव्यात जीत राष्ट्राची संस्कृती, भाषा, धर्म, रीतिरिवाज इत्यादी नष्ट करावयाचे ‘Assimilacao’ चें धोरण स्वीकारले.’^{४२} त्याला अनुसरून पोर्तुगीजांनी गोमंतकीय भाषा, संस्कृती,

रीतिरिवाज, प्रथा, परंपरा इत्यादी नष्ट करत गोव्यावर राज्य केले. गोमंतकीयांची श्रद्धास्थाने असलेल्या मंदिरांवर आघात केले.

१.२२ गोव्यात ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार

पोर्तुगीजांनी गोव्यात आपले सत्तासामर्थ्य वाढवण्यासाठी येथील जनतेचे धर्मपरिवर्तन केले आणि श्रद्धास्थानांवर प्रहार केलेत. गोव्यात राहिलेला पोर्तुगीज इतिहासकार कुन्हा रिव्हरा यांनी पोर्तुगीजांविषयी लिहिले आहे. “जिंकायच्या पहिल्या कैफात, देवळं उध्वस्त केली गेली. स्थानिक भाषेतील पुस्तके दोषी ठरवून किंवा मूर्तीपूजेची शिकवण असल्याच्या संशयाने जाळून टाकली.”^{४३} अ. का. प्रियोळकर यांच्या मतानुसार “१५४० साली व्हाज आणि दियोगु बॉर्ब या पोर्तुगीज मिशनरींनी गोवें बेटांतील हिंदू देवालये उध्वस्त करून हिंदूंना बळजबरीने क्रिस्ती धर्माची दीक्षा दिली.”^{४४} ‘पोर्तुगालचा तिसरा राजा दों ज्युआंव यांने गोव्याच्या गव्हर्नरला ३० जून १५४१ रोजी देलेल्या आदेशानुसार गोव्यातील पोर्तुगीज सरकारने तिसवाडीतील सगळी देवळे नष्ट केली.’^{४५}

HINDU TEMPLES AND DEITIES - RUI GOMES PEREIRA, GOA (pg. No. 40) या ग्रंथातील वर्णनानुसार ‘पोर्तुगीजांनी मंदिरे उध्वस्त केली, पण हिंदू भाविकांची ईश्वरभक्ती नष्ट झाली नव्हती. तिसवाडीतील लोकांनी आपला जीव धोक्यात घालून आपल्या आराध्य देवांच्या मूर्त्या अंत्रुज महालात पोर्तुगीज सैनिक, मिशनरी यांच्यापासून सुरक्षित ठेवल्या.’^{४६} यासंदर्भात पांडुरंग नागवेकर, पा. पू. शिरोडकर, उल्हास प्रभुदेसाई यांनी संशोधन केले आहे.

गोव्यातील लोकांना ख्रिस्ती बनवण्याच्या कार्यात पोर्तुगीजांची धर्मसत्ता आणि राजसत्ता सक्रिय होती. राजकीय पाठबळ मिळाल्यामुळे मिशनऱ्यांना गोव्यातील अधिकाधिक लोकांना ख्रिस्ती करण्यासाठी बाप्तिस्मा देऊन बाटवणे सोपे झाले. हे स्पष्ट करण्यासाठी झेवियर या जेजुइताने २० जानेवारी १५४८ रोजी सिमांव रॉड्रीग्ज याला लिहिलेल्या पत्राचा आशय पुढे दिला आहे.

‘सरकारी पातळीवरून ख्रिस्ती धर्मपरिवर्तनाला प्रोत्साहन मिळाल्यामुळे मिशनऱ्यांचे कार्य वेगाने सुरू झाले. १७ मे १५५७ रोजी सा. पावलु कॉलेजमध्ये बावीस जणांचे ख्रिस्तीकरण करण्यात आले. सन १५५८ च्या सप्टेंबरमध्ये दो

कोशतांतीनु दे ब्रागांस या विजरईने गोव्याच्या राज्यकारभाराची सूत्रे हातात घेतली. त्याच्या प्रोत्साहनामुळे गोव्यात ख्रिस्तीकरणाच्या मोहिमेला मोठ्या प्रमाणात प्रारंभ झाला.’^{४७}

गोव्यात ख्रिश्चनांची संख्या वाढविणे हे पोर्तुगीज सरकारचे व मिशनऱ्यांचे प्रमुख उद्दिष्ट ठरले होते. ख्रिस्तीकरणाचा वापर आपल्या राजकीय फायद्यासाठी करणाऱ्या पोर्तुगाली शासनाने मिशनऱ्यांना सर्वतोपरी पाठबळ दिले, हे झेवियरच्या पत्राने अधिकृत होते.

‘गोमंतकांत सार्वत्रिक समज असा आहे, की मिशनरी हिंदूंच्या घरावर विहिरीत उष्टे पाव टाकीत असत. त्यांचे नाईलाजाने धर्मांतर होत असे.’ त्या काळात स्वखुशीने स्वतःचा धर्म सोडून ख्रिस्ती धर्म स्वीकारणारेही होते. टी. बी. कुन्हांनी ‘गोमंतकीयांच्या राष्ट्रीयत्वाचा ऱ्हास’ या ग्रंथात याचे दाखले आहेत. लोखू पंडित नावाच्या पंडिताला ख्रिस्ती धर्मात आणून त्याचे थाटात स्वागत केले होते.’^{४८} हे सर्व टी. बी. कुन्हांनी नमूद केले आहे. यावरून स्पष्ट होते, की पोर्तुगीजांनी सामान्य जनतेच्या धर्मांतरासाठी छळाचा आणि बळाचा वापर केला होता. त्या लोकांनी नाईलाज म्हणून परधर्म स्वीकारला होता, तर काहींनी स्वखुशीने ख्रिस्तीधर्म अंगीकारला होता.

‘सन १५५७ साली चोडण गावातील विवाह सोहळ्यात एका ख्रिस्तीने जेवणाच्या पंगतीत भोजन केले. ही गोष्ट सेंट पॉल कॉलेजच्या माणसांना समजली. त्यांनी त्या गावातील लोकांना ख्रिस्ती धर्माचा स्वीकार करायला भाग पाडले. नाईलाजाने ते लोक ख्रिस्ती झाले.’^{४९} चोडण गावाप्रमाणे गोव्यातील इतरही गावांत या मिशनऱ्यांनी अशा सामुहिक धर्मपरिवर्तनाला प्राधान्य दिले. त्यामुळे मोठ्या संख्येने गोमंतकीय लोक नाईलाजाने धर्मपरिवर्तित झाले होते.

१.२३ धर्मच नव्हे, तर भारतीयत्व नष्ट करण्याचा प्रयत्न

गोव्यात स्थानिक जनतेने धर्मांतर करून पोर्तुगीजांचे समाधान झाले नाही. एके प्रसंगी दोनशे हिंदूंना रीतसर बाटविण्याचा कार्यक्रम पोर्तुगीज पोशाख वेळेवर न मिळाल्यामुळे लांबणीवर टाकण्यात आला. गंगाधर मोरजे या संदर्भात

लिहितात, “पोर्तुगीज आणि मिशनरी, ज्या युरोपातून आलेले होते, त्या स्वरूपाची धार्मिक व सामाजिक स्थिती त्यांना गोमंतकात आणायची होती.”^{५०} या प्रसंगावरून स्पष्ट होते, की येथील लोकांचा धर्मच नव्हे, तर त्यांचे भारतीयत्व देखील नष्ट करणे हे पोर्तुगीजांचे उद्दिष्ट होते.

१.२४ नवख्रिस्तींचे धर्मांतर आणि नामांतर

गोव्याच्या सेंट पॉल कॉलेजातील धर्मप्रसारक Luis Frois याचे दिनांक १४ नोव्हेंबर १५५९ रोजी लिहिलेले पत्र अ. का. प्रियोळकरांना प्राप्त झाले. त्याचा अनुवादित अंश पुढे दिला आहे. ‘गोव्यातील ब्राह्मण तरुणांपैकी एक अत्यंत बुद्धिमान आणि वेदशास्त्रसंपन्न असा तरुण होता. त्याच्या विद्वत्तेचा आणि हुशारीचा उपयोग आपल्या धर्मप्रसारासाठी व्हावा, असे ज्या मिशनऱ्यांना वाटत होते. त्यांनी त्याला ख्रिस्तीधर्म स्वीकारण्यास भाग पाडले. व्हायसरॉय त्याचे धर्मपिता (Godfather) झाले. मानुएल द आलिव्हेर असे त्याला नवे नाव मिळाले.’^{५१} बाव्तिस्माच्या वेळी व्हायसरॉयने त्याचे नाव बदलले. असे Luis Frois याने या पत्रात हे नमुद केले आहे.

शांताराम बंडेलू यांनी संपादित केलेल्या ‘क्रिस्तपुराण’ या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत त्यांनी मिशनऱ्यांचा मूळ हेतू स्पष्ट केला आहे. ते लिहितात, “काही मिशनरींच्या मनात ख्रिस्तीधर्म आणि युरोपीय संस्कृती या दोन गोष्टी अविभाज्य आहेत, अशी चुकीची समजूत घर करून बसली होती. पोर्तुगीज चालीरीती, पोर्तुगीज भाषा आणि पोर्तुगीज नावे यांचा स्वीकार केल्याशिवाय कोणीही पूर्णत्वाने ख्रिस्ती होऊ शकत नाही असे या लोकांना वाटत होते.”^{५२}

त्यामुळे पोर्तुगीजांनी नवख्रिस्तींच्या धर्मांतरावेळी त्यांची नावे बदलली, त्याचबरोबर त्यांच्या चालीरीती, वेषही बदलायला भाग पाडले. वाढत्या धर्मांतरामुळे नव्या चर्चची संख्या वाढली. त्यांच्या निर्मितीसाठी कोमुनदादीने त्यांना सहकार्य केले. कोमुनदादीच्या एका बैठकीच्या नोंदीत नवख्रिस्तींच्या नामांतराचा नमुना अभ्यासण्यासारखा आहे.

१.२५ कोमुनदादीतील नवखिस्तींचे नामांतर आणि चर्चला सहकार्य

कोमुनिदादी या जुन्या ग्रामसंस्थांचे सर्व सदस्य हिंदू होते. पुढे त्यांपैकी काहींनी ख्रिश्चन धर्म स्वीकारावा लागला. त्यांनी युरोपियन नावं धारण केली. चर्च बांधण्याच्या कामात कोमुनदादीने सहकार्य केले होते. मनोहर हि. सरदेसाई यांच्या 'गोमंतकीय ख्रिश्चन समाज निर्मिती व कार्य' या पुस्तकातील प्रस्तुत विषय अभ्यसनीय आहे. त्यानुसार 'हळदोणच्या सेंट थॉमस चर्चच्या इमारतीचे बांधकाम कोमुनदादीच्या सहकार्याने झाले होते. यासाठी गावकऱ्यांची बैठक घेतली. दिनांक २२ सप्टेबर १५९५ रोजी संपन्न झालेल्या त्या बैठकीस उपस्थित गावकऱ्यांची नावे त्यांच्या पित्यांच्या नावासह पुढील प्रमाणे होती.

१. बोस्तियांव द कौशत	पित्याचे नाव	सांतू कामत
२. लोरेंसु फेरांव	पित्याचे नाव	रामू कामत
३. दुआर्ति मोनीज	पित्याचे नाव	किस्टा प्रभू
४. मानुयेल सिकैरा	पित्याचे नाव	नरसू नाईक
५. पेद्रू दे आझावेदू	पित्याचे नाव	हरी कामत
६. मानुयेल पिंटो	पित्याचे नाव	नरसे प्रभू
७. आंतोनियु फेरांव	पित्याचे नाव	अनंत नाईक

हे सर्व गावकार धर्मांतर करून खिस्ती झाले होते.^{५३} ज्यांनी कोमुनदादीच्या सहकार्याने सेंट थॉमस चर्चच्या इमारतीचे बांधकाम करायला अनुमोदन दिले होते. गावकऱ्यांच्या नावांच्या नोंदीवरून पुढील विषय लक्षात येतात.

१. धर्मांतरित होताना नवखिस्तींना युरोपियन नावं दिली गेलीत.
२. बदललेल्या नावांबरोबर नवखिस्तींचे आडनावही बदलले.
३. सांतू कामत, रामू कामत, हरी कामत अशा तिघांचे आडनाव एकसारखेच होते.
४. त्यांच्या मुलांनी धर्मपरिवर्तन केले. त्यांची नावं बदललीत आणि आडनावं सुद्धा बदललीत. धर्मांतरांनंतर त्यांची कौशत, फेरांव आणि आझावेदू अशी वेगवेगळी आडनावं होती.
५. नवखिस्तींची नावं, आडनावं तसेच ग्रामनावं, चर्चना दिलेली नावं हे सर्व

स्वतंत्र अभ्यासाचे आणि संशोधनाचे विषय आहेत. कारण उपरोल्लिखित बैठक ही 'सेंट थॉमस' याच्या नावाने चर्च उभरण्याविषयी होती. याच नावाच्या येशूच्या शिष्याने पहिल्या शतकात भारतात धर्मप्रसार केला होता. याचे विवरण प्रस्तुत प्रकरणात मागे आले आहे.

नावं आणि आडनावं बदलणाऱ्या नवख्रिस्तींनी भारतीय जीवन आणि संस्कृती यांच्यापासून पूर्णपणे अलिप्त राहून, पोर्तुगीज संस्कृतीदेखील आत्मसात करावी, असा पोर्तुगीज सत्ताधाऱ्यांचा प्रयत्न होता. म्हणून त्यांनी येशूचा अनुयायी सेंट थॉमसच्या शिष्यपरंपरेतील भारतीय सिरीयन ख्रिश्चनांचेसुद्धा ते ख्रिस्ती असूनही त्यांचे 'पंथांतर' केले होते.

9.२६ सिरीयन ख्रिश्चनांचे पंथांतर

'रोमन कॅथॉलिक पंथीय पोर्तुगीजांनी भारताच्या पश्चिम किनाऱ्यावर प्रथम व्यापार सुरु केला होता. त्यानंतर किनाऱ्यावरचा काही प्रदेश हस्तगत करून तेथे त्यांनी धर्मप्रसार केला. येशूचा शिष्य थॉमस याच्या परंपरेतील भारतीय सिरीयन ख्रिश्चन कोचीनमध्ये होते, त्यांचाही त्यांनी छळ करून त्यांना आपल्या पंथाची दीक्षा दिली.'^{५४} भारतात आलेल्या पोर्तुगीजांनी भारतीयांचे केवळ ख्रिस्ती होणे अपेक्षित नव्हते, तर त्यांना पोर्तुगीज बनवणे हे त्यांचे उद्दिष्ट होते, असे दिसून येते. कोचीनच्या सिरीयन ख्रिश्चनांचे पंथांतर, हे त्यांच्या उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी केलेल्या कृतीचे प्रमाण आहे. आल्बुकेर्कचे गोव्यात असेच धोरण होते.

आल्बुकेर्कने पोर्तुगाल देशाशी निष्ठा असलेल्या पोर्तुगाली लोकांचा प्रदेश भारतात निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला होता. त्याने सूचना केली होती की, 'नव्या पिढीतल्या मुलांना ती बारा वर्षांची होताच पोर्तुगालास पाठवून द्यावे व ती पंचवीस वर्षे वयाची होताच त्यांना गोव्यात आणावे.'^{५५} येथील मिश्टीस मुलांना बारा ते पंचवीस वर्षांच्या कालावधीत नखशिखांत पोर्तुगीज बनवून त्यांच्या मदतीने आपले राजकीय धोरण राबवणे ही आल्बुकेर्कची योजना होती. यात त्याला तेवढे यश प्राप्त झाले नाही. तसेच गोव्यातील नवख्रिस्तींना त्यांच्या

जातीपासून सोडवण्यास आल्बुकेर्क आणि ख्रिस्ती मिशनरीही असफल ठरले होते.

पोर्तुगीजांनी गोव्यात धर्मांतरे घडवून आणली. जे गोमंतकीय हिंदू ख्रिश्चन झाले, त्यांनी आपल्या मूळच्या हिंदू समाजातील जातीव्यवस्था आपल्याबरोबर ख्रिस्ती धर्मातही नेली. मनोहर हि. सरदेसाई यांच्या मतानुसार “एकाच गावातील शेकडो लोकांच्या सामुदायिक धर्मांतरामुळे, धर्मांतर करूनही जातीव्यवस्था नवीन धर्माच्या समाजात घेऊन जाणे त्यांना शक्य झाले.”^{५६} या संदर्भात मिशनऱ्यांनी विशेष लक्ष दिल्याचे दिसत नाही. केवळ ‘सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश’ या ग्रंथात अशा जातीव्यवस्थेविषयी विवेचन ग्रंथकाराने केले आहे.

यावरून स्पष्ट होते, की मिशनऱ्यांनी धर्मपरिवर्तन केलेल्या नवख्रिस्तींचा धर्म बदला असला, तरी त्यांची जात तशीच राहिली होती. गावागावांत अशा नवख्रिस्तींच्या वाढत्या संख्येप्रमाणे चर्चच्या संख्येतही वाढ झाली होती. त्यावर नियंत्रण ठेवणे मिशनऱ्यांना आवश्यक वाटले.

१.२७ पॅरिशींवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी बिशप

‘गोव्यातील वेगवेगळ्या गावात चर्चेस बांधण्यात आल्यामुळे धर्मप्रसारकांना आश्रय मिळाला. ते तेथेच वास्तव्य करून त्या परिसरातल्या अनुयायांना उपदेश करत होते. वेगवेगळ्या परिसरांना ‘पॅरिश’ असे नांव दिले. पॅरिशींवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी बिशप ‘धर्मगुरु’ हे पद निर्माण करण्यात आले.’^{५७} गावागावांमध्ये फिरून धर्मप्रचार करणारे बहुतेक ख्रिस्ती धर्मोपदेशक हे परदेशी होते. त्याचबरोबर ते वेगवेगळ्या पंथाचे अनुयायी होते.

१.२८ गोव्यात ख्रिस्ती धर्मप्रसार करणारे मिशनरी

गोव्यात धर्मप्रसार करण्यासाठी इंग्लंड, स्पेन, पोर्तुगाल येथील डोमिनिकन्स, फ्रांसिस्कन, जेजुइत या ख्रिस्तीपंथांचे मिशनरी गोव्यात आले. यापूर्वी या पंथांचे अनुयायी भारतात इतर ठिकाणी आले होते. ‘दोमिनिकन पंथाचा पाद्री जॉर्दाव इ. स. १३२० मध्ये हिंदुस्थानात आला, तेव्हा त्याच्याबरोबर

चार फ्रांसिस्कन पंथाचे अनुयायी होते.^{५८} गोव्यात ख्रिस्ती धर्माचा प्रचार करण्यासाठी सोळाव्या शतकात असे विविध पंथीय मिशनरी गोव्यात आले होते.

१.२९ ख्रिस्ती धर्मप्रसारासाठी गोवा विभागला

गोमंतकाच्या तीन तालुक्यांत ख्रिस्ती धर्मप्रसार त्वरित होण्यासाठी मिशनऱ्यांचे कार्यक्षेत्र ठरविण्यात आले. 'बारदेश तालुक्यात ख्रिस्तीधर्म प्रसार करण्याचे काम फ्रान्सिस्कन पंथाकडे सोपविण्यात आले. मुरगावासह सासष्टी तालुक्यात ते काम करण्याचा अधिकार जेजुइत पंथाला देण्यात आला आणि तिसवाडी तालुका डोमिनिकन्स पंथाचे कार्यक्षेत्र ठरवण्यात आले.'^{५९} गोव्यात आलेल्या या पंथांचा परिचय येथे प्रासंगिक आहे.

फ्रान्सिस्कन : 'आसासीच्या सेंट फ्रान्सिसने १२१५ मध्ये 'फ्रान्सिस्कन' या समूहाची स्थापना केली. या पंथाचे अनुयायी क्लेअर ऑफ अससी, पादुआचे अँथनी आणि हंगेरी एलिझाबेथ यांच्या शिकवणीचे पालन करतात.'^{६०} 'फ्रान्सिस्कन' ज्यांच्या शिकवणीचा आदर करतात, त्यापैकी पादुआच्या सेंट आंतोनीच्या जीवनावर आधारित जेजुइत ग्रंथकाराने 'सांतु आंतोनिची जिवित्कथा' या ग्रंथाची रचना गोव्यात केली होती. प्रस्तुत प्रबंधात पुढे याचे विवरण केले आहे.

'फ्रान्सिस्कन पंथीयांनी बारदेशमध्ये विविध गावांमध्ये धर्मप्रसारासाठी चर्चस उभारल्या होत्या.'^{६१} फ्रान्सिस्कन पंथीयांनी मराठीत एक काव्यनिर्मिती केल्याचे उल्लेख सापडतो. या विषयी वि. बा. प्रभुदेसाई लिहितात, "फ्रै गाशपार द एस मिगेल याने फादर स्टीफन्सची स्तुती करण्यासाठी रचिलेले चौदा ओव्यांचे कवन एवढेच काय ते फ्रांसिस्कन पंथीयांचे सतराव्या शतकातील मराठी वाङ्मय."^{६२} सध्या उपलब्ध असलेले त्यांचे एकमेव मराठी काव्य प्रस्तुत प्रबंधात परिशिष्ट १. मध्ये दिले आहे. येथे हे नमूद करणे आवश्यक आहे की, फ्रान्सिस्कनांनी गोव्यातील स्थानिक भाषाभ्यासाकडे दुर्लक्ष केल्यामुळे त्यांनी या भाषांमध्ये ग्रंथनिर्मिती केली नाही. फ्रान्सिस्कन पंथीयांप्रमाणे डोमिनिकन्स नावाचा ख्रिस्ती पंथ गोव्यात कार्यरत होता.

डोमिनिकन्स : ‘डोमिनिकन्स हा ‘द ऑर्डर ऑफ प्रिचर्स’ या नावाने परिचित असलेला ख्रिस्ती मिशनरींचा समूह आहे. ‘फ्रान्समधील कॅलेरुगाच्या स्पॅनिश सेंट डोमिनिक (११७०-१२२१) यांनी डोमिनिकन्स पंथाची स्थापना केली. ^{६३} ‘इ. स. १५४० साली डोमिनिकन्स गोव्यात आले.’^{६४} डोमिनिकन्स पंथीयांनी गोव्यात धर्मप्रसाराचे कार्य केले असले तरी त्यांनी मराठी भाषेत साहित्य निर्मिती केल्याचे कुठेच उल्लेख प्राप्त होत नाहीत. गोव्यात आलेल्या धर्मप्रसारक पंथीयांपैकी केवळ जेजुइतांनीच विपुल प्रमाणात मराठी साहित्य निर्मिती केली होती.

जेजुइत : ‘स्पेनमधील सैनिकी पार्श्वभूमी असलेला ख्रिस्ती धर्मप्रसारक लॉयॉला यांनी ‘जेजुइत’ पंथाची स्थापना केली. या संघाला ‘सोसायटी ऑफ जिजस’ या नावाने पोप पॉल तिसरा याने १५४० मध्ये मान्यता दिली. ख्रिस्ती धर्मप्रचारकांच्या या सोसायटीचे सदस्य ‘जेजुइत’ (Jesuits) म्हणून परिचित होते. ^{६५} लॉयॉलाच्या हयातीत जेजुइत पंथाचा प्रसार युरोपातील विविध देशांमध्ये अतिशय वेगाने झाला. समर्पित भावनेने धार्मिक प्रवचनाच्या माध्यमाने येशूचा संदेश तसेच त्याचे तत्त्वज्ञान प्रसारित करणाऱ्या ‘जेजुइत’ मिशनऱ्यांनी गोमंतकीयांचे मोठ्या प्रमाणात धर्मांतर केले होते. सातत्याने मिळणाऱ्या यशामुळे मिशनरी आणि पोर्तुगीज अधिकारी यांच्या स्वभावात बदल होत गेले. त्यामुळे परिस्थिती अनियंत्रित होत राहिली. हे वास्तवही तत्कालीन पत्रव्यवहाराच्या माध्यमाने संशोधकांनी प्रमाणित केले आहे.

१.३० गोव्यातील पोर्तुगीजांची परिस्थिती

मनोहर सरदेसाईंनी ‘ORIENTE CONQUISTADOR VOL-1-PS. FRANCISO DE SOUSE- LISBOA’ 1710, pg. 26. आणि RESUMO HISTORICO DA VIDA DO GLORIOSO S. FRANCISCO XAVIER APOSTOLO E DEFENSOR F PATRON DA INDIA-FILIFE NERI XAVIER- NOVA GOA 1859, pg. 14. यांचा संदर्भ देऊन गोव्यातील तत्कालीन परिस्थितीचे वर्णन केले आहे. ‘त्या काळी गोव्यात राहत असलेले पोर्तुगीज उद्धट होते. सतत मिळालेल्या विजयामुळे व जमविलेल्या अमाप संपत्तीमुळे पोर्तुगीजांचे जीवन नीतिभ्रष्ट बनले होते.’^{६६} गोव्यातील अशा पोर्तुगाली

राजसत्तेला ख्रिस्ती धर्मसत्ता वठणीवर आणू शकेल असा विश्वास तत्कालीन अधिकाऱ्यांना होता. पुढे दिलेल्या संदर्भावरून हे स्पष्ट होणार आहे.

१.३१ गोव्यात 'इन्क्विझिशन'

गोव्यातील पोर्तुगीज राजकर्त्यांची, मिशनऱ्यांची तसेच नवख्रिस्ती लोकांची स्थिती बिघडली होती. ती नियंत्रणात ठेवण्यासाठी झेवियरला विशेष अधिकार देण्यात आले होते. या घटणेची पार्श्वभूमी आणि तत्कालीन पोर्तुगीजांची परिस्थिती कशी होती, या विषयी वि. बा. प्रभुदेसाई यानी नमूद केली आहे. 'गोव्यात सत्ता संपादन करून अल्पावधित विकारविलसित व स्वैरवर्तन करणाऱ्या पोर्तुगीजांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी तसेच ख्रिस्ती साम्राज्याच्या विस्तारासाठी पोर्तुगालचा राजा जुवांव तिसरा याने लॉयॅला याला विनंती केली. पोर्तुगालच्या राजाच्या विनंतीवरून लॉयॅलाने गोव्यात पाठवण्यासाठी सिमांव रोद्रिगिश् व बॉबादिल्य या दोन जेजुईत धर्मप्रसारकांना निवडले. ऐनवेळी बॉबादिल्य आजारी पडल्यामुळे त्याच्या जागी झेवियरची निवड केली. पुढे सिमांव रोद्रिगिशला पोर्तुगालमध्येच ठेऊन एकट्या झेवियरला हिंदुस्थानात पाठवले.'^{६७}

गोव्यात पोहोचल्यावर झेवियरच्या कार्यात पोर्तुगीज राजकर्ते तसेच चर्चकडून कसलीच बाधा होऊ नये, म्हणून पोप पॉल तिसरा याने त्याला 'Nuncio Apostolico' हा धार्मिक हद्दा दिला होता. 'Nuncio Apostolico' म्हणजे व्हॅटिकन सिटीतील पोपचा परदेशातील प्रतिनिधी होय. स्थानिक जनता, चर्च यांच्या कार्यप्रणालीत पोपचा प्रतिनिधी म्हणून तो कार्य करतो. त्याला 'Code of Canon Law' या ख्रिस्ती धर्मतत्त्व संहितेतील कलम ३६२ ते ३६७ नुसार विशिष्ट अधिकार प्रदान केले जातात.'^{६८} पोर्तुगालचा राजा जुवांव तिसरा याच्या विनंतीवरून, झेवियर पोपचा प्रतिनिधी म्हणून गोव्यात येत होता. याचाच अर्थ झेवियरला ख्रिस्ती धर्मसत्ता आणि पोर्तुगीज राजसत्तायांचे पाठबळ होते.

'जेजुईत धर्मोपदेशक फ्रांसिस झेवियर ७ एप्रिल १५४१ रोजी लिस्बनहून निघाला आणि ६ मे १५४२ रोजी गोव्यात पोहोचला. गोव्यात कित्येकांनी कॅथोलीक धर्म स्वीकारावा लागला. परंतु नवख्रिस्तींकडून ख्रिस्ती

आचार-विचारांऐवजी जाणते अजाणतेपणे हिंदू संस्कृतीचे आचरण होत असे. ते प्रतिबंधित करण्यासाठी आणि ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार सुलभ होण्यासाठी धर्मसमीक्षण सभा (Inquisition) गोव्यात स्थापन करण्याची आवश्यकता झेवियरला वाटली.^{६९} त्याने आपल्या अधिकाराचा वापर करून तसे प्रयत्न सुरू केले.

झेवियरने १६.११.१५४५ रोजी पोर्तुगालच्या राजाला गोव्यात 'इन्क्विझिशन' (कोर्ट) स्थापन करण्यासंदर्भात पत्र पाठवले. त्या पत्राच्या अनुषंगाने राजाने ८.०३.१५४६ रोजी गोव्याचा गव्हर्नर ज्युआव दे काशत्रु याला पत्राद्वारे आदेश दिले. त्या पत्रातील आशय असा होता. 'गोवा बेटात सार्वजनिक किंवा गुप्त देवळे असता कामा नयेत. हिंदूंचे जाहीर उत्सव होऊ देता कामा नये. जेथे असे काही आढळेल तेथील लोकांना शिक्षा करावी.'^{७०} पत्रातील आदेशाचे गोव्यातील पोर्तुगीज सरकारने पालन केले.

'पोर्तुगीज सत्ताधारी सदर 'इन्क्विझिशन' या धर्मचौकशी न्यायालयाचे नाव खालीलप्रमाणे उच्चारित 'Santo inquisicao De Goa ou Santa Casa ou Casa Do Santa officio ou Tribunal Da Inquisicao De Goa' याचा अर्थ 'गोव्याचे पवित्र चौकशी न्यायालय किंवा पवित्र घर किंवा चौकशी करण्याच्या घरातील पवित्र कार्यालय किंवा गोव्याचे चौकशी न्यायालय.'^{७१}

हिंदू धर्मातील संस्कारांचे आचारण करणाऱ्या नवख्रिस्तींना आणि ख्रिस्तीधर्माला विरोध करणाऱ्यांना कठोर शिक्षा करण्याच्या उद्देशाने झेवियरच्या सांगण्यावरून 'इन्क्विझिशन' या न्यायालयाची स्थापना गोव्यात केली गेली.

१.३२ संशोधन ग्रंथ: 'The Goa Inquisition'

गोव्यातील 'इन्क्विझिशन' या न्यायालयाच्या कार्यप्रणालीचे विवेचन वि. बा. प्रभुदेसाई यांनी केले आहे. "या इन्क्विझिशनच्या अत्यंत जाचक नियमावलीनुसार जे कोण गुन्हेगार ठरत, त्यांच्यावर खटला भरून कमाल शिक्षा म्हणून 'आव्तु-द-फॅ' या नावाच्या एका सार्वजनिक उत्सवात सर्वांसमोर जिवंत जाळून देखील टाकीत असत."^{७२}

‘इन्क्विझिशन’ या संवेदनशील विषयावरील संशोधनात्मक ग्रंथनिर्मिती म्हणजे एक प्रकारे आव्हानच होते. अ. का. प्रियोळकरांनी ते कुशलतेने हाताळले. ‘The Goa Inquisition’ या संशोधन ग्रंथाची त्यांनी निर्मिती केली. याची दखल लंडन येथील सी. आर. बॉक्सर या ख्यातनाम ख्रिस्ती अभ्यासकाने घेतली.^{७३} प्रियोळकरांच्या ‘The Goa Inquisition’ या साक्षेपी ग्रंथातील साधार व सप्रमाण संशोधन प्रस्तुत विषयाच्या संदर्भात अत्यंत महत्त्वाचे ठरते. झेवियर गोव्यात पोहोचताच जेजुइतांच्या कार्यात झालेल्या परिवर्तनाचा वृत्तांत पाश्चात्य इतिहास संशोधक बॉईस पेन्सोसे यांच्या ‘Sea fights in Indies in year 1602-1639’ या ग्रंथात दिला आहे. याचा संदर्भ अ. का. प्रियोळकरांनी आपल्या ‘द गोवा इन्क्विझिशन’ या पुस्तकात घेतला आहे. त्याचा मराठी अनुवाद पुढे देत आहे. बॉईस पेन्सोसे यांच्या मतानुसार “झेवियरने ६ मे १५४२ रोजी गोव्यात पाऊल ठेवताच, जेजुइतांनी पाशवी क्रुरता, भय आणि अमानुष छळ यांचा वापर करून त्यांना शक्य तेवढे अत्याचार केले.”^{७४} त्या अत्याचार प्रक्रियेचे एक माध्यम ‘इन्क्विझिशन’ होते.

येथे हे नमूद करायला हवे, की झेवियरने आपल्या हाताखालच्या माणसांद्वारे केवळ नवख्रिस्ती गोमंतकीयांवरच आपला अधिकार गाजवला. पोर्तुगीज सत्ताधिकारी त्याला जुमानत नव्हते. ‘या साऱ्या प्रकाराला कंटाळून झेवियरने गोवे सोडून पुढे आपले कार्यक्षेत्र दक्षिण हिंदुस्थान ठरवले. पोर्तुगीज अधिकाऱ्यांकडून सहकार्य न मिळाल्यामुळे व विरोध असह्य होऊन त्या मनःक्षोभात चीनला जातांना त्याचा अंत झाला.’^{७५} हे अ. का. प्रियोळकरांनी दौत्रिन क्रिस्ताच्या प्रस्तावनेत नमूद केले आहे. म्हणजे ज्या उद्देशाने झेवियरला गोव्यात पाठवले होते, त्यात तो असफल झाला होता.

१.३३ इन्क्विझिशनचा परिणाम

गोव्यात इन्क्विझिशनचा अंमल सुरू झाला. ‘सासष्टी व बारदेश प्रांतातील हिंदू सण समारंभ बंद पाडले. धार्मिक ग्रंथ पठण श्रवणही अपराध

मानले गेले. पोर्तुगीजांच्या आधीन असलेल्या गोव्यातील लोक शेजारच्या राज्यात पळून गेले, देवालयांचे स्थलांतर झाले, ग्रंथसंपदा नष्ट केली गेली.^{१९६}

इन्क्विझिशनमुळे गोव्यातील हिंदूंचे ग्रंथ नष्ट केले गेले. या संदर्भात वि. बा. प्रभुदेसाई लिहितात, “संपूर्ण पूर्वेकडील देशांवर हुकुमत गाजवण्यासाठी म्हणून स्थापन केलेल्या या अत्यंत धोकेबाज ‘इन्क्विझिशन’चे प्रमुख ठाणे गोव्याला होते, ही गोष्ट ध्यानात घेता, गोमंतकीय जनतेमध्ये वाचन पठणात असलेल्या मुख्यतः मराठी आणि संस्कृतमधील केवढ्या प्रचंड ग्रंथसंभाराचा निर्घृणपणे विध्वंस करण्यात आला असेल, याची केवळ कल्पनादेखील करणे कठीण आहे.”^{१९७} ‘इ. स. १५४८ च्या नोव्हेंबर महिन्यात बिशप ज्युआंव आल्बुकेर्क ह्याने हिंदूंच्या घरातील ग्रंथ एकत्र जमवून जाळण्याचा सपाटा सुरू केला.’^{१९८} गंगाधर मोरजे यांच्या मतानुसार “हिंदू धार्मिक ग्रंथ-पुराणे आदी देवनागरी लिपीतील मराठी ग्रंथपरंपरांच्या खच्चीकरणाचा धर्मसत्ता आणि राजसत्ता यांचा सर्वतोपरी प्रयत्न राहिला.”^{१९९} पोर्तुगीजांच्या सत्तेपूर्वीपासून गोव्यात सामुहिक ग्रंथश्रवणाची परंपरा होती. दैनंदिन जीवनात दिवसभर कष्ट करून संध्याकाळच्या वेळी सगळे लोक गावातील मंदिरात जात. तेथे ग्रंथांचे श्रवण करत. जेव्हा या लोकांपैकी काहींची धर्मांतरे झाली, तेव्हापासून ते या परंपरेपासून तोडले गेले.

पोर्तुगीज सत्ताधिकाऱ्यांनी तसेच मिशनऱ्यांनी अनेक प्रयत्न करूनही गोमंतकीयांकडून ख्रिस्तीधर्माला मनापासून स्वीकृती प्राप्त होत नव्हती. या संदर्भात त्यांचे विचार मंथन होत होते. त्यातून ख्रिस्ती ग्रंथनिर्मिती हा त्यांना धर्मप्रसाराचा एक पर्याय जाणवला. ग्रंथपठण व श्रवण करण्याची सवय असलेल्या गोव्यातील नवख्रिस्तींसाठी मराठी ग्रंथरचना करणे मिशनऱ्यांना आवश्यक वाटले. त्यामुळे ‘इन्क्विझिशन’ हे ख्रिस्ती मराठी ग्रंथ रचनेचे महत्त्वपूर्ण कारण ठरले होते. त्याकाळातील ख्रिस्ती मराठी ग्रंथ प्रकाशनाआधी ग्रंथकारांना इन्क्विझिशनची अनुमती आणि प्रमाणपत्र अनिवार्य होते. स्थानिकांची गरज ओळखून धर्मप्रसाराच्या उद्देशाने मराठी ग्रंथांची रचना करण्यासाठी कर्तव्य म्हणून मिशनरींचे कार्यकर्ते स्थानिक भाषा शिकले होते.

१.३४ पोर्तुगीजांचे भाषिक धोरण

मानवाला आपल्या अंतरमनात संवाद साधण्यासाठी तसेच बाह्य जगताशी संपर्क साधण्यासाठी अर्थपूर्ण शब्दांनी युक्त अशी भाषा उपयुक्त ठरते. ना. गो. कालेलकर यांनी 'भाषेला लोकांचे आपापसातले दळणवळण शक्य व सोपे करणारे साधन मानले.'^{६०} हेच साधन ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी धर्मप्रचाराचे महत्त्वपूर्ण माध्यम म्हणून वापरले होते. वि. बा. प्रभुदेसाई यांच्या मतानुसार 'इन्क्विझिशनचा इन्क्विझिटर आंतोनियो-द-आमाराल कौनिजु यांने पोर्तुगालच्या राजाला पत्र पाठवून देशी भाषांवर बंदीची मागणी केली होती.'^{६१} स्थानिक भाषांसंदर्भात १६८१ ते १६८६ च्या सुमारास आदेश दिला. तो असा होता. 'पोर्तुगीज मुलखांत राहणाऱ्या एकंदर इसमांना, मग ते कोणत्याही धर्माचे किंवा राष्ट्राचे असोत, त्यांना पोर्तुगीज भाषाच बोलली पाहिजे. यासाठी तीन वर्षांची मुदत देण्यात आली. त्या मुदतीनंतर देशी भाषेचा उपयोग करणाऱ्यास वाटेल ती शिक्षा करण्यात येईल,'^{६२} त्याची अंमल बजावणी पुढे योग्य प्रकारे होऊ शकली नाही. धर्मसत्ता आणि राजसत्ता यांच्या सुलभ व्यवहारासाठी स्थानिक भाषा फार उपयुक्त ठरत असते. हे पोर्तुगाली राजकर्त्यांच्या उशीरा का होईना लक्षात आले होते.

१.३५ देशी भाषेत धर्मप्रसार

मिशनऱ्यांनी गोव्यात जसा धर्मप्रसारासाठी स्थानिक भाषांचा उपयोग केला होता, तसा देशातील इतर राज्यातही तेथील भाषांचा उपयोग केला होता, यांची उदाहरणं वि. बा. प्रभुदेसाईंनी दिली आहेत. 'हिंदुस्थानात जेजुइत पंथाचे कार्य करणाऱ्या फादर सिनामो यांने कानडी भाषेच्या आधारे धर्मप्रसार केला. फादर बेस्की यांनी तामीळ भाषेत ग्रंथरचना केली. फादर मार्टीन यांनी बंगाली भाषेत धर्मप्रसार केला.'^{६३}

व्यापारासाठी जसे देशीभाषांचे ज्ञान आवश्यक होते, तसे सत्ता सांभाळण्यासाठी आणि धर्मप्रसारासाठीही देशीभाषा फार महत्त्वपूर्ण आहेत, हे

भारतात इतर ठिकाणी धर्मप्रसार करणाऱ्या मिशनऱ्यांनी ओळखले होते, हे येथे स्पष्ट होते.

ख्रिस्ती धर्मप्रसाराच्या निमित्ताने हिंदुस्थानातील लोकांच्या भाषा, प्रथा, परंपरा, चालीरीती या गोष्टी शिकून आत्मसात करणारे धर्मप्रसारकही जेजुइत पंथात होऊन गेले. 'रॉबर्ट-द-नॉबिली या इटालियन पाद्रीने दक्षिण हिंदुस्थानात कार्य करित असताना त्याने तामीळ, तेलगू व संस्कृत या भाषा आत्मसात केल्या. संस्कृत व तामीळ भाषांमध्ये त्याने जजुर्वेदासह सुमारे चौदा ग्रंथ लिहिलेले आहेत.'^{८४} अशा विविध योजना धर्मपरिषदांमध्ये मांडल्या जात होत्या.

ख्रिस्ती धर्मपरिषदांमुळे मिशनरी नियोजित पद्धतीने विविध मार्गांनी धर्मप्रसार करण्यास प्रवृत्त होत होते. प्रियोळकरांनी नमूद केले आहे, की गोव्यात कार्य करणाऱ्या मिशनऱ्यांना येथे भरलेल्या पाच धर्मपरिषदांमुळे स्थानिक भाषांचे अध्ययन करावे लागले. 'शेवटची पाचवी धर्मपरिषद सन १६०५ मध्ये भरली होती.'^{८५}

१.३६ देशी भाषांसंदर्भात पाचव्या ख्रिस्ती धर्मपरिषदेत ठराव

सर्व कॅथलिक धर्मपरिषदांनी ख्रिस्ती धर्मप्रसारासाठी युरोपियन धर्मोपदेशकांनी स्थानिक लोकांची भाषा आत्मसात करावी, यावर जोर दिला होता. परंतु युरोपियन लोकांना देवनागरी लिपीतील गोव्यातील भाषा शिकणे तितके सुलभ नव्हते. इ. स. १६०५ साली भरलेल्या पाचव्या धर्मपरिषदेत भाषेसंदर्भात निर्णायक स्वरूपाचा ठराव संमत करण्यात आला. त्याचा आशय असा होता, 'लोकांवर धार्मिक संस्कार व्यवस्थितपणे व्हावे, या उद्देशाने ही धर्मसभा आज्ञा करते की, यापुढे स्थानिक भाषा अवगत असल्याखेरीज कोणत्याच धर्मोपदेशकाची नेमणूक चर्चाधिकारी पदावर करण्यात येऊ नये. व्हाइसरॉयच्या पदावर यापूर्वीच ज्यांच्या नेमणुका झालेल्या आहेत, त्यांनी हा ठराव प्रसिद्ध झालेल्या दिवसापासून सहा महिन्यांच्या आत स्थानिक भाषा आत्मसात करावी, जर तेवढ्या मुदतीत त्यांनी स्थानिक भाषा आत्मसात केली नाही, तर ते आपोआप पदच्युत झाले, असे मानण्यात येईल.'^{८६}

या ठरावानुसार धर्मोपदेशक मिशनच्यांना आपले पद आणि अधिकार अबाधित ठेवण्यासाठी स्थानिक भाषा शिकणे अपरिहार्य होते. फ्रांसिस्कनांपेक्षा जेजुइतांनी स्थानिक भाषा अभ्यासण्यास प्राधान्य दिले. त्याचे परिणामही नंतरच्या काळात दिसून आले.

१.३७ मराठी भाषेतून धर्मप्रसार

फ्रांसिस्कन पंथाचे अनुयायी गोव्याच्या बारदेशमध्ये धर्मप्रसाराचे कार्य करत होते. त्यांना स्थानिक भाषा अभ्यासात रस नसल्यामुळे त्यांच्या स्थानी जेजुइत पाद्रींना नेमले. या संदर्भात वि. बा. प्रभुदेसाईंनी तत्कालीन पत्राचे दाखले दिले आहेत. 'बारदेश प्रांतातील धर्ममंदिरांतून फ्रांसिस्कन भ्रात्यांची उचलबांगडी करून त्यांच्या जागी देशी भाषेचा अभ्यास केलेल्या जेजुइत पाद्रींना नेमावे.' अशी सूचना व्हाइसरॉय लुइस-द-मेदोस फुर्तादु यांनी आपल्या १० ऑक्टोबर १६७३ पत्रात केल्याची आढळते.^{७९}

गोव्यातील भाषा न शिकल्यामुळे परिषदेच्या आदेशानुसार बारदेशातील चर्चमध्ये फ्रांसिस्कन धर्मगुरूंना पदच्युत करण्यात आले. स्थानिक भाषांच्या अध्ययनासंदर्भात फ्रांसिस्कन उदासीन होते, असे या पत्रावरून प्रमाणित होते.

प्रकाशचंद्र पां. शिरोडकर यांच्या मतानुसार "मराठीचे जनमानसातील अनन्य साधारण असे महत्त्व ओळखून पाद्री लोक हिंदू धर्मग्रंथ रोमन लिपीत ग्रंथित करून नवख्रिश्चनांना नवी धार्मिक दिशा देण्याचे प्रयत्न करित होते."^{८०} मराठी भाषेतून धर्मप्रसार करणाऱ्या ख्रिस्ती ग्रंथकारांविषयी प्रकाशचंद्र पां. शिरोडकर यांचे हे विधान चिंत्य आहे. कारण या ग्रंथकारांनी आधी हिंदू धर्मग्रंथ रोमन लिपीत लिहून काढले होते, हे येथे स्पष्ट होते.

१.३८ ख्रिस्ती मराठी साहित्य

पोर्तुगीजांनी गोव्यातील नवख्रिस्तींना हिंदू संस्कृतीपासून तोडण्याच्या उद्देशाने त्यांच्यावर नियम लादले. जे कोण या नियमांचे उल्लंघन करत, त्यांना दंडित करण्यासाठी 'इंक्विझिशन' या धर्मसमीक्षणसभेची स्थापना केली. तरीही ख्रिस्ती धर्माला गोमंतकीयांची स्वीकृती प्राप्त होत नव्हती. ग्रंथश्रवणाची आवड लक्षात घेऊन नवख्रिस्तींसाठी ग्रंथनिर्मितीचा निर्णय धर्मपरिषदेत घेण्यात आला.

पोर्तुगीजपूर्व मराठी ग्रंथांना पर्याय उपलब्ध करून देण्यासाठी आणि नवख्रिस्तींना आकर्षित करण्यासाठी जेजुइत मिशनऱ्यांनी ख्रिस्ती मराठी साहित्याची निर्मिती केली. ते साहित्य असे आहे.

१. फादर स्टीफन्स विरचित 'क्रिस्तपुराण'
२. फादर क्रुवाकृत 'पीटर पुराण'
३. फादर सालदांजरचित 'सांतु आंतोनिची जीवित्वकथा'
४. फादर सिमांव गोमिश लिखित 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश'
५. ख्रिस्ती मराठी विलापिका

पूर्वीच्या ग्रंथश्रवणाच्या सवयीमुळे अस्वस्थ होणाऱ्या नवख्रिस्तीयांची ग्रंथपठण आणि श्रवणाची इच्छा पूर्ण करण्यासाठी मिशनऱ्यांनी पर्यायी मराठी ग्रंथांची रचना केली. गोमंतकीय इतिहास, भाषा, साहित्य आणि संस्कृतीच्या दृष्टीने हे ग्रंथ अभ्यासनीय आहेत. संशोधकांनी या ग्रंथांचा विविध आयामानी संशोधनात्मक अभ्यास केला आहे.

१.३९ ख्रिस्ती मराठी साहित्याचे संशोधक

ख्रिस्ती साहित्याचे वि. का. राजवाडे, पांडुरंग पिसुर्लेकर, अ. का. प्रियोळकर, स. गं. मालशे. श्री. म. पिंगे, गंगाधर मोरजे, शांताराम बंडेलू, फादर करिदाद द्रागो. लक्ष्मीकांत प्रभु भेंब्रे, वि. बा. प्रभुदेसाई, सुरेश आमोणकर, सु. म. तडकोडकर इत्यादींनी संशोधन केले आहे. यापैकी बहुतेक संशोधकांनी ख्रिस्ती साहित्याच्या भाषा आणि लिपी या दोन पैलूंवर अधिकांश संशोधन केलेले आहे. ख्रिस्ती मराठी साहित्यापैकी 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश' हा

ग्रंथ वगळल्यास सर्व साहित्यकृतींची भाषा मराठी असली तरी लिपी रोमन होती. संशोधकांनी रोमन लिपीतील ख्रिस्ती मराठी साहित्य देवनागरीत लिप्यंतरित केले. त्यामुळे लिप्यंतरशास्त्र महत्त्वाचे ठरले. या शास्त्राचा परिचय येथे आवश्यक आहे.

१.४० लिपीचे महत्त्व, स्वरूप आणि ख्रिस्ती साहित्य

भाषाध्वनीचे दृश्यरूप म्हणजे लिपी. भाषेच्या विकासप्रक्रियेत भाषेची लिपीबद्धता हा महत्त्वपूर्ण घटक आहे. वि. बा. प्रभुदेसाई यांच्या मतानुसार “एखाद्या भाषेतील ध्वनीचे वर्ण दृश्य स्वरूपात व्यक्त करणे हे लिपीचे कार्य ठरते.”^{८९} भाषा आणि लिपी यांचे संबंध स्पष्ट करतांना ना. गो. कालेलकर म्हणतात, “कोणत्याही भाषेतील ध्वनी व्यक्त करण्याचे लिपी हे दृश्य साधन होय.”^{९०}

राजकीय सत्तांतरांमुळे अनेक बदल घडून येतात, त्यात भाषा आणि लिपी यांचाही अंतर्भाव असतो. गोव्यात मिशनऱ्यांनी ग्रंथनिर्मिती करताना मराठी भाषेकरता रोमन लिपी वापरली. या लिपीच्या मर्यादेमुळे ही लिपी मराठीच्या काही भाषाध्वनींना उचित दृश्यरूप देण्यास असमर्थ ठरली. मराठीसाठी या आधी रोमन लिपी वापरली जात नव्हती. संशोधकांनी या त्रुटींचा शोध घेतला आहे.

वि. बा. प्रभुदेसाई यांच्या मतानुसार “पोर्तुगीजपूर्व काळात गोमंतकातील मराठी भाषेसाठी देवनागरी, मोडी व कानडी यापैकी एखाद्या लिपीचा वापर होत असे, असाच इतिहासाचा दाखला आहे.”^{९१} मिशनऱ्यांनी मराठी भाषेचा अभ्यास केलाच, त्याचबरोबर देवनागरी लिपीचाही अभ्यास केला होता. त्यामुळेच ते देवनागरी लिपीतील मराठी ग्रंथांचा अभ्यास करू शकले. हे वास्तव असले तरी त्यांनी आपल्या ख्रिस्ती मराठी ग्रंथांसाठी रोमन लिपी वापरली होती.

गोमंतकात फादर स्टीफन्स यांनी रचलेला ‘क्रिस्तपुराण’ हा गोमंतकीय ख्रिस्ती मराठी साहित्यातील आद्य ग्रंथ आहे. या पुराणाची भाषा मराठी असली तरी तिचे मुद्रण मात्र रोमन लिपीत झालेले आहे. स्टीफन्सला तर हा मराठी

ग्रंथ देवनागरी लिपीत प्रसिद्ध करावा, असे वाटत होते. 'त्याने ५ डिसेंबर १६०८ रोजी जेजुइतांच्या जनरलला पाठविलेल्या पत्रात हे विचार मांडले होते.'^{१२}

ख्रिस्ती मराठी ग्रंथांच्या रोमन लिपी विषयी अ. का. प्रियोळकर लिहितात, "देशी भाषा रोमन लिपीत लेखनविशिष्ट करण्याचा हा आरंभीचाच प्रयत्न होय. तो अपूरा व सदोष आहे."^{१३} मिशनऱ्यांनी ख्रिस्ती मराठी ग्रंथांसाठी रोमन लिपी का वापरली. या मागच्या कारणांचा शोध काही संशोधकांनी घेतला आहे.

१.४१ ख्रिस्ती धर्मप्रसारासाठी रोमन लिपीचे उपयोजन

देशी भाषांसाठी रोमन लिपी वापरली, याचे कारण स्पष्ट करण्यासाठी वि. बा. प्रभुदेसाईंनी डेव्हिड डिरिजर याच्या विधानाची नोंद घेतली आहे. 'डेव्हिड डिरिजर यांच्या मतानुसार "If trade follows the flag, the Alphabet follows the Religion" साहित्यनिर्मितीसाठी रोमन लिपीच्या वापराने ख्रिस्तीधर्माचा प्रसार करणे, हा त्यांचा मुख्य उद्देश उघड होता.'^{१४} या वरून स्पष्ट होते की भारतात ख्रिस्ती धर्मप्रसाराच्या उद्देशाने आलेल्या या मिशनऱ्यांनी जाणीवपूर्वक रोमन लिपीत मराठी ग्रंथांची निर्मिती केली.

वि. बा. प्रभुदेसाई यांनी आपल्या 'सतराव्या शतकातील गोमंतकी बोली' या प्रबंधात रोमन लिपीचा पुरस्कार करणारे या ख्रिस्ती मिशनरी कार्यकर्त्यांच्या मनोवृत्तीचा परिचय करून देणारे काही दाखले दिले आहेत. 'त्यात 'ख्रिश्चन लिटरेचर सोसायटी फॉर इंडिया' या धार्मिक संस्थेने ख्रिस्ती धर्मप्रसारासाठी रोमन लिपीचा पुरस्कार केल्याचे प्रभुदेसाईंनी नमूद केले आहे.'^{१५} आपण आणखी एक कारण म्हणजे गोमंतकात त्याकाळी आलेल्या छापखान्यात देवनागरी लिपी छापण्याची सोय नव्हती. त्यामुळे 'क्रिस्तपुराण' व इतर ख्रिस्ती मराठी ग्रंथ, रोमन लिपीतच प्रसिद्ध झालेत. हा छापखाना पोर्तुगालहून गोव्यात आणला होता.

१.४२ गोव्यातील पहिला छापखाना

अ. का. प्रियोळकर यांच्या मतानुसार गोव्यामध्ये जो छापखाना आला, तो वास्तविक Abissinia म्हणजे हबसाणकरिता म्हणून होता. परिस्थितीमुळे तो

हिंदुस्थानातच राहिला. या संदर्भात हबसाणच्या बादशहाने पाठवलेल्या पत्राचा दाखला प्रियोळकरांनी दिला आहे. 'पोर्तुगालहून निघालेल्या जहाजातून जेजुइत सोसायटीच्या १४ माणसांसोबत छापखानाही पाठवला होता. त्याकाळी हबसाणला जाताना 'केप ऑफ गुड होप' ला वळसा घालून हे लोक प्रथम हिंदुस्थानात येत. त्यानुसार हे सर्व हिंदुस्थानात आले. दरम्यान हबसाणच्या बादशहाचे आणि पोर्तुगालचे संबंध बिघडल्याने त्यांच्यासाठी पाठवलेला छापखाना गोव्यातच राहिला.'^{१६} अनपेक्षितपणे गोव्यात राहिलेल्या या छापखान्यामुळे भारतीय साहित्यसृष्टीत ऐतिहासिक बदल झाला.

१.४३ संशोधकांनी केलेले ख्रिस्ती मराठी साहित्याचे लिप्यंतर

मिशनऱ्यांनी मराठी ग्रंथनिर्मितीसाठी वापरलेल्या रोमन लिपीचा अभ्यास करून संशोधकांनी त्या ग्रंथांचे देवनागरीत लिप्यंतर केले. शांताराम बंडेलू यांनी क्रिस्तपुराणाची देवनागरी लिपीतील आवृत्ती पुणे येथून प्रसिद्ध केली. फादर कारिदाद द्रागो यांनी संपादित केलेली क्रिस्तपुराणाची देवनागरी प्रत प्रकाशित केली. अ. का. प्रियोळकरानी 'सांतू आंतोनिची जिवित्त्वकथा' या ओवीबद्ध मराठी काव्याचे देवनागरीत लिप्यंतर करून 'मराठी संशोधन पत्रिकेत' प्रसिद्ध केले. 'पीटर पुराण' या ग्रंथातील काही अंश, तसेच त्यांनी 'ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण', 'ख्रिस्ताचे यातनागीत' या मराठी विलापिकांचे रोमन लिपीतून देवनागरीत लिप्यंतर केले. डॉ. वि. बा. प्रभुदेसाई यांनी 'ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण प्रसंगीचे विळाप' आणि 'ख्रिस्ताचे यातनागीत' या विलापिकेचे देवनागरीत लिप्यंतर केले.

१.४४ संशोधकांचा ख्रिस्ती साहित्य-इतिहास या संबंधीच्या पत्रांचा अभ्यास

संशोधकांच्या कार्याविषयी आणखी एका महत्त्वपूर्ण गोष्टीची नोंद आवर्जून घ्यायला हवी. संशोधकांनी आपले मुद्ये सप्रमाण मांडताना त्या मुद्यासंदर्भात गतकाळात झालेल्या पत्रव्यवहारांचा आणि दस्तऐवजांचा सखोल अभ्यास केला होता. काही ठिकाणी त्यांचे भाषांतर तर काही ठिकाणी त्यांचे लिप्यंतर करून हे

पुरावे अभ्यासकांना दिलेले आहेत. त्यामुळे संशोधकांनी केलेला पत्रांचा अभ्यास ऐतिहासिक दृष्टीने महत्त्वपूर्ण ठरला आहे. प्रामुख्याने या अभ्यासातील अ. का. प्रियोळकर, वि. बा. प्रभुदेसाई, सुरेश आमोणकर यांच्या योगदानामुळे अनेक विषय स्पष्ट होतात.

१.४५ ख्रिस्ती मराठी साहित्य आणि संशोधकांचा दृष्टिकोन

गोव्यातील मिशनऱ्यांनी नवख्रिस्तींसाठी निर्माण केलेल्या ख्रिस्ती साहित्यावर संशोधन करणारे बहुसंख्य संशोधक हिंदू होते आणि आहेत. आपल्या देवांचा, धर्माचा ज्या साहित्यात अवमान झाला आहे, त्या साहित्याचा अभ्यास करणाऱ्या संशोधकांचा दृष्टिकोन पूर्वग्रहदूषित नव्हता, हे त्यांच्या मतांवरून स्पष्ट होते.

अ. का. प्रियोळकर : ख्रिस्ती मराठी साहित्यासंदर्भात अ. का. प्रियोळकरांनी मांडलेली भूमिका उद्बोधक होती. “ख्रिस्तीधर्म हा परका धर्म अशी सबब पुढे करून आपल्या सध्याच्या निष्क्रियतेवर पांघरूण यापुढे घालता येईल, असे वाटत नाही. कारण वाङ्मयाचा विचार करताना यापुढे आपल्या धर्मभिमानाला मुरड घालणे आम्हाला प्राप्त आहे. मराठी भाषेच्या ऐतिहासिक व भाषाशास्त्राच्या दृष्टीने विचार करण्याच्या वेळी तर या वाङ्मयाचे बहुमोल साहाय्य होईल, असे त्यापैकी बरेचसे वाङ्मय लक्षपूर्वक वाचून व अभ्यासून माझे मत झालेले आहे.”^{९७} अ. का. प्रियोळकरांच्या मतानुसार भाषाशास्त्राच्या दृष्टी हे वाङ्मय बहुमोल आहे.

वि. बा. प्रभुदेसाई : वि. बा. प्रभुदेसाई त्यांच्या मते “कोणत्याही भाषेतील साहित्याच्या अभ्यासाला धर्म, पंथ इत्यादींच्या मर्यादा पडण्याचे कारण नाही. जेजुइत पंथीय लेखकांच्या या ग्रंथरचनेमागे बऱ्याच प्रमाणात ख्रिस्ती धर्म-प्रचाराची प्रेरणा असली तरी त्यात साहित्यगुणांचेही दर्शन प्रकर्षाने घडते आणि ऐतिहासिक भाषाविज्ञानाच्या दृष्टीने तर या अभ्यासाचे महत्त्व अनन्य साधारण असेच आहे.”^{९८} वि. बा. प्रभुदेसाईंनी या साहित्याच्या भाषिक घटकांना प्राधान्य दिले आहे.

स. गं. मालशे : स. गं. मालशे यांच्या मतानुसार “फादर स्टीफन्स हा सोसायटी ऑफ जिजसचा सच्चा पाईक होता. त्या सोसायटीचे ध्येय ख्रिस्ताच्या कार्यासाठी जीवन जगणे हे होते. क्रिस्ताच्या कार्यासाठी या क्रिस्तदासाने क्रिस्तपुराण हा अभिजात ग्रंथ लिहिला. पण हे करताना मराठीचे काव्यभांडार त्याने अधिक संपन्न केले आहे.”^{१९} स. गं. मालशे यांचे मत महत्त्वपूर्ण आहे.

लक्ष्मीकांत भेंब्रे : लक्ष्मीकांत प्रभू भेंब्रे यांच्या मतानुसार “धर्म शब्दाचा संकेत कातोलिक वाङ्मयात मुळीच आढळत नाही. ‘रेलीजियांव’ किंवा ‘रेलीजन’ या अर्थी ‘धर्म’ हा शब्द वापरणे गोंधळास व चुकीस कारण होते. धर्म शाब्दाऐवजी आमच्या भाषेतला ‘पंथ’ हा शब्द अधिक उचित आहे.”^{१००} पीटर पुराण व इतर ख्रिस्ती मराठी ग्रंथाचा अभ्यास करताना लक्ष्मीकांत प्रभू भेंब्रे यांची ही भूमिका येथे समजून घेणे आवश्यक आहे.

गंगाधर मोरजे : “ख्रिस्ती मराठी वाङ्मय हा मराठी वाङ्मय धारेतील एक प्रवाह झाला आहे. तिला वेगळे अस्तित्व नाही.”^{१०१} गंगाधर मोरजे यांनी ख्रिस्ती मराठी साहित्य हे मराठी साहित्यातील प्रवाह असल्याचे नमूद केले आहे.

सु. म. तडकोडकर : सु. म. तडकोडकर यांच्या मते, “आमचा धर्म चांगला असे सांगत असताना आध्यात्मिकतेचा वेगळा दृष्टिकोन बाळगून इतर धार्मिक वैचारिकतेची थट्टा करणे हे ओघानेच येत असले तरी ख्रिस्ती मराठी कवींनी फार समृद्ध असा वाङ्मयीन वारसाही निर्माण करून ठेवला आहे, हे दृष्टिआड करणे कठीण आहे.”^{१०२}

ख्रिस्तीधर्म प्रचाराच्या उद्देशाने का होईना, मिशनऱ्यांनी मराठी भाषेमधून साहित्यनिर्मिती केली. त्यामुळे प्राचीन मराठी साहित्य संशोधकांसाठी आणखीन एक वैशिष्ट्यपूर्ण दालन प्राप्त झाले. ज्या साहित्यातून स्वधर्माची अवहेलना झाली आहे तरी, ते अभ्यासताना संशोधकांनी पूर्वग्रहदुषित न होता, ‘नीर-क्षीर विवेक’ बुद्धीने शास्त्रशुद्ध आणि सप्रमाण संशोधन केले आहे. जेथे त्यांना प्रमाण प्राप्त होत नाहीत, तेथे त्यांनी तर्क, शक्यता आणि संभावना यांचा आधार घेतला आहे.

समारोप

गोमंतकीय ख्रिस्ती मराठी साहित्याला ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आहे तशीच धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि साहित्यिक पार्श्वभूमी लाभली आहे. याचा या प्रकरणात सप्रमाण परामर्श घेतला आहे. ख्रिस्ती धर्मप्रसाराचे मिशन पूर्ण करण्यासाठी इंग्लंड, स्पेन, फ्रांस, पोर्तुगाल या देशांतून धर्मप्रसारक गोव्यात आले. त्यांनी ख्रिस्ती धर्मप्रसारासाठी निर्माण केलेल्या या साहित्याचा, तत्कालीन दस्तऐवज, पत्रे यांचा शोध घेऊन त्यावर संशोधकांनी केलेले संशोधन हे सामाजिक, साहित्यिक, सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक दृष्ट्या अभ्यासनीय आहे.

निष्कर्ष

१. राष्ट्र अथवा राज्य यांच्या सीमारेषांमध्ये कालपरत्वे बदल होतो. विद्यमान काळात या सीमा जशा आहेत, तशा त्या इतिहासात नव्हत्या. भारताचा अविभाज्य घटक असलेल्या गोव्याच्या सीमा, येथे प्रस्थापित झालेल्या राजकीय सत्ता आणि सत्ताधिकाऱ्यांच्या धोरणानुरूप कालानुक्रमे बदलल्या गेल्या, हा इतिहास आहे.
२. १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारत स्वतंत्र झाला. भारताबरोबर गोवा स्वतंत्र झाला नाही. पोर्तुगीजांच्या आधीन असलेला गोवा, नंतर १४ वर्षांनी १९ डिसेंबर १९६१ रोजी मुक्त झाला. गोव्याच्या सध्याच्या भौगोलिक सीमा, या गोव्याच्या इतिहासाचे फलित आहे. हे वास्तव निर्विवाद आहे.
३. 'गोमंत' तथा 'गोमंतक' या भूप्रदेशाचा उल्लेख महाभारत, हरिवंश, पद्मपुराण, विष्णूपुराण आणि ब्रह्मपुराण या प्राचीन ग्रंथात असून त्या काळातील प्रसंगांचे संदर्भ या प्रदेशाशी संबंधित आहेत. 'गोमंतक' या संकल्पने संदर्भात संशोधकांनी मांडलेली मते उद्बोधक आहेत.
४. गोव्याचा व्यापक अर्थाने 'गोमंतक' म्हणून उल्लेख होत असल्यामुळे गोव्यातील व्यक्ती, प्रथा, परंपरा, कला, संस्कृती, इतिहास, जीवनप्रणाली इत्यादी सर्वांकरता 'गोमंतकीय' असे विशेषण वापरले जाते. गोव्यातील साहित्यालाही याच अर्थाने 'गोमंतकीय साहित्य' असे म्हटले जाते.

ज्यामध्ये युरोपियन मिशनऱ्यांनी गोव्यात निर्माण केलेल्या साहित्याचा समावेश केला गेला आहे.

५. गोमंतकीय मराठी भाषेची परंपरा ज्ञानेश्वरीच्या काळापर्यंत मागे जाते. या ग्रंथातील वर्णन आणि उल्लेखांवरून भारतीयांना खगोल आणि भूगोलाची उत्तम जाण होती, हे सिद्ध होते. गोव्यात आलेल्या मिशनऱ्यांनी या ग्रंथाचा अभ्यास केला, परंतु त्यातील वैचारिक सिद्धांतावर भाष्य केले नाही.
६. पोर्तुगाल तसेच युरोपातील इतर देशांत ख्रिस्तीकरणाला आरंभ होण्याआधी भारतात ख्रिस्ती धर्मप्रसार झाला होता, याचे संदर्भ प्राप्त झाले आहेत. येशूचा शिष्य थॉमस याने पहिल्या शतकात भारतात ख्रिस्ती धर्मप्रचार केला होता.
७. युरोपातून समुद्रीमार्गाचा शोध घेत वास्को-द-गामा भारतात आला. त्याला येथे ख्रिस्ती लोक असल्याचे ज्ञात होते. हे त्याच्या विधानावरून निष्पन्न होते.
८. वास्को-द-गामाने पहिल्या भारतभेटीत येथील काही लोकांचे धर्मांतर केले. भारतात येण्यामागचा हा त्याचा आणखी एक उद्देश होता, असे प्रतित होते.
९. आल्फान्सो-द-आल्बकेर्कच्या माध्यमाने पोर्तुगीजांनी गोव्यात अदिलशहाचा पराभव करून सत्ता मिळवली. जनतेचे धर्मपरिवर्तन करून त्यांचे राष्ट्रियत्व नष्ट करण्याचे आल्बकेर्कचे धोरण जाणवते.
१०. नवख्रिस्तींना युरोपियन नावं दिलीत. पुर्वी समान आडनावं असणाऱ्यांना धर्मांतरानंतर वेगवेगळी आडनावं दिल्याचे दिसून येते.
११. येशूचा शिष्य थॉमसचे अनुयायी भारतातील सिरियन ख्रिस्तीं, हे ख्रिस्तीच असताना, पोर्तुगीजांनी त्यांना रोमन ख्रिस्ती केले. हे पंथांतर होते.
१२. मिशनरीने सुरू केलेल्या या धर्मपरिवर्तनाच्या कार्याला पोर्तुगीज सरकार प्रोत्साहन देत होते. झेवियरच्या सांगण्यावरून गोव्यात 'Inquisition' आणले. त्याचे विपरीत परिणाम मराठी भाषा, देवनागरी लिपी व हिंदू

संस्कृती यांच्यावर झालेत. धार्मिक ग्रंथ पठण श्रवणही अपराध मानले गेले.

१३. गोव्यातील अनमोल संस्कृत-मराठी ग्रंथसंपदा मिशनऱ्यांनी जाळून नष्ट केल्यामुळे दुर्लभ झाली. हिंदूंच्या नव्या ग्रंथांची निर्मितीही झाली नाही.
१४. भारतात ख्रिस्ती धर्मप्रसारासाठी देशीभाषा उपयुक्त असल्याने मिशनऱ्यांना पाचव्या धर्मपरिषदेत स्थानिक भाषाभ्यासाचे निर्देश दिले होते. स्थानिक भाषा शिकणे अनिवार्य होते, म्हणून मिशनरी स्थानिक भाषा शिकले.
१५. धर्मप्रसार करण्यासाठी मिशनऱ्यांनी स्थानिक भाषेत ग्रंथनिर्मिती केली.
१६. गोव्यातील तत्कालीन निरक्षर जनतेला रोमन लिपीत साक्षर करून, त्यांना ख्रिस्ती धर्मविषयक साहित्य पठण करण्यास प्रवृत्त करणे सोपे नव्हते. स्टीफन्सला याची जाणिव होती, म्हणूनच त्याने आपला मराठी ग्रंथ देवनागरीत प्रसिद्ध करण्याचा विचार व्यक्त केला होता.
१७. 'फ्रान्सिस्कन' पंथीय ज्यांच्या शिकवणीचा आदर करतात, त्यापैकी पादुआच्या सेंट आंतोनीच्या जीवनावर आधारित जेजुइत ग्रंथकाराने 'सांतु आंतोनिची जिवित्कथा' या ग्रंथाची रचना केली होती.
१८. गोव्यात धर्मप्रसार करण्यासाठी आलेल्या इतर पंथीयांपेक्षा केवळ जेजुइतांनी स्थानिक भाषा शिकून विपूल प्रमाणात ग्रंथनिर्मिती केली होती.
१९. सामुहिक धर्मपरिवर्तन केलेल्या नवख्रिस्तींचा धर्म बदला असला, तरी त्याची जात तशीच राहिली होती. या संदर्भात मिशनऱ्यांनी विशेष लक्ष दिल्याचे दिसत नाही. केवळ 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश' या ग्रंथात या जाती व्यवस्थेविषयी विवेचन आहे.
२०. पांडुरंग पिसुर्लेकर, अ. का. प्रियोळकर, वि. बा. प्रभुदेसाई, लक्ष्मीकांत प्रभु भेंब्रे यांनी गोमंतकात निर्माण झालेल्या ख्रिस्ती मराठी ग्रंथांचा शोध घेत, इतर विषयांबरोबर भाषा आणि लिपी या दोन महत्त्वपूर्ण पैलूंवर बहूतांशी संशोधन केलेले आहे.
२१. संशोधकांनी धार्मिकतेपेक्षा वाङ्मय म्हणून ख्रिस्ती साहित्याच्या अभ्यासाला प्राधान्य देत, हे संशोधन केले आहे, हे त्यांच्या मतांवरून स्पष्ट होते.

२२. खिस्ती साहित्यकृतीची भाषा मराठी असली तरी 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश' हा ग्रंथ वगळल्यास सर्वांची लिपी रोमन होती.
२३. संशोधकांनी रोमन लिपीतील खिस्ती मराठी साहित्याचे देवनागरीत लिप्यंतर केले. त्यामुळे लिप्यंतरशास्त्र महत्त्वाचे ठरले.
२४. संशोधकांनी खिस्ती मराठी साहित्याबरोबर खिस्ती पोर्तुगीजांच्या रोमन संस्कृतीचाही अभ्यास केला होता.
२५. संशोधकांनी तत्कालीन दस्तऐवज आणि पत्रे यांचा केलेला अभ्यास ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्त्वपूर्ण आहे.

संदर्भ सूची

१. केळकर, भालबा, संपा. *संपूर्ण महाभारत*, भीष्मपर्व, खंड ४, वरदा बुक्स, पुणे, १९१८, पृ. १९.
२. सातोस्कर, बा. द., *गोमंतक प्रकृती व संस्कृती*. खंड २, शुभदा सारस्वत पब्लिकेशन्स, पुणे, १९८२, पृ. ९२.
३. तळवणेकर, द. वा., संपा. *कै. लक्ष्मीकांत प्रभु भेंब्रे यांचे अस्मितामधील साहित्य*, गोमंतक मराठी अकादमी, गोवा, २००५, पृ. ८१.
४. प्रभुदेसाई, वि. बा., संपा. *गोमंतकीय मराठी वाङ्मयाचा इतिहास*. खंड पहिला, गोमंतक मराठी अकादमी, गोवा, २००३, पृ. २१.
५. सातोस्कर, बा. द., *गोमंतक प्रकृती व संस्कृती*. खंड २, उनि. पृ. ३२१.
६. प्रभुदेसाई, वि. बा., *गोमंतकाचा मराठी वारसा*, गोमंतक मराठी अकादमी, गोमंतक मराठी अकादमी, गोवा, २००९, पृ. ५५.
७. पिसुर्लेकर, पांडूरंग, *पोर्तुगेज-मराठे संबंध*, पुणे विद्यापीठ, पुणे, १९६३, पृ. ६२.
८. प्रियोळकर, अ. का., *हिंदूस्थानचे दोन दरवाजे*, धि गोवा हिंदू अॅसोसिएशन, मुंबई, १९७४, पृ. २३२.
९. शिरोडकर पां. पु., *इतिहासाच्या दृष्टिकोनातून गोमंकातील मराठी परंपरेचा उद्गम व विकास*, गोमंतक मराठी अकादमी, गोवा, १९९५, पृ. ८६.
१०. प्रभुदेसाई, वि. बा., संपा. *गोमंतकीय मराठी वाङ्मयाचा इतिहास*, उनि. पृ. ४३.
११. <https://www.biblestudytools.com/dictionary/christian/>
१२. <https://biblia.com/bible/esv/matthew/28/19-20>
१३. भोबे काकुले, *ख्रिस्ती धर्म कहाणी : धर्माची आणि भारतीय संस्कृतीची*, उनि. पृ. २३.
१४. तैत्रैव. पृ. २३.
१५. सरदेसाई, हिरबा, *पोर्तुगीज सत्ता संघर्ष आणि समस्या*, प्रागतिक प्रकाशन, गोवा. २००६, पृ. ७.
१६. तैत्रैव. पृ. ७.
१७. Nicolaus Copernicus Biography: Facts & Discoveries By Nola Taylor Redd, March 20, 2018
<https://www.space.com/15684-nicolaus-copernicus.html>
१८. धर्मशास्त्र, बायबिल सोसाइटी ऑफ इंडिया, पृ. १२९.

- १९.खंदारकर, शंकर महाराज, संपा. *ज्ञानेश्वरी भावदर्शन*, श्री ज्ञानेश अध्यात्म विद्या संस्था, आपेगाव—औरंगाबाद, १९७५, पृ. २७.
- २०.https://en.wikipedia.org/wiki/Christopher_Columbus
- २१.रामाणी, श्रीकांत, *दर्यासारंग व्हाश्कु द गाम*, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, २०१२, पृ. ३२.
२२. History.com Editors, Vasco de Gama, Updated 21 Aug.2018
- २३.रामाणी, श्रीकांत, *दर्यासारंग व्हाश्कु द गाम*, उनि. पृ. ३३.
- २४.Robert Eric Frykenberg, *Christianity in India: From Beginnings to the Present*, Oxford University Press. 2010, pg.no.114–115.
- २५.Issac, Arul Dhas G., Kumari, *Mannil Christhavam*, Tamilnadu, Page:7.
- २६.Fahlbusch, Erwin, *The Encyclopedia of Christianity*, Volume 5, Wm. B. Eerdmans Publishing - 2008. p. 285.
- २७.सरदेसाई, हिरबा, *गोमंतकीय ख्रिश्चन समाज निर्मिती व कार्य*, कला आणि संस्कृती संचालनालय, गोवा, २००१, पृ. २५.
- २८.धर्मशास्त्र, बायबिल सोसाइटी ऑफ इंडिया, बंगलोर, पृ. १६३.
- २९.<http://www.indianchristianity.com/html/Books.html>
https://en.wikipedia.org/wiki/Acts_of_Thomas
- ३०.मोरजे, गंगाधर, *ख्रिस्ती मराठी वाङ्मय*, अहमदनगर कॉलेज, अहमदनगर, १९८४, पृ. २.
- ३१.प्रियोळकार, अ. का., *आजचा व कालचा गोमन्तक*, धि गोवा हिंदु अॅसोसिएशन, मुंबई, १९५४, पृ. ३२.
- ३२.रामाणी, श्रीकांत, *दर्यासारंग व्हाश्कु द गाम*, उनि. पृ. १०७.
- ३३.तत्रैव. पृ. १०८.
- ३४.गायतोंडे, गजाननशास्त्री, *धर्म—बोध*, श्री कात्यायनी पब्लिकेशन्स, मुंबई, १९७२, पृ. १०.
- ३५.कुलकर्णी, श्रीधर, *मध्ययुगीन मराठी साहित्य : एक पुनर्विचार*, राजहंस प्रकाशन, पुणे, १९९५, पृ. ११०.
- ३६.तत्रैव. पृ. १११.
- ३७.सरदेसाई, मनोहर हिरबा, *पोर्तुगीज सत्ता संघर्ष आणि समस्या*, उनि. पृ. ३२
- ३८.भोबे काकुले, श्रीनिवास, *ख्रिस्ती धर्म कहाणी : धर्माची आणि भारतीय संस्कृतीची*, उनि. ३४.
- ३९.केशवाचार्य, *महिकावतीची बखर*, संपा. वि. का. राजवाडे, सरिता प्रकाशन, पुणे, २०१३, पृ. १०४.

- ४०.सरदेसाई, मनोहर हिरबा, *गोमंतकीय ख्रिश्चन समाज निर्मिती व कार्य*, उनि. पृ. ३९.
- ४१.तत्रैव. ४०.
- ४२.सांवर्डेकर, बाळकृष्ण, *गोमंतक परिचय*, तुकाराम सांवर्डेकर, मुंबई. पृ. ६७.
- ४३.कुन्हा, टी. बी., *गोमंतकाच्या राष्ट्रियात्वाचा न्हास*, अनु. प्रफुल्ल गायतोंडे, गोमंतक मराठी अकादमी, गोवा, १९९१, पृ. ४३.
- ४४.स्टिफन्स, तोमस, *दौत्रिन क्रिस्ता*, संपा. अ. का. प्रियोळकर, पुणे विद्यापीठ, पुणे, १९६५, पृ. १५.
- ४५.सरदेसाई, मनोहर, *गोमंतकीय ख्रिश्चन समाज निर्मिती व कार्य*, उनि. पृ. ६१.
- ४६.तत्रैव. पृ. ६१.
- ४७.कुन्हा, टी. बी., *गोमंतकाच्या राष्ट्रियात्वाचा न्हास*, उनि. पृ. ३८.
- ४८.तत्रैव. पृ. ४०.
- ४९.भेंब्रे, लक्ष्मीकांत व्यं. प्र., *कातोलिकांचे भारतातील धर्मप्रसाराचे मार्ग*, धी गोवा हिंदु ऑसोसिएशन, मुंबई, १९८७, पृ. ४१.
- ५०.प्रभुदेसाई, वि. बा., संपा. *गोमंतकीय मराठी वाङ्मयाचा इतिहास*, खंड पहिला, उनि. पृ. १६०.
- ५१.प्रियोळकर, अ. का., संपा. *क्रिस्ताचे यातनागीत*, मराठी संशोधन मंडळ, मुंबई, १९५९, पृ. ७.
- ५२.स्टीफन्स, थॉमस, *क्रिस्तपुराण*, संपा. शांताराम बंडेलू, प्रसाद प्रकाशन, पुणे, १९५६, पृ. २७.
- ५३.सरदेसाई, मनोहर हिरबा, *गोमंतकीय ख्रिश्चन समाज निर्मिती व कार्य*, उनि. पृ. १३७.
- ५४.तत्रैव. पृ. ३२.
- ५५.तत्रैव. पृ. ६६.
- ५६.तत्रैव. पृ. १८२.
- ५७.भोबे काकुले, श्रीनिवास, *ख्रिस्ती धर्म कहाणी : धर्माची आणि भारतीय संस्कृतीची*, प्रकाशक: श्रीनिवास उपेंद्र भोबे काकुले, १९९४, पृ. ४५.
- ५८.प्रभुदेसाई, वि. बा., *गोमंतकाचा मराठी वारसा*, उनि. पृ. १३५.
- ५९.सरदेसाई, मनोहर हिरबा, *गोमंतकीय ख्रिश्चन समाज निर्मिती व कार्य*, उनि. पृ. ७०.
- ६०.प्रभुदेसाई, वि. बा., *गोमंतकाचा मराठी वारसा*, उनि. पृ. १३४.
- ६१.तत्रैव. पृ. १३९.
- ६२.प्रभुदेसाई, वि. बा., संपा. *क्रिस्ताचे यातनागीत*, साहित्य प्रसार केंद्र नागपूर, १९९०, पृ. चार.

६३. प्रभुदेसाई वि. बा., सतराव्या शतकातील गोमंतकीय बोली, मुंबई विश्वविद्यालय, मुंबई, १९६३, पृ. २५.
६४. तत्रैव. पृ. २४.
६५. तत्रैव. पृ. १८.
६६. सरदेसाई, मनोहर हिरबा, गोमंतकीय ख्रिश्चन समाज, निर्माती व कार्य, उनि. पृ. ६६.
६७. प्रभुदेसाई, वि. बा., सतराव्या शतकातील गोमंतकी बोली, पृ. २७.
६८. Beal, John P., Ed. *New Comentry on code of Canon law*, Commissioned - The Canon law society of America, Paulist Press, New York. Pg. no. 490.
६९. भेंब्रे, लक्ष्मीकांत व्यं. प्र., कातोलिकांचे भारतातील धर्मप्रसाराचे मार्ग, उनि. पृ. ५०.
७०. तत्रैव. ५४.
७१. नागवेकर, पांडूरंग, सच्चे हिंदू येथे चिरविश्रांती घेत आहेत, शिल्पकार प्रकाशन, गोवा, २०१८ पृ. ६९.
७२. प्रभुदेसाई, वि. बा., गोमंतकीय मराठी वाङ्मयाचा इतिहास. खंड पहिला, उनि. पृ. ९७.
७३. Priolkar, A. K., *The Goa Inquisition*, Rajhans Publication, Goa, 1961, pg. 32.
७४. तत्रैव पृ. ४८.
७५. स्टिफन्स, तोमस, दौत्रिन क्रिस्तां, उनि. पृ. २.
७६. सरदेसाई, मनोहर, गोमंतकीय ख्रिश्चन समाज, निर्माती व कार्य, उनि. पृ. १३०.
७७. प्रभुदेसाई, वि. बा., संपा. गोमंतकीय मराठी वाङ्मयाचा इतिहास. खंड पहिला, उनि. पृ. २१.
७८. तत्रैव. पृ. २२.
७९. तत्रैव. पृ. २२.
८०. कालेलकर, ना. गो., ध्वनिविचार, मौज प्रकाशन गृह, पुणे, १९९०, पृ. ७.
८१. प्रभुदेसाई, वि., बा., सतराव्या शतकातील गोमंतकीय बोली, उनि. पृ. ४५.
८२. प्रभुदेसाई, वि. बा., संपा. गोमंतकीय मराठी वाङ्मयाचा इतिहास. खंड पहिला, उनि. पृ. २१.
८३. प्रभुदेसाई, वि., बा., सतराव्या शतकातील गोमंतकीय बोली, उनि. पृ. ५९-६०.
८४. प्रियोळकर अ. का., आजचा व कालचा गोमन्तक, उनि. पृ. २०३.
८५. सालदांज, आंतोनियु, सांतु आंतोनिची जिवित्त्वकथा, संपा. अ. का. प्रियोळकर, मराठी संशोधन मंडळ, मुंबई, १९५६, पृ. ८.
८६. तत्रैव. पृ. ८.

८७. प्रभुदेसाई, वि., बा., *सतराव्या शतकातील गोमंतकीय बोली*, उनि. पृ. ५३.
८८. प्रभुदेसाई, वि. बा., संपा. *गोमंतकीय मराठी वाङ्मयाचा इतिहास*, खंड पहिला, उनि. पृ. २१.
८९. प्रभुदेसाई, वि., बा., *सतराव्या शतकातील गोमंतकीय बोली*, उनि. पृ. ९५.
९०. कालेलकर, ना. गो., *ध्वनिविचार*, उनि. पृ. १११.
९१. प्रभुदेसाई, वि. बा., संपा. *गोमंतकीय मराठी वाङ्मयाचा इतिहास*. खंड पहिला, उनि. पृ. १०३.
९२. Priolkar, A. K., Two Recently Discovered Letters of Fr. Thomas Stephens, *Journal of University of Bombay*, Vol., 25, 1956-57, pg. 118.
९३. प्रभुदेसाई, वि, बा., *मराठीची कौफियत*, गोमंतक मराठी अकादमी, गोवा, २००५, पृ. ४५.
९४. प्रभुदेसाई, वि. बा., *सतराव्या शतकातील गोमंतकीय बोली*, उनि. पृ. १००.
९५. तत्रैव. पृ. १०२.
९६. कीर, धनंजय, संपा. *मराठी संशोधन—पत्रिका*, मराठी संशोधन मंडळ, ऑक्टोबर १९५६, पृ. ९.
९७. प्रियोळकर, अ. का., जेजुईटांचे मराठी वाङ्मयकार्य : ओझरती ओळख, *यशवंत*, मुंबई, १९३८ पृ. ५२.
९८. प्रभुदेसाई, वि, बा., 'प्रा.प्रियोळकरांचे जेजुइत लेखकांच्या ग्रंथाविषयीचे संशोधन', *प्रा. अ. का. प्रियोळकर स्मृतिग्रंथ*, संपा. सुभाष भेंडे, प्रा. अ. का. प्रियोळकर स्मृतिग्रंथ समिती, मुंबई, १९७४, पृ. १२०.
९९. मालशे, स. गं., *क्रिस्तपुराणामृत*, भाग १, प्रसाद प्रकाशन, पुणे, १९७५, पृ. ७.
१००. प्रभू भेंब्रे, लक्ष्मीकांत, *कातोलिकांचे भारतातील धर्मप्रसाराचे मार्ग*, उनि. पृ. अठरा.
१०१. मोरजे, गंगाधर, *खिस्ती मराठी वाङ्मय*, उनि, प्रस्तावना, पृ. दहा.
१०२. तडकोडकर, सु. म., *मराठीच्या प्रवासातील वाङ्मयीन पाऊलखुणा*, गोमंतक मराठी अकादमी, गोवा, २०००, पृ. ६१.

प्रकरण २

फादर थॉमस स्टीफन्स विरचित क्रिस्तपुराण : संशोधन व संशोधक

- २.१ प्रास्ताविक
- २.२. क्रिस्तपुराण : आद्य ख्रिस्ती मराठी काव्यग्रंथ
- २.३ क्रिस्तपुराणाचे रचनाकार थॉमस स्टीफन्स
- २.४ स्टीफन्सचा गोव्यात ख्रिस्ती धर्मप्रसार
- २.५ स्टीफन्सचा स्थानिक भाषाभ्यास : विविध कारणे
- २.६ स्थानिक भाषेचा, लिपीचा अभ्यास
- २.७ भाषाविज्ञान आणि स्टीफन्स
- २.८ स्टीफन्सकृत व्याकरण
- २.९ स्थानिक भाषांमध्ये ग्रंथनिर्मितीचा विचार
- २.१० दौत्रिन क्रिस्ता : क्रिस्तपुराणाआधीची निर्मिती
- २.११ इतर भाषांतील 'दौत्रिन क्रिस्ता'
- २.१२ क्रिस्तांची शास्त्राचा काथेशिझ्मु
- २.१३ 'क्रिस्तपुराण' ग्रंथाचे लेखन
- २.१४ क्रिस्तपुराणात 'पुराण' शब्दाचा उल्लेख
- २.१५ 'क्रिस्तपुराण' रचनेची पार्श्वभूमी
- २.१६ पोर्तुगीजपूर्व काळातील मराठी ग्रंथ
- २.१७ पोर्तुगीजपूर्व गोमंतकातील ग्रंथसंपदा
- २.१८ प्रतिपुस्तक : क्रिस्तपुराण
- २.१९ क्रिस्तपुराणाचा ग्रंथकार
- २.२० ग्रंथनाम : क्रिस्तपुराण
- २.२१ क्रिस्तपुराणातील येशू
- २.२२ क्रिस्तपुराणातील 'क्रिस्त' शब्दाचा अर्थ आणि त्याचे विश्लेषण
- २.२३ क्रिस्तपुराणातील ख्रिस्तासंदर्भात प्रियोळकरांचे मत
- २.२४ क्रिस्तपुराणाची भाषा-मराठी
- २.२५ क्रिस्तपुराणाची लिपी-रोमन

- २.२६ क्रिस्तपुराणाचा छंद
- २.२७ स्टीफन्सचा ग्रंथ अभ्यास
- २.२८ क्रिस्तपुराण आणि इतर साहित्यकृती यांतील साम्यस्थळे
- २.२९ स्टीफन्सने ज्यांचे अनुकरण केले, त्यांनीही अनुकरण केले
- २.३० कृष्णदास आणि क्रिस्तदास
- २.३१ 'श्रीकृष्णचरित्रकथा' आणि 'क्रिस्तपुराण' ग्रंथातील वाङ्मयीन सौंदर्यस्थळे
- २.३२ क्रिस्तपुराणचा मुलाधार : बायबल
- २.३३ बायबल व क्रिस्तपुराण
- २.३४ क्रिस्तपुराणाची रोमन लिपी
- २.३५ क्रिस्तपुराणाचे देवनागरी व कन्नडमध्ये लिप्यंतर
- २.३६ 'क्रिस्तपुराण' ग्रंथाचे लिप्यंतर : अभ्यासकांची मते
- २.३७ क्रिस्तपुराण : प्रकारांतर, अर्वाचिनीकरण, कोंकणी-इंग्रजीत भाषांतर
- २.३८ ख्रिस्तपुराणाची विविध रूपे
- २.३९ ख्रिस्तपुराण आणि राजवाडे
- २.४० प्रोटेस्टंट पंथ आणि स्टीफन्स
- २.४१ स्टीफन्सच्या साहित्याचा अभ्यास
- २.४२ स्टीफन्सची पत्रे आणि क्रिस्तपुराण यांचा सहसंबंध
- २.४३ स. गं. मालशेंना स्टीफन्सच्या पत्रात जाणवलेली त्याची कार्यप्रेरणा
- २.४४ स्टीफन्सचा समुद्रप्रवास आणि ग्रंथातील वर्णन
- २.४५ युद्ध : जीवनातील प्रसंग आणि ग्रंथातील वर्णन
- २.४६ हिंदुस्थानची आर्थिक माहिती इंग्लंडला देणारा स्टीफन्स
- २.४७ क्रिस्तपुराणातील 'हिंदुस्थान'
- २.४८ कुंकळीतील धार्मिक संघर्ष स्टीफन्स आणि क्रिस्तपुराण
समारोप
निष्कर्ष
संदर्भ सूची

प्रकरण २

फादर थॉमस स्टीफन्स विरचित क्रिस्तपुराण : संशोधन व संशोधक

२.१ प्रास्ताविक

फादर स्टीफन्स हा जेजुइत मिशनरी होता. ख्रिस्ती धर्मप्रसाराच्या उद्देशाने युरोप ते भारत असा अथांग सागरातील प्रवास पूर्ण करून तो गोव्यात आला. त्याने गोव्यातील भाषा शिकून घेतल्या. नवख्रिस्तींसाठी त्यांनी 'दौत्रिन क्रिस्ता' आणि 'क्रिस्तपुराण' या ग्रंथांची निर्मिती केली. संशोधकांनी या ग्रंथांचा चिकित्सात्मक अभ्यास केला. इंग्लंडमध्ये ईस्ट इंडिया कंपनीच्या स्थापनेआधी भारतात आलेल्या या इंग्रज धर्मगुरूची हस्तलिखित पत्रे ऐतिहासिक दृष्टीने अभ्यासनीय आहेत.

२.२. क्रिस्तपुराण : आद्य ख्रिस्ती मराठी काव्यग्रंथ

पोर्तुगीजपूर्व काळात गोव्यात श्रीमद्भगवद्गीता, रामायण, महाभारत, ज्ञानेश्वरी, श्रीकृष्णचरित्रकथा, द्रोणपर्व तसेच विविध पुराणग्रंथांचे पठण, निरूपण व श्रवण होत असे. कालांतराने पोर्तुगीजांमुळे येथील काही लोकांना ख्रिस्ती धर्म स्वीकारावा लागला. अशा नवख्रिस्तींना हिंदूंचे ग्रंथपठण व श्रवण करण्यापासून वंचित केले होते. काव्य आणि तत्त्वज्ञान यांचा संयोग असलेले मराठी ग्रंथ श्रवण करण्यासाठी ते तळमळत होते. त्या तळमळीचा उद्रेक शमविण्यासाठी फादर स्टीफन्सने प्रतिपुस्तक 'क्रिस्तपुराण' या आद्य ख्रिस्ती मराठी काव्यग्रंथाची निर्मिती केली.

२.४ क्रिस्तपुराणाचे रचनाकार थॉमस स्टीफन्स

'मराठी साहित्यविश्वात 'क्रिस्तपुराण' या अद्वितीय ग्रंथाची रचना करणाऱ्या थॉमस स्टीफन्स याचा जन्म इंग्लंडमधील विल्टशायर परगण्यातील बुश्टन येथे १५४९ साली झाला. स्टीफन्सचा परिवार कॅथोलिक पंथीय होता. त्याचे वडील टॉमस स्टीफन्स हे लंडनमध्ये स्थायिक झालेले चांगले मान्यता प्राप्त व्यापारी होते. थॉमस स्टीफन्सने ऑक्सफर्ड विद्यापीठात ज्ञानार्जन केले. याच

कालावधीत त्याला थॉमस पौंड नावाच्या युवकाचा परिचय झाला. इंग्लंडच्या एलिझाबेथ राणीने इंग्लंडमधील कॅथोलिकांवर केलेल्या अन्यायाचा प्रतिकार थॉमस पौंडने केला.’^१ ‘भारतात याच काळात निष्ठावंत जेजुइतांनी ख्रिस्ती धर्मप्रचार सुरू केला होता. त्यांच्या कार्याला आदर्श मानून थॉमस पौंडला भारतात येऊन धर्मप्रसार करण्यासाठी प्रवृत्त झाला होता, पण पकडला गेला. थॉमस स्टीफन्स तेथून निसटला आणि एकटाच तो रोमला गेला. २० ऑक्टोबर १५७५ रोजी त्याने जेजुइतांच्या ‘सोसायटी ऑफ जिजस’ मध्ये प्रवेश मिळवला.’^२ येथे पुढील गोष्टी स्पष्ट होतात.

१. थॉमस स्टीफन्सचे वडील टॉमस स्टीफन्स हे इंग्लंडचे व्यापारी होते.
२. स्टीफन्सचा परिवार रोमन कॅथोलिक पंथीय होता.
३. प्रोटेस्टंट पंथीय इंग्लंडच्या राणीने कॅथोलिकांवर अन्याय केला.
४. थॉमस पौंड कॅथोलिक पंथीय म्हणून पकडला गेला. त्याचा सहकारी थॉमस स्टीफन्स निसटला.
५. भारतात येण्याच्या उद्देशाने स्टीफन्सने रोममधील ‘सोसायटी ऑफ जिजस’ मध्ये प्रवेश घेतला.

या उपरोल्लिखित विषयांचे संदर्भ प्रस्तुत प्रकरणात पुढे आले आहे.

२.४ स्टीफन्सचा गोव्यात ख्रिस्ती धर्मप्रसार

‘सोसायटी ऑफ जिजस’ हा ख्रिस्ती धर्मातील रोमन कॅथोलिक चर्चशी निगडीत जेजुइतांचा पंथ आहे. या पंथाचे थॉमस स्टीफन्सला आकर्षण होते. त्यात प्रवेश मिळवून स्टीफन्सने ख्रिस्ती धर्मशास्त्र आणि तत्त्वज्ञान यांचे अध्ययन केले. भारतात फ्रान्सिस झेवियरने केलेल्या कार्यामुळे थॉमस स्टीफन्स प्रभावित झाला होता.’^३ आपणही भारतात जाऊन ख्रिस्ती धर्मप्रसाराचे कार्य करावे असे त्याला मनोमन वाटत होते. वरिष्ठांकडून त्याने भारतात जाण्याची परवानगी मिळविली.

‘पोर्तुगालच्या पूर्वेकडील प्रांत, प्रदेश तथा देशांमध्ये ख्रिस्ती धर्मप्रचार करण्यासाठी जाणाऱ्या मिशनऱ्यांनी लिस्बन मार्गेच गेले पाहिजे, असा पोपचा

आदेश होता. त्या आदेशानुसार ४ एप्रिल १५७९ रोजी थॉमस स्टीफन्स लिस्बनला आला. 'एस्. लॉरेन्स' या जहाजावरून त्याने पूर्वेच्या दिशेने जलमार्गाने प्रवास केला. समुद्रप्रवासाच्या संकटांना सामोरे जात 'केप ऑफ गुड होप' ला वळसा घालून स्टीफन्स भारतात पोहोचला. 'भारतात आलेला पहिला इंग्रज जेजुइत' म्हणून स्टीफन्स इतिहासात परिचित झाला.'^४

थॉमस स्टीफन्स भारतात ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार करण्यासाठी आला होता. 'त्याने कोणकोणत्या ठिकाणी कार्य केले याची यादी रोमन आर्काइव्हजमधील जेजुइत सोसायटीच्या गोवा प्रांताच्या हस्तलिखित नोंद वहीत सापडते.'^५ त्यानुसार गोव्यातील रायतूरच्या जेजुइत कॉलेजात त्याने रेक्टर म्हणून पदभार स्वीकारला. वसईच्या किल्ल्यातील कॉलेजात प्राध्यापक, Mestre da lingua म्हणून कार्य केले. पुन्हा गोव्यातील सासष्टी येथे धर्मप्रसारक तथा प्राध्यापक म्हणून कार्यरत झाले. 'सोसायटी ऑफ जिजस' याच पंथात थॉमस स्टीफन्सने धर्मगुरूची दीक्षा घेतली. पुढे गोव्यातील सासष्टी येथे त्याने ख्रिस्ती धर्मप्रचार केला.

२.५ स्टीफन्सचा स्थानिक भाषाभ्यास : विविध कारणे

पोर्तुगीज राजकर्त्यांनी गोव्यातील भाषांवर प्रतिबंध लादले होते. "गोमंतकीयांच्या राष्ट्रीयत्वाचा ऱ्हास' या ग्रंथात टी. बी. कुन्हा यांनी या विषयासंदर्भात सप्रमाण आलेख मांडला आहे.'^६ पोर्तुगीजांनी गोमंतकीय जनतेवर पोर्तुगीज भाषा शिकण्याची सक्ती केली होती. असे असताना स्टीफन्स गोमंतकीय भाषा का शिकला याची कारणे समजून घेणे येथे आवश्यक आहे.

कारण १. जेजुइत पंथाचा नियम : जेजुइत पंथाची स्थापना करणाऱ्या लॉयोलाने आपल्या पंथाच्या कार्यप्रणालीत असा नियमच घालून ठेवला होता, की 'ज्या प्रांत प्रदेशात जेजुइत मिशनरी ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार करण्यासाठी जाईल, त्याने तेथील लोकांची भाषा आत्मसात करायला हवी.'^७ या नियमाचे पालन करणे अनुस्युत होते, म्हणून स्टीफन्स स्थानिक भाषा शिकला.

कारण २. पाचव्या धर्मपरिषदेचा ठराव : गोव्यात ख्रिस्ती धर्मप्रसारासाठी पाच कॅथोलिक धर्मोपदेशकांच्या धर्मपरिषदांचे आयोजन करण्यात आले होते. 'स्थानिक भाषा अवगत असल्याखेरीज कोणत्याच धर्मोपदेशकाची नेमणूक चर्चचा अधिकारी या पदावर करण्यात येऊ नये.' असा निर्णायक ठराव १६०५ साली आयोजित केलेल्या पाचव्या धर्मपरिषदेत संमत करण्यात आला होता.^६ त्यामुळे धर्मोपदेशकांना स्थानिक भाषांचे अध्ययन अनिवार्य होते, म्हणून स्टीफन्स स्थानिक भाषा शिकला.

कारण ३. झेवियरचा आदर्श : झेवियरला तामिळ भाषा अवगत होती. 'तामिळनाडूत ख्रिस्ती धर्मप्रसारासाठी झेवियरने स्थानिक भाषेचा उपयोग केला होता.'^७ तद्वत झेवियरला आदर्श मानणाऱ्या स्टीफन्सने झेवियरप्रमाणे ख्रिस्ती धर्मप्रसारासाठी स्थानिक भाषेचा उपयोग करणे स्वाभाविक होते.

कारण ४. नवख्रिस्ती, स्वधर्मात परत जाण्याची संभावना : गोव्यातील नवख्रिस्तींना ख्रिस्ती धर्माचे विधीविधान काहीच माहित नव्हते. ते पूर्वीच्याच हिंदू धर्मानुसार जुने आचार-विचार पाळत होते. त्यामुळे ते पुन्हा आपल्या पूर्वीच्या धर्मात जाण्याची संभावना मिशनऱ्यांना जाणवत होती. हे टाळण्यासाठी स्टीफन्स स्थानिक भाषा शिकला.

कारण ५. स्थानिक ग्रंथांचे अध्ययन : नवख्रिस्तींना पूर्वीचे हिंदू धर्मग्रंथ पठण तसेच श्रवण करायला प्रतिबंधित केले होते. त्यांच्यासाठी स्टीफन्सला प्रतिपुस्तकाची निर्मिती करायची होती. ज्या ग्रंथांना आपण पर्याय निर्माण करणार, ते ग्रंथ अभ्यासण्यासाठी त्या ग्रंथांची भाषा शिकून घेणे अपरिहार्य होते, म्हणून स्टीफन्स स्थानिक भाषा शिकला.

कारण ६. धर्मप्रसारातील भाषिक अडचण : युरोपियन मिशनऱ्यांना गोव्यातील नवख्रिस्तींची भाषा कळत नव्हती आणि नवख्रिस्तींना परदेशी धर्मोपदेशकांची भाषा समजत नव्हती. त्यांच्याशी त्यांच्याच भाषेत संवाद साधून, त्यांना ख्रिस्ती तत्त्वज्ञान समजावणे आवश्यक होते. नवख्रिस्तींना समजणाऱ्या भाषेत आपले तत्त्वज्ञान समजावण्यासाठी आणि भाषिक अडचण दूर करण्यासाठी स्टीफन्स स्थानिक भाषा अभ्यासण्यास प्रवृत्त झाला.

भाषा हा कोणत्याही संस्कृतीचा प्राण असतो. हे ध्यानात घेऊनच पोर्तुगीजांनी आपल्या संस्कृतीच्या प्रसारासाठी कॅथोलिक धर्माबरोबरच पोर्तुगीज भाषा देखील धर्मांतरितांवर लादण्याचा प्रयत्न केला होता. परंतु स्थानिकांच्या भाषेतून ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार सहज होऊ शकतो, हे ओळखून स्टीफन्सने गोव्यातील भाषांचा अभ्यास केला.

२.६ स्थानिक भाषेचा, लिपीचा अभ्यास

थॉमस स्टीफन्स याने सासष्टीत ख्रिस्ती धर्मप्रचाराचे कार्य सुरू केले. तेथे स्थिरस्थावर झाल्यावर त्याला स्थानिक भाषांचे महत्त्व उमजले. त्याने गोमंतकीय स्थानिक जनतेला अवगत असलेल्या भाषांचे अध्ययन केले. धर्मप्रसाराचे माध्यम म्हणून त्याने येथील भाषांची लिपीही समजून घेतली.

स्टीफन्सचे एक वैशिष्ट्य येथे नमूद करणे आवश्यक आहे. त्याला युरोपियन भाषा आधीच अवगत होत्या. भारतात येऊन तो भारतीय भाषा शिकला. त्यामुळे त्याला या दोन्ही देशांतील भाषांचा तौलनिक अभ्यास करता आला. त्याला भारतीय आणि युरोपियन भाषांमधील जाणवलेले साम्य-भेद भाषाविज्ञानाच्या दृष्टीने लक्षवेधी ठरले आहे.

२.७ भाषाविज्ञान आणि स्टीफन्स

भाषाविज्ञान या ज्ञानशाखेत भाषेचा व्याकरण, वाक्यरचना आणि ध्वन्यात्मक अभ्यासासह भाषेच्या संरचनेचा वैज्ञानिक अभ्यास केला जातो. भाषाविज्ञानाच्या विशिष्ट शाखांमध्ये समाज भाषाविज्ञान, संगणकीय भाषाविज्ञान, तुलनात्मक भाषाविज्ञान आणि संरचनात्मक भाषाविज्ञान यांचा समावेश केला जातो. या ज्ञानशाखेत भाषेचा इतिहास अभ्यासण्यासाठी 'ऐतिहासिक भाषाविज्ञान' पद्धतीचा उपयोग केला जातो. व्हिल्यम जोन्स यांनी ही अभ्यास पद्धती विकसित केली होती.

'व्हिल्यम जोन्स हे बंगालमधील फोर्ट विल्यम येथील सर्वोच्च न्यायालयातील न्यायमूर्ती आणि प्राचीन भारतातील अभ्यासक होते. त्याने

विकसित केलेल्या 'ऐतिहासिक भाषाविज्ञान' या अभ्यास पद्धतीत, भाषेचा इतिहास अभ्यासून भाषेचे कालखंड स्थापित केले जातात. भाषेचे आणि तत्कालीन इतर भाषांचे सहसंबंधही शोधले जातात. संस्कृत भाषेच्या या अभ्यासकाला ग्रीक व लॅटीन भाषा आधीच अवगत होत्या. त्याने ग्रीक, लॅटीन व संस्कृत भाषेत असलेल्या साम्यदर्शक शब्दांचा शोध घेतला. त्या आधारे 'ऐतिहासिक भाषाविज्ञान' पद्धतीस अनुसरून त्याने ग्रीक, लॅटीन व संस्कृत भाषांचे तुलनात्मक संशोधन केले. त्या संशोधनाच्या आधारे त्याने या तीनही भाषा एकाच भाषेतून जन्माला आल्या असाव्यात असा निष्कर्ष काढला.

'१५ जानेवारी १७३४ रोजी एशियाटिक सोसायटीच्या तिसऱ्या वर्धापन दिनानिमित्त कोलकता येथे आयोजित परिषदेत त्याने संस्कृत, ग्रीक आणि लॅटिन भाषांचे म्हणजे युरोपियन आणि इंडो-आर्यन भाषांचे मूळ समान असल्याचे सूचित केले.'^{१०} व्हिल्यम जोन्स याने पौर्वात्य व पाश्चिमात्य भाषांचा अभ्यास केला होता. या पौर्वात्य आणि पाश्चिमात्य भाषांच्या तुलनात्मक अध्ययनाचा आरंभ थॉमस स्टीफन्सच्या माध्यमाने झाला होता. गोव्यातील सासष्टी भागात राहून ख्रिस्ती धर्मप्रचाराचे कार्य करत असताना, स्टीफन्सने तेथील भाषांचा सूक्ष्मपणे अभ्यास केला होता. स्टीफन्सला तो ब्रिटिश असल्यामुळे इंग्रजीचे ज्ञान आधीच होते. रोमन तसेच पोर्तुगीज या युरोपियन भाषांचा परिचय होता. त्यामुळे त्याला भारतीय आणि युरोपियन भाषांचे अध्ययन करणे सुलभ झाले. २४ ऑक्टोबर १५६३ रोजी त्याने आपला भाऊ रिचर्ड स्टीफन्स याला लिहिलेल्या पत्रातील आशयावरून हे स्पष्ट होते.

स्टीफन्सच्या या पत्राच्या शेवटी त्याने गोव्यातील भाषां तसेच ग्रीक व लॅटीन या युरोपियन भाषां या संदर्भात म्हटले आहे, "येथे भाषां अनेकानेक आहेत, त्यांचे उच्चार कर्णकटू नाहीत. ग्रीक व लॅटीन भाषांच्या घटनेशी त्यांचे साम्य आहे. वाक्यप्रचार आणि वाक्यरचना आश्चर्यकारक पद्धतीची आहेत. जोडाक्षरे बरीच आहेत."^{११} व्हिल्यम जोन्स यांनी भारतीय भाषा आणि युरोपीयन भाषा या मधील समानता दाखवून दिली होती. त्याच्यापूर्वी हे साम्य स्टीफन्सने सोळाव्या शतकात दर्शवले होते. हे पत्रातील उताऱ्यावरून स्पष्ट होते. भारतीय

भाषा आणि युरोपियन भाषा यांतील साम्यविचार हाच भाषाविज्ञानातील 'इंडो-युरोपियन' भाषा परिवाराचा मूलाधार आहे. जो स्टीफन्सला जाणवला होता, म्हणून त्याने तो उपरोल्लिखित पत्रातून व्यक्त केला होता.

२.८ स्टीफन्सकृत व्याकरण

स्टीफन्सने गोव्यातील स्थानिक भाषेचा व लिपीचा अभ्यास केला. पुढे त्याने स्वतःला येथील भाषेचा योग्य उपयोग करता यावा आणि दुसऱ्या मिशनऱ्यांनाही भाषाभ्यास सुलभ व्हावा, या दुहेरी हेतूने त्यांनी 'Arte da lingua canarim' या नावाने व्याकरण तयार केले. फादर कारिदाद द्रगो यांच्या मतानुसार "कोकणीचे उपलब्ध पहिले व्याकरण लिहिण्याचे श्रेय स्टीफन्सकडे जाते. या छोटेखानी व्याकरणाची भाषा पोर्तुगीज आहे."^{१२} त्याचप्रमाणे मुद्रणसंस्कार लाभलेल्या भारतीय भाषेच्या व्याकरणावरील पहिल्या ग्रंथाचा मानही या ग्रंथाकडे जातो. 'फादर दियोगु रिबैरु यांनी त्यात सुधारणा करून तो गोव्यातील रायतूर तथा राशोल येथे १६४० साली मुद्रित केला.'^{१३}

२.९ स्थानिक भाषांमध्ये ग्रंथनिर्मितीचा विचार

स्टीफन्सने स्थानिक भाषांमध्ये ग्रंथनिर्मितीचा विचार करायला आरंभ केला होता. हे जेजुइत संघ प्रमुख पाद्री क्लावदियुस आक्वावीव याला स्टीफन्सने ५ डिसेंबर १६०८ रोजी लिहिलेल्या पत्रावरून दिसून येते. 'या पत्रात त्याने नमूद केले होते की, या प्रांताच्या भाषेत व लिपीत काही पुस्तके मुद्रित झाल्यास ख्रिस्तीधर्माचा फायदा होईल.'^{१४}

गोव्यात आलेल्या मिशनऱ्यांपैकी स्टीफन्सला ख्रिस्तीधर्माच्या फायद्यासाठी स्थानिक भाषेत ग्रंथनिर्मितीचा विचार आधी सुचला होता, हे स्टीफन्सच्या या पत्रावरून दिसून येते. पुढे त्याने ख्रिस्ती धर्मप्रसार करण्याच्या उद्देशाने अनुक्रमे 'दौत्रिन क्रिस्ता' आणि 'क्रिस्तपुराण' या दोन ग्रंथांची निर्मिती केली.

२.१० दौत्रिन क्रिस्ता : क्रिस्तपुराणाआधीची निर्मिती

फादर स्टीफन्स गोव्यात आला, त्या काळी सासष्टीत हजारो नवख्रिश्चन होते. जे बाह्यतः ख्रिस्ती असले तरी, त्यांना या धर्माविषयी काहीच माहिती नव्हती. पूर्वाश्रमीच्या हिंदू धर्मात पुन्हा जाणे शक्य नसल्याने, ते नव्या धर्मात राहून जुने आचारविचार पाळत होते. अशा लोकांना शिक्षा करण्यासाठी झेवियरच्या प्रयत्नामुळे १५६० साली गोव्यात इन्क्विझिशन स्थापन झाले. 'जे नवख्रिस्ती, हिंदू धर्मानुसार वागत, त्यांना कठोर शिक्षा केली जात असे. अशा अपराध्यांनी इन्क्विझिशनचे तुरुंग भरले होते.'^{१५}

गोमंतकीय नवख्रिस्तींची परिस्थिती पाहून स्टीफन्सने 'दौत्रिन क्रिस्ता' हा ग्रंथ तयार केला. नवख्रिस्ती झालेल्या माणसाने काय करावे आणि काय करू नये, याची नियमावली म्हणजे 'दौत्रिन क्रिस्ता' होय. हे दौत्रिन नवख्रिस्तींना मार्गदर्शक ठरले. स्टीफन्सने लिहिलेले 'क्रिस्तपुराण' या ग्रंथात पुराणाच्या रचनेची पार्श्वभूमी स्पष्ट करताना क्रिस्तपुराणाच्या पहिल्या पुराणातील पहिल्या अवस्वरूत स्टीफन्सने या दौत्रिनाविषयी जे सांगितले आहे, ते येथे समजून घेणे आवश्यक आहे.

'हे दौत्रिनी वांचोनि अन । काहीएक आगळे शास्त्रपुराण ।

जरी आमां करिविते पठण । तरी होते चांग ॥१३४॥'

क्रिस्तपुराणातील या ओवीनुसार 'दौत्रिनाऐवजी आणखी आगळ्या पुराणाचे पठण केल्यास चांगले ठरणार', असे दौत्रिन श्रवण करण्यास आलेल्या श्रोत्याने स्टीफन्सला सूचकपणे सांगितले. त्यामुळे एकापरीने हे 'दौत्रिन क्रिस्ता' स्टीफन्सच्या 'क्रिस्तपुराण' या ग्रंथाच्या निर्मितीस कारणीभूत ठरले होते.

गोव्यात १५७५ च्या दुसऱ्या ख्रिस्ती धर्म परिषदेत ख्रिस्ती धर्मतत्त्वांची पुस्तिका तयार करण्याचा ठराव झाला होता. फादर स्टीफन्सने नवख्रिस्ती झालेल्या गोमंतकीयांसाठी ख्रिस्ती धर्माची माहिती देण्याकरिता प्रश्नोत्तर रूपाची ८६ पानी 'दौत्रिन क्रिस्ता' म्हणजेच 'ख्रिस्तीधर्मतत्व' या ग्रंथाची निर्मिती केली. अ. का. प्रियोळकर यांच्या मतानुसार 'गुरु आणि शिष्य यांचा प्रश्नोत्तर स्वरूपाचा संवाद, गोव्यातील रायतुर येथील सेमिनारीत प्रसिद्ध केला गेला.'^{१६}

यात येशू ख्रिस्त, माता मेरी, ख्रिस्ती विधी-विधान यांचा परिचय पाद्रीगुरू आणि शिष्य यांच्या संवादातून करून दिलेला आहे. प्रस्तुत संवादाचे स्वरूप समजण्यासाठी दौत्रिनाचे 'प्रकरण नववें' पुढे दिले आहे.

‘महा पताकाच्या सात मूळस्थानाचो अवस्परू.

गुरू : परमेस्पराचे आणि साता इग्रेजेचे उपदेस सांभाळूचे, कोण ते तुवे सागील्याती. आता कोण ति पताका नकरूची, ति सांग.

सिसु : महा पातकाची मुळास्थाना सात.

पइले	गर्व
दुसरें	आपस्वार्थु
तिसरें	कामु
चौथें	क्रोदु
पांचवें	पोटार्थु
सटवें	नेतूखचारु
सातवें	आळसाइ”” ^{१७}

स्टीफन्सने या ग्रंथात गुरू आणि शिष्याच्या संवादातून ख्रिस्ती संकल्पना, त्यांचे विविध आयाम, पोर्तुगीज शब्द-अर्थ, त्यांचे सविस्तर विवेचन, विधी-विधान यांचा साध्या आणि सोप्या पद्धतीने परिचय करून दिलेला आहे.

‘ख्रिश्चन (ग्रीक भाषेतून आलेला शब्द ख्रिस्तोस) म्हणजे ख्रिस्त अभिषेक्त व्यक्ती होय.’^{१८} स्टीफन्सने ‘दौत्रिन क्रिस्ता’ या ग्रंथात ख्रिश्चन तथा क्रिस्तांव या शब्दांचा अर्थ दिला आहे. “क्रिस्ताव मणजे, जो कोणु जेजू क्रिस्ताचे शास्त्र सुमुती सत्य मानिता, आणि उच्चारिता तो.”^{१९} येशूलाच ख्रिस्त मानून बायबलमधील नव्या करारातील येशूच्या उपदेशानुसार बोलणारा, तसेच वागणारा तो ख्रिश्चन होय, असे स्टीफन्सने म्हटले आहे.

अ. का. प्रियोळकर यांनी ‘दौत्रिन क्रिस्ता’ या ग्रंथाचे संपादन करून १९६५ मध्ये प्रकाशन केले. या ग्रंथाच्या आरंभीच मुळग्रंथाच्या प्रथम आवृत्तीचे मुखपृष्ठ दिले आहे. प्रथम आवृत्तीच्या मुद्रणाचे परवाने भाषांतरित करून प्रियोळकरांनी संपादित केलेल्या या ग्रंथात दिले आहेत. त्यात इन्क्विझिशनचा

परवाना, 'ऑर्डिनरी' नामक धर्माधिकाऱ्याचा परवाना आणि प्रांताच्या धर्माधिकाऱ्याचा परवाना अशा तीन परवान्यांचा समावेश आहे. ग्रंथात आवश्यक त्या ठिकाणी प्रकरणानुरूप विवेचनात्मक टीपा, संक्षेपांसह संदर्भग्रंथ, सविस्तर शब्दसूची व कोश जोडून ग्रंथसंपादनाचा उत्कृष्ट आदर्शच अभ्यासकांसमोर ठेवला आहे. स्टीफनची रोमन लेखनपद्धती आरंभीच स्पष्ट केली आहे. मग गुरु-शिष्यामधील संवाद दिलेले असून या ग्रंथातील काही शब्दांचे मूळ तथा इतर पोर्तुगीजपूर्व मराठी ग्रंथातील त्याचे अस्तित्व शोधून त्यांचे अर्थ दिले आहेत.

सासष्टी प्रदेशात त्या काळात जी भाषा ब्राह्मणांमध्ये बोलली जात होती, त्या लिंग्वा ब्रामना कानरी भाषेत आपण 'दौत्रिन क्रिस्ता' या ग्रंथाचे लेखन केले आहे, असे स्टीफन्सने सांगितले आहे. म्हणून त्याने आपल्या ग्रंथाला 'Doutri na christam em lingoa bramana canarim' असे नाव दिले आहे. परिशिष्ट ३. मध्ये या ग्रंथाचे मुखपृष्ठ दिले आहे.

ज्या शब्दाचा शेवट 'आ' या स्वराने होतो, ते 'आकारान्त' शब्द आणि ज्या शब्दांचा शेवट 'उ' या स्वराने होतो ते 'उकारान्त' शब्द होय. 'दौत्रिन क्रिस्ता' या ग्रंथात 'शिष्य' या शब्दाचे 'सिसु' असे उकारान्त रूप आले आहे. 'सिसु' या शब्दाप्रमाणे या ग्रंथात बाबतिझ्मु, धर्मपुत्र, तारकुं, अशी उकारान्त शब्दांची रूपे आढळतात. ग्रांथिक किंवा गोमंतकीतील 'एकारान्त' शब्द, चित्पावनीत व कुंडाळीत 'आकारान्त' होतात. 'दौत्रिन क्रिस्ता' मध्ये 'खरे-खरा', 'फुले-फुला' असे शब्द आले आहेत.^{१०} असे प्रियोळकरांनी नमूद केले आहे.

मराठीत संवाद साधताना एखाद्याला प्रश्न विचारून त्या प्रश्नाचे उत्तर 'सांग पाहू', असे तर कोंकणी भाषेत 'सांग पोळोवया' असे म्हणतो. 'दौत्रिन क्रिस्ता' मध्ये 'म्हण तरि' असा उल्लेख आढळतो.

गुरु : परमेस्पचे उपदेस सांगील्ल्याती, आता साता माद्री इग्रेजेचे उपदेस कितुले सांग.

सिसु : पाच.

गुरु : म्हण तरि.^{११} या ग्रंथातील संवादात 'म्हण तरि' हे शब्द त्या काळी वापरले जात होते, असे दिसून येते.

२.११ इतर भाषांतील 'दौत्रिन क्रिस्ता'

सोळाव्या व सतराव्या शतकात स्थानिक नवख्रिस्ती लोकांना ख्रिस्ती धर्मतत्त्वाची शिकवण देणाऱ्या पुस्तकांना दौत्रिन म्हणत असत. 'बेले (पोर्तुगाल) येथे 'दौत्रिन क्रिस्तियान' या नावाची तामीळ दौत्रिन उपलब्ध आहे. पाद्री फ्रांसिस्क व आसुंप्सांव याने रचलेली दौत्रिन ही बंगाली भाषेत आहे. तर 'क्रिस्तांची शास्त्राचा काथेशिझ्मु' हा उत्तर मराठीतील दौत्रिन आहे.'^{२२} हे सर्व ग्रंथ स्थानिकांच्या भाषेत ख्रिस्ती धर्माचा प्रचार करण्याच्या एकाच उद्देशाने निर्माण करण्यात आले होते.

२.१२ 'क्रिस्तांची शास्त्राचा काथेशिझ्मु'

'क्रिस्तांची शास्त्राचा काथेशिझ्मु' या नवख्रिश्चनाला उपयुक्त ठरणाऱ्या ग्रंथाचे पोर्तुगीज नाव 'काथेशिझ्मु द दौत्रिन क्रिस्ता' असे आहे. ख्रिस्ती धर्मतत्त्वाचे धार्मिक विवेचन हा या ग्रंथाचा मुख्य विषय आहे. वि. बा. प्रभुदेसाई यांच्या मतानुसार 'रोममध्ये इ. स. १७७८ साली हा ग्रंथ प्रसिद्ध केला गेला.'^{२३} स्टीफन्सच्या दौत्रिनप्रमाणे हाही ग्रंथ गुरू-शिष्य यांच्या प्रश्नोत्तरात्मक संवादरूपात लिहिला आहे. पोर्तुगीज व मराठी अशा दोन्ही भाषांचा मजकूर त्यात असून डाव्या बाजूला पोर्तुगीज व उजव्या बाजूला मराठी मजकूर आहे. या ग्रंथात सहा 'परिवडी' म्हणजे 'प्रकरणे' आहेत. पहिल्या परिवडीत सात, दुसरीत आठ, तिसरीत सहा, चौथीत चार, पाचवीत सतरा व परिवडी 'पचेली' मध्ये सहा, असे ३७ अवस्वर या दौत्रिनात आढळतात.

'क्रिस्तांची शास्त्राचा काथेशिझ्मु' या ग्रंथाचे संपादन मीना जोशी यांनी करून १९६२ मध्ये ते प्रकाशित केले. या ग्रंथातील भाषा ही मुंबई व उपनगर या उत्तर-कोंकण विभागांतील कोळी, भंडारी, पांचकळशी, पाठारे प्रभु, पळसे ब्राह्मण, इत्यादी जुन्या रहिवाश्याकडून दोनशे वर्षांपूर्वी प्रामुख्याने बोलली जाणारी भाषा आहे. म्हणूनच 'उत्तर कोंकणी मराठी बोलीचा ग्रंथ' असे या ग्रंथाला लेखकानेच म्हटले आहे. यात पोर्तुगीज, फारसी, अरबी, दक्षिण कोंकणी अशा अनेक भाषांतील शब्द आले आहेत. त्यात 'इग्रेज, दौत्रिन, साक्रामेंट, कॉफेसार,'

असे कितीतरी पोर्तुगीज शब्द आढळतात. 'मिराशी, दुस्मन' इत्यादी फारसी व अरबी शब्द आहेत. 'डिंबी' हे दक्षिण कोंकणी, 'जापणे' हे प्रादेशिक, 'निराकार', 'त्रिगुन' हे संस्कृत शब्द आहेत.'^{२४} भारतीय भाषा आत्मसात करून ख्रिस्ती दौत्रिन ग्रंथाची निर्मिती करणारा स्टीफन्स हा एकमेव धर्मोपदेशक नव्हता. त्याच्याप्रमाणे अन्य जेजुइतांनीही धर्मप्रसारासाठी परकीय भाषांबरोबर भारतातील इतर भाषांचेही अध्ययन केले होते, हे 'क्रिस्तांची शास्त्राचा काथेशिझ्मु' या आणखी एका उपलब्ध दौत्रिन ग्रंथाच्या अभ्यासाने सिद्ध होते.

२.१३ 'क्रिस्तपुराण' ग्रंथाचे लेखन

प्रश्नोत्तररूपी दौत्रिनच्या माध्यमाने आपण नवख्रिस्तींना ख्रिस्तीधर्माचे शिक्षण देत आहोत, पूर्वाश्रमीच्या त्या हिंदूंना ज्ञानेश्वरी, एकनाथी भागवत, श्रीकृष्णचरित्रकथा अशा मराठी ग्रंथांची परंपरा लाभलेली आहे, हे स्टीफन्सला ज्ञात होते. गोमंतकीय नवख्रिस्ती लोकांच्या बाबतीत आपली 'दौत्रिन क्रिस्ता' पठणाची पद्धत निरूपयोगी आहे व या पद्धतीने ख्रिस्ती धर्माचा प्रभावी प्रसार गोमंतकीय जनतेमध्ये करता येणार नाही. या गोष्टीची स्टीफन्सला तीव्र जाणीव झाली, म्हणून त्याने 'क्रिस्तपुराण' या ग्रंथाची निर्मिती केली, हे वास्तव आहे.

फादर स्टीफन्सने 'क्रिस्तपुराण' रचनेला कधी प्रारंभ केला, या विषयी यथोचित माहिती प्राप्त होत नाही. परंतु १६१४ साली त्याने या ग्रंथरचनेची सांगता केली. 'त्याआधी इ. स. १६११ आणि १६१२ या दोन वर्षात फादर स्टीफन्स वसई किल्ल्यात होते. तेथील महाविद्यालयात मराठीचे अध्यापक म्हणून ते कार्य करीत होते. त्यामुळे क्रिस्तपुराणाच्या लेखनाचे अंतिम कार्य त्यांनी या किल्ल्यातील आपल्या दोन वर्षांच्या वास्तव्यात पूर्ण केले. पुन्हा गोव्यातील रायतूर येथे १६१२ मध्ये त्यांची नियुक्ती झाली. तेथे त्यांनी 'क्रिस्तपुराण' प्रकाशित करण्याच्या प्रक्रियेला आरंभ केला. स्थानिक गोमंतकीय नवख्रिस्ती लोकांसाठी मराठी भाषेत रचलेले 'क्रिस्तपुराण' रोमन लिपीत मुद्रित स्वरूपात तयार केले. अत्यंत परिश्रमपूर्वक सर्व सोपस्कार पूर्ण करून १६१६ साली ते

प्रकाशित केले.^{२५} क्रिस्तपुराणाच्या प्रस्तावनेत आणि ग्रंथात स्टीफन्सने पैले पुराण व दुसरे पुराण असे उल्लेख केले आहेत.

२.१४ क्रिस्तपुराणात 'पुराण' शब्दाचा उल्लेख

स्टीफन्सने क्रिस्तपुराणाचे दोन विभाग केले आहेत. दोन्ही भागांच्या आरंभी अनुक्रमे 'पैले पुराण' व 'दुसरे पुराण' असे त्याने शब्दप्रयोग केले आहेत. क्रिस्तपुराणातही स्टीफन्सने या ग्रंथाला अनेकदा 'पुराण' असेच म्हटले आहे. हे पुढे दिलेल्या ग्रंथाच्या ओव्यांमधून अधिक स्पष्ट होते.

आतां करितो स्वमियाचें स्तवन । जेंयाचेति कृपे शास्त्रकथन ।

पुराण होउनी संपूर्ण । पातले सिद्धी ।।२.५९.११० ।।

तेया स्वामियाचा दिनेदिनी । उपेगु मानितों मनीं ।

जेआचेनि धर्मे पुराणी दोनि । समाप्त केली ।।२.५९.१११ ।।

जेणे होइजे परमज्ञानी । तो प्रबंधु दाविला पुराणस्थानी ।

वैकुंठिचा निज पंथु दाउनि । केला प्रगट ।। २.५९.११२ ।।

स्टीफन्सने गोव्यात जे ग्रंथ अभ्यासले होते, त्यांतील बहूतेक ग्रंथनामात 'पुराण' हा शब्द जोडलेला आहे. त्यामुळे त्या ग्रंथांना पर्याय म्हणून आपण ज्या ग्रंथाची निर्मिती करत आहोत, तेही 'पुराण' म्हणूनच नवख्रिस्तींसमोर स्टीफन्सने ठेवले होते. 'पुराण' शब्दाचा अर्थ जाणण्याचा प्रयत्न स्टीफन्सने केला होता, हे या ग्रंथाच्या २.५९.११० ते ११२ या ओव्यांवरून दिसून येते.

'पुराण' या शब्दाचा वाच्यार्थ 'प्राचीन' असा आहे. 'वायूपुराणानुसार 'पुराण' या संज्ञेचा अर्थ 'पुरा(पूर्वी) आणि अण (अस्तित्वात असणे)', या शब्दांपासून 'पुराण' हा शब्द बनलेला असून 'पूर्वी अस्तित्वात असणारे', असा त्याचा अर्थ आहे.'^{२६} पुराणात लाखो वर्षांची परम्परा, इतिहास, संस्कृती आणि वैदिक ज्ञान यांचा समावेश करण्याचा प्रयत्न केला आहे. 'मराठी विश्वकोशानुसार 'पुराण'चा शाब्दिक अर्थ 'प्राचीन' अथवा 'पुरातन' असा दिला आहे.'^{२७}

श्रीधर कुलकर्णी यांच्या मतानुसार 'धर्माचे स्वरूप 'श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त' असल्याची कल्पना रूढ झाल्यानंतर कथा आख्यानांचा संग्रह असलेल्या पुराणांना धर्मग्रंथाची प्रतिष्ठा लाभली.'^{२८} गोव्यातही कीर्तनाद्वारे पुराणकथा श्रवणाची प्रथा होती, हे कृष्णदास शामा विरचित 'श्रीकृष्णचरित्रकथा' या ग्रंथातील उल्लेखावरून स्पष्ट होते.

‘वाचे बोलीजे कीर्तन । मनि किजे ध्यान ॥

नयेनि पाहिजे वदन । रूप तुझे ॥७-९॥'^{२९}

नवखिस्तींना असे हे ग्रंथ श्रवण करायला, तसेच पठण करायला पोर्तुगीजांनी गोव्यात बंदी घातली होती. त्यामुळे नवखिस्ती अस्वस्थ झाले होते. गोव्यात श्रद्धेने व भक्तीभावाने श्रवण पठण केल्या जाणाऱ्या ग्रंथांना पर्याय म्हणून स्टीफन्सने क्रिस्तपुराणाची रचना केली.

२.१५ 'क्रिस्तपुराण' रचनेची पार्श्वभूमी

रायतूर तेथील चर्चमध्ये दर रविवारी नवखिस्ती लोक 'खिस्ती धर्मतत्त्व' शिकण्यास जमत होते. एका रविवारी नवखिश्चन 'खिस्ती धर्मतत्त्व' शिकण्यास जमले. तेव्हा जे घडले त्याचे वर्णन स्टीफन्सने क्रिस्तपुराणात केले आहे.

सासस्ती देसी एके देवमंदरी । अस्तमानी आदित्यवारी ।

क्रिस्तवांचे कुमर रितुसरी । दौत्रिनी बैसले ॥ १.१.१२६ ॥

दौत्रिनीचा वेळु सरला । तंव येकु ब्राह्मणु पातला ।

पाद्री गुरुसी बोलता जाहला । नमस्कार करुनु ॥१२८॥

नवखिश्चनांच्या मनात रसाळ काव्य आणि उत्तम तत्त्वज्ञान यांचा संयोग असलेले मराठी साहित्य श्रवण व पठण करण्याची इच्छा तीव्र होत होती. या उलट 'DOCTRINA CRISTA' मधील धर्मतत्त्वाचे विवरण अगदी प्राथमिक स्वरूपाचे होते. त्यांत काव्यप्रतिभा नव्हती. नवरसविरहित शास्त्रार्थामध्ये श्रवण करणाऱ्यांचे मन रमत नव्हते. ते बुद्धीला आवाहन करत नव्हते आणि हृदयास स्पर्श करू शकत नव्हते. त्यावेळी जमलेल्या नवखिस्तीपैकी एका ब्राह्मणाने 'हे खिस्ती

धर्मतत्त्व खूप झाले, आता श्रवण, पठण व निरूपणासाठी आम्हांस पर्यायी-प्रतिपुस्तक निर्माण करा,' असे आवाहन केले.

हा मोठा अभिप्रावो जी म्हणे । तुमी तरी वारिलीं मागिलीं पुराणे ।

तरी प्रतिपुस्तकें आमांकारणे । कैसी न करती तुमी ॥१९.१.१४३॥

या घटनेमुळे स्टीफन्सला गोमंतकीय नवख्रिस्तींच्या आकलनक्षमतेचा आणि अभिरुचीचा प्रत्यय आला. याचा उल्लेख त्याने रचलेल्या क्रिस्तपुराणाच्या पहिल्या पुराणातील पहिल्या अध्यायात केला आहे. येथे दिलेल्या ओवी क्रमांक १४३ मुळे गोमंतकात पोर्तुगीजपूर्व गोव्यातील ग्रंथांचे संदर्भ स्पष्ट होतात.

२.१६ पोर्तुगीजपूर्व काळातील मराठी ग्रंथ

क्रिस्तपुराणाच्या पहिल्या पुराणातील पहिल्या अवस्वरूप नवख्रिस्ती ब्राह्मणाच्या माध्यमाने केलेला 'तुमी तरी वारिलीं मागिलीं पुराणे।' हा उल्लेख ऐतिहासिक वास्तवाचा गर्भितार्थ सूचकपणे मांडणारा आहे. तसेच त्याच प्रसंगातील पुढील ओवीत नवख्रिस्ती ब्राह्मणाने महत्त्वपूर्ण उल्लेख केला आहे. त्यानुसार पोर्तुगीजपूर्व काळात गोव्यात जे धार्मिक ग्रंथ पठण केले जात होते, ते मराठी होते, हे प्रमाणित होते. ती ओवी पुढे दिली आहे.

जरी मराठीये भाषेची काही । शास्त्रपुराणे होतीं आमां ठार्यीं ।

तरी लोकांचा मनोरथु पाही । पूर्ण होता ॥ १.१.१४५ ॥

स्टीफन्सने क्रिस्तपुराणात केलेल्या 'तुमी तरी वारिलीं मागिलीं पुराणे।' तसेच 'जरी मराठीये भाषेची काही । शास्त्रपुराणे होतीं आमां ठार्यीं।' या उल्लेखावरून यातून पुढील विविध अर्थ ध्वनित होतात.

१. पोर्तुगीजपूर्व काळात गोव्यात मराठी भाषेत ग्रंथ अस्तित्वात होते.
२. गोमंतकीय जनता या ग्रंथांचे सामुहिक श्रवण-पठण करत होती.
३. नवख्रिस्ती तथा पूर्वाश्रमीच्या हिंदूंना ग्रंथ श्रवणाची आवड होती.
४. ख्रिस्ती झाल्यामुळेच त्यांना हे ग्रंथ पठण-श्रवण करण्यास प्रतिबंध होता. अशा नवख्रिस्ती श्रोत्यांची स्टीफन्सच्या दौत्रिन क्रिस्ताला तितकी स्वीकृती नव्हती.

२.१७ पोर्तुगीजपूर्व गोमंतकातील ग्रंथसंपदा

पांडुरंग सखाराम शेणवी पिसुर्लेकर यांनी शोध घेतलेल्या पोर्तुगीजपूर्व ग्रंथांची यादी अ. का. प्रियोळकर यांनी संपादित केलेल्या 'क्रिस्ताचे यातनागीत' या विलापिकेच्या प्रस्तावनेत दिलेली आहे. त्यानुसार 'श्रीकृष्णचरित्रकथा, प्रल्हादचरित्र, हरिश्चंद्रपुराणकथा, वसिष्ठयोगु, गरूडाची कथा, बालक्रीडा, कर्णपर्व, शुकदेवचरित्रकथा, सीताहरण मृगराजाची कथा' असे ग्रंथ पांडुरंग पिसुर्लेकर यांना पोर्तुगालामध्ये प्राप्त झाले होते.'^{३०}

उपरोल्लिखित ग्रंथांपैकी 'वसिष्ठयोगु' या ग्रंथाची रचना करणारे ज्ञानदेव यांनीच 'द्रोणपर्व' या ग्रंथाची रचना केली आहे. प्रस्तुत ग्रंथांचे रचनाकार ज्ञानदेव हे गोमंकीय असल्याचे रामदास प्रभू यांनी स्पष्ट केले आहे. त्यांच्या मतानुसार "द्रोणपर्व या ग्रंथात अनेक ठिकाणी गोमंतकी शब्दच नव्हेत तर व्याकरणाची रूपेही दिसून येतात."^{३१} त्या काळात गोव्यात होऊन गेलेले ज्ञानदेव, निवृत्ती हे कवी गोमंतकीय होते. त्यांनी प्रसिद्ध संतांची नावे धारण केली होती.

लक्ष्मीकांत प्रभू भेंब्रे यांनी आपल्या 'पोर्तुगाली राजवटीपूर्वीचे गोव्यातील धार्मिक वाङ्मय' या ग्रंथात पोर्तुगालमध्ये सापडलेल्या ग्रंथांची नावे तसेच त्यांना काही सापडलेल्या उताऱ्यांची नोंद केलेली आहे. त्यात कृष्णपुराण, रामायण, कल्पतरू, हरिकथा, एळकथा, जालंधरग्रंथ, चेंडूफळी गीत विष्णुदास नामा विरचित प्रल्हाद पुराण, हरीचंद्र पुराण, कर्णपर्व, धर्माचा अश्वमेध, सुखदेव चरित्रकथा, कृष्णदास शामा विरचित श्रीकृष्णचरित्रकथा, बहिरा जातवेद, अश्वमेध, भागवत, ज्ञानदेव विरचित द्रोणपर्व, योगवसिष्ठ या ग्रंथांचा समावेश आहे. या पैकी काही ग्रंथांची रचना गोव्यात झाली तर काही ग्रंथ शेजारच्या महाराष्ट्रातून येथे आणले गेले.'^{३२} उपरोल्लिखित ग्रंथांपैकी गोमंतकीय ग्रंथकार कृष्णदास शामाविरचित 'श्रीकृष्णचरित्रकथा' हा ग्रंथ महत्त्वपूर्ण आहे. 'कृष्णदास शामा या गोमंतकीय कवीनी केळोशी येथील शांतादुर्गा देवस्थानात शके १४४८ वैशाख शुद्ध त्रयोदशी म्हणजे २५ एप्रिल १५२६ ग्रंथ रचायला आरंभ केला. त्यानंतर ४७ वर्षांनी १५७३ साली संत एकनाथांनी एकनाथी भागवताची रचना केली.'^{३३} संत एकनाथांच्या एकनाथी भागवताआधी गोमंतकातील कृष्णदास शामा

यांनी 'श्रीकृष्णचरित्रकथा' या ग्रंथाची रचना केली होती. हाच सध्या उपलब्ध असलेला ज्ञात आद्य गोमंतकीय मराठी ग्रंथ आहे. गोव्यात केवळ ग्रंथ श्रवण व पठण होत नव्हते, तर ग्रंथनिर्मितीही होत होती. रामदास प्रभूंनी या प्रक्रियेचा परामर्श घेतला आहे. "त्या काळात ग्रंथ लिहिण्यासाठी ताडाची पाने वापरीत असत. त्यांवर एका बाजूला किंवा जाड असल्यास दोन्ही बाजूला लोखंडाच्या लाखणीने अक्षरे कोरून ती पाने, अक्षरे काळी होईपर्यंत धुरावर टांगून ठेवीत. धुतल्यानंतर अक्षरे तेवढी काळी राहून बाकी अंगाचा रंग मूळाचाच राहत असे. अशाप्रकारे लिहून तयार झालेली पाने दोरीने ओवली की ग्रंथ तयार होत असे. ”^{३४} गोव्यात पोर्तुगीजपूर्व काळात छापखाना नव्हता. सुशिक्षितांनी लिहून काढलेले ग्रंथांचे पाठ अशाप्रकारे निर्माण करून जतन केले जात होते. त्यामुळे या धर्मग्रंथांच्या प्रती विविध ठिकाणी पठण करण्यासाठी उपलब्ध होत होत्या. या ग्रंथांना क्रिस्तपुराणात जेंतियाच्या पुराणकथा म्हटले आहे.

जे गोमंतकीय ख्रिस्ती झाले नाहीत, अशांना स्टीफन्सने 'जेंतिय' असा शब्द वापरला आहे. त्यांचे ग्रंथ नष्ट करण्याचे आदेश पोर्तुगीजांना देण्यात आले होते. हे ग्रंथ वाचणाऱ्यांना दंडित करण्यात येत होते. म्हणून "तुम्ही आमचे मागील पुराणग्रंथ नाकारलेत, मग आमच्यासाठी तुम्ही प्रतिपुस्तक-पुराणग्रंथ निर्माण कां करत नाही?" असा सरळ प्रश्न एका नवखिस्त्याने धर्मगुरूला केला. तो पुढे जे बोलला, ते स्टीफन्सला अनपेक्षित होते. त्याच्या वक्तव्याचा भावार्थ स्टीफन्सने पुढील ओवीत दिला आहे.

या पासोनियां जी आतां । जेंतियांचेया पुराणकथा ।

नव्या क्रिस्तांवाच्या चित्ता । आठवती देखा ॥१९.१.१४४॥

नवखिस्तींना 'जेंतिया'च्या म्हणजे हिंदूंच्या पुराणकथा आठवतात, "मराठीये भाषेची काही । शास्त्रपुराणे होतीं आमां ठार्यीं॥" असे त्याने पुढे सांगितले. मराठी वाङ्मयाकडे आकर्षित होऊन हे नवखिस्ती, पुन्हा आपल्या पूर्वीच्या हिंदू धर्मात जाऊ शकतात. या संभव्य संकटाची कल्पना त्याला आली, म्हणून त्याने नवीन ग्रंथनिर्मितीची लोकांनी केलेली विनंती मान्य केली, असा तर्क येथे मांडता येतो.

२.१८ प्रतिपुस्तक : क्रिस्तपुराण

नवख्रिस्ती भाविकांचा मनोरथ पूर्ण करण्याकरिता स्टीफन्सने 'क्रिस्तपुराण' रचले. पुराणाच्या अध्यायांचे 'अवस्वरु' असे जाणीवपूर्वक नामकरण केले आहे. स्टीफन्स यांनी क्रिस्तकथेचे व तद्नुषंगाने क्रिस्ती धर्मतत्त्वांचे निवेदन क्रमशः केले आहे. 'क्रिस्तपुराण' ग्रंथाचे दोन खंड आहेत. त्यात गद्य प्रस्तावना आणि एकूण ९५ अवस्वरु आहेत. येशूचे जीवनचरित्र हे प्रस्तुत ग्रंथाचे कथासूत्र आहे. क्रिस्तपुराणाच्या मध्यवर्ती कथासूत्रासंबंधी शांताराम बंडेलू यांनी फार सर्म्पक विवेचन केलेले आहे. ते म्हणतात "प्रभु क्रिस्त हे मानव जातीला पुनःश्च परिपूर्ण जीवनाचे वरदान देण्यासाठी आले आहेत, हे सत्य प्रकट करणे हे मध्यवर्ती कथासूत्राचे उद्दिष्ट आहे. हे कथासूत्र दोन महत्त्वपूर्ण केंद्रबिंदूच्या भोवती फिरते. आदिपिता आदमच्या हातून घडलेल्या पापांमुळे मानवजातीला दैविक जीवनाला मुकावे लागणे आणि भगवान क्रिस्तामुळे फिरून या जीवनाचा लाभ होणे, हे ते दोन केंद्रबिंदू आहेत."^{३५} प्रस्तुत ग्रंथातील येशूचरित्राच्या कथासूत्रात येशूच्या विविध कथा, उपकथा आणि तत्त्वज्ञान कुशलतेने गुंफण्याचे कार्य स्टीफन्सने केले आहे.

२.१९ क्रिस्तपुराणाचा ग्रंथकार

क्रिस्तपुराणाचे काव्यसौंदर्य पाहून हा ग्रंथ कोणीतरी मराठी विद्वान पंडीताने रचून स्टीफन्सच्या नावाने प्रसिद्ध केला असावा, असे अनेकांना वाटले. या संदर्भात काही संशोधकांनी मांडलेल्या मतांची पुढे नोंद केली आहे.

'क्रिस्तपुराणाचा ग्रंथकार स्टीफन्स नव्हे,' असे मानणारे संशोधक

१. 'महाराष्ट्रसारस्वत'कार वि. ल. भावे यांनी क्रिस्तपुराणाच्या ग्रंथकाराविषयी मत मांडले आहे. ते म्हणतात, "एकंदर ग्रंथ पाहता हा ग्रंथ कोणा हुशार व विद्वान एतद्देशियांकरवी फादर स्टीफन्सने आपल्या देखरेखीखाली रचविला असावा असे वाटते."^{३६}

२. लक्ष्मीकांत भेंब्रे याच्या मतानुसार "स्टीफनचे पुराण तर एका बाटलेल्या पूर्व हिंदू गोमंतकीयाने रचले असावे, अशी कल्पना करावयास जागा आहे."^{३७}

‘क्रिस्तपुराणाचा ग्रंथकार स्टीफन्स आहे,’ असे मानणारे संशोधक

१. अ. का. प्रियोळकरांनी संशोधकांची उपरोल्लिखित मते खोडून काढली आहेत. ‘क्रिस्तपुराण’ या ग्रंथाचे ग्रंथकार स्टीफन्सच असल्याचे सप्रमाण स्पष्ट केले आहे. प्रियोळकर म्हणतात, “चाळीस वर्षे, बाटलेल्या ब्राह्मणांमध्ये वास्तव्य केलेल्या स्टीफन्सला मराठी ग्रंथ लिहिता येणे अशक्य आहे, असे म्हणता येणार नाही.” ‘अ. का. प्रियोळकरांच्या मतानुसार ग्रंथावर असलेल्या ३ एप्रिल १६१४ च्या इन्क्विझिशनच्या सेन्सरचा परवाना आहे. त्यानुसार स्वतः स्टीफन्सने लिहिलेल्या पोर्तुगीज भाषेतील ख्रिस्त-चरित्रावरून हे पुराण लिहिले व त्यांचे हे ब्राह्मणी मराठीत भाषांतर स्वतः त्यानेच केले.’^{३८}

२. गंगाधर मोरजे यांच्या मतानुसार “सध्या उपलब्ध असलेल्या माहितीनुसार पहिला ख्रिस्ती मराठी लेखक म्हणून फादर थॉमस स्टीफन्स याचाच उल्लेख करावा लागतो.”^{३९}

येथे हे स्पष्ट होते, की क्रिस्तपुराणाचा ग्रंथकार स्टीफन्सच असून तो ग्रंथ मराठी भाषेत आणि रोमन लिपीत १६१६ साली छापून प्रसिद्ध झाला. पणजी गोवा येथील कृष्णदास शामा ग्रंथालयात क्रिस्तपुराणाची हस्तलिखित प्रत उपलब्ध आहे. त्याचबरोबर इतर प्रतीही उपलब्ध आहेत.

२.२० ग्रंथनाम : क्रिस्तपुराण

येशूचरित्र वर्णन केलेल्या या आद्य ख्रिस्त मराठी काव्यग्रंथाचा उल्लेख विविध अभ्यासकांनी, संशोधकांनी आणि संपादकांनी विविध नावांनी केला आहे.

१. किरिस्तांव पुराण : पांडुरंग पिसुर्लेकर यांनी १९३६ साली रे. ॲबट यांच्या लेखाची माहिती देऊन ‘किरिस्तांव पुराणासारखा सुंदर ग्रंथ मूळ देवनागरी लिपीतच लिहिला गेला, ही माहिती प्रथमतः रे. ॲबट यांनी लोकांपुढे आणली’, असे प्रभात (गोवा, डिसें. १९३६) मधील एका लेखात म्हटले आहे.^{४०} पांडुरंग पिसुर्लेकर यांनी ‘क्रिस्तपुराण’ या ग्रंथाकरता ‘किरिस्तांव पुराण’ अशा शब्दाचे उपयोजन केले. ‘क्रिस्त’ या शब्दाचा अपभ्रंश होऊ ते ‘किरिस्तांव

पुराण' झाले असावे, अथवा किरिस्तांवाचे पुराण म्हणून 'किरिस्तांव पुराण' म्हणून परिचित होणे संभवनीय आहे.

२. **बायबलपुराण** : वि. का. राजवाडे यांनी या ग्रंथाला 'बायबलपुराण' म्हटले होते. "गोव्याच्या किरिस्तावांची मराठी भाषा किंवा टाण्याच्या किरिस्तांव कोळ्यांची मराठी भाषा निव्वळ कोकणातील प्रांतिक मराठी पोटभाषेचे अपभ्रंश होत. या अपभ्रष्ट भाषेत पोर्तुगीज मिशनऱ्यांनी बायबलपुराण लिहिले आहे."^{४९} प्रस्तुत पुराण, बायबलवर आधारित असल्याने त्यास वि. का. राजवाडे यांनी 'बायबलपुराण' म्हटले असावे.

३. **THE CRISTIAN PURANNA** : जोजफ साल्डाणा यांनी संपादित केलेल्या रोमन लिपीतील या ग्रंथाला त्यांने 'THE CRISTIAN PURANNA' असे नांव दिले आहे. (Simon Alvares, ESQ, 1907) जसे किरिस्तांवाचे पुराण म्हणून 'किरिस्तांव पुराण' म्हणून परिचित होणे संभवनीय आहे, तसेच जोजफ साल्डाणा यांनी संपादित केलेल्या ग्रंथाला त्याच अर्थाने **THE CRISTIAN PURANNA** म्हणणे स्वाभाविक आहे

४. **क्रिस्तपुराण** : शान्ताराम बंडेलू यांनी संपादन केलेल्या ग्रंथाला 'फादर स्टीफन्सकृत क्रिस्तपुराण' असे नांव दिले आहे. (प्रसाद प्रकाशन, पुणे, १९५६) फादर कारिदाद द्रागो संपादित ग्रंथाला त्यांनी 'क्रिस्तपुराण' म्हटले आहे. (पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, १९९६.) हे दोन्ही ग्रंथ मराठी भाषेत आणि देवनागरी लिपीत उपलब्ध आहेत.

५. **ख्रिस्तपुराण** : फादर नेल्सन फालकांव संपादित ग्रंथाला त्यांनी 'फादर थॉमस स्टीफन्सकृत ख्रिस्तपुराण' असे नांव दिले आहे. (ख्रिस्त ज्योती पब्लिकेशन्स, बेंगलूरु, २००९) सुरेश आमोणकार यांनी कोंकणीत भाषांतरित केलेल्या ग्रंथाला 'ख्रिस्तपुराण' असे नाव दिले आहे. (कला आणि संस्कृती संचालनालय, पणजी, गोवा, २०१७) याच ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत सु. म. तडकोडकर यांनी या ग्रंथाचा 'ख्रिस्तपुराण' असा उल्लेख केला आहे. गंगाधर मोरजे आपल्या 'ख्रिस्ती मराठी वाङ्मय' या ग्रंथात 'ख्रिस्तपुराण' असाच उल्लेख केला आहे.

शान्ताराम बंडेलू आणि फादर कारिदाद द्रागो यांनी या ग्रंथाला 'क्रिस्तपुराण' म्हटले आहे. फादर नेल्सन फालकांव, सुरेश आमोणकार, सु. म. तडकोडकर, गंगाधर मोरजे यां संशोधकांनी या ग्रंथाला 'ख्रिस्तपुराण' म्हटले आहे. वास्तविक स्टीफन्सने येशूला 'क्रिस्त' म्हटले आहे आणि आपल्या ग्रंथाला पोर्तुगीज भाषेत शीर्षक दिले आहे, याचे विश्लेषण पुढे केले आहे.

मुळ ग्रंथकार स्टीफन्सने दिलेले ग्रंथनाम : ग्रंथाच्या उपरोल्लिखित नावांपैकी एकही नाव स्टीफन्सने आपल्या ग्रंथाला दिले नव्हते. मुळ ग्रंथकार स्टीफन्स याने ग्रंथाचे 'DISCURSO SOBRE AVINDA DE JESU CHRISTO NOSSO SALUADOR AO MUNDO' असे पोर्तुगाली नामकरण केले होते. 'दिस्कुरसों सोब्र आ विंद दे जेजूस क्रिस्तो नोस्सो सात्वादोर दो मुंदो.' पुराणाच्या पोर्तुगीज नावाचा अर्थ 'जगदुद्धारक येशु क्रिस्ताचे या जगात अवतरणे यावर प्रबंध'. गोव्यातील कृष्णदास शामा ग्रंथलयात प्राप्त झालेल्या हस्तलिखित ग्रंथाचे मुखपृष्ठ परिशिष्ट २. मध्ये दिले आहे.

'क्रिस्तपुराण' या ग्रंथाच्या विविध आवृत्यांपैकी प्रस्तुत प्रकरणात विवरण आणि विश्लेषण करण्यासाठी कारिदाद द्रागो संपादित 'क्रिस्तपुराण' या ग्रंथाचा आधार घेतला आहे. तसेच अ. का. प्रियोळकर संपादित 'दौत्रिन क्रिस्ता' आणि बायबिल सोसाइटी ऑफ इंडिया प्रकाशित 'धर्मशास्त्र' बायबल या ग्रंथांचा प्रामुख्याने आधार घेतला आहे. 'धर्मशास्त्र' ग्रंथातील संदर्भ, Theological Publication in India यांनी प्रकाशित केलेल्या 'The Holy Bible', या ग्रंथातील संदर्भांशी तसेच संकेतस्थळांवरही पडताळून सप्रमाण दिले आहेत.

स्टीफन्सने 'क्रिस्तपुराण' ग्रंथाचे दोन विभाग करून त्यांना अनुक्रमे 'पैले पुराण' आणि 'दुसरे पुराण' अशी नावे दिली आहेत. दोन्ही पुराणांमधून ग्रंथाच्या आरंभापासून सांगतेपर्यंत ग्रंथाकाराची येशूभक्ती आविष्कृत झाली आहे.

२.२१ क्रिस्तपुराणातील येशू

येशूला इंग्रजीत 'जिजस' म्हटले आहे. या शब्दांचे 'येशू' हे मराठी रूप आहे. बायबलच्या नव्या करारातील मॅथ्यू म्हणजे मत्तय १:२१ नुसार "तिला पुत्र

होईल आणि तू त्याचे नाव येशू ठेव, कारण तो आपल्या लोकांना त्यांच्या पापासून मुक्त करेल.” असे कथन केले आहे. यावरून असे दिसून येते, की येशूच्या जन्माआधी त्याच्या नावाचा विचार करण्यात आला होता.

स्टीफन्सने ‘दौत्रिन क्रिस्ता’ या ग्रंथात येशू तथा ‘जेजू’ या शब्दाचे अर्थ दिले आहेत. “जेसू म्हणजे तारकु. आणि तो संवसाराचो तारकु देखुनु, हे ताचे निज नांव. जें स्वर्गारि ठाउनु आइललें तें.”^{४२} असाच आशय क्रिस्तपुराणात स्टीफन्सने ‘येशू’ विषयी लिहिले आहे.

जेसु म्हणजे तारकु । तूं तारिसी गा विश्वलोकु ॥

म्हणोनि जेसु विश्वतारकु । तुज नांव सुधले ॥१२.२.५७ ॥

जेसु उतमा सुंदरा । तुजेआ नामाची आण तुज दातारा ।

आमा जेसु होई साल्वादोरा । संसार-तारका ॥ २.१.६७ ॥

बायबलनुसार येशूचा अर्थ आहे सोडविणारा. येशू सर्व मानवजातीला पापाच्या बंधनातून सोडविण्याकरिता आला, असे हा ग्रंथ सांगतो.

मग जेसु बोले तियेसि । जो बोलतावे तुजपासी ॥

तेचि मीं तराकु ऐसे मानसी । जाणपां सत्य ॥२.२४.३३ ॥

‘मी ईश्वराचा दूत आहे, मानवजातीच्या कल्याणासाठी आणि पतितानांच्या उद्धारासाठी पृथ्वीवर अवतरलो आहे’ असे क्रिस्तपुराणात येशूचे वचन आहे. त्यानुसार सर्वजण येशूला ‘मसिहा’ म्हणजे ‘ख्रिस्त’ मानतात.

२.२२ क्रिस्तपुराणातील ‘ख्रिस्त’ शब्दाचा अर्थ आणि त्याचे विश्लेषण

‘ख्रिस्तपुराणात’ तसेच ‘दौत्रिन क्रिस्ता’ या ग्रंथात येशूला ‘ख्रिस्त’ म्हटले आहे. याची पार्श्वभूमी समजून घेणे येथे आवश्यक आहे. श्रीनिवास भोबे काकुले यांच्या ‘ख्रिस्ती धर्म कहाणी : धर्माची आणि भारतीय संस्कृतीची’ या पुस्तकात असे नमूद केले आहे, की ‘येशु ख्रिस्तपूर्व काळात रोमन साम्राज्याची प्रतिष्ठापना होताच, रोमन राजकर्त्यांनी यहुदी लोकांना गुलाम बनवले. प्रतिदिन भोगाव्या लागणाऱ्या या यातनांपासून आपल्याला मुक्त करणारा व विश्वाला पापांपासून तारणारा तारणहार ‘ख्रिस्त’ स्वर्गातून लवकरच अवतरेल. या

आशेवर यहुदी लोक जगत होते.’^{४३} क्रिस्तपुराणातील पैल्या पुराणात सर्वेश्वर देव लोकांना सांगतो,

म्हणे परिसा इस्राएली जनु । मीं तुजा स्वामी जगजिवनु ।

एजिप्त बंदीपासौनु । तुज आणिल तोचि मीं ।। १८.४३ ।।

बायबलच्या नव्या करारातील मार्क : ८.३० नुसार “मी तारणहार आहे.” असे येशूचे वचन आहे.

‘ख्रिस्त’ अथवा ‘क्रिस्त’ या शब्दाचा अर्थ स्टीफन्सने ‘दौत्रिन क्रिस्ता’ या ग्रंथात दिला आहे. “क्रिस्तु म्हणजे राजा, प्रॉफॅतु, आणि सासॅइदॉति, ऐसो तो, समेस्तां रायांचो राउ, समेस्तां प्रॉफॅतु, होउन स्रस्टु प्रॉफॅतु, समेस्तां सासॅइदॉति स्रस्ट सासॅइदॉति देखुन, ताका क्रिस्तु नांव फावले.” बायबलचा जुना करार आणि नवा करार यात ज्याची भविष्यवाणी केलेली आहे, तो मसिहा ‘ख्रिस्त’ येशूच आहे, अशी ख्रिस्ती लोकांची श्रद्धा आहे. येशू हा ख्रिस्ती धर्माच्या केंद्रस्थानी आहे. ‘क्रिस्त’ या शब्दाचा असाच अर्थ ‘क्रिस्तपुराण’ या ग्रंथात स्टीफन्स यांनी स्पष्ट केला आहे.

क्रिस्तु नांव तेया चक्रवर्ती । उदंडि होइल तेयाची किर्ति ।

तो सोडविल आपुली प्रजा समस्ति । बंदीपासोनि ।। २.१०.३१ ।।

येशू ख्रिस्त, येशू क्रिस्त, इसा मसी, इसा मसिहा, मेरीचा मुलगा, मरियम पुत्र, नासरेतचा येशू, जेजू अशा विविध नावाने तो विश्वात आणि ख्रिस्ती मराठी साहित्यात परिचित आहे. ‘क्रिस्त’ हा प्रजेला बंधांपासून सोडवणारा तारणहार चक्रवर्ती आहे. त्याची मोठी कीर्ती होणार, असे स्टीफन्सने वर्णन केले आहे. म्हणून ग्रंथाला ‘क्रिस्तपुराण’ म्हणणेच योग्य आहे.

ख्रिस्ती धर्मग्रंथ बायबलमधील नवा करार येशू ख्रिस्ताचा जन्म, त्याचे जीवन, कार्य, शिकवण या विषयांशी संबंधित आहे. नव्या यातील मार्क ८:२८ नुसार येशूचा शिष्य पेत्र येशूला “आपण ख्रिस्त आहात.” म्हणून सांगतो. या प्रसंगाचे वर्णन क्रिस्तपुराणातील दुसऱ्या पुराणाच्या तेहत्तीसाव्या अवस्वरूमध्ये आहे. ‘तंव पेद्रुं म्हणे प्रतिजाप देउनु । तूं क्रिस्तु जिवंता देवाचा नंदनु । १२.३३.

७६।।' येशू हा मानवतेचा रक्षक तारणहार असल्यामुळे ख्रिस्ती लोक येशूला पीटरप्रमाणे 'ख्रिस्त' तथा 'मसिहा' म्हणतात.

बायबल ग्रंथाच्या नव्या करारातील मत्तय ३:४-१७ नुसार येशूच्या बाप्तिस्मानंतर अशी आकाशवाणी झाली, की 'हा माझा पुत्र आहे, मला परमप्रिय आहे.' येशू देव की मानव? या विषयी दौत्रिनमध्ये स्टीफन्स म्हणतो, "तो निजु परमेस्परू, आणी निजु माणुसु. सर्व हुकुमदरा परमेस्परा बापाचो येकुचि निजु पुत्रु म्होणु. तो निजु परमेस्परू. आमंचिए स्वामिणी विर्जे मारियेचो, येकुचि निजु पुत्रु म्होणु. निजु माणुसु. येणे प्रमाणी देवपणी, स्वर्गी ताका माये नां, आणी मणुसपणी सवंसारीं ताका बापु नां." येशू हा देवाचा पुत्र आहे. तो ईश्वर असून मानव झाला आहे, अशी त्यांची धारणा आहे. क्रिस्तपुराणात स्टीफन्स असेच वर्णन केले आहे.

तो आमंचा स्वामी येसु क्रिस्तु। निज परमेश्वराचा सुतु।।

तो परमेश्वरू सत्यवंतु। तोचि निज मनुषु।। १.१.२३।।

ऐसा सांगता भविष्य फुडारू । तेणे द्रुस्टांतु दाविला थोरू ।

कि आपण साख्यात परमेश्वरू । म्हणोनियां ।। २.४२.२०१।।

परमेश्वर मानवरूपाने सर्वांचा उद्धार करायला येशू आला असल्याचे वर्णन या ग्रंथात आहे. तसेच या ग्रंथाच्या गद्य प्रस्तावनेत स्टीफन्सने येशूविषयी 'मनुष्यु होउनु संसारी आला' असे लिहिले आहे. या वरून स्पष्ट होते, की ख्रिस्ती ग्रंथकार येशूला मानवरूप धारण केलेला देवच मानतात. संकटांपासून सोडवणारा तारणहार मसिहा ख्रिस्त मानतात.

बायबल ग्रंथाच्या नव्या करारातील मत्तय ३:४-१६ नुसार योहानच्या हातून येशूने बाप्तिस्मा घेतला. क्रिस्तपुराणाच्या दुसऱ्या पुराणात १९व्या अवस्वरूमध्ये स्टीफन्सने हा प्रसंग वर्णन केला आहे. यावरून असे दिसून येते, की ज्या अर्थी येशूने योहानकडून ज्ञानोपदेश स्वीकारला, त्या अर्थी हे तत्त्वज्ञान येशूने योहानकडून आत्मसात केले होते. पुढे येशूने त्याचा प्रसार आणि प्रचार केला. येशूला त्याच्या अनुयायांनी ख्रिस्त मानले आणि ते अनुयायी ख्रिस्ती म्हणून ओळखले गेले.

येशूने आपल्या जीवनात मानवहितकारक कार्ये केलीत. आपल्या अनुयायांचे संकट निवारण केले, भक्तांचे रक्षण केले. आपल्या आचरणातून त्यांनी उच्चतम मानवी नीतिमूल्यांवर आधारलेल्या ख्रिस्तधर्माचे प्रवर्तन केले. जगभर त्याच्या प्रचारासाठी आपल्या प्रचारकांना प्रवृत्त केले. अखिल विश्वातील मानवाविषयी प्रेम, माया, ममता व करुणा यामुळे त्याचे विचार अल्पावधीत जनसामान्यांना मार्गदर्शक ठरले. येशू ख्रिस्त हा सर्वांचा तारक आहे, असे त्यांचे अनुयायी मानतात. तारणहार येशूच्या अशा कथांचे निवेदन स्टीफन्सने या ग्रंथातील दुसऱ्या पुराणात २२ ते ४४ अवस्वरुंमध्ये केले आहे.

ख्रिस्ती तत्त्वज्ञानानुसार परमेश्वर एकच असला तरी आकाशातील पिता, त्याचा पुत्र येशू आणि पवित्र आत्मा अशी त्याची तीन रूपे आहेत. ही तिन्ही रूपे मिळून एकच ईश्वर आहे. क्रिस्तपुराणात असेच वर्णन आहे.

पिता पुत्रु दोगइजण । आणि स्परितु सांतु आपण ।

जरि जाले तिगजण । तरि तेग देव न्हवती ॥११.१.१७ ॥

तेगजणांचे एकचि तत्त्व । एकचि प्रकृति एकवि स्वमित्व ।

एकचि देवपण एक जणत्व । म्हणोनि तेगजण एकुचि देवो ॥११.१.१८ ॥

या त्यांच्या ख्रिस्ती सिद्धांताला 'त्रिक-सिद्धांत' असे नाव आहे. येशूच्या जीवनकाळात त्याच्या सामर्थ्याची प्रचिती वाढत्या प्रमाणात ज्यू लोकांना येत गेली. ते ज्यू लोक येशू ख्रिस्ताचे अनुयायी 'ख्रिस्ती' बनले. त्यातून ज्यू आणि ख्रिस्ती, असे दोन गट निर्माण झाले. त्यामुळे तत्कालीन प्रस्थापित राजसत्तेशी आणि धर्मसत्तेशी संघर्ष वाढला. त्याचा परिणाम म्हणजे ज्यू लोकांकडून येशूचे झालेले शुलारोहण होय. मृत्यूनंतर दफनाच्या तिसऱ्या दिवशी त्याची कबर रिकामी आढळली. पुनरुत्थानानंतर त्याचे शिष्यांना दर्शन व स्वर्गारोहण या ख्रिस्ती धर्माच्या प्रमुख मान्यता आहेत. स्टीफन्सने या सर्व घटकांचे काव्यात्मक विवरण क्रिस्तपुराणात केले आहे.

२.२३ क्रिस्तपुराणातील ख्रिस्तासंदर्भात प्रियोळकरांचे मत

अ. का. प्रियोळकरांनी ख्रिस्ती साहित्याचा शोध घेतला. या साहित्याचे संकलन, संपादन व लिप्यंतर करताना त्यांनी या साहित्याच्या विविध पैलूंचा विचार केला. त्यांच्या संशोधनाचा अभ्यास करताना आणखीन एक विशेष जाणवला. त्यांनी 'क्रिस्तपुराण' या ख्रिस्ती ग्रंथातील भाषेचा, शब्दरूपांचा, लिपीचा अभ्यास केलाच, त्याचबरोबर येशूच्या रंगरूपाविषयीसुद्धा विवेचन केले आहे.

'हिंदुस्तानचे दोन दरवाजे' या संशोधनात्मक लेखसंग्रहात प्रियोळकर लिहितात, "बायबलमध्ये क्रिस्ताच्या रंगरूपाचे वर्णन वाचलेले मला आठवत नाही. असे वर्णन नसावे असे मला वाटते, परंतु फादर तोमस स्टिफन्स याने आपल्या सुप्रसिद्ध क्रिस्तपुराणांत क्रिस्ताला युरोपियन बनविलेले आहे. क्रिस्त हा ताम्रगोरा व सोनेरी केसांचा दाखवल्याने तो युरोपियन होऊ शकत नाही."^{४४}

प्रियोळकर आणखी एका विषयाकडे सूचक अंगुलीनिर्देश करतात. ते लिहितात, "क्रिस्ताच्या तेराव्या वर्षापासून तीसाव्या वर्षापर्यंतच्या हालचालींची नोंद बायबलमध्ये सांपडत नाही."^{४५} क्रिस्तपुराणात स्वतः स्टिफन्सने या संदर्भात वर्णन केले आहे.

बारां वरूसांचा होता शेरिरी । येकि करणी केली संसारी ।

ति येकिचि कथा पुस्तकावरि । वांजेलिस्ती लिहिली ॥२१४.८५॥

मग तिसां वरूसांची प्राइ होतां । तिनि वरूसें साहा मास लोकांतु ।

शास्त्र सिकउनु वैकुंठपंथु । दाविला तेणे ॥ २१४.९० ॥

तेरा ते तीस वर्षांच्या काळांत येशूचे वास्तव्य कोठे होते, या विषयी स्टीफन्सने भाष्य केले नाही. या संदर्भात होल्जर कस्टन यांच्या 'जीझसचे भरतातील अज्ञात जीवन' या संशोधनात्मक ग्रंथाचा विजया गाट यांनी केलेला अनुवाद अभ्यासनीय आहे. 'या संशोधनानुसार येशू आपल्या जीवनाच्या तेरा ते तीस वर्षांच्या काळांत भारतात आला होता.'^{४६} 'येशूच्या भारतीय जीवनासंदर्भात विनायक दामोदर सावरकर यांचे बंधू बाबाराव सावरकर यांनी 'ख्रिस्त परिचय' या संशोधनात्मक ग्रंथात विवेचन केले आहे.'^{४७}

२.२४ क्रिस्तपुराणाची भाषा-मराठी

‘क्रिस्तपुराण’ हा ग्रंथ मराठीत असल्याचे स्टीफन्सनेच ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत म्हटले आहे. ‘क्रिस्तपुराण’ मराठीत असले, तरी त्यात काही लॅटीन परिभाषिक शब्द आहेत. मराठी वाङ्मयेतिहासात येशुच्या जीवनावरील ‘क्रिस्तपुराण’ हा पहिला ग्रंथ आहे. या ग्रंथात स्टीफन्सने मराठीचा उल्लेख केला आहे.

परम शास्त्र जर्गी प्रगटावेया । बहुतां जनां फळसिद्धी होवावेया ।

भाषा बांधोनि मराठिया । कथा निरोपिली ॥ १.१.१२१ ॥

ते शकु चालते वरुषी । वसंतकाळी वैशाखमासी ।

देवग्रंथु मराठियेसि । अभंगु केला ॥ २.५९.१२० ॥

“क्रिस्तपुराण’ ग्रंथातील भाषेला इतिहासाचार्य वि. का. राजवाड्यांनी अपभाषित्व, म्लेंच्छत्व आणि अधिष्टोच्चारत्व अशी नावे दिली आहेत.”^{४८} असे कारिदाद द्रागो यांनी म्हटले आहे.

ग्रंथारंभी गद्य प्रस्तावनेत हा ग्रंथ ‘मराठी’ असल्याचे ग्रंथकार सांगतो. त्याचप्रमाणे ग्रंथसांगता करतानाही हा ग्रंथ मराठीतच असल्याचे निवेदन करतो. त्यामुळे हा ग्रंथ मराठी भाषेतच आहे, हे निर्विवादपणे सिद्ध होते. ग्रंथकाराने ही भाषा का निवडली, या संदर्भात संशोधकांनी जी कारणं दिली आहेत, ती अभ्यासल्यावर मिशनऱ्यांचा मुख्य हेतू स्पष्ट होतो.

मिशनऱ्यांनी ग्रंथनिर्मितीसाठी मराठी भाषेची निवड करण्यामागचे हेतू संशोधकांनी स्पष्ट केले आहेत. लक्ष्मीकांत भेंब्रे यांच्या मतानुसार “हिंदू धर्मग्रंथांना, हिंदू आचार-विचारांना व विधी विधानांना आणि हिंदू ब्राह्मणांना कॅथोलिक पंथातील लढाऊ मंडळींचा विरोध असला, तरी महाराष्ट्री भाषेवर त्यांचा राग नव्हता.”^{४९}

जेजुइत पंथाचे नियम आणि धार्मिक परिषदेतील ठरावांमुळे स्टीफन्सला स्थानिक भाषा शिकाव्या लागल्या आणि त्याच भाषांमध्ये त्यांना ग्रंथनिर्मिती करावी लागली, हे वास्तव आहे. गंगाधर मोरजे यांच्या विधानाने हे अधिक स्पष्ट होते.

गंगाधर मोरजे यांच्या मतानुसार, “धर्मप्रसार हा मनीचा हेतू त्यांनी कुठेही लपवून ठेवलेला नाही. मराठी भाषा समृद्ध करणे, मराठीतून काव्यात्म अभिव्यक्त करणे, हा त्यांचा प्रारंभीचा हेतू नव्हता. आपले विचार लोकांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी माध्यम म्हणून ते भाषेकडे बघतात.”^{५०} स्टीफन्सनेही मराठीचा उपयोग धर्मप्रसाराचे माध्यम म्हणून केला होता, हे निर्विवाद आहे.

२.२५ क्रिस्तपुराणाची लिपी : रोमन

क्रिस्तपुराणाची भाषा मराठी असली, तरी तिचे लेखन व मुद्रण मात्र रोमन लिपीत झालेले आहे. ‘येथील लोकांकरिता लिहिलेले ग्रंथ, केवळ येथील लोकांच्या भाषेतच नव्हे, तर येथील लोकांच्या लिपीतही असावे, असे स्टीफन्सचे मत, त्याने ५ डिसेंबर १६०८ रोजी जेजुइतांच्या जनरलला पाठविलेल्या पत्रात मांडले आहे.’^{५१} स्टीफन्सच्या या उदार आणि लोकाभिमुख मनिषेचा विचार संशोधकांच्या पुढे दिलेल्या मतांवरून अधिक स्पष्ट होणार आहे.

रोमन लिपीचा पुरस्कार करणाऱ्या या मिशनरी कार्यकर्त्यांच्या मनोवृत्तीचा परिचय करून देणारे काही मुद्दे वि. बा. प्रभुदेसाई यांनी आपल्या ‘सतराव्या शतकातील गोमंतकी बोली’ या प्रबंधात दिले आहेत. ‘रोमन लिपीच्या पुरस्कारासाठी प्रकाशित केलेला हा एक उतारा लक्षवेधी आहे. “All the existing Muhammadan and Hindu Literature will gradually sink into disuse, with the exception of such portions of it as are worthy of being turned into the new Letters.”^{५२} इतकेच नव्हे, तर ‘मिशनऱ्यांनी रोमन लिपीच्या पुरस्कारासाठी परिपत्रक काढले होते.’^{५३}

गोव्यात मिशनऱ्यांनी मराठी ग्रंथनिर्मितीसाठी रोमन लिपीचे केलेले उपयोजन धार्मिक प्रेरणेतून झाले होते, असे येथे दिसून येते. तसेच गोव्याला जो छापखाना आला होता, त्यात देवनगरी लिपी छापण्याची सोय नसल्यामुळे ‘क्रिस्तपुराण’ हे रोमन लिपीतच मुद्रित करवे लागले.

२.२६ क्रिस्तपुराणाचा छंद

स्टीफन्सच्या क्रिस्तपुराणाचा छंद अभंग की ओवी, या संदर्भात इतिहास संशोधक वि. का. राजवाडे प्रश्न निर्माण करतात. राजवाडे लिहितात, “या

ग्रंथातील पद्यांचा छंद कोणता? अभंग की ओवी? प्रो. भागवत अभंग म्हणतात व डॉ. कीर्तिकर Downright ओवी म्हणतात. पैकी खरा कोण?”⁴⁸ वास्तविक स्टीफन्सने आपल्या पुराणात तीन ठिकाणी ‘अभंग’ असा शब्द योजिलेला आहे.

१. आपल्या प्रस्तावनेत ‘दो पुराणाचे अभंगु केले’, असे त्याने लिहिले आहे.
२. ‘पडल्या पुराणाचा अभंगु’ असा ३६व्या अवस्वराचा मथळा लिहिला आहे.
३. दुसऱ्या पुराणाचा शेवट ‘देवग्रंथ मराठियेसी अभंगु केला’ म्हणून केला आहे.

‘१६२६ साली दियोगु रिबैरू नावाच्या जेजुइताने लिहिलेला एक देशी शब्दसंग्रह गोवा सरकारच्या ग्रंथलयात आहे. त्यात अभंग या शब्दाचा अर्थ ‘o fim do verso’ म्हणजे ‘काव्याचा शेवट’, असा दिला आहे.’⁴⁹ स्टीफन्सने क्रिस्तपुराणात तीन ठिकाणी अभंग असा शब्द वापरला असल्याने प्रो. भागवत तसेच वि. का. राजवाडे यांच्या मनात प्रश्न निर्माण होणे सहाजिकच होते. ‘ओवीरचनेत स्टीफन्सचे प्रभुत्व वाखाणण्यासारखे आहे.’⁴⁶ असे मत कारिदाद द्रागो यानी व्यक्त केले आहे.

स. गं. मालशे, गंगाधर मोरजे तसेच सुरेश आमोणकर यानी या छंदला ओवी म्हटले आहे. क्रिस्तपुराणाच्या काव्याचे स्वरूप पाहता स्टीफन्सने हा ग्रंथ ओवी छंदाचा रचला आहे, हे स्पष्ट आहे.

गोवा इन्क्विझिशनच्या आज्ञापत्रात सहाव्या क्रमांकाची आज्ञा ‘ओवी बंदीची’ आहे. ती अशी आहे. ‘ओवी : लग्न समारंभात नवरा किंवा नवरी यांच्या घरी स्थानिक भाषेत ओवी सादर करायची पद्धत होती. देशी लोकांना सक्त इशारा देण्यात येत आहे, की त्यांनी जाहीरपणे अथवा खाजगीत ओव्या गावू नये.’⁴⁹ त्या काळात ओवीवर प्रतिबंध असताना ख्रिस्ती धर्मप्रसारासाठी स्टीफन्सने स्थानिकांच्या भाषेत ‘ओवीबद्ध’ क्रिस्तपुराण या ग्रंथाची रचना केली. पोर्तुगीजपूर्व काळात रचलेल्या ग्रंथांच्या अभ्यासामुळे स्टीफन्सला ‘ओवी’ छंदाचा परिचय झाला होता.

२.२७ स्टीफन्सचा ग्रंथ अभ्यास

स्टीफन्सने गोव्यातील लोकांच्या भाषा शिकून पोर्तुगीजपूर्व उपलब्ध असलेले ग्रंथ अभ्यासले. क्रिस्तपुराणाचा वाङ्मयीन व भाषिक अभ्यास करणारे संशोधक स. गं. मालशे यांच्यामते स्टीफन्स यांनी क्रिस्तपुराणाची निर्मिती करण्यापूर्वी अभ्यासलेले ग्रंथ असे आहेत. 'हरिचंद्र पुराण, महाभारत, द्रोणपर्व, योगवासिष्ठ, द्रोणपर्व, अरण्यपर्व, योगराज टिळक, महिकावतीची बखर, लीलाचरित्र, धवळे, शिशुपालवध, नामदेव गाथा, ज्ञानेश्वरी, भावार्थ रामायण.'^{५८}

क्रिस्तपुराणाच्या पहिल्या पुराणातील पहिल्या अध्यायातील वर्णनानुसार स्टीफन्सला 'तुमी तरी वारिलीं मागिलीं पुराणे।' असे नवखिस्तीने निवेदन केले होते. प्रतिपुस्तकाची निर्मिती करण्यासाठी स्टीफन्सला ही 'मागिली पुराणे' अभ्यासणे क्रमप्राप्त होते. त्यामुळे त्याने हे मराठी ग्रंथ अभ्यासले होते.

'योगवासिष्ठ' या ग्रंथाची रचना करणाऱ्या गोमंतकीय कवी ज्ञानदेवांप्रमाणे स्टीफन्सने मराठीची स्तुती क्रिस्तपुराणात केली आहे.

तैसी हरळांमाजि रत्नकिळा । की रत्नांमाजि हिरा निळा ॥

तैसी भासांमाजी चोखाळ । भासा मराठी ॥ १.१२२ ॥

जैसी पुस्पांमाजि पुस्प मोगरी । की परिमळांमाजी कस्तुरी ॥

भासांमाजि साजिरी । मराठिया ॥ १.१२३ ॥

'क्रिस्तपुराणातील मराठीत स्टीफन्सने आपल्या पुराणाच्या आरंभी जी मराठी भाषेची स्तुती केलेली आहे, ती ज्ञानदेवांच्या नावावर असलेल्या 'योगवासिष्ठ' या ग्रंथावरून घेतली आहे.'^{५९} हे अ. का. प्रियोळकरांनी सिद्ध केले आहे.

२.२८ क्रिस्तपुराण आणि इतर साहित्यकृती यांतील साम्यस्थळे

गोमंतकीय कवी ज्ञानदेव विरचित 'योगवासिष्ठ' व 'द्रोणपर्व' यां ग्रंथांचा प्रभाव क्रिस्तपुराणावर दिसून येतो. हे स. गं. मालशे यांनी आपल्या 'संतर्पण' या ग्रंथात क्रिस्तपुराणातील आणि ज्ञानदेवांनी रचलेल्या द्रोणपर्व तसेच योगवासिष्ठ या ग्रंथातील साम्य दर्शवून हे सप्रमाण सिद्ध केले आहे.

‘जरी पाताळासि जासी । तरी काडोनी मारिन तुजसी ।
आणि भूमिपोटी रिगसी । तरि करू पवैल ॥ - द्रोणपर्व
जरी तु जासि आकाशी । तरी झाडी घेऊन तुजसी ।
आकाशी जरी जासी तरी । पाटी घेईन ॥ - क्रिस्तपुराण

हरळामध्ये रत्न किळा । की पुष्पामध्ये कमळ ।
तैसे भाषा माझी सोज्वळा । मन्हाटी पै ॥ १.९५ ॥ - योगवासिष्ठ
जैसी हरळा माझी रत्नकिळा । की रत्नामाजी हिरा निळा ।
तैसी भासांमाजी साजीरी । मराठीया ॥ १९.१.१२२ ॥ - क्रिस्तपुराण

जैसे सीव्हाचे तान्हे । धावते गजावरी ॥ १६.१४ ॥ - श्रीकृष्णचरित्रकथा
जैसा सिंहाचा ताना । जाये गाजाथे धाऊन ॥ १९.२४.८५ ॥ - क्रिस्तपुराण^{६०}

क्रिस्तपुराणाआधी गोमंतकीय कवींनी रचलेल्या ग्रंथातील ओव्या आणि स्टीफन्सच्या क्रिस्तपुराण या ग्रंथातील ओव्या यात साम्य असल्याचे अ. का. प्रियोळकर तसेच स. गं. मालशे यांनी सप्रमाण दाखवले आहे. या व्यतिरिक्त ‘श्रीमद्भगवद्गीता’ आणि ‘क्रिस्तपुराण’ ग्रंथातही साम्य आढळले आहे. श्रीमद्भगवद्गीतेतील श्लोकाप्रमाणेच स्टीफन्सच्या क्रिस्तपुराणात वर्णन आले आहे. प्रस्तुत विषयाच्या विवरणासाठी गीताप्रेस, गोरखपूर प्रकाशित ‘श्रीमद्भगवद्गीता’ आणि कारिदाद द्रागो संपादित ‘क्रिस्तपुराण’ या ग्रंथांचे तुलनात्मक अध्ययन केले आहे.

श्रीमद्भगवद्गीता ग्रंथात श्रीकृष्ण आणि अर्जुन यांचा संवाद आहे. त्यातील अध्यायात श्रीकृष्ण आपल्या अवतारकार्याचे प्रयोजन सांगितले आहे.

परित्राणय साधूनां । विनशयच दुष्कृतां ।

धर्मसंस्थापनार्थाय । संभवामी युगे युगे ॥ ४.८ ॥ - श्रीमद्भगवद्गीता
क्रिस्तपुराणात स्टीफन्स येशूजन्माचे असेच प्रयोजन कथन केले आहे.

करावेया पापियांचा संहारू । प्रकाळु नलवी परमेश्वरू ।

याकारणे संसारी अवतारू । घ्यावान लागे ॥ २.१३.५६ ॥ - क्रिस्तपुराण

श्रीमद्भगवद्गीतेत श्रीकृष्ण आपणच परमेश्वर असल्याचे अर्जुनाला सांगतात.

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

अहंत्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यमि मा शुचः ॥ १८.६६ ॥ - श्रीमद्भगवद्गीता

सर्व धर्म म्हणजे सर्व कर्तव्यकर्मे मला अर्पण करुन तू केवळ सर्वशक्तिमान अशा मला परमेश्वरालाच शरण ये. मी तुला सर्व पापांपासून सोडवीन. तू शोक करू नकोस. क्रिस्तपुराणातही असेच वर्णन आहे.

लटिकेआं देवांची सेवा नको करूं । मीचि येकु स्वामी बळिया थोरू ।

मी साख्यात परमेस्वरू । दुजा नाही ॥१९.२७.१३॥ -क्रिस्तपुराण

श्रीमद्भगवद्गीतेत श्रीकृष्णाने आत्म्यासंदर्भात म्हटले आहे.

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि । नैन दहती पावकः ।

न चैनं क्लेदयन्त्यापो । नशोषयति मारुतः ॥२.२३॥ -श्रीमद्भगवद्गीता
आत्मा शस्त्राने कापला जात नाही. अग्नी त्याला जाळू शकत नाही. आप म्हणजे पाण्यात तो बुडत नाही. वायूने त्याचे शोषण होत नाही असा आत्मा आहे. अशीच ओवी क्रिस्तपुराणामध्ये आहे.

नां आग्निचेनि जाळिजे । नां उदगाचेनि भिजविजे ॥

नां वायुचेनि सोसिजे । ऐसी हि कुडि उत्तम ॥२.५२.६६॥ - क्रिस्तपुराण
येशूच्या देहाविषयी स्टीफन्स म्हणतो, येशूची कुड म्हणजे त्याचा देह, अग्नी जाळू शकत नाही, उदक भिजवू शकत नाही, वायू शोषून घेऊ शकत नाही. हे वर्णन आणि गीतेतील आत्म्याचे वर्णन यातील साम्य सहज दिसून येणारे आहे. असेच साम्य आणखी एका स्तुतीत आणि क्रिस्तपुराणातील ओवीत दिसून येते.

हिंदू संस्कृतीत मंगलकार्यारंभी देवदेवतांची स्तुती करणारे श्लोक म्हटले जातात. श्रीगणेश, शारदा, शंकर याचप्रमाणे श्रीहरी विष्णूची स्तुती करणारा एक श्लोक आहे.

मुकं करोती वाचालं । पंगू लंगयते गिरीम् ॥

यत् कृपा तमहं वंदे । परमानंद माधवम् ॥ - विष्णूस्तुती

याचा भावार्थ असा आहे 'ज्याच्यावर माधव म्हणजे विष्णू कृपा करतो, तो मुक असूनही बोलतो, पांगळा असूनही डोंगर ओलांडून जातो. क्रिस्तपुराणाच्या दुसऱ्या पुराणातील सतराव्या अवस्वरूत स्टीफन्सने येशूच्या नावाचा महिमा वर्णन केला आहे.

हे नांव अंधका दृष्टी देत। बधिंरांचे आइकविल।

पांगुळेआंथे चालावित। चरण देउनि।।२.१७.६२।।

मुकेयां देत वचन। मृतयासी करी जिवन।।

माख्वाचे स्वामीत्वपण। सर्व मोडी।।२.१७.६३।। -क्रिस्तपुराण

येशूचे नांव घेतल्याने अंधाला दृष्टी येते, बधीराला ऐकू येते, पांगळा चालू लागतो. अशाप्रकारे विष्णूस्तुती आणि क्रिस्तपुराण यात हे साम्य दिसून येते. ग्रंथातील ओवी, श्लोक याबरोबर गोव्यातील प्रचलित असलेल्या पाळणागीताशी साम्य दर्शवणारी ओवी आढळली आहे.

गोवा तसेच महाराष्ट्रात देवांचे जन्मोत्सव साजरे करण्याची प्रथा आहे. त्यानुसार श्रीरामनवमीला श्रीरामजन्म, श्रीकृष्णाष्टमीला श्रीकृष्ण जन्म तसेच श्रीदत्तजयंतीला श्रीदत्तजन्म उत्सव साजरा होत असे. त्यावेळी देवाला बालकाप्रमाणे पाळण्यात घालून पाळणागीत म्हटले जाते. श्रीराम, श्रीकृष्ण यांची पाळणागीते उपलब्ध आहेत. कवी कृष्णदासकृत श्रीगुरु दत्तात्रेयांचा पाळणा आणि क्रिस्तपुराणातील ओव्यात साम्य दिसते.

जो जो जो जो रे सुकुमारा। दत्तात्रेय अवतारा।। - श्रीदत्त पाळणागीत

जो जो जो जेसु साल्वादोरा। विस्वतारका सुकुमारा।।

लावण्य जोती अळिकरा। जो जो जो जो।। २.१.५४।।-क्रिस्तपुराण

वास्तविक बायबल ग्रंथात बाल येशूला पाळण्यात घातले, असा कुठेच उल्लेख नाही. ख्रिस्ती संस्कृतीत पाळण्यात घालण्याचा विधी नाही. स्टीफन्सने हा प्रकार गोव्यात पाहून या ग्रंथात स्वीकारला आहे.

स्टीफन्सने संत ज्ञानेश्वर, गोमंतकीय कवी ज्ञानदेव, कृष्णदास शामा यांचे साहित्य अभ्यासले आणि त्यांचे अनुकरणही केले होते. हे प्रमाणित झाले आहे. येथे हे नमूद करणे आवश्यक आहे, की स्टीफन्सने ज्या ग्रंथांचा अभ्यास केला. त्या ग्रंथकारांनीही त्यांच्या आधीच्या ग्रंथकारांचा अभ्यास केला होता. काही ठिकाणी त्यांचे अनुकरणही केले होते.

२.२१ स्टीफन्सने ज्यांचे अनुकरण केले, त्यांनीही अनुकरण केले

स्टीफन्सने पोर्तुगीजपूर्व मराठी ग्रंथांचे अनुकरण केले. स. गं. मालशे यांनी एकनाथी भागवत, श्रीकृष्णचरित्रकथा या ग्रंथातील ओव्या आणि क्रिस्तपुराणातील ओव्या यांचे साम्य दर्शवले आहे.

‘या वचनार्था संतोषला । म्हणे भला रे भला ॥

निज भविकु तुंचि संचला । प्रगट केला गुह्यार्थु ॥१९.१००॥-एकनाथी भागवत तंव त्या क्रिस्तावांच्या बोला । पाद्री गुरु उलासला ॥

म्हणे तू भला रे भला । प्रस्टणु केलासी चांगु ॥१९.१४६॥ - क्रिस्तपुराण^{६१}

स्टीफन्स या एका परदेशी, परभाषक, परधर्मीय ग्रंथकाराने गोव्यात उपलब्ध ग्रंथांचा अभ्यास करून त्यांना पर्याय ठरणारे ‘क्रिस्तपुराण’ निर्माण केले. हे करताना त्यांनी काही ठिकाणी या ग्रंथातील शब्दांचे, ओवींचे, दृष्टांतांचे, संकल्पनांचे अनुकरण केले. येथे संशोधनात हेही स्पष्ट होते, की स्टीफन्सने ज्या काही ग्रंथकारांचे अनुकरण केले होते, त्या ग्रंथकारांनीही त्यांच्या आधीच्या ग्रंथकारांचे अनुकरण केले होते.

श्रीमद्भगवद्गीतेवर ज्ञानदेवीच्या निमित्ताने संत ज्ञानदेवांनी भाष्य केले. तर श्रीमद्भागवत या ग्रंथा आधारे संत एकनाथांनी एकनाथी भागवताची रचना केली. संत एकनाथांनी ज्ञानेश्वरीचे संशोधन आणि संपादन करून पाठशुद्ध प्रत तयार केली. ह. श्री. शेणोलीकर यांच्यामते “ज्ञानेशांच्या विचारसरणिची व विवेचन पद्धतीची छाप नाथभागवतावर सर्वत्र पडलेली आहे.”^{६२} अध्यायारंभीचे मंगलाचरण, गुरूला अभिवादन, श्रोत्यांची प्रार्थना, या सर्व गोष्टीत नाथांनी ज्ञानदेवांचे अनुकरण केले आहे.

२.३० कृष्णदास आणि क्रिस्तदास

वि. बा. प्रभुदेसाई यांच्या मतानुसार “गोमंतकात वास्तव्य करून मराठी पुराणांची रचना करणाऱ्या फादर स्टीफन्स, पाद्री एतीयन-द-ला क्रुवा, पाद्री आंतोनियो-द-साल्दांज इत्यादी परदेशी व परभाषिक मिशनऱ्यांनी स्वतःच्या काव्यात अनुकरण व अवहेलना करण्यासाठी म्हणून जे पुराण ग्रंथ आपल्या समोर ठेवले होते. त्यामध्ये कृष्णदास शामांच्या श्रीकृष्णचरित्रकथेला अग्रस्थान दिल्याचे पुरावे आढळतात.”^{६३}

‘कृष्णदास’ या कवी नाममुद्रेचे अनुकरण करून फा. स्टीफन्स आपल्या क्रिस्तपुराणात स्वतःला ‘क्रिस्तदास’ म्हणवतो. अध्यायांना कृष्णकथेप्रमाणे अवस्वरू म्हणतो. त्याच्या ओविबद्ध कथनशैलीत प्राक्कथन प्रकार जाणवतो. त्यांच्या ओव्यांचे अनुकरणही फादर स्टीफन्सने अनेक ठिकाणी केल्याचे दिसून येते. इतकेच नव्हे तर श्रीकृष्णचरित्रकथा या ग्रंथात जसे कृष्णदास शामांनी ओवी छंदाला अनुरूप शब्दालंकार व अर्थालंकार साकार केले आहेत, तसे स्टीफन्सनेही क्रिस्तपुराणात भाषालंकार निर्माण केले आहेत.

२.३१ ‘श्रीकृष्णचरित्रकथा’ आणि ‘क्रिस्तपुराण’ ग्रंथातील वाङ्मयीन सौंदर्यस्थळे

कृष्णदास शामाविरचित ‘श्रीकृष्णचरित्रकथा’ आणि स्टीफन्सरचित ‘क्रिस्तपुराण’ या दोन्ही ग्रंथातील भाषा अलंकारांमुळे निर्माण झालेल्या वाङ्मयीन सौंदर्यस्थळांचा आणि लेखनविशेषांचा परामर्श घेणे येथे उचित ठरणार आहे. प्रस्तुत विवेचनासाठी भाषा अलंकारांच्या परिचयासाठी मो. रा. वार्ळीबे यांच्या ‘सुगम मराठी व्याकरण’ या ग्रंथाचा आधार घेतला आहे.

१. अनुप्रास : एखादी ओळ वाचतांना एखादे अक्षर पुन्हा पुन्हा आल्यामुळे जो नाद निर्माण होतो, त्यामुळे काव्याला शोभा येते. एखाद्या वाक्यात किंवा कवितेच्या चरणात एकाच अक्षराची पुनरावृत्ती होऊन, त्यातील नादामुळे जेव्हा त्याला सौंदर्य प्राप्त होते, तेव्हा ‘अनुप्रास’ हा अलंकार होतो.

‘श्रीकृष्णचरित्रकथा’ या ग्रंथात कृष्णदास शामाने हा अलंकार निर्माण केला आहे.

अैशा गोपिका रमारमे । रमविल्या तेणे रामे ।

आपुलेने संभ्रमे । करोनिया ॥१४.९६॥

जैसी हरळांमाजि रत्नकिळा । कि रत्नांमाजि हिरा निळा ।

तैसी भाषामाजि चोखळा । भाषा मराठी ॥ १.१.१२२॥

श्रीकृष्णचरित्रकथेत अशा या ओव्यांतून राम आणि कृष्ण यांची ऐक्यता दिसून येते व अक्षरांच्या पुनरावृत्तीमुळे नादमाधुर्य ही जाणवते. अनुप्रास या शब्दालंकाराचे हेच वैशिष्ट्य आहे. मराठी भाषेचा गौरव करतांना क्रिस्तपुराणातही हे वैशिष्ट्य दिसून येते.

२. यमक : ‘श्रीकृष्णचरित्रकथा’ आणि ‘क्रिस्तपुराण’ हे दोन्ही ग्रंथ ओवीबद्ध आहेत. ओवी या छंदानुसार पहिल्या तीन चरणांच्या शेवटी यमक असते. कवितेच्या चरणांच्या शेवटी, मध्ये किंवा ठराविक ठिकाणी, एक किंवा अनेक अक्षरे वेगळ्या अर्थाने आल्यास ‘यमक’ हा अलंकार होतो. दोन्ही ग्रंथ यमक अलंकाराने समृद्ध आहेत. प्रत्येक ओवीतून तो आकार घेताना दिसतो. श्रीमद्भागवत ग्रंथात नवविधाभक्तीचे वर्णन केले आहे. त्यापैकी श्रवण आणि स्मरण यांचा समन्वय साधणाऱ्या कीर्तनभक्तीविषयी श्रीकृष्णचरित्रकथेत शामराजांनी वर्णन केले आहे.

श्रवण, स्मरण कीर्तन । नवविद्या भक्तिचे गुण ।

ते तरावया कारण । प्राणियाते ॥३.४१॥

श्रीकृष्णचरित्रकथेतील या ओवीनुसार कृष्णदास शामांच्या काळातही गोव्यात कीर्तन परंपरा अस्तित्वात होती, हे स्पष्ट होते. या ओवीचे आणखीन एक वैशिष्ट्य म्हणजे या ओवीतील पहिल्या तीन चरणांशेवटी असलेल्या कीर्तन, ध्यान, वंदन या शब्दांच्या शेवटच्या ‘न’ या अक्षराच्या माध्यमाने ‘यमक’ हा अलंकार साकारला आहे. क्रिस्तपुराणातही हा अलंकार पहायला मिळतो.

जैसा विश्वकर्मा चिरे काढत। लोहे हाणोनि सरसावित।।

उदंडा घाई तासित। आपुले ओझे।। २.६.१११।।

प्रस्तुत ओवीतील 'विश्वकर्मा' हा उल्लेख लक्षवेधी आहे. भारतीय पुराणांमध्ये देवदेवतांचे कार्य व गुणविशेष वर्णन केलेले आहेत. जसा कुबेर धनाचे भांडार सांभाळणारा, अश्विनीकुमार औषधींचे जाणकार वैद्य, तसा विश्वकर्मा हा वास्तुनिर्मितीचा जाणकार होय. पुराणग्रंथातील विलोभनीय वास्तूंची निर्मिती या विश्वकर्मानेच केल्याचे उल्लेख विविध ग्रंथात आहेत.

शब्दालंकाराप्रमाणे अर्थालंकारही या दोन्ही ग्रंथात आहेत. निवडक अर्थालंकारचे विशेष आणि त्याला अनुरूप प्रस्तुत विवरणामध्ये काही ओव्यांचा परामर्श घेतला आहे.

अर्थालंकार

१. **उपमा** : दोन वस्तूतील साम्य चमत्कृतीपूर्ण रीतिने जेथे वर्णन केलेले असते, तेथे 'उपमा' हा अलंकार होतो. उपमेत एक वस्तू दुसऱ्या वस्तू सारखी आहे, असे वर्णन असते. उपमेचे चार घटक असे आहेत.

उपमेय (ज्याची तुलना करायची ते)

उपमान (ज्याच्याशी तुलना करावयाची ते)

साधारण धर्म (दोहोतील सारखेपणा)

साम्यवाचक शब्द (सारखेपणा दाखविणारे शब्द)

उपमा अलंकारात सारखेपणा दाखवण्याकरता 'सारखा, जसा, जेवी, सम, सदृश गत, परी, समान, सारखे' यांसारखे साम्य वाचक शब्द येतात. श्रीकृष्णकथेत कृष्णदासांनी संपूर्ण ग्रंथात अशा अनेक कल्पनारम्य उपमा उत्तमरितीने पेरल्या आहेत.

तेज प्रकासले दाहिदिशी । जैसा सूर्य वुदेला आकाशी ।।

तैशा वासुदेवाच्या गृहासी । शोभते झाले ।। ३.३४।।

या ठिकाणी कृष्णाला सूर्याची उपमा दिली आहे. पुढे दिलेल्या ओवीत स्टीफन्सने येशूला सूर्याची, अग्नीची उपमा दिली आहे.

जैसा आकाशी रविभानु । कि इंधनी हूताशनु ॥

तैसा संसारी दीपक होऊनी । वर्तलेति तुमीं ॥१९.१.१८ ॥

मेघे आच्छादिले अंबर । जैसे माया ब्रम्ह निर्विकार ।

बेडूक शेब्द करीती थोर । विप्रवेद जैसा ॥१०.६४ ॥

या ओवीत जसे ब्रह्म चैतन्यावर मायेचे आवरण आहे, तसे आकाशात मेघ जमून एक प्रकारचे आवरणच तयार झाले आहे. तर ब्राह्मण जसे वेदमंत्रपाठ करतात, तसे बेडूक पावसाळ्यात आवाज करतात. ज्यावेळी 'रुद्रपाठ' म्हटला जातो तेव्हा या बेडकांच्या 'डराव-डराव'चे स्मरण होते.

३. रूपक : उपमेय आणि उपमान यात एकरूपता आहे. ते भिन्न नाहीत, असे वर्णन जेथे असते, तेथे 'रूपक' हा अलंकार जाणवतो. श्रीकृष्णचरित्रकथेतील पुढील ओवीत पर्वतकार असलेल्या अघासूर नावाच्या दैत्याला मारणारा श्रीकृष्ण म्हणजे वज्रच होय असे वर्णन केले आहे.

हा मृत्यूचा म्हणीयारा । जाहला पर्वताकार थोर ।

तरी श्रीकृष्ण आमुचा वज्र हतियेरा । पाठी असे ॥१९.१०३ ॥

या ठिकाणी उपमेय आणि उपमान यांची एकरूपता दिसून येते. हेच रूपक होय. स्टीफन्सने येशूचे असेच वर्णन केले आहे.

जर्गी लोटला पापाचा अंधारू । तेयाचा करावया संधारू ।

विश्वदिपकु येसु साल्वादोरू । प्रकाशला ॥२.९.६४ ॥

जगात पापाचा अंधार लोटला, त्याचा नाश करण्यासाठी विश्वदीपक येशू प्रकाशित झाला. येथे रूपक हा अलंकार दिसून येतो.

३. व्यतिरेक : 'व्यतिरेक' हा अलंकार साकार होताना उपमेय हे उपमानापेक्षा श्रेष्ठ आहे, असे वर्णन केले जाते. श्रीकृष्णचरित्रकथेत हा अलंकार पुढील ओवीत दिसून येतो.

जे स्वयं ज्योती सनातन । ज्याचेनी चंद्र सूर्य जाण ।

अग्नी आणि तारांगण । प्रकाशती ॥ १२.१९४ ॥

म्हणजे अग्नी, चंद्र सूर्य तारांगणांना यशोदानंदन कृष्ण प्रकाशमान करतो. पुढच्या ओवीत 'वज्रापेक्षा कठीण ज्याचे शरीर त्याला मशक काय मारणार' असे कवी वर्णन करतो.

वज्रा होऊन कठीण । ज्याचे शरीर जाण ।

त्याचेनि मशक केवी प्राण । घेवू शके ॥ ९.८७ ॥

अमृताहोउनि नाम अमृत । चंदनाहोउनि दृतिवंत ।

स्वामित्वांमाजि समरथ । जेसूनाम ॥ २.९.५९ ॥

स्टीफन्सने व्यतिरेक हा अलंकार येशूच्या नामाची महती वर्णन करताना निर्माण केला आहे.

४. अतिशयोक्ती : एखादा विषय आहे, त्यापेक्षा खूप मोठा करून कथन केला जातो. त्यावेळी 'अतिशयोक्ती' हा अलंकार साकार होतो. श्रीकृष्णचरित्रकथेत अघासूराचे वर्णन करतांना अशीच अतिशयोक्ती जाणवते.

येकी दाडा आकाशी । येकी पसरली भूमीसी ।

मार्ग आपूनी लाविला मुखासी । कोंडून येर ॥ ७-१०२ ॥

मेरू मंदाराचे शिखर । तैसे स्थुळ ज्याचे शरीर ।

स्पर्धा करी अंबर । लागोनिया ॥ ७-१०४ ॥

गोकुळात श्रीकृष्णाला मारायला आलेल्या अघासूराने आपल्या तोंडाचा प्रचंड जबडा उघडला. वरचा भाग आकाशाला तर खालचा भूमीस लावला. मंदार पर्वताप्रमाणे प्रचंड शरीर असलेल्या अघासूराचे हे वर्णन म्हणजे अतिशयोक्तीच होय. अशीच अतिशयोक्ती क्रिस्तपुराणात आहे.

जेसु जन्मला तो दिनुवेरि । दिनंकरू आपुलें व्यापारी ॥

पृथ्विचें भ्रमण करी । आट वेळां ॥ २.९.१० ॥

येशू जन्माला आला त्या दिवशी सूर्याने आठ वेळा भ्रमण केले. असे कवी वर्णन करतो.

एकीकडां अप्रमाण डोंगर। पाहतां महा भयंकर।।

स्थूळ उंच तेयांचे शिखर। गगन चुंबित।।२.१२.३९।।

बाराव्या अवस्वरुमध्ये इजिप्तला निघालेल्या मेरीला प्रवासात दिसलेल्या पर्वतांचे वर्णनही अतिशयोक्तीपूर्ण आहे.

५. सार : एखाद्या वाक्यातील कल्पना चढत्या क्रमाने मांडून उत्कर्ष किंवा अपकर्ष साधलेला असतो. तेव्हा तेथे 'सार' हा अलंकार आकार घेतो. कृष्णदासांनी पुढील ओवीत हा अलंकार निर्माण केला आहे.

धर्म वुछादीलेया पाप होये । पापे आयुष्य विलया जाये ।

तेणे करोनी नरका ठाये । कल्पांतवेरी ।।४-८६।।

अधर्माने वागून धर्माचा उच्छाद केल्याने पापाचरण होते. पाप कर्मांमुळे आयुष्य लयास जाते. त्याचा परिणाम मृत्यू, त्यानंतर कल्पांतापर्यंत नरकयातना भोगाव्या लागतात. शक्ती, सत्ता, संपत्तीच्या जोरावर पूर्वयुष्यात केलेला कूकर्माची फळे भोगावी लागतात.

क्रिस्तपुराणात स्टीफन्सने चढत्या क्रमाने वादळाचे वर्णन केले आहे. येथे सार हा अलंकार आकार घेताना दिसत आहे.

कुपांसरिशे आकाशा। व्यापोनि येती दाही दिशा।।

तृण वृक्षस्तळ सर्व ग्रासा।। विध्वंसिले।।१.१६.१०६।।

मेघ आकाशात जमले, त्यांनी दाही दिशा व्यापून टाकल्या, लहान तृण मोठे वृक्ष यांचा ग्रास घेत विध्वंस केला.

६. उत्प्रेक्षा : जेथे उपमेय हे जणू उपमानच आहे, असे वर्णिलेले असते, तेथे 'उत्प्रेक्षा' हा अलंकार असतो. (जणू, जणू काय, वाटे, भासे, की) यांसारखे

साम्यवाचक शब्द येतात श्रीमद्भागवत ग्रंथाचा गौरव करतांना कृष्णदासांनी हा अलंकार निर्माण केला आहे.

जे अठरा पुराणाचे सार । वेदांचे गव्हर ।
मुक्तिचे द्वार । श्रवण इंद्रियांचे ॥ १-११॥
की ते सर्व रसांचे । अमृत स्वर्गभुवनीचे ।
इछिले पदार्थ ज्याचे । आय आता ॥ १२॥

श्रीमद्भागवत ग्रंथाचा गौरव करताना कृष्णदास शामा म्हणतात, 'भागवत म्हणजे अठरा पुराणांचे सार, वेदांचे गव्हर, मुक्तीचे द्वार इतकेच नव्हे, तर जणू की ते सर्व रसांचे स्वर्ग भुवनीचे जणू अमृत आहे, असे येथे वर्णिले असल्याने या ओवीत उत्प्रेक्षा हा अर्थालंकार संभवतो.

कि अंबरीं देवसुतांचे नाद । तैसे आंकुवरिचे अमृतशब्द ॥
अमां कर्णी प्रसिद्ध । प्रवेशती ॥२.६.३२॥

मेरीच्या उदरात येशू असताना तिच्या बोलण्याविषयी स्टीफन्सने वर्णन केले आहे.

७. अनन्वय : जेव्हा उपमेयाला दुसऱ्या कशाचीच उपमा देता येत नाही, तेव्हा उपमेयाला उपमेयाचीच उपमा दिली जाते. अशा वेळी 'अनन्वय' हा अलंकार साकार होतो. कृष्णरूपी भगवान विष्णूची स्तूती करताना कृष्णदास कवी कृष्णाला आणखी कुणाची उपमा देण्यासारखी नसल्याचे स्पष्ट करतात. "जो चतुर्भुज चक्रपाणी । जया वुपमा नाही कवणी ॥" या शब्दांमधून 'या सम हा' हे श्रीकृष्णाविषयी कवी कृष्णदासाने सूचकतेने कथन केले आहे. फादर स्टीफन्सने देवपूत्र येशूला जन्म देणाऱ्या माता मेरीचे अनुपम वर्णन केले आहे.

आणि धन्य ती माता सुंदरी । हें बाळक जन्मले जिचे उदरी ॥

ऐसे आणिक संसारी । देखले नाही ॥२.३७॥

या ओवीतील 'ऐसे आणिक संसारी । देखले नाही' या शब्दांमधून 'अनन्वय' हा अलंकार साकार झाला आहे.

८. **स्वभावोक्ती** : एखाद्या व्यक्तीचे, प्राण्याचे, वस्तूचे, त्याच्या स्वभाविक स्थितीचे किंवा हालचालीचे यथार्थ, हुबेहूब पण वैशिष्ट्यपूर्ण वर्णन हा ही भाषेचा एक अलंकार ठरतो. याला 'स्वभावोक्ती' अलंकार म्हणतात. श्रीकृष्णकथेत कृष्णदास शामांनी कृष्ण आणि कंस अनुक्रमे मुख्य चरित्रनायक व खलनायक यांचे स्वभावानुसार वर्णन केले आहेच. त्याचप्रमाणे गोपगोपिका, यशोदा, कालिया, अघासूर इत्यादींचे स्वभावसुलभ उत्तम प्रकारे वर्णन केले आहे. त्यासाठी प्रत्यक्ष श्रीकृष्णचरित्रकथा पठण करणेच योग्य ठरेल. क्रिस्तपुराणात येशू, मेरी, पीटर, ज्यू सैनिक यांचे स्वभाविक शब्दचित्र कवीने रेखाटले आहे.

९. **चेतनगुणोक्ती** : निसर्गातील निर्जिव वस्तू सजीव आहेत, अशी कल्पना करून त्या मनुष्याप्रमाणे वागतात किंवा कृती करतात असे जेथे वर्णन असते. तेथे 'चेतनगुणोक्ती' हा अलंकार साकार होत असतो. कृष्णदासांच्या चरित्रथेतील वनस्पती वेणू प्रसवल्या आहेत. तर कृष्णस्नेहांकिता यमुना नदी वेणूनाद ऐकण्यास आतुरली आहे, असे वर्णन आले आहे.

धन्ये या वनस्पती । झाल्या वेणूते प्रसंवती ।

येकाद्या सुपुत्रा होती । वंशामाजी ॥१०-१००॥

येमुना पांगुळली ऐकोनी । पक्षी पडचाळाले गघनी ।

मृगामागे धावत होती वनी । ती उभी राहिली ॥१०-१०३॥

अशाप्रकारे पशूपक्षी, वृक्ष, लता नदी यांमध्ये मानवी चेतना व संवेदना जागृत करण्याची किमया आद्य गोमंतकीय कवी कृष्णदास शामांनी श्रीकृष्णचरित्र कथा वर्णन करताना केली आहे.

तारांगणे झळझळती । आकाशस्थानी प्रकाशती ॥

भरितु चंद्र शुभ्र दिप्ती । मार्ग दावितु असे ॥२.१२.३०॥

क्रिस्तपुराणात चंद्र तारे हे येशुला मार्ग दाखवतात, असे ग्रंथकार स्टीफन्सने वर्णन केले आहे.

१०. अन्योक्ती : 'अन्योक्ती' या अलंकारात कवी ज्याला बोलायचे त्याच्या बद्दल न बोलता इतरांना उद्देशून बोलत असतो. 'श्रीकृष्णचरित्रकथा' या ग्रंथात अशा अनेक ओव्या आहेत. ज्या कृष्णकालीन पात्रांच्या निमित्ताने कवीकालीन समाजाला उद्देशून उपदेश करणाऱ्या आहेत. या ग्रंथात देवकीच्या हत्येस सज्ज झालेल्या कंसाला वसुदेव म्हणतो.

विवेकु न धरीता शरीरी । जो कार्या लागी आरंभ करी ।

तो दुःख पावे संसारी । जैसे वडील बोलती ॥२.१६॥

राजा जरि सांडी स्मृती । तरि प्रजेसि खैची निति ।

येर तैसेंचि आचारती । देखी सारिखे ॥१.२३.७७॥

स्टीफन्सने क्रिस्तपुराणातून तत्कालीन पोर्तुगाली राजकर्त्यांना उपदेश केला आहे. संशोधकांनी तत्कालीन पात्रांच्या मध्यमाने अशा परिस्थितीचे वर्णन केले आहे.

११. विरोधाभास : वियोगार्थ मीलन होते, मरणात खरोखर जग जगते, अशा प्रकारे एखाद्या विधानात वरवर दिसायला विरोध आहे असे वाटते, पण वास्तविक तसा विरोध नसतो. अशा ठिकाणी 'विरोधाभास' हा अलंकार असतो. कृष्णकथेत भयभीत झालेल्या मथुरानरेश कंसालाच्या वर्णनात हा विरोधाभास दिसून येतो.

बहेरी स्वरूपे नटला । परी भितरी असे वाळला ।

काळाचेनी घावे गेला । मरोनिया ॥१८-१२४॥

क्रिस्तपुराणात येशुविषयी स्टीफन्सने वर्णनातून मांडलेला विरोधाभास चिंतनीय आहे.

स्वर्गी देवपणीं असतां । मातेविण तेया असे पिता ॥

मनुष्यपणीं संसारी वर्ततां । बापाविण माता असे ॥१.१.२६॥

येशूला स्वर्गात देवपिता होता पण माता नव्हती, तर मनुष्यपणी त्याला वडील नाही पण माता आहे.

युद्ध केलें बरवेआ परी। टांकिली स्वामियाची सरी।

मृत्यू पाउनि संसारी। जितला मृत्यू।। १.१.१२।।

धर्मप्रचारकांनी ख्रिस्तीधर्माचा प्रसार करताना मृत्यूला सामोरे जाऊन मृत्यूवर विजय मिळवला असे 'विरोधाभास' दर्शक वर्णन केले आहे.

२.३२ क्रिस्तपुराणचा मुलाधार : बायबल

अ. का. प्रियोळकार यांच्या मतानुसार "स्टीफन्सच्या पुराणाच्या अभ्यासकाला, ज्याच्या आधारावर हे पुराण रचले आहे, त्या बायबलचा चांगला परिचय पाहिजे. क्रिस्तपुराणातील कोणता भाग मूळ बायबलवर आधारलेला आहे आणि कोणता भाग स्वतंत्र आहे याचे संशोधन कुणी करील तर फार उपयोग होईल."^{६४} या संदर्भात फादर द्रागो, शांताराम बंडेलू, गंगाधर मोरजे या संशोधकांनी संशोधन केले आहे. त्याचा चिकित्सात्मक अभ्यास करण्यासाठी प्रस्तुत संशोधनात बायबलचे स्वरूप व वैशिष्ट्ये समजून घेणे आवश्यक आहे.

'बायबल' हा क्रिश्चनांचा धर्मग्रंथ आहे. त्यात परमेश्वर आणि त्याचे भक्त यांच्यामध्ये झालेल्या कराराचे वृत्त आहे, असे मानले जाते. या ग्रंथाचे दोन भाग असून या दोन भागांना 'जुना करार' (ओल्ड टेस्टामेंट) आणि 'नवा करार' (न्यू टेस्टामेंट) म्हणतात. 'बायबल' हा एक ग्रंथ असल्यासारखा दिसतो. वास्तविक वेगवेगळ्या लेखकांनी लिहिलेल्या विविध पुस्तकांचा तो संग्रह आहे. बायबलमधील निवडक विषय घेऊन स्टीफन्सने 'क्रिस्तपुराण' निर्माण केले. बायबलचे 'जुना करार' आणि 'नवा करार' असे दोन भाग आहेत, म्हणून स्टीफन्सने 'क्रिस्तपुराण' या ग्रंथाचे पैले पुराण आणि दुसरे पुराण असे दोन विभाग केले आहेत. बायबलमधील येशूच्या जीवनकथांना 'द गॉस्पेल' असा शब्द आहे. याला मराठीत 'शुभ वर्तमान' म्हटले आहे. ख्रिस्ती धर्मीयांनी येशूच्या चरित्राला वापरलेला हा शब्द, येशूच्या जन्मापूर्वीपासून वापरला जात होता. 'सम्राट ऑगस्टसला जगाचा 'रक्षणकर्ता' असे म्हटले जात असे. त्याच्या वाढदिवसास 'द गॉस्पेल' शुभवर्तमानाचा दिवस असा उल्लेख होत असे.'^{६५} नंतरच्या काळात 'द गॉस्पेल' हा शब्द येशूच्या चरित्राकरता वापरला गेला.

२.३३ बायबल व क्रिस्तपुराण

‘क्रिस्तपुराण’ या ग्रंथाचा मुख्य आधार ‘बायबल’ असला तरी स्टीफन्सने इतर ग्रंथातलाही काही भाग आपल्या पुराणात समाविष्ट केलेला आहे. यासंबंधी माहिती देताना शांताराम बंडेलू यांनी क्रिस्तपुराणाच्या प्रस्तावनेत लिहिले आहे की, “या पुराणात बायबल व्यतिरिक्त काही कथाभाग इतर ग्रंथामधून स्वीकारला आहे. दुसऱ्या पुराणाच्या दुसऱ्या आणि तिसऱ्या अवस्वरूत कथन केलेली मेरीच्या बालपणाची कथा बायबलमध्ये नाही. ती धर्मिक आख्यायिकेवरून घेतली आहे.”^{६६} बंडेलू यांनी अशा विविध विषयांवर विवेचन केले आहे.

बायबलमधील नव्या करारात मत्तय, मार्क, लुक आणि योहान या प्रत्येकांनी वेगवेगळे केलेले येशूचे चरित्रकथन ‘क्रिस्तपुराण’ या ग्रंथात स्टीफन्सने एकत्रपणे वर्णन केले आहे. त्याचबरोबर इतर ग्रंथांचाही त्याने आधार घेतला होता हे स्पष्ट होते.

“भाषांतर म्हणजे मूळ साहित्यकृतीची अथवा अन्य मजकूराची लक्षभाषेत शब्दशः केलेली प्रतिनिर्मिती होय.”^{६७} असे मत कल्याण काळे यांनी व्यक्त केले आहे. बायबलची विविध देशांमधील भाषांमध्ये भाषांतरे झालीत. बायबलच्या या विविध आवृत्त्यांपैकी स्टीफन्सने वापरलेल्या आवृत्तीविषयी फ्रांसिस दिब्रिटोनी आपला तर्क मांडला आहे. त्यांच्या मतानुसार “फादर स्टीफन्सने बायबलच्या ‘सेप्रुआजिंत’ या लॅटीन आवृत्तीवरून प्रस्तुत मराठी ग्रंथ क्रिस्तपुराण साकार केला असावा.”^{६८} बायबलच्या आधारे ‘क्रिस्तपुराण’ रचले असले तरी, त्यात त्याचा केवळ अनुवाद नाही. गोमंतकीय जनतेला आवडेल अशा बायबलाच्या भावप्रदान चिंतनातून साकारलेले ते रसाळ काव्य आहे.

स्टीफन्सने बायबलमधील आशय-विषय स्वीकारत ‘क्रिस्तपुराण’ या ग्रंथात येशूची जीवनकथा, मराठी पुरणाला अनुरूप अशा स्वरूपात वर्णन केली आहे. त्यामुळे बायबलचे बाह्यरूप पालटले, त्याचे रूपांतर करण्यात आले. क्रिस्तपुराणाच्या निमित्ताने बायबलमधील कथानकाला ग्रंथकाराने चढवलेल्या या मराठी वेषासंदर्भात स. गं. मालशे यांनी आपले मत मांडले आहे. त्यांच्या मतानुसार “क्रिस्तपुराणात बायबली कथेला बेमालूम मराठी वेष दिलेला असला

तरी सूक्ष्मपणे पाहणाऱ्यास ही काव्यकृती जन्माने परकीय असणाऱ्या कवीची आहे, हे जाणण्याइतक्या खुणा तीत अवश्य दिसून येतात.”^{६९} स. गं. मालशे यांनी क्रिस्तपुराण ग्रंथाच्या मराठी वेषाविषयी केलेली नोंद अर्थपूर्ण आहे. बायबलमधील आशयबीजाचे एका रूपातून दुसऱ्या रूपात म्हणजे ‘क्रिस्तपुराणात’ अवस्थांतर झाले. हे साहित्यकृतीचे रूपांतर होय.

साहित्यकृतीच्या रूपांतर प्रक्रियेत साहित्यकृतीचा आशय व गर्भितार्थ न बदलता, प्रांत, प्रदेश संस्कृती, भाषा, साहित्यप्रकारानुरूप मूळ साहित्यकृतीच्या बाह्य रूपात बदल केला जातो. शिवाजीराव देशमुख यांनी साहित्याच्या रूपांतराची दोन कारणे दिली आहेत.

१. ‘मुळ कलाकृतीमधील विशिष्ट कथात्म अनुभव अन्य रूपात अधिक सामर्थ्याने व्यक्त करू शकू, अशी लेखकाला खात्री पटते तेव्हा तो रूपांतर करतो.

२. ज्या रूपात मूळ कलाकृती रूपांतरित करावयाची, ते माध्यम अधिक लोकांपर्यंत पोहोचवणारे असते, म्हणून रूपांतर केले आहे.’^{७०}

या दोन्ही कारणांमुळे स्टीफन्सने बायबलवर आधारित ‘क्रिस्तपुराण’ रचून गोमंतकीय साहित्य आणि संस्कृती अनुरूप त्याचे रूपांतर केले. आपला ख्रिस्ती धर्म गोमंतकीयांना समजावा म्हणून त्यांच्याच संस्कृतीतील संकल्पना ‘क्रिस्तपुराण’ या ग्रंथात त्याने स्वीकारल्या आणि क्रिस्तचरित्र कथन केले.

‘क्रिस्तपुराण’ मराठीत असले तरी त्यात काही लॅटिन परिभाषिक शब्द असून काही ठिकाणी ‘पाद्री-गुरु, होमु-साक्रिफिस असे समानार्थ जोड शब्द वाचायला मिळतात. तसेच स्वर्गाचा-वैकुंठ झाला आहे, नर्काचे यमपुरी/यमकुंड असे शब्द आले आहेत. पाद्री - श्रीगुरु/स्वामी, तेंप्ल - देवालय/देऊळ, अशा काही शब्दांचे भाषांतरित रूप त्याचबरोबर पर्यायी अथवा रूपांतरित शब्द कवीने वापरले आहेत.’^{७१} परमेश्वराला ‘वैकुंठराया’ म्हणून संबोधिलेले आहे. ‘वैकुंठनगरी’, ‘वैकुंठसभा’ असेही उल्लेख या ग्रंथात आले आहेत. यावरून स्पष्ट होते की कवीने आपल्या कथानिवेदनाला सजगपणे भारतीय ग्रंथानुरूप रूप देण्याचा प्रयत्न केला आहे.

ग्रंथकाराने ग्रंथाच्या दुसऱ्या पुराणातील २२ व्या अवस्वरूमध्ये भारतीय संस्कृतीचा समन्वय साधणाऱ्या प्रसंगाचे वर्णन केले आहे. बायबलमधील येशूचरित्रानुसार एका विवाह समारंभाच्या मेजवानीच्या वेळी 'wine' अपूरे असल्याचे यजमानाना जणवले. तेव्हा येशू ख्रिस्ताने पाण्याचे 'wine' मध्ये परिवर्तन केले. युरोपियन व्यक्तीला या प्रकारात काहीच निषिद्ध असे वाटणार नाही. एतद्वेशीय ख्रिस्ती लोकांना मात्र या प्रसंगाच्या वर्णनाने जे काही वाटेल, त्याचे सुस्पष्ट निवेदन एका नवख्रिस्तीने पाद्री गुरूला जो प्रश्न विचारला, त्याद्वारे स्टीफन्सने या ग्रंथात केले आहे.

पण परियेसा माजी विनंती । आंमचे लोकू मधूपान न करिती ।

म्हणोनियां हेआ आश्चर्या धरिती । विटाळू एखादे वेळां ॥ २८ ॥

नवख्रिस्ती व्यक्तीने विचारलेला हा प्रश्न ख्रिस्ताच्या देवत्वावर संशय घेण्यासारखे होते. येशूचा 'wine' विषयक चमत्कार म्हणजे त्याच्यावरील श्रद्धेवर होणारा आघात होता. येशूचे आचरण गोमंतकीय आचार-विचारांना विरोधी असे भासणार होते. पूजनीय व्यक्तीच्या आचार-विचारांकडे भाविकांचे लक्ष असते, भारतीयांचे हे वैशिष्ट्य स्टीफन्सच्या लक्षात आले होते. त्यामुळे त्याने या प्रसंगाच्या समर्थनार्थ सविस्तर विवरण केले आहे.

फ्रिंग्रियांचे देशी । शुद्ध पाणीं सदां न घेंती त्रुषेसि ।

तेथें सूर्यु आकाशी । दुर आहे ॥३८ ॥

शैल्य पडे म्हणोनि । द्रक्षारसा भिसळितीं पाणीं ।

प्राशन करिती प्राणीं । एकवटूनु ॥३९ ॥

स्टीफन्स 'wine' ला मराठीत मदिरा अथवा 'मद्य' हे शब्द न वापरता 'मधू' अथवा 'द्राक्षारस' असा जाणीवपूर्वक शब्द प्रयोग करतो. या ग्रंथालाच 'पुराण' म्हणणारा 'ख्रिस्तदास' स्टीफन्स या ग्रंथाच्या माध्यमाने गोमंतकीय नवख्रिस्तींना पटेल असे रूप देण्याचा प्रयत्न करतो, हे स्पष्टच असल्याने काही अंशी हे बायबलचे केलेले रूपांतरच आहे.

अ. का. प्रियोळकर यांनी अशी माहिती दिलेली आहे की "१७७६ साली दों फ्रांसिस्कु दा आसुंवाव नावाच्या गोव्याच्या बिशपने चर्चमध्ये मराठी

क्रिस्तपुराणाचे वाचन जे चालत होते, ते धर्माज्ञा काढून बंद पाडले होते.”^{१२} क्रिस्तपुराणाला पोर्तुगीजपूर्व ग्रंथांना अनुरूप असे रूप प्रदान केल्यामुळे या ग्रंथामध्ये येशूला ‘वैकुंठराया’ म्हणून संबोधणे, तसेच ‘वैकुंठनगरी’, ‘वैकुंठसभा’, पुजा, ध्यान, जप, यां सारखे शब्द वापरणे, काही मिशनऱ्यांना आणि पोर्तुगाली अधिकाऱ्यांना अमान्य होते. म्हणून या ग्रंथपठणावर बंदी घातली होती, असे येथे म्हणता येते.

क्रिस्तपुराणाची पहिली आवृत्ती १६१६, दुसरी १६४९, तिसरी १६५४ मध्ये प्रसिद्ध झाली. १७७६च्या बंदीनंतर १९०७ साली जोसेफ एल्. सालढाणा यांनी मंगळूर येथे त्याची चवथी आवृत्ती प्रसिद्ध केली. या चारही आवृत्त्या रोमन लिपीत आहे. १९५६ साली या पुराणाची पाचवी आवृत्ती शांताराम बंडेलू यांनी देवनागरी लिपीत प्रसिद्ध केली. त्यानंतर सहावी आवृत्ती १९९६ मध्ये कारिदाद द्रागो यांनी देवनागरी लिपीत प्रसिद्ध केली.

२.३४ क्रिस्तपुराणाची रोमन लिपी

स्टीफन्सविरचित क्रिस्तपुराण ‘लिपीबद्ध’ केले होते म्हणून हे ‘अक्षर-वाङ्मय’ अभ्यासायला मिळत आहे. जुन्या ग्रंथांची भाषा आणि त्यांच्या ‘अक्षर’ रूपाविषयी प्र. न. जोशी यांचे मत चिंतनीय आहे. ते म्हणतात, “मुखावाटे उच्चारलेल्या भाषाध्वनींमधून प्रकट होणाऱ्या अर्थांना अक्षरचिन्हांमुळे स्थायी स्वरूप प्राप्त होते. त्यामुळे प्राचीन काळातील भाषेचे स्वरूप मुख्यतः या लिपीबद्ध ‘वाङ्मया’मुळे समजून घेता येते.”^{१३} वि. बा. प्रभुदेसाई यांच्या मतानुसार ‘गोमंतकात मराठीसाठी देवनागरी, मोडी आणि कानडी या लिप्या पोर्तुगीजपूर्वकाळांत वापरीत असत.’^{१४} स्टीफन्सला देवनागरी लिपीत हा ग्रंथ मुद्रित व्हावा असे वाटत होते. त्याकाळी गोव्यात जो छापखाना आला होता. त्यात देवनागरी लिपी छापण्याची सोय नव्हती, म्हणून ‘क्रिस्तपुराण’ हा ग्रंथ मराठी भाषेत आणि रोमन लिपीत प्रसिद्ध केला केला.

२.३५ क्रिस्तपुराणाचे देवनागरी व कन्नडमध्ये लिप्यंतर

फादर स्टिफन्सकृत क्रिस्तपुराण देवनागरीत आणण्याचे प्रयत्न काही जणांनी केले होते. पुणे येथील आर्चबिशप फादर डोरींग, अहमदनगर कॉलेजचे संस्थापक डॉ. भा. पा. हिवाळे यांनी क्रिस्तपुराण देवनागरीत आणण्याचे प्रयत्न केले होते. शांताराम बंडेलू, फादर कारिदाद द्रागो यांनी क्रिस्तपुराणाचे देवनागरीत लिप्यंतर केले आहे.

‘कन्नड लिपीत जुआंव जुजे रेगो आणि फेलिक्स पावलो नोरोना यांनी संपादित केलेले ‘क्रिस्तपुराणातली विंचोण’ हे पुस्तक मंगलोरच्या सेंट अलॉयसिअस कॉलेजने एक्सपरिमेंटल प्रिंटच्या माध्यमाने १९५२ साली प्रकाशित केले.’^{१५} या वरून स्पष्ट होते की प्रस्तुत ग्रंथ देवनागरीत तसेच कानडी लिपीतही लिप्यंतरित करण्यात आला होता.

मंगळूरहून ‘क्रिस्तपुराणा’ची चौथी आवृत्ती प्रकाशित झाली, आवृत्तीचे संपादक साल्ढाणा यांनी त्यातील मूळ शब्दांत बदल केलेत. याकडे निर्देश करताना अ. का. प्रियोळकर लिहितात, “काही शब्दांच्या रुपांमध्येही संपादकांनी बदल केलेले आहेत, याची कबुली संपादक देतात.”^{१६} भाषेच्या अज्ञानामुळे अशा हस्तलिखितांचे संपादन करताना काही मूळ शब्दांच्या रचनेत बदल करण्याचे स्वातंत्र्य घेतले जाते. त्यामुळे मुळ शब्दांचे सदोष लिप्यंतर होत असते, हे येथे स्पष्ट होते.

फादर जे. एस. मिरांडा (१८९८ ते १९६५) या मंगळूर येथील ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांनी ‘शांतिदूत’ नावाचे मराठी पाक्षिक १९४९ साली महाराष्ट्रातील वसईत चालविले होते. या पाक्षिकातून फादर मिरांडा यांनी क्रिस्तपुराणाच्या रोमन लिपीतील गद्य प्रस्तावनाचे देवनागरी लिप्यंतर करण्याचे कार्य हाती घेतले होते. त्या देवनागरी लिप्यंतराला प्रा. प्रियोळकर यांनी ‘आरंभी थोडेसे’ या शीर्षकाखाली प्रस्तावना दिली आहे. त्यात त्यांनी लिप्यंतर कार्यातील आव्हानांसंदर्भात पुढील मत मांडले आहे.

“हे लिप्यंतराचे काम अत्यंत कठीण आहे यात शंका नाही. शास्त्रीय पद्धतीने केवळ मुळाबरहुकूम देवनागरी रूप देऊ गेलो तर ते दुर्बोध होईल.

दुर्बोधता टाळण्याकरीता शुद्धीकरण करू गेल्यास पाठचिकित्साशास्त्रास धक्का बसेल.”^{७७} भाषेतील ध्वनींना व्यक्त करण्याचे दृश्य साधन हे लिपी असते. त्यामुळे खिस्ती मराठी साहित्याचे लिप्यंतर हे आव्हानात्मक कार्य आहे.

२.३६ ‘क्रिस्तपुराण’ ग्रंथाचे लिप्यंतर : अभ्यासकांची मते

सोळाव्या - सतराव्या शतकात ग्रांथिक मराठीमध्ये कोणते वर्ण होते व त्यांचे उच्चार कसे होत होते, नामांची व क्रियापदांची रूपे कशी असत याचा विचार करणे अपेक्षित होते. साल्डानांनी संपादित केलेल्या क्रिश्चनपुराणाच्या संपादकीयमध्ये संपादकांनी स्वीकारलेले लिप्यंतराचे नियम दिले आहेत. ते अभ्यासल्यावर काही प्रश्न निर्माण होतात.

‘साल्डानांनी ‘e’ चा उच्चार शब्दाच्या आरंभी, शब्दाच्या मधे आणि शब्दान्ती ‘ए’ असा मानला. तसेच स्टीफन्सना ‘अ’ व ‘य’ असेही उच्चार अभिप्रेत होते असा ते नियम देतात. वि. का. राजवाडे यांना हे अमान्य आहे. त्यांच्या मतानुसार “क्रिस्तपुराणात ‘e’ चा उच्चार शब्दाच्या आधी, मध्ये व अंती ‘ए’ असाच आहे. sate, atenta, sune वगैरे शब्दातील ‘e’ चा उच्चार ‘य’ आहे, असे संपादक म्हणतात. ते चुकीचे आहे. पूर्वी मराठीत हे शब्द ‘सते’, ‘अतेंत’, ‘सुने’ असे उच्चारित असत. ‘ai’ चा उच्चार ‘ए’ करावा zannizaila ‘जाणिजेल’ या बदल राजवाडे म्हणतात ‘जाणवैल, बोलैन, वगैरे, ऐल व ऐन प्रत्ययान्त रूपे जुन्या काळी मराठीत होती.’ ‘S’ चा उच्चार स, श, ष होतो. राजवाडे यांच्या मतानुसार पुराणात ‘श’ आणि ‘स’ दोनच उष्मे आहेत.”^{७८} यावरून खालील गोष्टी स्पष्ट होतात.

१. खिस्ती मराठी ग्रंथरचनेसाठी मिशनऱ्यांनी देवनागरी ऐवजी रोमन लिपीला प्राधान्य दिले होते.

२. देवनागरी लिपीतील स्वर आणि वर्ण यांना रोमी लिपीतील कोणती अक्षरे वापरावीत या संदर्भात शास्त्रीय नियम नव्हते.

२.३७ क्रिस्तपुराण : प्रकारांतर, अर्वाचिनीकरण, कोंकणी-इंग्रजीत भाषांतर

क्रिस्तपुराण हा मराठीच्या इतिहासातील पहिला ख्रिस्ती मराठी काव्यग्रंथ होय. म्हणजे मूळ गद्य स्वरूपातील बायबलचे प्रकारांतर करून क्रिस्तपुराण हा 'ओवी छंदात रचिलेला काव्यग्रंथ' आहे. 'या ग्रंथाचे फादर नेल्सन फाल्कांव यांनी अर्वाचिनीकरण केले आहे. जे संदर्भांनी समृद्ध असून नव्या अभ्यासकांकरता सुलभ आणि मार्गदर्शक असे आहे.'^{१९} स्टीफन्सविरचित 'क्रिस्तपुराण' आणि फादर फाल्कांव यांनी अर्वाचिनीकरण केले 'क्रिस्तपुराण' या दोन्ही ग्रंथांच्या अध्ययनाने दोन कालखंडातील मराठी भाषेची रूपे अभ्यासायला मिळली. सतराव्या शतकातील मराठी आणि एकवीसाव्या शतकातील मराठी यांतील 'काल-अंतर' या मूल्यामुळे जाणवणारे बदल अभ्यासनीय आहे.

मराठी भाषेतील क्रिस्तपुराणाच्या रोमन लिपीतील तीन आवृत्त्या प्रसिद्ध झाल्या तर देवनागरी लिपीत दोन आवृत्त्या प्रकाशित करण्यात आल्या आहेत. स्टीफन्सने हा ग्रंथ मराठीत असल्याचे प्रस्तावनेत म्हटले आहे. पुढे सुरेश गुंडू आमोणकर यांनी ओवीबद्ध मराठी क्रिस्तपुराणाचे कोंकणीत केलेले भाषांतर गोव्याच्या कला व संस्कृती संचालनालयाने प्रसिद्ध केले. त्यांच्या या ग्रंथाला सु. म. तडकोडकर यांची संशोधनात्मक प्रस्तावना आहे. "सुरेशबाब हे तर खाशे अणकारपी. तांणी फादर स्टीफन्सच्या ख्रिस्तपुराणाचो अणकार करतासताना जोसेफ साल्ढाणान संपादीत केल्ली रोमन लिपीतली तेचपरी शांताराम बंडेलून देवनागरीन लिप्यंतरित केल्ली अश्यो प्रामुख्यान दोन प्रती दोळ्यामुखार दवरून कोंकणी भाषेत अणकार केला."^{२०} कोंकणीमध्ये भाषांतरित ख्रिस्तपुराणाविषयी सु. म. तडकोडकर यांचे विधान महत्त्वपूर्ण आहे. ओवीबद्ध मराठी संत ज्ञानेश्वर विरचित ज्ञानेश्वरी तसेच स्टीफन्स रचित ख्रिस्तपुराण या ग्रंथांचे कोंकणीत भाषांतर करताना सुरेश आमोणरांनी कुशलतेने ओवी छंदाचा रचनाबंध सांभाळला आहे. मूळग्रंथातील आशय व अर्थ अबाधित ठेवून यमक जुळवले आणि कोंकणी भाषेचे सालंकृत ग्रांथिक रूप वाचकांसमोर आणले आहे. 'ख्रिस्ती मराठी साहित्याचे संशोधक फादर नेल्सन फाल्कांव यांनी ओवीबद्ध मराठी क्रिस्तपुराण इंग्रजीत अनुवादित केले असून ते बंगलोरु येथील ख्रिस्तज्योती या

शैक्षणिक संस्थेने प्रकाशित केले आहे.^{१९} फादर स्टीफन्स रचित क्रिस्तपुराण कोंकणीप्रमाणे इंग्रजीतही अनुवादित झाले आहे, हे स्पष्ट होते.

२.३८ ख्रिस्तपुराणाची विविध रूपे

मराठी क्रिस्तपुराणाची रोमन लिपी, त्याचे देवनागरीत लिप्यंतर, पद्याचे गद्यात प्रकारांतर, कोंकणीत अणकार व इंग्रजीत भाषांतर ही आतापर्यंत विवेचन केलेल्या क्रिस्तपुराणाची विविध रूपे समजण्यासाठी या ग्रंथाच्या पहिल्या पुराणाची, पहिल्या अवस्वरूची पहिली ओवी विविध रूपांत देत आहे.

THE CRISTIAN PURANNA : संपादक - जोसेफ सालढाणा (रोमन लिपी)

Vo namo visuanbharita Deua Bapa sarua samaratha
Paramesvara sateuanta suarga prathuuichea rachannara

क्रिस्तपुराण : संपादक - शांताराम बंडेलू (देवनागरी लिपी)

वो नमो विश्वभरिता । देवा बापा सर्व-समरथा ॥
परमेश्वरा सत्यवंता । स्वर्ग प्रथुविचेआ रचणारा ॥१॥

क्रिस्तपुराण : संपादक - कारिदाद द्रागो (देवनागरी लिपी)

ओं नमो विश्वभरिता । देवा बापा सर्व समर्था ॥
परमेश्वरा सत्यवंता । स्वर्ग पृथ्वीचा रचणारा ॥१॥

क्रिस्तपुराण : संपादक - नेल्सन फाल्कांव (अर्वाचीन गद्य)

सर्व विश्वव्यापी सर्व समर्थ देवबापाला नमस्कार,
स्वर्ग आणि पृथ्वीची रचना करणाऱ्या
सत्यवंत परमेश्वराला नमस्कार

क्रिस्तपुराण : संपादक - नेल्सन फाल्कांव (इंग्रजी भाषांतर)

Oh! Hail to thee, the Pervader of the universe.
God, the father Almighty, True God; Creator of heaven and earth ॥१॥

ख्रिस्तपुराण : संपादक - सुरेश आमोणकर (कोंकणी अणकार)

ॐ नमो विश्वभरिता । देवा बापा समर्था ।
परमेश्वरा सत्यवंता । सर्ग पृथ्वीच्या रचणारा ॥१॥

क्रिस्तपुराणाच्या या विविध रुपांमध्ये ग्रंथाचे आणखी एक रूप आहे. ते म्हणजे क्रिस्तपुराणाची प्रोटेस्टंट पंथीय आवृत्ती होय. इतिहास संशोधक राजवाडेंनी हे पुराण प्रोटेस्टंट मताचे नसल्याचे म्हटले होते. नंतरच्या काळात त्याची प्रोटेस्टंट आवृत्तीही पुण्यात प्रसिद्ध झाली होती. राजवाडेंनी या ग्रंथासंदर्भात काही विधाने केली होती.

२.३१ ख्रिस्तपुराण आणि राजवाडे

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे यांचे इतिहास, साहित्य आणि संस्कृती विषयक संशोधनात्मक लेख शंकर नारायण जोशी यांनी राजवाडे लेखसंग्रह भाग ३ यात संग्रहित केले आहेत. त्यापैकी 'स्टेफन्सचे ख्रिस्तपुराण' असे शीर्षक देऊन राजवाडेंनी क्रिस्तपुराणासंदर्भात आपली मते मांडली आहेत. ती नमूद करत आहे.

१. ग्रंथाच्या रचनेचा काळाविषयी आणि भाषेविषयी ते म्हणतात, “हे पुराण इ. स. १६१५ साली प्रथम तयार झाले व तत्कालीन क्रिस्तांव लोकांत परसले गेले. म्हणजे एकनाथ, दासोपंत वगैरेचा समकालीन स्टेफन्स होता. व त्याची भाषा दासोपंतासारखी किंवा शिवकल्याणच्या भाषेसारखी असली पहिजे हे प्रथमदर्शनी उघड आहे.”

२. ग्रंथाच्या भाषेविषयी ते म्हणतात, “वाईच्या श्रीकृष्णमुद्रणालयात दासोपंतांची मी १२०० पदे मी छापली आहेत व अण्णा मोरेश्वर कुंटे यांनी निर्णयसागर छापखान्यात शिवकल्याणाची अमृतानुभवावरची टीका छापली आहे. सदर पदातील व टीकेतील भाषेशी स्टेफन्सची भाषा ताडून पाहावी म्हणजे नागरभाषा व गांढळ भाषा यांच्याध्ये अंतर काय असतें तें कळून येईल.”

३. ग्रंथाच्या छंदाविषयी “या ग्रंथातील पद्यांचा छंद कोणता? अभंग की ओवी?” असा प्रश्न त्यांनी निर्माण केला होता.

४. ग्रंथातील मतांविषयी राजवाडे लिहितात, “पुराणातील मतांविषयी इथे टिका करण्याचा इरादा नाही. मते ख्रिस्ती व कथा ख्रिस्ताची आहे. पुराणातील मते क्यथोलिक पंथाची आहेत. प्रोटेस्टंट पंथाची नाहीत.”^{८२}

क्रिस्तपुराण या ग्रंथासंदर्भातील भाषा आणि छंद या विषयींच्या राजवाडेंच्या वरील मुद्यांना प्रियोळकर, स. गं. मालशे, गंगाधर मोरजे, सुरेश आमोणकर यांनी उत्तरे दिलेली आहेत. हे प्रस्तुत प्रकरणात स्पष्ट केले आहे. राजवाडें म्हणतात, की ‘क्रिस्तपुराणातील मते प्रोटेस्टंट पंथाची नाहीत.’ त्यांच्या या विधानाकडे संशोधकांनी लक्ष दिलेले दिसत नाही.

वास्तविक ‘इंग्रज स्टीफन्स’, ‘क्रिस्तपुराण’ आणि ‘रोमन कॅथोलिक पंथीय पोर्तुगीज’ यांच्याशी ‘प्रोटेस्टंट’ पंथाचा संबंध दुर्लक्षित राहिला आहे. या सर्वांचा परस्पर असलेला संबंध जाणून घेण्याआधी ‘प्रोटेस्टंट’ पंथाचा थोडक्यात परिचय करून घेणे आवश्यक आहे. त्या आधारेच हा संबंध अधिक स्पष्ट होणार आहे.

२.४० प्रोटेस्टंट पंथ आणि स्टीफन्स

येशूच्या आज्ञेला प्रमाण मानून जगभरात धर्मप्रसार करण्याचे कार्य रोमन कॅथोलिक चर्चने अखंडीतपणे केले. याच चर्चच्या अंतर्गत पुढे जेजुइत, डॉमिनिकन्स, फ्रान्सिसकन्स इत्यादी पंथाच्या अनुयायांनी धर्मप्रसार करायला आरंभ केला. या कालावधीत काही त्रुटी काही सुज्ञ लोकांच्या लक्षात आल्या. रोमन कॅथोलिक चर्चमध्ये असलेल्या त्रुटींच्या विरुद्ध मार्टिन ल्यूथरने एक चळवळ सुरू केली. त्या चळवळीतून पुढे प्रोटेस्टंट पंथात अस्तित्वात आला.

‘क्रिस्तपुराणातील मते क्यथोलिक पंथाची आहेत. प्रोटेस्टंट पंथाची नाहीत.’ असे मत राजवाडे यांनी व्यक्त केले आहे. राजवाडेंच्या मताचे विश्लेषण करतांना, येथे हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे, की राजवाडेंच्या काळात भारतावर प्रोटेस्टंट पंथीय इंग्रजांची सत्ता होती आणि गोवा रोमन कॅथोलिक पोर्तुगीजांच्या आधीन होता.

कॅथोलिक आणि प्रोटेस्टंट पंथाचे अनुयायी एकाच देवाची उपासना करतात, परंतु त्यांच्या विश्वासाची तत्त्वे भिन्न आहेत. त्यामुळे गोव्यातील

मिशनर्यांनी निर्माण केलेल्या साहित्यात कॅथोलिक पंथाचे तत्त्वज्ञान दिसून येणे स्वाभाविक होते. 'रोमन कॅथोलिक मतांना प्रोटेस्टंट मानत नाहीत. येशूची आई मेरी तसेच चर्चच्या स्वरूपाविषयी आणि संस्काराविषयी कॅथोलिक आणि प्रोटेस्टंट यांची मतभिन्नता आहे.'^{८३} या पंथभेदाचा परिणाम स्टीफन्स, 'क्रिस्तपुराण' आणि रोमन कॅथोलिक पंथीय पोर्तुगीजांवर झाला, हे पुढील संदर्भांच्या आधारे अधिक स्पष्ट होणार आहे.

१. इंग्लंडच्या प्रोटेस्टंट पंथीय राणी एलिझाबेथने रोमन कॅथोलिकांवर केलेल्या अन्याय विरुद्ध स्टीफन्स उभा राहिला होता.
२. स्टीफन्स हा 'इंग्रज' होता, तसाच तो 'जेजुइत मिशनरी' होता. त्यामुळे 'त्याने पोर्तुगीजांच्या कैदेत असलेल्या इंग्रज व्यापाऱ्यांना संकटाच्या वेळी मदत केली होती.'^{८४}
३. पंथभेद हेही त्यांच्या अटकेचे कारण असणे शक्य आहे. 'गोव्यातील इन्क्विझिशनमुळे फ्रांसो पिरार्द या रोमन कॅथोलिक फ्रेंच प्रवाशाला प्रोटेस्टंट समजून पकडले. फादर क्रुवामुळे त्याची सुटका झाली.'^{८५}
४. प्रोटेस्टंट पंथाचे अनुयायी कॅथोलिक पंथमतांना मानत नव्हते, म्हणून 'डॉ. हेवाळे यांनी या कॅथोलिक मतांना काटेकोरपणे वगळून क्रिस्तपुराणाची 'क्रिश्चन कथा' देवनागरी लिपीतील प्रोटेस्टंट आवृत्ती पुणे येथे १९३५ प्रसिद्ध केली होती.'^{८६}
५. रोमन कॅथोलिक पोर्तुगीज आणि प्रोटेस्टंट इंग्रज यांच्या संघर्षाचा आणि मतभेदाचा परिणाम 'क्रिस्तपुराण' ग्रंथावरही झाला होता.

२.४१ स्टीफन्सच्या साहित्याचा अभ्यास

'स्टीफन्सच्या दौत्रिन क्रिस्ता आणि क्रिस्तपुराण या ग्रंथातील भाषेचा वि. बा. प्रभुदेसाई यांनी व्याकरणाच्या दृष्टिकोनातून चिकित्सात्मक अभ्यास केला आहे.'^{८७} 'विभक्ती प्रत्यय, शब्दांच्या जाती, एकवचन-अनेकवचन यांची माहिती प्रभुदेसाईंनी आपल्या सतराव्या शतकातील गोमंतकी बोली' या ग्रंथात दिलेली

आहे. ग्रांथिक मराठी भाषेतील शब्द तसेच त्या शब्दांची प्राचीन ग्रंथातील संदर्भासह सूची प्रभुदेसाईनी दिलेली आहे.

२.४२ स्टीफन्सची पत्रे आणि क्रिस्तपुराण यांचा सहसंबंध

अरविंद वामन कुळकर्णी यांच्या मतानुसार “लेखकाकडून होणारे लेखन हे सर्वस्वी त्याच्या अनुभवविश्वावर आधारलेले असते. त्यामुळे साहित्याचे स्वरूप हे पूर्णपणे कल्पित नसते, त्याला वास्तवाचा आधार असतो.”^{८८} याला स्टीफन्सचे क्रिस्तपुराण अपवाद नाही. हे पुढील विवरणाने स्पष्ट होणार आहे.

स्टीफन्सच्या हस्ताक्षरातील एक पत्र, परिशिष्ट ४. मध्ये दिले आहे. या पत्राचा शोध अ. का. प्रियोळकर यांनी घेतला होता. या पत्रात स्टीफन्सने आपल्या ख्रिस्ती धर्मप्रसार कार्याची ऐतिहासिक माहिती दिलेली आहे. प्रस्तुत प्रकरणात संशोधकांनी लिप्यंतरित व अनुवादित केलेल्या स्टीफन्सच्या पत्रांचा आणि क्रिस्तपुराण यांच्या सहसंबंधांचा शोध घेतला आहे.

२.४३ स. गं. मालशेना स्टीफन्सच्या पत्रात जाणवलेली त्याची कार्यप्रेरणा

स. गं. मालशे यांनी स्टीफन्सच्या कार्यप्रेरणेचा विचार त्याच्या पत्राच्या अभ्यासाने समजून घेताला होता. “फादर स्टीफन्सच्या जीवित कार्यामागे कोणती प्रेरणा होती, याचा विचार करावा लागल्यास त्यांच्या पत्रामधील Obedience हा शब्द आठवतो. त्याने गोव्यास आल्याबरोबर आपल्या पित्याला १० नोव्हेंबर १५७९ रोजी लिहिल्या पत्रात प्रारंभीच लिहिले होते - “I think, I have the less need at this time to tell you that cause of my departing which never the less in one word I may conclude, if I do but name obedience.”^{८९} याच पत्रात त्याने आपल्या लिस्बन ते गोवापर्यंतच्या आपल्या भयंकर आव्हानात्मक अशा समुद्र प्रवासाविषयी वडीलांना कळविले आहे.

२.४४ स्टीफन्सचा समुद्रप्रवास आणि ग्रंथातील वर्णन

स्टीफन्सने वडीलांना पत्र लिहिले होते, त्यात त्याने आपल्या समुद्र प्रवासाचे वर्णन केले आहे. त्यात तो लिहितो, “अथांग सागरात जाहाज तरंगत होते. वाऱ्याची हुलकावणी हे तर रोजचेच संकट होते, तुफानी वाऱ्याच्या प्रत्येक हुलकावणीबरोबर प्रवाशांचे प्राण कंटाशी येत होते. जाहाज चालवत असताना समुद्राच्या मधोमध दिशा कळत नाहीत. त्यामुळे आफ्रिकेच्या दक्षिण टोकाला वळसा घालताना कर्णधाराचा अंदाज चुकलेला. तेव्हा जहाज फुटून सर्वांचा मृत्यू ओढवला असता. एकदा जहाज वाऱ्याबरोबर काही दिवस भलतीकडे वाहत गेले होते. त्यात वादळाची भर पडत असे. समुद्राच्या प्रचंड लाटा भयनक रूप धारण करत होत्या.”^{१०}

असेच क्रिस्तपुराणात सागरावर उठलेल्या वादळाचे वर्णन स्टीफन्सने केले आहे. दुसरे पुराण, अवस्वरु २६, ओवी ६-१३ या ओव्या पुढे दिल्या आहेत.

उंचबळले सिंधुजळ । लाहारें उठलीं खळखळं ।
पर्वतां सारिखी पाळां । वाढोनि येती ॥
तंव परिवाणी जे बैसले होतें । आकांतु वर्तला तेयां ॥
बोबाटु जाहाले करिते । माहा थोरु ॥
चौकडां भरे पवनु । तेणे झडझडां वाजवी कर्ण ॥
जाणों नये वचन । येकमेकांवे ॥
सागरीं अंधारु दाटला । गगनीं गर्झरु उटिला ॥
विजू झेंपाऊ लागला । आकाशमंडळीं ॥
येताथें वाउटळी व्यापुनु । सिडें फाडली कवळुनु ॥
पाळां उडती चुंबुनु । तारांगणातें ॥
क्षणा तारुं पाळांवरुतें चढे । क्षणा पाळांमाजि पडे ॥
पाहांता न दिसे फुडे । उदधीमाजि ॥
लाहारें वोले मोडले । परिवाण बाणीं पडलें ॥
पाणीं भितुरिं भरलें । शिखरें जैसीं ॥
शिष्य धिवर आणि भाडेकारी । तेयां भेवो उटिला जिह्वारीं ।
मरणकाळु दृष्टीसामोरीं । देखते जाहाले ॥

समुद्रीमार्ग लिस्बनहून गोव्याला येत असताना आलेल्या अनुभवाचे वर्णन स्टीफन्सच्या पत्रात आहे तसेच क्रिस्तपुराणातही आहे. भयंकर वादळ, उफाळणारा समुद्र अशा नैसर्गिक संकटांबरोबर मानवनिर्मित संकटेही जीवघेणे होती. त्या अथांग सागरांत इंग्रजांनी आपल्या जहाजांवरून पोर्तुगीजांना युद्धाचे आव्हान दिले होते. याचेही निवेदन स्टीफन्सने पत्रात केले आहे.

२.४५ युद्ध : जीवनातील प्रसंग आणि ग्रंथातील वर्णन

क्रिस्तपुराणात पैले पुराण, अवस्वरु २३ मध्ये खानां देशीच्या योसुवे राजाबरोबरचे घनघोर युद्धाचे असेच वर्णन करणाऱ्या काही ओव्या अशा आहेत.

येकां फुडां येक धावती । घे घे म्हणउनि मारिती ।
 राउत घोडे कुट होती । खर्ग-घातें ॥
 राउत भाले पडती । रहुंवरांचे आटले खिती ।
 पायाचे पडले किती । संख्या नाही ॥
 रण-भूमी असुध-धारा । सुंटलिया तेयां जुझारां ।
 दडवादडवीं वाहांति पुर । असुधाचे ॥
 प्रळये जळें आकास फुंटले । तैसें रौद्र वरुसले ।
 जळ-स्थळ लोहित जाहालें । वोग निगाले साघरीं ॥

क्रिस्तपुराणातील हा प्रसंग आणि स्टीफन्सने अनुभवलेला प्रसंग यात साम्य आहे. भारतात येत असतांना समुद्री प्रवासावेळी स्टीफन्स पोर्तुगाली जहाजात होता. त्या जहाजावर इंग्रजांच्या जहाजांवरून बंदूकांतून गोळ्या झाडल्या गेल्या. 'समुद्रात शत्रूने दिलेले युद्धाचे आव्हान पोर्तुगीजांनी स्वीकारले. त्यातून निर्माण झालेली युद्ध सदृष्य परिस्थिती निर्माण झाली. याचे वर्णन स्टीफन्सने आपल्या वडीलांना १० नोव्हेंबर १५७९ रोजी पाठवलेल्या पत्रात केले आहे.'^{११}

२.४६ हिंदुस्थानची आर्थिक माहिती इंग्लंडला देणारा स्टीफन्स

स्टीफन्सने आपल्या वडीलांना १० नोव्हेंबर १५७९ गोव्यातून लिहिलेल्या पत्रामधून भारताच्या आर्थिक व्यापार क्षमतेचा तपशील कळवला होता. त्यात त्याने येथील सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीचे सविस्तर वर्णन केले होते. इंग्लंडचे हिंदुस्थानाबरोबर व्यापारीसंबंध विकसित व्हावे आणि लाभ इंग्रजांना व्हावा, असा विचार स्टीफन्सने व्यक्त केला होता.^{१२}

प्रस्तुत पत्राचा विचार केवळ मुलाने वडीलांना पाठवलेले पत्र, असा एवढ्यापुरताच मर्यादित राहत नाही. तर हा स्टीफन्सने पित्याच्या निमित्ताने इंग्लंडला पाठवलेला हिंदुस्थानाच्या अर्थव्यवस्थेची वास्तव माहिती पुरवणारा तो ऐतिहासिक दस्तऐवज होता. या पत्रानंतर हिंदुस्थानात व्यापार करण्यासाठी दोन व्यापार कंपन्या अस्थित्वात आल्या. गोमंतकीय इतिहास संशोधक स. शं. देसाई यांच्या मतानुसार '१६०० साली इंग्रजांनी 'ईस्ट इंडिया कंपनी' आणि १६०३ मध्ये डचांनी 'डच ईस्ट इंडिया कंपनी' स्थापना झाली.^{१३}

येथे दखल घेण्यासारखे विषय असे आहेत.

१. स्टीफन्स हा हिंदुस्थानात आलेला पहिला इंग्रज होता.
२. त्याचे वडील टॉमस स्टीफन्स हे लंडनमध्ये स्थायिक झालेले व्यापारी होते.
३. स्टीफन्सने १० नोव्हेंबर १५७९ रोजी आपल्या पित्याला पत्र पाठवले.
४. पत्रात स्टीफन्सने हिंदुस्थानाच्या आर्थिक समृद्धीचे वर्णन केले होते.
५. हिंदुस्थानाबरोबर इंग्लंडचे व्यापारीसंबंध प्रस्थापित होऊन त्याचा फायदा इंग्रजांना व्हावा, असे स्टीफन्सला वाटत होते.
६. स्टीफन्सच्या पत्रानंतर 'इ. स. १६१६ मध्ये 'ईस्ट इंडिया कंपनी' या व्यापारी कंपनीची इंग्लंडमध्ये स्थापना झाली. थॉमस स्मिथ असे त्या संस्थापकाचे नांव होते.^{१४}

२.४७ क्रिस्तपुराणातील 'हिंदुस्थान'

स्टीफन्सने वडीलांना पाठवलेल्या पत्रात या देशाची माहिती दिली होती. तसेच त्याने या देशाचे वर्णन क्रिस्तपुराणात केले आहे. इंग्लंडमधून आलेल्या पहिल्या इंग्रज ग्रंथकाराने क्रिस्तपुराण या ग्रंथात या देशाच्या नावाचा उल्लेख 'हिंदुस्थान' असा वारंवार केला आहे.

आता हिंदुस्थानिची द्विपे सकळी । पाहेपां येरांमाजी ती आगळी ॥
उपमे रोमनांचे राज्य तेंआ वेळी । किंचित दिसे ॥२.२०.१११॥
हिंदुस्थानामाजि नारियेली । मिरीं पान फोपळी ॥
आंबे फणसा केळीं । उपजती ॥२.२२.३३॥
हे हिंदुस्थानिचे जन । करू नसकती मधूपान ॥
तेयासी नाही देखून । द्रक्षाफळे ॥२.२२.३६॥
पण जो मधु हिंदुस्थानाप्रति । कल्पवृक्षाचा रसु काढिती ॥
अग्नीवरउनु कडविती । तातउनियां ॥२.२२.५५॥
हे सेविता मधूपान । हिंदुस्थानिचेआ क्रिस्तांव जनां ॥
लज्जा अपमानु । हांसती लोकु ॥२.२२.६५॥
जैसे हिंदुस्थाना दिपावती । जे कवण मारु वर्तती ॥
तेही या देशु आपुला म्हणती । लोकांसहित ॥२.२६.५४॥
हिंदुस्थानिचे हिंदु समस्त । मुसलमान देशांचे असंख्यात ॥
युदेवा देशींचे अपरिमित । जेसूथें नोळखती ॥२.४१.११४॥
आणि या हिंदुस्थानाभितुरि । जरि आता देवचारु राज्य करी ॥
येथिल लोकु आतां तरिइ । न भजे स्वामियाथे ॥२.४१.१५८॥
हेब्रेव ग्रेग आणी लातिन । हिंदुस्थानिचे आदीं करुनु ॥
पर्साचे आणी गाठीचे जनू । आणी एजिप्ताचे ॥२.४१.१७८॥
हिंदुस्थानिचे जन बहूत । क्रिस्तांव केले अपरिमित ॥
आणी येथोनि फुडा करित । आपुले कृपेस्ती ॥२.४१.२११॥

या ओव्यांमधून अत्यंत महत्त्वपूर्ण गोष्टी स्पष्ट होत आहेत.

१. फादर स्टीफन्स विरचित हे क्रिस्तपुराण इ.स. १६१६ मध्ये प्रसिद्ध झाले. म्हणजे या ब्रिटिशपूर्व काळात आपला देश हिंदुस्थान या नावाने विश्वविख्यात होता.
२. इंग्लंड, रोम, पोर्तुगाल, आफ्रिका असे जगातील विविध प्रांत, प्रदेश व देश पाहिलेल्या या ग्रंथकाराला हिंदुस्थान किंचित का असेना रोम राज्यासारखा दिसला.
३. नारळ, मिरी पान, पोफळी, आंबे, फणस, केळी हे या देशाचे उत्पन्न होते. द्राक्षाफळे नसल्याने त्या रासापासून तयार होणारा मधू येथील लोकांना मिळत नव्हता.
४. येथील मारू या देशातील लोकांसहीत या देशाला आपला मानतात. येथील हिंदू येशूला ओळखत नाही. येथे देवचार राज्य करतात.
५. या देशातील अपरिमित हिंदूंना आपण क्रिस्तांव केले आणि या पुढेही तुझ्या कृपेस्तव आणखी हिंदूंना क्रिस्तांव करणार, असे स्टीफन्स म्हणतो.

२.४८ कुंकळीतील धार्मिक संघर्ष, स्टीफन्स आणि क्रिस्तपुराण

कुंकळी येथे मिशनऱ्यांनी पोर्तुगाली सैनिकांच्या मदतीने ग्रामस्थांच्या आराध्य देवताचे मंदिर नष्ट केले. याचा ग्रामस्थांनी प्रतिशोध घेतला. या घटनेचा उल्लेख थॉमस स्टीफन्सने आपल्या रिचर्ड स्टीफन्स या भावाला २४ ऑक्टोबर १५८३ रोजी पाठवलेल्या पत्रात केला आहे. त्यात त्याने नमूद केले आहे की 'पीटर बर्नो पोर्तुगीजांच्या सैन्याबरोबर कुंकळीचे देऊळ उध्वस्थ करून जाळण्यास सर्वात पुढे होता.'^{९५} 'पाद्री पीटर बर्नो, आल्फोसूस पाशेकू, अॅन्थनी फ्रान्सिस्को आणि रुडाल्फ आक्वावीव यांच्या कार्याचा परिचय आणि त्यांचे हौतात्म्य याचे स्टीफन्सने वर्णन केले आहे.'^{९६} त्यामुळे हे ऐतिहासिक पत्र महत्त्वपूर्ण आहे. या पत्रातील आशयात आणि क्रिस्तपुराणातील एका प्रसंग वर्णनात साम्य आहे.

कुंकळी गावात घडलेल्या या संघर्षपूर्ण प्रसंगाचे स्मरण क्रिस्तपुराणाच्या दुसऱ्या पुरणातील ३१ वा अवस्वरू वाचताना होते. यात जॉन बॅप्टिस्टच्या हौतात्म्याचे वर्णन केले आहे.

देवा तूं आतां मजसि । येवडें दैव देंतोसि ॥

तेआचा उपेगु मानसीं । मानितों थोरु ॥२.३१.४७ ॥

म्यां तुजी सेवावृती । उपदेशस सांगितलेया निमितीं ॥

मरण पावतों खर्ग-घातीं । म्हणोनि मानितों सुख ॥२.३१.४८ ॥

या ओव्या अभ्यासताना असे दिसून येते, की हा प्रसंग वर्णन करताना स्टीफन्ससमोर गोव्यातील हे ख्रिस्ती धर्मप्रसारक होते. स्टीफन्सने क्रिस्तपुराणात केलेले जॉन बॅप्टिस्टच्या हौतात्म्याचे वर्णन हे त्याच्या पत्रातील हुतात्म्यांच्या वर्णनाशी साम्य दर्शवणारे आहे.

समारोप

‘क्रिस्तपुराण’ या ग्रंथाच्या माध्यमाने स्टीफन्सने मराठी साहित्यविश्वाला ख्रिस्त आणि ख्रिस्ती धर्म तत्त्वज्ञानाचा परिचय करून दिला. ग्रंथाच्या अभ्यासकाला ग्रंथकाराची प्रज्ञा आणि काव्यप्रतिभा यांचा प्रत्यय येतो. त्यामुळे सर्वसामान्य वाचकांबरोबर संशोधकांनाही या ग्रंथाने आकर्षित केले होते. बहुतांशी संशोधकांनी ग्रंथाच्या भाषिक संशोधनाला या गोष्टींना जास्त प्राधान्य दिल्याचे दिसून येते. गोव्यातील ऐतिहासिक, सामाजिक, धार्मिक स्थित्यंतरांचा आलेख या ग्रंथातून अभ्यासता आला. त्याला पूरक पत्रव्यवहार आणि दस्तऐवज यांची संगती लावून या ग्रंथाच्या संशोधनाची दिशा अधिक स्पष्ट करता येणे शक्य झाले. धर्मप्रसारासाठी का होईना स्टीफन्सने पोर्तुगीजपूर्व मराठी ग्रंथ अभ्यासले, मराठीत ‘क्रिस्तपुराण’ रचले आणि त्यात गोव्यातील ज्ञानदेवाच्या शब्दांचा आधार घेऊन ‘भासांमाजि साजिरी । मराठिया ॥ १.१२३ ॥’ असे मराठीचे गौरवगान रचले, हा इतिहास कुणीच नाकारू शकत नाही.

निष्कर्ष

१. इंग्लंडमध्ये प्रोटेस्टंट आणि रोमन कॅथलिक हे दोन ख्रिस्ती धर्माचे पंथ असूनही त्यांच्यात अंतर्गत संघर्ष होता. फादर स्टीफन्सचे वडील इंग्लंडचे व्यापारी होते. स्टीफन्सचा सारा परिवार रोमन कॅथोलिक पंथाचे अनुयायी होते. या पंथीयांवर नाराज असलेल्या इंग्लंडच्या प्रोटेस्टंट पंथीय राणीचा रोष पत्करून स्टीफन्सला परागंदा व्हावे लागले होते.
२. लॉर्योलाने स्थापन केलेल्या 'सोसायटी ऑफ जिजस' या पंथाची कार्यप्रणाली स्टीफन्सला आकर्षित करत होती, म्हणून त्याने या पंथाचा स्वीकार केला.
३. स्टीफन्स हा भारतात येणारा पहिला रोमन कॅथलिक 'जेजुइत इंग्रज' होता. त्यामुळे त्याचे कार्य अनेक विषयांच्या संदर्भात ऐतिहासिक ठरते.
४. स्टीफन्सने जेजुइत पंथाचे संस्थापक लॉर्योला यांनी घालून दिलेल्या नियमांनुसार आणि पाचव्या ख्रिस्ती धर्मपरिषदेचा ठरावांनुसार येथील लोकांना त्यांच्याच भाषेत ख्रिस्ती धर्मतत्त्व समजावण्यासाठी स्थानिक भाषांचा अभ्यास केला.
५. स्टीफन्सने गोव्यातील नवख्रिस्तींना त्यांच्या भाषेत ख्रिस्ती धर्म समजावण्यासाठी तसेच त्यांनी काय करावे आणि काय करू नये याची नियमावली 'दौत्रिन क्रिस्ता' ही पुस्तिका तयार केली. ही तत्कालीन परिस्थितीची आवश्यकता होती.
६. 'दौत्रिन क्रिस्ता' सारखा 'क्रिस्तांची शास्त्राचा काथेशिझ्मु' हा दौत्रिनचा ग्रंथ उपलब्ध आहे. मुंबई परिसरातील नवख्रिस्ती लोकाकरता निर्माण केलेल्या या ग्रंथाचे संपादन मीना जोशी यांनी केले आहे. धर्मप्रसारासाठी परकीय भाषांबरोबर भारतातील इतर भाषांचेही अध्ययन मिशनऱ्यांनी केले होते हे स्पष्ट आहे.
७. दौत्रिन क्रिस्तामध्ये काही ठिकाणी स्टीफन्सने 'म्हणताव' 'म्हणतासि', 'करितासी' अशी शब्दरूपे तयार केली आहे. भाषाविज्ञानानुसार ही शब्दरूपे अभ्यासनीय आहेत.

८. स्टीफन्स इंग्रज असल्याने त्याला इंग्रजी, ग्रीक व लेटीन भाषांचा परिचय होता. गोव्यात तो भारतीय भाषा शिकला. त्यामुळे त्याला पौर्वात्य आणि पाश्चात्य भाषांतील साम्यभेद समजले.
९. भाषाविज्ञानातील 'इंडो-युरोपियन' भाषा परिवाराचा मूलाधार असलेला 'भारतीय भाषा आणि ग्रीक व लेटीन या भाषांमध्ये असलेल्या साम्याचा विचार' सोळाव्या शतकात स्टीफन्सने मांडला होता.
१०. क्रिस्तपुराणात स्टीफन्सने नवख्रिस्ती ब्राह्मणाच्या माध्यमाने 'तुमी तरी वारिलीं मागिलीं पुराणे।' हा उल्लेख केला आहे. यातून गोव्यात पोर्तुगीजपूर्व मराठी ग्रंथ अस्तित्वात होते, हे प्रमाणित होते. पांडुरंग सखाराम शेणवी पिसुर्लेकर, अ. का. प्रियोळकर, लक्ष्मीकांत प्रभू भेंब्रे, यांनी हे सिद्ध केले आहे.
११. आपल्या दौत्रिन क्रिस्ताला नवख्रिस्ती श्रोत्यांची तितकी स्वीकृती नसल्याचे स्टीफन्सच्या लक्षात आले म्हणून त्याने 'क्रिस्तपुराण' रचले होते.
१२. इन्क्विझिशनच्या सेन्सरचा परवान्यानुसार 'क्रिस्तपुराण' या ग्रंथाचा ग्रंथकार स्टीफन्सच असून तो ग्रंथ मराठी भाषेत आणि रोमन लिपीत प्रसिद्ध झाला.
१३. जगभरात बायबल असंख्य भाषांनी भाषांतरित करण्यात आले. 'क्रिस्तपुराण'च्या निमित्ताने बायबल या ग्रंथावर मराठीत भाष्य करणारा स्टीफन्स हाच पहिला साहित्यिक ठरतो.
१४. बाल येशूला पाळण्यात घातले, असा उल्लेख बायबल ग्रंथात कुठेच नाही. ख्रिस्ती संस्कृतीत पाळण्यात घालण्याचा विधी नाही. स्टीफन्सने हा प्रकार गोव्यात पाहून या ग्रंथात स्वीकारला आहे. हे 'जो जो जो जेसु साल्वादोरा । विस्वतारका सुकुमारा ।।' या ओवीने प्रमाणित होते.
१५. जन्मजात ज्यू असलेल्या येशूने ज्यूपासून वेगळ्या ख्रिस्ती धर्माची स्थापना केली. येशूची माता मेरीच्या मावस बहिणीचा एलिझाबेथचा मुलगा योहानने येशूला बाप्तिस्मा दिला. या अर्थी येशूने धर्मतत्त्व योहानपासून स्वीकारले होते.

१६. स्टीफन्सने 'क्रिस्तपुराण' या ग्रंथात तेरा ते तीस वर्षांच्या काळांत येशूचे वास्तव्य कोठे होते, या विषयी विवेचन केले नाही. अ. का. प्रियोळकर या विषयी साशंक आहेत. प्रियोळकरांनी निर्माण केलेल्या प्रश्नाला सप्रमाण उत्तर शोधण्यासाठी अधिक संशोधन करण्यासारखे आहे. तथापी होल्जर कस्टन, बाबाराव सावरकर या अभ्यासकांनी त्या काळात येशू भारतात आल्याचे नमूद केले आहे.
१७. स्टीफन्सेने पौराणिक ग्रंथाची वैशिष्ट्ये क्रिस्तपुराणात दर्शवण्याचा प्रयत्न केला आहे. जाणिवपूर्वक 'पुराण' हा शब्द आपल्या ग्रंथासाठी स्वीकारला. कृष्णदासाप्रमाणे 'ख्रिस्तदास' म्हणून कविनाम धारण केले.
१८. भारतीय संकल्पनांचा याथोचित उपयोग स्टीफन्सेने आपल्या ग्रंथात केला आहे. त्याने मराठी भाषेत ओवी छंदात ग्रंथरचना करून शब्दालंकार, अर्थालंकार यांच्या माध्यमाने वाङ्मयीन सौंदर्यस्थळांची लालित्यपूर्ण निर्मिती केली आहे.
१९. स. गं. मालशे यांच्यामते स्टीफन्स यांनी क्रिस्तपुराणाची निर्मिती करण्यापूर्वी येथील ग्रंथ अभ्यासले होते. त्यामुळे स्टीफन्सला 'ओवी' छंदाचा परिचय झाला होता. अ. का. प्रियोळकर, स. गं. मालशे, वि. बा. प्रभुदेसाई या संशोधकांनी त्या ग्रंथातील आणि क्रिस्तपुराणातील साम्य शोधले आहे. या व्यतिरिक्त इतर ग्रंथातही अशी साम्यस्थळे दिसून येतात.
२०. एकट्या स्टीफन्सने सर्व ग्रंथ वाचून त्यावर तत्त्ववाद मांडणे संभवनीय वाटत नाही. त्याने निश्चितपणे धर्मातरित विद्वान पंडिताची मदत घेतली होती. काही संशोधकांनीही असाच तर्क मांडला होता.
२१. स्टीफन्सने ज्या ग्रंथकारांचे अनुकरण केले होते, त्यांनीही त्यांच्या पूर्वीच्या ग्रंथकारांचे अनुकरण केले होते.
२२. रामायण आणि महाभारत या भारतीय ग्रंथांमध्ये विलोभनीय वास्तूंची निर्मिती विश्वकर्माने केल्याचे उल्लेख आहेत. अशा विश्वकर्माचा उल्लेख

स्टीफन्सने केला आहे. त्यामुळे स्टीफन्सने या भारतीय ग्रंथांचा अभ्यास केल्याचे दिसून येते.

२३. गोव्यातील धर्मातरितांसाठी स्टीफन्स विरचित क्रिस्तपुराणाच्या माध्यमाने बायबलचे काही अंशी रूपांतर झाले आहे. ग्रंथकाराने कथेच्या वर्णनात भारतीय वातावरण निर्माण करण्याचा मुद्दाम प्रयत्न केला आहे.
२४. क्रिस्तपुराणाचा मुख्य आधारग्रंथ बायबल असला तरी स्टीफन्सने इतर ग्रंथातलाही काही भाग आपल्या पुराणात समाविष्ट केले आहे.
२५. मराठी भाषेत आणि रोमन लिपीतील या ग्रंथाचे देवनागरीत तसे कन्नड लिपीत लिप्यंतर केले. अर्वाचिनीकरण करतांना या ओवीबद्ध काव्यग्रंथाचे गद्यात प्रकारांतर झाले. मराठीतील या ग्रंथाचे कोंकणी व इंग्रजीत भाषांतर करण्यात आले आहे.
२६. क्रिस्तपुराणाची रूपांतर, प्रकारांतर, भाषांतर आणि लिप्यंतर अशा विविध स्वरूपात निर्मिती झाली आहे. स्थलानुरूप आणि कालानुरूप ग्रंथाचे हे अवस्थांतर आवश्यक होते. क्रिस्तपुराणाच्या दोन भाषांतील आवृत्तींचे तुलनात्मक सखोल अध्ययन करण्यासारखे आहे.
२७. क्रिस्तपुराणाच्या लिप्यंतराविषयी जोजफ सांल्डणा, वि. का. राजवाडे, अ. का. प्रियोळकर यांनी विविध मते मांडली आहेत. येथे हे नमूद करायला हवे, की क्रिस्तपुराणाचे शास्त्रीय पद्धतीने देवनागरीत लिप्यंतर केल्यास ते दुर्बोध होते. सध्या कारिदाद द्रागो आणि शांताराम बंडेलू यांनी संपादित केलेल्या क्रिस्तपुराणाच्या प्रती देवनागरीत उपलब्ध आहेत.
२८. स्टीफन्सची पत्रे आणि त्याची ग्रंथातून झालेली अभिव्यक्ती यांच्या तुलनात्मक अध्ययनाने प्राप्त होणारी तथ्ये अभ्यासनीय आहेत.
२९. डॉ. हेवाळे यांनी या कॅथोलिक मतांना काटेकोरपणे वगळून क्रिस्तपुराणाची 'क्रिश्चन कथा' देवनागरी लिपीतील प्रोटेस्टंट आवृत्ती प्रसिद्ध केली होती. कारण रोमन कॅथोलिक पंथीय पोर्तुगीज गोव्यावर राज्य करत होते. प्रोटेस्टंट पंथीय इंग्रजांच्या सत्ता महाराष्ट्रात होती. प्रोटेस्टंट पंथीय रोमन कॅथोलिक पंथांची मते स्वीकारत नव्हते. इतिहास

संशोधक राजवार्डेना याचा अभ्यास असल्याने 'क्रिस्तपुराणातील मते प्रोटेस्टंट पंथाची नाहीत.' असे विधान केले. या राजवार्डेच्या विधानाची संशोधकांनी दखल घेतलेली दिसत नाही.

३०. तत्कालीन दस्तऐवज तसेच स्टीफन्सने लिहिलेल्या पत्रांतील काही विषयांचे आणि त्याने लिहिलेल्या क्रिस्तपुराणातील विषयांमध्ये काही ठिकाणी साम्यस्थळे दिसून येतात.

३१. पोर्तुगीजपूर्व तसेच स्टीफन्सच्या काळातही या देशाला 'हिंदुस्थान' म्हणून आंतरराष्ट्रीय जगत ओळखत होते, हे क्रिस्तपुराणातील ओव्यांमधून प्रमाणित होते.

३२. स्टीफन्स हा पहिला इंग्रज ज्याने भारताच्या आर्थिक स्थितीची माहिती इंग्लंडला पुरवली होती. त्याने पत्राद्वारे आपल्या व्यापारी वडीलाना भारतात व्यापारासंबंधी सूचवले होते. त्यानंतर ब्रिटिशांनी 'ईस्ट इंडिया कंपनी'ची स्थापना केली. स्टीफन्सच्या पत्रामुळे ब्रिटिश 'ईस्ट इंडिया कंपनी' स्थापन करण्यास प्रवृत्त झाले, असा तर्क मांडता येतो.

संदर्भ सूची

१. मालशे, स. गं., *क्रिस्तपुराणामृत*, भाग १, प्रसाद प्रकाशन, पुणे, १९७५, पृ. ६.
२. स्टीफन्स, थॉमस, *क्रिस्तपुराण*, संपा. कारिदाद द्रागो, पॉप्युलर प्रकाशन, पुणे, २००९, पृ. २.
३. प्रभुदेसाई, वि. बा., *सतराव्या शतकातील गोमंतकीय बोली*, मुंबई विश्वविद्यालय, मुंबई, १९६३, पृ. ३९.
४. मोरजे, गंगाधर, *ख्रिस्ती मराठी वाङ्मय*, अहमदनगर कॉलेज, अहमदनगर, १९८४, पृ. १७३.
५. स्टीफन्स, थॉमस, *क्रिस्तपुराण*, संपा. शांताराम बंडेलू, प्रसाद प्रकाशन, पुणे, १९५६, पृ. २७.
६. कुन्हा, टी. बी., *गोमंतकीयांच्या राष्ट्रियत्वाचा च्हास*, अनु. प्रफुल्ल गायतोंडे, गोमंतक मराठी अकादमी, गोवा, १९९१, पृ. ४२.
७. प्रभुदेसाई, वि. बा., 'प्रा. प्रियोळकरांचे जेजुइत लेखकांच्या ग्रंथाविषयीचे संशोधन', *प्रा. अ. का. प्रियोळकर स्मृतिग्रंथ*, संपा. सुभाष भेंडे, प्रा. अ. का. प्रियोळकर स्मृतिग्रंथ समिती, मुंबई, १९७४, पृ. १०४.
८. सालदांज, आंतोनियु, *सांतु आंतोनिची जिवित्कथा*, संपा. अ. का. प्रियोळकर, मराठी संशोधन मंडळ, मुंबई, १९५६, पृ.८.
९. Priolkar, A. K., Two Recently Discovered Letters of Fr. Thomas Stephens, *Journal of University of Bombay*, Vol., 25, 1956-57, pg. 118.
१०. कानडे, मु. श्री., संपा. *मराठीचा भाषिक अभ्यास ऐतिहासिक आणि वर्णनात्मक*, स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, १९९४, पृ. ३.
११. स्टीफन्स, थॉमस, *क्रिश्चन पुराण*, संपा. जोजफ सालडाणा, सायमन आल्वारीस, मेंग्लोर, १९०७, पृ. ३०.
१२. द्रागो, कारिदाद, संपा. *क्रिस्तपुराण*, उनि. पृ. २३.
१३. मोरजे, गंगाधर, *ख्रिस्ती मराठी वाङ्मय*, उनि. पृ. २६२.
१४. आमोणकर, सुरेश, 'पाद्री क्लावदियुस आक्वावीव हांकां बयरयिल्ली चीट', *गोवापुरी*, डिसेंबर २०१२, संपा. सु. म. तडकोडकर, इंस्टिट्यूट मिनेझिस ब्रागांझा, गोवा, २०१२, पृ. २०९.

१५. कुन्हा, टी. बी., *गोमंतकीयांच्या राष्ट्रियत्वाचा न्हास*, उनि. पृ. ४३.
१६. स्टीफन्स, थॉमस, *दौत्रिन क्रिस्ता*, संपा. अ. का. प्रियोळकर, पुणे विद्यापीठ, पुणे, १९६५
पृ. १९.
१७. तत्रैव. पृ. ४२.
१८. धर्माधिकारी, भऊ, *मानवाचा पुत्र येशू*, ग्रंथाली प्रकाशन, पुणे, १९८३, पृ. १.
१९. प्रियोळकर, अ. का., संपा. *दौत्रिन क्रिस्ता*, उनि. पृ. २५.
२०. तत्रैव. पृ. ५८.
२१. तत्रैव. पृ. २९.
२२. तत्रैव. पृ. १९.
२३. गॉमिश, सिमांव, *सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश*, संपा. वि. बा. प्रभुदेसाई, गोमंतक मराठी
अकादमी, गोवा, १९९४, पृ. १.
२४. जोशी, मीना, संपा. *क्रिस्तांची शास्त्राचा काथेशिड्डमु*, मराठी संशोधन मंडळ, मुंबई,
१९६२, पृ. ८.
२५. कोलासो, अँड्र्यू, संपा. *ख्रिस्तपुराणाचे अंतरंग*, फादर स्टीफन्स अकादमी, मुंबई, २००६,
पृ. १०.
२६. wordpress.com
२७. Merriam & Webster's Encyclopedia of Literature (1995 Edition)] Article on
Puranas, page 915.
२८. कुलकर्णी, श्रीधर रंगनाथ, *मध्ययुगीन मराठी साहित्य : एक पुनर्विचार*, राजहंस प्रकाशन,
पुणे, १९९५, पृ. ४५.
२९. शामा, कृष्णदास, *कृष्णदास शामा विरचित श्रीकृष्णचरित्रकथा*, संपा. वि. बा. प्रभुदेसाई,
मुंबई मराठी साहित्य संघ प्रकाशन, मुंबई, १९७५, पृ. १०७.
३०. प्रियोळकर, अ. का., संपा. *क्रिस्ताचे यातनागीत*, मराठी संशोधन मंडळ, मुंबई, १९५९
पृ. ३.
३१. प्रभु, रामदास, *गोमंत शारदा*, गोमंतक साहित्य सेवक मंडळ, गोवा, १९७२, पृ. १६
३२. प्रभू भेंब्रे, लक्ष्मीकांत, *पोर्तुगाली राजवटीपूर्वीचे गोव्यातील धार्मिक वाङ्मय*, गोमंतक
मराठी भाषा परिषद, गोवा, १९७९, पृ. १६.
३३. प्रभुदेसाई, वि. बा., संपा. *श्रीकृष्णचरित्रकथा*, उनि. पृ. २

३४. प्रभु, रामदास, *गोमंतशारदा*, उनि. पृ. १९.
३५. शांताराम बंडेलू, संपा. *क्रिस्तपुराण*, उनि. पृ. ३४.
३६. भावे, वि. ल., *महाराष्ट्रसारस्वत*, भारत इतिहास संशोधक मंडळ, पुणे, १९५१, पृ. ७६५.
३७. मोरजे गंगाधर, *ख्रिस्ती मराठी वाङ्मय*, उनि. पृ. १३.
३८. प्रभुदेसाई, वि. बा., 'प्रा.प्रियोळकरांचे जेजुइत लेखकांच्या ग्रंथाविषयीचे संशोधन', प्रा. अ. का. प्रियोळकर स्मृतिग्रंथ, संपा. सुभाष भेंडे, प्रा. अ. का. प्रियोळकर स्मृतिग्रंथ समिती, मुंबई, १९७४, पृ. १११.
३९. मोरजे, गंगाधर, *ख्रिस्ती मराठी वाङ्मय*, उनि. पृ. १८.
४०. प्रभुदेसाई, वि. बा., 'प्रा.प्रियोळकरांचे जेजुइत लेखकांच्या ग्रंथाविषयीचे संशोधन', उनि. पृ. ११२.
४१. राजवाडे, वि. का., *ज्ञानेश्वरीची प्रस्तावना आणि ज्ञानेश्वरीतील मराठी भाषेचे व्याकरण*, संपा. शं.गो.तुळपुळे, १९७९, पृ. ५६.
४२. प्रियोळकर, अ. का., संपा. *दौत्रिन क्रिस्ता*, उनि. पृ. २.
४३. भोबे काकुले, श्रीनिवास, *ख्रिस्ती धर्म कहाणी : धर्माची आणि भारतीय संस्कृतीची*, प्रकाशक: श्रीनिवास उपेंद्र भोबे काकुले पहिली आवृत्ती: मे १९९४, पृ. ४३.
४४. प्रियोळकर, अ. का., *हिंदूस्थानचे दोन दरवाजे*, धि गोवा हिंदू असोसिएशन, मुंबई, १९७४, पृ. २६४.
४५. तत्रैव. पृ. २६६.
४६. होल्जर, कर्स्टन, *जीझसचे भरतातील अज्ञात जीवन*, अनु. विजया गाट, सायन पब्लिकेशन्स प्रायवेट लिमिटेड, पुणे, २०१६. पृ. १३२.
४७. सावरकर, बाबाराव, *ख्रिस्त परिचय अर्थात ख्रिस्ताचे हिंदूत्व*, फडके बंधू जमखंडी संस्थान, १९४६, पृ. ४८.
४८. द्रागो, कारिदाद, संपा. *क्रिस्तपुराण*, उनि. पृ. बेचाळीस.
४९. प्रभु भेंब्रे, लक्ष्मीकांत, *पोर्तुगाली राजवटीपूर्वीचे गोव्यातील धार्मिक वाङ्मय*, उनि. ४३.
५०. मोरजे, गंगाधर, *ख्रिस्ती मराठी वाङ्मय*, उनि. पृ. अकरा.
५१. द्रागो, कारिदाद, संपा. *क्रिस्तपुराण*, उनि. पृ. ९०१.

५२. प्रभुदेसाई वि. बा., सतराव्या शतकातील गोमंतकीय बोली, उनि. पृ.१०१.
५३. तत्रैव. १०१.
५४. जोशी, शंकर नारायण, संग्राहक. राजवाडे लेखसंग्रह भाग ३ रा.
भारत—इतिहास—संशोधक—मंडळ पुरस्कृत ग्रंथमाला क्र.१४, शक १८५७, पृ. १४७.
५५. महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका वर्ष ३९ अंक १५४—जुलै सप्टेंबर १९६५. पृ.२६.
५६. द्रागो, कारिदाद, संपा. क्रिस्तपुराण, उनि. पृ.४५.
५७. तडकोडकर, सु. म. संपा. गोवापुरी, डिसेंबर २०१२, उनि. पृ. २१५.
५८. मालशे, स. गं, क्रिस्तपुराणामृत, उनि. पृ. १३.
५९. प्रियोळकर, अ. का., 'फादर स्टीफन्सच्या क्रिस्तपुराणाचा अभ्यास', महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका, जुलै—सप्टेंबर १९६५, पृ. २७.
६०. मालशे, स. गं., संतर्पण, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, १९८५, पृ. ५८.
६१. तत्रैव. पृ.५८.
६२. शेणोलीकर, ह. श्री, प्राचीन मराठी वाङ्मयाचे स्वरूप, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, २०११, पृ.९९.
६३. प्रभुदेसाई, वि. बा., संपा. श्रीकृष्णचरित्रकथा. उनि. पृ. १२१.
६४. प्रियोळकर, अ. का., फादर स्टीफन्सच्या क्रिस्तपुराणाचा अभ्यास, उनि. पृ.२७.
६५. होल्जर, कस्टन, 'जीझसचे भरतातील अज्ञात जीवन' उनि. पृ. २३२.
६६. बंडेलू, शांताराम, संपा. क्रिस्तपुराण, उनि. पृ.३७
६७. काळे, कल्याण, भाषांतरमीमांसा, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, १९९७. पृ.३२
६८. दिब्रिटो, फ्रान्सीस, 'ख्रिस्ती साहित्य — आविष्कार', अक्षरगाथा, संपा. मा. मा. जाधव, बळीवंश प्रकाशन नांदेड, जानेवारी २०१४, पृ. १२८.
६९. मालशे, स. गं., संतर्पण, उनि. पृ.५९.
७०. देशमुख, शिवाजीराव. संपा. मराठी साहित्य : प्रकारांतर व माध्यमांतर, तुळजाभवानी महाविद्यालय, तुळजापूर, २०१७, पृ.७.
७१. द्रागो, कारिदाद, संपा. क्रिस्तपुराण, उनि. पृ. बेचाळीस.
७२. प्रियोळकर अ. का., संपा. क्रिस्ताचे यातनागीत, उनि. पृ. ४.
७३. जोशी, प्र. न. सुबोध भाषाशास्त्र, स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, १९७३, पृ.२.

७४. प्रभुदेसाई वि. बा., *सतराव्या शतकातील गोमंतकीय बोली*, उनि. पृ. १२१.
७५. प्रियोळकार अ. का., *आजचा व कालचा गोमन्तक*, उनि. पृ. १३२.
७६. तडकोडकर, सु. म. *मराठीच्या प्रवासातील वाङ्मयीन पाऊलखुणा*, गोमंतक मराठी अकादमी, गोवा, २०००, पृ. ४४.
७७. साल्डाणा, जोजफ. संपा. *क्रिश्चन पुराण*, उनि. पृ. ४१
७८. जोशी, शंकर नारायण, संग्राहक. *राजवाडे लेखसंग्रह भाग ३*, उनि. पृ. १४८.
७९. स्टीफन्स, थॉमस, *ख्रिस्तपुराण*, संपा. नेल्सन फाल्कांव, ख्रिस्तज्योती पब्लिकेशन, बंगलोरू, २००९, पृ. १.
८०. आमोणकर, सुरेश, *गोयचें सवसारिकीकरण*, कला आनी संस्कृती संचालनालय, गोवा, २०१७, पृ. XXIX.
८१. Stephens, Thomas, *KRISTAPURANA*, Ed. Nelson Falcao, KristJyoti Publication, Bangloru, 2012, pg. 1.
८२. जोशी, शंकर नारायण, संग्राहक. *राजवाडे लेखसंग्रह*, भाग ३, उनि. पृ. १४७.
८३. www.dw.com/en/the-main-differences-between-catholics-and-protestants/a-37888597
८४. www.gutenberg.org/ebooks/7466
८५. प्रियोळकार, अ. का., *फ्रेंच कवीनें लिहिलेले मराठी पुराण*, मराठी संशोधन मंडळ, मुंबई, १९६५, पृ. २.
८६. Confer Schurhammer, p. 209, www.dw.com/en/the-main-differences-between-catholics-and-protestants/a-37888597
८७. प्रभुदेसाई, वि. बा., *सतराव्या शतकातील गोमंतकी बोली*, उनि. पृ. १४७—१७७.
८८. कुळकर्णी, अरविंद, *साहित्यविचार*, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, १९९७, पृ. २३.
८९. मालशे, स. गं., *संतर्पण*, उनि. पृ. ५९.
९०. साल्डाणा, जोजफ, संपा. *क्रिश्चन पुराण*, उनि. पृ. ३०.
९१. तत्रैव. पृ. ३०.
९२. तत्रैव. पृ. ३०.
९३. देसाई, स. शं., 'गोमंतकातील पोर्तुगीज राजवट', *गोमंतकाची प्रतिमा*, संकलक, बा. द. सातोस्तकर, श्रीसरस्वती मंदिर, गोवा, १९७३, पृ. ११३.

९४. Dalrymple, William. *The Anarchy The East India Company, Corporate Violence and The Pillage of an Empire*, Bloomsbury publishing, 2019.
९५. सालडाणा, जोजफ, संपा. *क्रिश्चन पुराण*, उनि. पृ. ३०.
९६. आमोणकर, सुरेश गुण्डू, अनु. 'फादर थॉमस स्टीफन्सान गोंयां सावन आपलो भाव रिचर्ड स्टीफन्स हाका बरयिल्ली चीट,' *गोवापुरी*, डिसेंबर २०१२, संपा: सु. म. तडकोडकर, इन्स्टिट्यूट मिनेझिस ब्रागांझा, २०१२, पृ. १९८.

प्रकरण ३

पीटर पुराण, सांतु आंतोनिची जिवित्कथा आणि सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश या ग्रंथांचा संशोधनात्मक अभ्यास

- ३.१. प्रास्ताविक
- ३.२. 'पीटर पुराण' रचणारा - एतियेन-द-ला क्रुवा
- ३.३ मन परिवर्तनासाठी ग्रंथनिर्मिती
- ३.४ मराठी अभ्यासाचे कारण
- ३.५ क्रुवाचा मराठी अभ्यास
- ३.६ 'पीटर पुराण' रचनेची पूर्वतयारी
- ३.७ हिंदूंच्या दुर्मिळ ग्रंथांचा शोध
- ३.८ ख्रिस्ती धर्मप्रचारक - पीटर
- ३.९ पीटर पुराण
- ३.१० पीटर पुराण ग्रंथ : भाषा आणि छंद
- ३.११ 'श्रीकृष्णचरित्रकथा' आणि 'पीटर पुराण'
- ३.१२ 'पीटर पुराण' रचनेचा उद्देश
- ३.१३ येशूचा शिष्य पीटर
- ३.१४ 'क्रिस्तपुराण' या ग्रंथातील पीटरचे शब्दचित्र
- ३.१५ 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश' या ग्रंथातील पीटरची व्यक्तीरेखा
- ३.१६ 'पीटर पुराण' ग्रंथाचा चरित्रनायक पीटर
- ३.१७ पीटरच्या जीवनातील लक्षवेधी येशूची कथा
- ३.१८ पीटर पुराणातील ऐतिहासिक प्रसंग
- ३.१९ पीटर पुराणातील जेंटाइल
- ३.२० क्रिस्तपुराणातील जेंटाइल
- ३.२१ 'पीटर पुराण' ग्रंथात श्रद्धेय देवतांचे उल्लेख
- ३.२२ क्रुवाच्या 'पीटर पुराण' संदर्भात संशोधकांची मते
- ३.२३ 'पीटर पुराण' या ग्रंथातील 'उफार' शब्द
- ३.२४ 'पीटर पुराण' ग्रंथातील 'फिरंगी' शब्दाचे विश्लेषण
- ३.२५ संशोधकांची मते

- ३.२६ पीटर पुराणाची मराठी भाषा आणि रोमन लिपी
- ३.२७ 'पीटर पुराण' ग्रंथाची रोमन लिपी आणि भाषाविज्ञान
- ३.२८ आंतोनियु-द-सालदांज यांचे कार्य
- ३.२९ चमत्कार वर्णन करणाऱ्या ख्रिस्ती ग्रंथनिर्मितीचा हेतू
- ३.३० 'सांतु आंतोनिची जिवित्त्वकथा'चा चरित्रनायक : सेंट ॲन्थनी
- ३.३१ 'सांतु आंतोनिची जिवित्त्वकथा' ग्रंथाचे स्वरूप, भाषा आणि छंद
- ३.३२ 'सांतू आंतोनिची जीवित्त्वकथा' ग्रंथाचे संपादन
- ३.३३ बायबल आणि 'सांतु आंतोनिची जिवित्त्वकथा'
- ३.३४ मराठी संतकथांशी साम्य दर्शवणाऱ्या कथा
- ३.३५ 'सांतु आंतोनिची जिवित्त्वकथा' या ग्रंथावर ज्ञानेश्वरीचा प्रभाव
- ३.३६ ग्रंथाची भाषा व तत्कालीन ग्रंथकार
- ३.३७ समर्थ साहित्य आणि 'सांतु आंतोनिची जिवित्त्वकथा' यातील साम्य
- ३.३८ समर्थ आणि सांतुआंतोनी यांच्या जीवनातील साम्य
- ३.३९ समर्थ रामदास आणि पाश्चात्य संत
- ३.४० फादर सिमांव गॅमिश विरचित 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश'
- ३.४१ आद्य ख्रिस्ती गद्य मराठी देवनागरी लिपीतील ग्रंथ
- ३.४२ सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश या ग्रंथाचे स्वरूप
- ३.४३ धर्मप्रसारासाठी मराठी भाषा
- ३.४४ ग्रंथाची वैशिष्ट्ये
- ३.४५ सत्यवंत देवाची लक्षणें आणि विरोधाभास
- ३.४६ बायबलचा रूपांतरित ग्रंथ
- ३.४७ 'क्रिस्तपुराण' आणि 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश'
- ३.४८ 'पीटर पुराण' आणि 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश'
- ३.४९ ब्रम्हा, विष्णू आणि महेश यांचे उल्लेख
- ३.५० ग्रंथाची उपयुक्तता

समारोप

निष्कर्ष

संदर्भ सूची

प्रकरण ३

पीटर पुराण, सांतु आंतोनिची जिवित्कथा आणि सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश

या ग्रंथांचा संशोधनात्मक अभ्यास

३.१. प्रास्ताविक

गोव्यात पोर्तुगीजांची सत्ता असताना ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार करण्यासाठी आलेल्या मिशनऱ्यांपैकी इंग्लंडमधून आलेला फादर स्टीफन्स हा इंग्रज होता. फ्रांसमधून आलेला फादर क्रुवा हा फ्रेंच होता. पोर्तुगालमधून आलेला फादर आंतोनियो द सालदांज हा पोर्तुगीज होता. तीन वेगळ्या देशांमधून आलेले तिघेही 'जेजुइत' होते. तिघांच्या भाषा वेगळ्या असून ते मराठी शिकले. त्यांनी मराठी ग्रंथ अभ्यासले. तिघांनी तीन मराठी काव्यग्रंथांची रचना केली. यापैकी स्टीफन्स विरचित 'क्रिस्तपुराण' ग्रंथावर संशोधकांनी केलेल्या संशोधनाची प्रस्तुत प्रबंधाच्या द्वितीय प्रकरणात चिकित्सा केली आहे. तृतीय प्रकरणात क्रुवाने रचलेले 'पीटर पुराण', आंतोनियो-द-सालदांज लिखित 'सांतु आंतोनिची जिवित्कथा' आणि सिमांव गॉमिश यांचा गद्य मराठी ग्रंथ 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश' या तीन ग्रंथांचा अनुक्रमे संशोधनात्मक अभ्यास केला आहे.

३.२. 'पीटर पुराण' रचणारा एतियेन-द-ला क्रुवा, परिचय आणि कार्य

गोव्यात मराठीतून 'क्रिस्तपुराण' या ग्रंथाची रचना करणारा फादर स्टीफन्स हा पहिला जेजुइत मिशनरी, तर 'पीटरपुराण' या ग्रंथाची रचना करणारा एतियेन-द-ला क्रुवा हा दुसरा जेजुइत मिशनरी होता. 'त्याचा जन्म फ्रांस येथील सेंट पिर्रे द बोस्गार्ड येथे इ. स. १५७९ साली झाला. ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार करण्यासाठी १५९९ त्यांनी 'सोसायटी ऑफ जिजस' मध्ये प्रवेश मिळवला. जेजुइत पंथाचा स्वीकार करून क्रुवा १६०२ मध्ये गोव्यात आला.'^१ फादर क्रुवाने ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार करण्यासाठी गोव्याला आपली कर्मभूमी मानली. एकेचाळीस वर्षे गोव्यात राहून त्याने गोव्याच्या विविध प्रांत-प्रदेशात ख्रिस्ती धर्मप्रसार केला. धर्मप्रचारासाठी मराठी भाषा आत्मसात केली. गोव्यात

उपलब्ध मराठी ग्रंथांचा अभ्यास करून मराठी भाषेतच 'पीटर पुराण' या ओवीबद्ध काव्यग्रंथाची रचना केली.

ऋवा गोव्यात येण्याआधी अनेक ख्रिस्ती धर्मप्रसारक आले होते. त्यांनी मोठ्या प्रमाणात स्थानिकांचे धर्मांतर केले. यापैकी बहुसंख्य लोक अनिच्छेने ख्रिस्ती झालेत. स्टीफन्ससारख्या धर्मगुरूंनी आपले कर्तव्य योग्यरीत्या पार पाडले. तर काही धर्मप्रसारक या कार्यात असफल ठरले. गोव्यातील ही परिस्थिती पोर्तुगीजांकरता चिंताजनक होती. हे तत्कालीन पत्रव्यवहारावरून दिसून येते.

गोव्यात धर्मप्रसारासाठी म्हणून आलेल्या या काही मिशनऱ्यांचा नैतिक दर्जा त्यावेळी कसा होता, याचा दाखला वि. बा. प्रभुदेसाई यांनी दिला आहे. जेजुइत पंथातर्फे व्हालिग्नानु हा 'विकर जनरल' म्हणून १५७४ साली हिंदुस्थानात आला होता. त्याने लिहिले आहे की, 'ख्रिस्ती धर्मतत्त्वांच्या पुस्तकांना न शिकवणे व प्रार्थना न म्हणणे ही त्या लोकांची फॅशनच होऊन बसली होती. एखाद्याने चुकून जेजूचे नांव घेतले किंवा धर्मतत्त्वाचे पठण करण्याचा प्रयत्न केला तरी त्याच्याकडे बाकीचे सगळे संशयाने पहात असत.'^२ अशी पार्श्वभूमी असलेल्या काळात ऋवा गोव्यात आला.

मिशनऱ्यांनी मोठ्याप्रमाणात स्थानिकांचे धर्मांतर केले, हे वर नमूद केले आहे. येथे हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे, की तत्कालीन बहुतेक गोमंतकीयांनी तडजोड म्हणून धर्मपरिवर्तन केले होते. त्यांनी मनापासून ख्रिस्ती धर्म स्वीकारला नव्हता. गंगाधर मोरेजे यांनी गोव्यातील वरिष्ठ न्यायालयाचे माजी न्यायमूर्ती अतिनियु नोरोँज यांच्या नोंदी आधारे त्या काळात कोणी का धर्मांतर केले, याचा आलेख मांडला आहे. नोरोँज लिहितात, "इतक्या द्रुतगतीने आणि इतक्या मोठ्या प्रमाणावर धर्मांतर घडून आले, ही गोष्ट आता सर्वास ज्ञात झाली आहे. काही नैतिक धैर्याच्या अभावामुळे, तर कित्येक जन्मभूमीचे प्रेम न सुटल्यामुळे, जमीन-जुमल्याच्या आणि इस्टेंटीच्या लोभामुळे, तर काही लहू पगाराच्या जागा मिळाल्यामुळे ख्रिस्ती झाले होते. कोणीही खऱ्याखऱ्या मतपरिवर्तनाने ख्रिस्ती झाला नव्हता."^३ येथे असे दिसून येते की अनेकांनी आपले इप्सित साध्य करण्यासाठी

तर काहींनी स्वार्थपूर्तीसाठी ख्रिस्ती धर्म स्वीकारला होता. गोव्यात जाणीवपूर्वक ख्रिस्ती धर्माचा स्वीकार केला गेला नव्हता. गंगाधर मोरेजे लिहितात, “जुलमी पोर्तुगीज सरकार आणि ख्रिस्ती मिशनरी यांच्या छळामुळे बरेच लोक ख्रिस्ती धर्मात ओढले जात होते. पण खरेखुरे मानसिक परिवर्तन धार्मिक दृष्ट्या झालेलेच नव्हते.”^४ यावरून स्पष्ट होते की, गोव्यातील नवख्रिस्तींचे ‘धर्मपरिवर्तन’ झाले होते, परंतु ‘मनपरिवर्तन’ झाले नव्हते. अनेकजण अनिच्छेने नाईलाज म्हणून ख्रिस्ती झाले होते.

३.३ मनपरिवर्तनासाठी ग्रंथनिर्मिती

गोव्यात इन्क्विझिशन निष्प्रभ ठरले. झेवियरमुळे सुरू झालेल्या या न्यायालयाने कित्येक नवख्रिस्ती अपराधींना भयानक यातनांच्या शिक्षा फर्मावल्या. काहींना जिवंत जाळले. तरी यथोचित परिणाम होत नव्हता. त्यामुळे नवख्रिस्तींचे मानसिक परिवर्तन छळाने आणि बळाने होणे शक्य नाही, हे मिशनऱ्यांनी ओळखले होते. त्यांनी पोर्तुगाली राजाच्या आदेशाने मंदिरं उध्वस्थ केली, देवांच्या मूर्त्यांवर प्रहार केले. मात्र लोकांच्या मनातील देवांवरील श्रद्धा अबाधित राहिली. म्हणून त्यांवर आघात करण्याचे आव्हानात्मक काम क्रुवाने स्वीकारले. गोव्यातील पुराणग्रंथांच्या श्रवणामुळे लोकांच्या मनात देवांना आदराचे स्थान प्राप्त झाले होते. त्या देवांची अवहेलना करत, देव म्हणून येशूचा पर्याय लोकांसमोर ठेवण्याच्या उद्देशाने लोकांच्या मानसिक परिवर्तनासाठी ग्रंथनिर्मिती करण्याचा क्रुवाने निर्णय घेतला. यासाठी त्याला मराठी भाषेचा आणि गोव्यातील हिंदूंनी रचलेल्या ग्रंथांचा सखोल अभ्यास करणे गरजेचे होते.

३.४ मराठी अभ्यासाचे कारण

गोव्यात ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार करण्यासाठी क्रुवासारख्या परदेशी व परधर्मीय मिशनऱ्यांनी मराठी भाषा शिकून घेतली. ‘सांतु आंतोनिची जिवित्त्वकथा’ या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत अ. का. प्रियोळकरांनी या मागचे कारण स्पष्ट केले आहे. “केवळ वरिष्ठ जातींच्या लोकांना संतुष्ट करण्याकरिताच

युरोपियन मिशनऱ्यांना ग्रांथिक मराठी शिकावी लागली असे नव्हे, तर हिंदू धर्माचे खंडण करण्याकरिता हिंदूंचे जुने मराठी ग्रंथ अभ्यासण्याची त्यांना आवश्यकता भासली. नव्या ख्रिस्ती धर्माची माहिती देण्याबरोबर जुन्या धर्माच्या चुका दाखविणे व तो कसा त्याज्य आहे, हेही लोकांच्या गळी उतरविणे धर्मांतरकार्याच्या दृष्टीने त्यांना अवश्य होते.”^५ मिशनऱ्यांनी केलेल्या पोर्तुगीजपूर्व ग्रंथाच्या अभ्यासाचे मर्म प्रियोळकरांनी अचूक ओळखले होते.

‘श्रोता-वाचकांच्या आकलनक्षमतेला ग्रंथकाराने केलेले आवाहन’ याविषयाकडे लक्ष्मीकांत भेंब्रे यांनी अभ्यासकांचे लक्ष वेधले आहे.^६ समर्थ रामदासांच्या ‘वक्तृश्रोतृलक्षणा’ चे स्मरण व्हावे इतके दोन्ही काव्यात साम्य असल्याचे भेंब्रेंनी नमूद केले आहे. हिंदू धर्माचे दोष दाखवण्यासाठी आणि ख्रिस्ती धर्माच्या प्रसारासाठी जेजुइत पंथाच्या नियमानुसार फादर स्टीफन्सप्रमाणे फादर क्रुवानेही स्थानिक भाषांचा अभ्यास केला होता.

३.५ क्रुवाचा मराठी अभ्यास

क्रुवाला मराठी अवगत होती हे स्पष्ट करण्यासाठी अ. का. प्रियोळकरांनी Alez de Rhodes (१६२१) या फ्रेंच प्रवाश्याच्या प्रवासवर्णनाचा मजकूर दिला आहे. तो मजकूर असा आहे. ‘रायतूर येथे एतियेन क्रुवा या पाद्रीच्या भेटीने मला फार समाधान झाले. हा मूळ फ्रेंच राष्ट्रातील या तरुणाला (जेजुइत) सोसायटीमध्ये घेऊन हिंदुस्थानात पाठवण्यात आले. त्या भागातील ज्या दोन प्रचलित भाषा, म्हणजे सर्वसाधारण लोकांमध्ये चालणारी कानारीन व आम्हाला ज्याप्रमाणे लेटिन त्याप्रमाणे त्यांना असलेली मराठी भाषांमध्ये त्याने काही पुस्तके छापली असून त्यांची फार वाखाणणी होत आहे.’^७ या पत्रानुसार क्रुवाला अवगत असलेल्या मराठी भाषेत त्याने ग्रंथरचना केली होती. येथे हेही नमूद करणे आवश्यक आहे, की ख्रिस्ती धर्मसंभांमधील निर्णयांमुळे मिशनऱ्यांना धर्मगुरू म्हणून कार्य करण्यासाठी मराठी भाषेचा अभ्यास करणे अनिवार्य होते. त्यामूळे क्रुवा मराठी भाषा शिकला.

३.६ 'पीटर पुराण' रचनेची पूर्वतयारी

गोव्यात पोर्तुगीजांनी इ. स. १५४१ पासून हिंदूंचे धर्मग्रंथ मिळवून नष्ट केले. स्टीफन्सने या ग्रंथांना पर्याय म्हणून 'क्रिस्तपुराण' या प्रतिपुस्तकाची निर्मिती केली. तरीही गोमंतकीय हिंदू भाविकांची त्यांच्या पूर्वीच्या ग्रंथात वर्णन केलेल्या देवांवर, ग्रंथातील मतांवर पूर्ण श्रद्धा होती ती तशीच राहिली. त्या श्रद्धांवर आघात करण्यासाठी क्रुवाला त्या दुर्मिळ ग्रंथांचा अभ्यास करणे आवश्यक होते.

३.७ हिंदूंच्या दुर्मिळ ग्रंथांचा शोध

क्रुवासारख्या मिशनऱ्यांना हिंदू धर्मग्रंथातील मतं खोडून काढण्यासाठी अभ्यासाकरता त्याला त्या ग्रंथांची आवश्यकता भासली. तत्कालीन परिस्थितीमुळे हे ग्रंथ दुर्लभ झाले होते. या विषयी अ. का. प्रियोळकर लिहितात, "To Qualify themselves to undertake this task writers had to make a detailed and critical study of the Hindu religious literature. But in their fanatic zeal to all vestiges of Hindu culture and religion in Goa, the Portuguese had systematically destroyed all such literature. Even to possess and read such books was considered a crime."^६

पोर्तुगीजांनी हिंदूंचे ग्रंथ नष्ट केले होते. त्यामुळे हे ग्रंथ दुर्लभ झाले होते. तरीही क्रुवाला हिंदूंच्या त्या धर्मग्रंथातील मतांवर प्रहार करण्यासाठी ती मतं समजून घेणे अपरिहार्य होते. त्याकरता आवश्यक त्या दुर्मिळ ग्रंथांचा विविध पद्धतीने त्यांने शोध सुरू केला.

त्या काळात पोर्तुगीजांनी गोव्यातील मिळेल ते हिंदूंचे धर्मग्रंथ जाळून राख केले. अभ्यासासाठी क्रुवासारख्या मिशनऱ्यांनी असे ग्रंथ पोर्तुगीज सत्तेबाहेरील शेजारच्या राज्यातूनही मिळवले. यासंबंधी गोव्याच्या सेंट पॉल कॉलेजातील धर्मप्रसारक Luis Frois याचे दिनांक १४ नोव्हेंबर १५५९ रोजी लिहिलेले पत्र अ. का. प्रियोळकरांना प्राप्त झाले. त्या पत्राचा आशय असा होता.

'गोवातील ब्राह्मणांपैकी अत्यंत बुद्धिमान आणि वेदशास्त्रनिपूण अशा युवकावर मिशनऱ्यांनी लक्ष केंद्रित केले. त्याच्या विद्वत्तेचा उपयोग आपल्या धर्मप्रसारासाठी व्हावा असे त्यांना वाटत होते. त्याच्या परिवारातील आई, वडील

आणि त्याचे भाऊ ख्रिस्ती झाले. हा मात्र शेजारच्या राज्यात पळून गेला. कालांतराने परत येऊन त्यांनेही बाप्तिस्मा घेतला. शेजारच्या परमुलुखातील एका विद्वानाच्या संग्रही व्यासाची अष्टादश पुराणे वगैरे हिंदू ग्रंथ आहेत, हे त्याला माहित होते. व्हाईसरायाची परवानगी घेऊन त्याने हे सगळे ग्रंथ भांडार पळवून गोव्याच्या कॉलेजात आणले. ब्राह्मणांशी वादविवाद करून हिंदुधर्माचे खंडन करण्यास या ग्रंथांचा मोठा उपयोग व्हावयाचा होता. यापैकी महत्त्वाच्या ग्रंथाची भाषांतरे सेंट फ्रांसिस झेवियरनंतर इतर पाद्रीनी सिलोन वगैरे भागांतील ब्राह्मणांशी वादविवाद करण्यास आपल्याबरोबर नेली.’^१ ‘Documentassao para a Historia das missoes do padroado portuguez do oriente-A da Silva Rego, vol. VII, Lisboa 1952, pp.344-5.’ या ग्रंथाचा प्रियोळकरांनी येथे संदर्भ दिला आहे. या पत्रातून पुढील गोष्टी स्पष्ट होतात.

१. गोमंतकीय जनतेवर हिंदूंच्या पुराण ग्रंथांचा प्रभाव होता.
२. ख्रिस्ती धर्मप्रचारकांना तो प्रभाव नाहीसा करण्यासाठी, ते ग्रंथ वाचून त्यांचे खंडण करायचे होते.
३. त्यासाठी ख्रिस्ती प्रचारकांनी शेजारच्या राज्यातील ग्रंथ पळवून आणले.
४. हिंदूंचे हे ग्रंथ स्टीफन्स, क्रुवा सारख्या ख्रिस्ती ग्रंथकारांना उपयुक्त ठरले.
५. त्या ग्रंथात जे आहे, ते इतर मिशनऱ्यांना समजण्यासाठी ग्रंथांची भाषांतरे केली गेली.
६. झेवियरनेही हे ग्रंथ अभ्यासले होते.
७. त्या काळात मिशनऱ्यांचे आणि स्थानिकांचे वाद-विवाद होत होते.
८. प्रस्तुत पत्राच्या शेवटी सिलोन म्हणजे ‘श्रीलंका’ या देशाचा उल्लेख आहे. त्यानुसार हेही स्पष्ट होते की या जेजुइतांनी श्रीलंकेतही ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार केला होता. तेथील लोकांशी वाद घातले होते. त्यासाठी गोव्यातून भाषांतरित झालेले ग्रंथ नेले होते.
९. बुद्धिमान विद्वानांच्या विद्वत्तेचा वापर ख्रिस्ती धर्मप्रसारासाठी व्हावा म्हणून मिशनरी अशा युवकांना हेरून त्यांना धर्मातरास प्रवृत्त करत होते.
१०. अनेक विद्वान स्वतः ख्रिस्ती झालेत.

स्टीफन्सला 'क्रिस्तपुराण' रचताना आणि क्रुवाला 'पीटर पुराण' रचताना अशा धर्मांतरित झालेल्या विद्वानांनी सहकार्य केले, म्हणून या ग्रंथकारांच्या समजण्यापलीकडचे 'पुरुष आणि प्रकृती' अशा सारख्या विविध आध्यात्मिक विषयांवर ते सहजतेने प्रतिपादन करू शकले. या संदर्भात प्रस्तुत प्रकरणात सप्रमाण विवेचन केले आहे.

क्रुवाच्या पीटर पुराणाची एक प्रत गोव्यातील कृष्णदास शामा ग्रंथालयात आहे. तशी एक प्रत लिस्बनच्या शासकीय ग्रंथालयात उपलब्ध आहे. ही प्रत पांडूरंग पिसुर्लेकर यांनी अभ्यासली असून त्या प्रतीत एका बाजूला हिंदूंच्या काही पुराणांचा उल्लेख केलेला आहे. क्रुवाने पीटर पुराण रचताना हिंदूंच्या काही धार्मिक ग्रंथांचा उपयोग केला होता, हे अ. का. प्रियोळकर यांनी सप्रमाण दाखवून दिले आहे. ते पुराणग्रंथ असे आहेत.

'१.आदिपुराण, २.अहिल्यापुराण किंवा अहिल्या सुधि, ३.अनुभ-पुराण, ४.अस्वमेध पुराण, ५.भागवत पुराण, ६.कलि पुराण, ७.कल्प पुराण, ८.कृष्ण पुराण, ९. द्रोण पुराण, १०.गीता, ११.हरिश्चंद्र पुराण, १२.प्रल्हाद पुराण, १३. रामपुराण, १४.सीतासुधि, १५.वासिष्ठ योग आणि १६.जिवाचा मोख.'^{१०} हिंदू धर्मातील मतांचे खंडण करण्यासाठी क्रुवाने मराठी ग्रंथांचे अध्ययन केले होते.

गोवामुक्ती लढ्यात सक्रिय असलेले संशोधक वृत्तीचे सेनानी लक्ष्मीकांत प्रभु भेंब्रे काही काळ पोर्तुगालमध्ये बंदीवासात होते. 'लिस्बनच्या 'बब्लियॉतॅंक नासिसॉनाल' या ग्रंथालयात पोर्तुगीजांनी गोव्यातून आणून ठेवलेल्या ग्रंथांचा शोध घेतला. तेथे त्यांना क्रुवाने रचलेल्या पीटर पुराणाची प्रत मिळाली.'^{११} त्यात ग्रंथकाराने त्याकाळात गोव्यात लोकप्रिय झालेल्या पुराणग्रंथाची नावे आणि त्यातल्या काही ओव्या त्यांना सापडल्या. अशा २६ मराठी पुराण ग्रंथांचा निर्देश भेंब्रेनी केला आहे.

पीटर पुराणात पीटरच्या माध्यमाने जॅटार्डल तथा कोकणे लोकांशी वादविवाद मांडून आपलाच ख्रिस्तीधर्म उत्तम असल्याचे प्रतिपादन केले आहे. क्रुवाने याच ग्रंथाच्या मदतीने हिंदूंच्या देवांविषयी अवमानकारक आणि

आपत्तिजनक विधाने केली आहेत. क्रुवाने हिंदूंच्या ग्रंथांचा अभ्यास करून तत्कालीन विद्वानांशी ग्रंथाद्वारे वादविवाद घातला होता.

क्रुवाने अभ्यासलेले ग्रंथ 'मराठी' होते. या संदर्भात अ. का. प्रियोळकर लिहितात, "पाद्री क्रुवा यांने आपल्या ग्रंथात हिंदू धर्माचे खंडन करण्याकरिता ज्या ग्रंथाचा उपयोग केला, ते पोर्तुगीज भाषांतरें नव्हते. त्याने मूळ मराठी ग्रंथच वाचले होते. कारण तो ठिकठिकाणी पुराव्यादाखल त्या मराठी ग्रंथातील ओव्याच उद्धृत करतो."^{१२} आपण अभ्यासलेले पुराण ग्रंथ 'मराठी' भाषेत आहे, असे स्वतः क्रुवाने पीटर पुराण ग्रंथाच्या दुसऱ्या पुराणातील पाचवे कांड यामधील बत्तिसाव्या अवस्वरूत नमूद केले आहे.

‘अैसी वेदा, शस्त्रांची स्तिति । जी मागा होती संसक्रुती ।।

मग ती कवी केली मराठी । पुराणां रचोनि ।।३४ ।।’^{१३}

हिंदूंच्या श्राद्धास्थानांवर आघात करण्यासाठी क्रुवाने ज्या पुराण ग्रंथामध्ये मांडलेली मतं खोडून काढली, ते ग्रंथ 'मराठी' होते, हे प्रमाणित होते. पीटर पुराणात त्याने या ग्रंथांचे उल्लेख केले आहेत. येशूचा शिष्य 'पीटर' हा या पीटर पुराणाचा चरित्रनायक आहे. त्याने धर्मप्रसार करताना अभाविक लोकांशी साधलेला संवाद आणि केलेला तत्त्ववाद या ग्रंथात आहे.

३.८ ख्रिस्ती धर्मप्रचारक - पीटर

‘बायबल’ ग्रंथाच्या नव्या करारात असा उल्लेख आहे की, येशूने आपल्या अनुयायांना अखिल विश्वात ईश्वरी राज्याविषयीचा संदेश प्रसारित करण्याचा आदेश दिला. त्या आदेशाचे पालन करत ख्रिस्ताच्या अनुयायांनी जगभर ख्रिस्ती तत्त्वज्ञानाचा प्रसार केला. बायबलच्या नव्या करारातील मत्तय १०:२ नुसार ज्या शिष्यांनी जगभरात धर्मप्रसाराचे कार्य केले, त्यात पीटर तथा पेत्र याचे नांव सर्वात आधी आले होते.’^{१४} जनतेचा उद्धार करण्याच्या उद्देशाने तो ज्या ठिकाणी गेला तेथे त्याने स्थानिक लोकांच्या भाषेत धर्मप्रसार केला. पीटरच्या या जीवनकार्याचा आलेख क्रुवाने 'पीटर पुराण' या ग्रंथात मांडला आहे.

क्रुवाच्या 'पीटर पुराण' ग्रंथात पीटरची जीवनकथा आहे. या ग्रंथाच्या रचनेआधी पीटरची प्रार्थना गोव्यात प्रचलित होती. सुरेश आमोणकर यांच्या मतानुसार 'गोव्यात राहणाऱ्या पोर्तुगीज सैनिकांना, त्यांच्या मूळच्या मुसलमान किंवा हिंदू असलेल्या बायका आणि देशी चाकरांना 'PETER NOSTER' आणि 'AAVE MARIA' या धार्मिक प्रार्थना शिकवल्याच पहिजेत अशी सक्ती होती.'^{१५} आल्बुकेर्कची सही असलेल्या पत्रावरून पुढील गोष्टी स्पष्ट होतात.

१. गोव्यातील पोर्तुगीज सैनिकांचे विवाह येथील मुसलमान किंवा हिंदू महिलांशी झाले होते.
२. 'PETER NOSTER' आणि 'AAVE MARIA' ही प्रार्थना पोर्तुगीज सैनिक, त्यांच्या मूळच्या मुसलमान किंवा हिंदू असलेल्या बायका आणि देशी चाकर यांना सक्तीची होती.
३. हा नियम मोडणाऱ्याला दंड व कडक शिक्षा मिळे.
४. आल्बुकेर्कच्या आदेशामुळे 'पीटर' या ख्रिस्ती संताचा परिचय गोव्यातील काहीजणांना झाला होता.

३.९ पीटर पुराण

अखिल विश्वातील मानवजात ही परमेश्वराची संतती आहे. त्यामुळे प्रत्येक मानवाने परमेश्वरावर जसे निष्काम निष्कपट प्रेम करायला हवे, तसेच आपल्या बांधवांवर व शेजाऱ्यांवरही प्रेम करायला हवे, अशी जीवनमुल्ये ख्रिस्ती धर्मांमध्ये जपली जातात. इतकेच नव्हे, तर आपल्या शत्रूंवरसुद्धा प्रेम करण्याचा उपदेश येशूने दिला आहे. येशूचा प्रमुख शिष्य पीटर हा गुरू आज्ञेचे पालन करत, हेच तत्त्वज्ञान लोकांसमोर मांडत होता. अनेकांना ते पटले म्हणून ते ख्रिस्ती झाले.

'पीटर पुराण' या ग्रंथाचा चरित्रनायक 'पीटर' हा येशूचा प्रमुख शिष्य त्याचबरोबर तो धर्मप्रचारकही होता. अशा पीटरचे चरित्र वर्णन करतांना ग्रंथकाराने या ग्रंथात हिंदूच्या देवतांची अवहेलना करण्याची संधी सोडली नाही. हिंदूंचे देव खोटे असून येशू व सत्यवंत परमेश्वर हेच खरे देव असल्याचे विवरण करताना

क्रुवाने हिंदूंच्या पुराणातील दाखले दिले आहे. या विषयांची मांडणी करण्यासाठी त्याने या ग्रंथाची अंतर्गत विभागणी केली आहे.

क्रुवाच्या सेंट पीटरवरील पुराणाचे तीन भाग आहेत. प्रत्येक भागाला पुराण असे नाव दिलेले आहे. ग्रंथकाराने प्रत्येक पुराणाचे कांडात आणि प्रत्येक कांडाचे पुन्हा अवस्वरूत भाग पाडले आहेत. या तीन पुराणांचे विषय क्रुवाच्याच शब्दात पुढे दिले आहेत.

पहिले पुराण - “ज्यात सेंट पीटर त्याची चरित्रकथा वर्णन केली आहे.”

दुसरे पुराण - “ज्यांत कुड्यां कोंकण्यांच्या देवांचे भजनाचे छेदन विविध परि लिहून दाखविले आहे.”

तिसरे पुराण : “ज्यांत परमेश्वर कवण म्हणवून ऐसें लिहून दाविले आहे.” या पुराणात हिंदूंच्या देवतांची विटंबना केलेली आहे.”^{१६}

या ग्रंथात ‘अवस्वरू’ म्हणजे अध्याय आहेत. विषयानुरूप विविध अवस्वरूंचा अनुक्रमे संग्रह करून त्यांचे एक ‘कांड’ केले, अशा कांडांचा समूह करून त्याचे ‘पुराण’ आणि तीन पुराणांचा मिळून एक ‘पीटर पुराण’ हा प्रदीर्घ ग्रंथ निर्माण केला गेला.

ग्रंथकार क्रुवा वयाच्या तेविसाव्या वर्षी गोव्यात आला. जेजुइत पंथाच्या नियमानुसार स्थानिकांच्या भाषा शिकला. येथील लोकांचे आचार, विचार, प्रथा, परंपरा यांचे बारकाईने निरीक्षण केले. या सर्व गोष्टी जाणून घेण्यासाठी त्याने धर्मांतरित लोकांबरोबर चर्चा केली. गोव्यात उपलब्ध असलेले ग्रंथ अभ्यासले. त्या ग्रंथातील विचारांचे खंडण करण्यासाठी ‘पीटर पुराण’ रचले. या ग्रंथाची प्रत पणजी गोवा येथील कृष्णदास शामा ग्रंथालयात आहे. या प्रतीच्या मुखपृष्ठावरील उल्लेखानुसार हा ग्रंथ इ. स. १६२९ मध्ये प्रसिद्ध केला गेला.^{१७} ‘पीटर पुराण’ ग्रंथाच्या मुखपृष्ठाचे छायाचित्र परिशिष्ट क्रमांक ५. वर दिले आहे.

गोमंतकात पोर्तुगीजपूर्व काळात भजन कीर्तन तसेच धार्मिक ग्रंथ श्रवण पठणाची परंपरा होती. या परंपरेमुळे मराठी संतसाहित्य सर्व सामान्यांपर्यंत पोहोचले होते. अशा हिंदूंचे धर्मपरिवर्तन करून त्यांना ख्रिस्तीधर्मात ठेवणे, हे

मोटे आव्हान ख्रिस्ती मिशनर्यांसमोर होते. पारतंत्र्याच्या काळात हेच हिंदूंचे धर्मग्रंथ समाजाला आधार वाटले. परकीय तसेच परधर्मीय राजकर्त्यांशी झालेल्या संघर्षाच्या काळात, गोवा-महाराष्ट्रातील जनतेला संतांनी निर्माण केलेले साहित्य उर्जा प्रदान करणारे ठरले. या संदर्भात लोकमान्य टिळकांचे मत लक्षवेधी आहे.

“जितका जितका छळ अधिक, तितकी तितकी प्रतिकार करण्याची इच्छाही अधिक. किंबहुना गतिशास्त्रात ज्याप्रमाणे क्रियेने प्रतिक्रिया उत्पन्न होते, असा सिद्धांत आहे, तसाच धार्मिक बाबतीतही सिद्धांत बनविता येईल. भक्तिमार्ग किंवा भागवत धर्म याच्या प्रवर्तकांनी देशावरील संकट टाळले, हे आम्ही नेहमी लक्षात ठेवले पाहिजे”^{१८} अशा संतांनी, धर्म प्रवर्तकांनी निर्माण केलेल्या धर्मग्रंथातील विचारांवर आघात करण्यासाठीच क्रुवाने ‘पीटर पुराण’ रचले होते. या ग्रंथाच्या नावातच त्याचा हा उद्देश त्याने उघडपणे जाहीर केला आहे.

क्रुवाने दिलेले या ग्रंथाचे नाव पोर्तुगीज भाषेत आहे, ‘DISCURSO SOBRE A VIDA DO APOSTOLO SAM PEDRO EM QUE SE REFUTA OS PRINCIPAES ERROS DO GENTILISMO’, याचा अर्थ ‘ज्यात जेंटाइल म्हणजे कोंकणे तथा हिंदू धर्मातील चुकांचे खंडन केले आहे, असे सेंट पीटरचे चरित्र’ असा आहे.’^{१९} ‘पीटर पुराण’ हे त्याचे संक्षिप्त नाव संशोधकांनी वापरले आहे. हिंदूधर्माची नालस्ती करणे व ख्रिस्ती धर्माविषयी श्रोत्यांना किंवा वाचकांना जवळीक वाटायला प्रवृत्त करणे. हे क्रुवाचे उद्दिष्ट होते.

वि. बा. प्रभुदेसाई, गंगाधर मोरजे, या संशोधकांनी ‘पीटर पुराण’ या ग्रंथाच्या ग्रंथकाराचे नांव एतियन-द-ला क्रुवा असे नमूद केले आहे. अ. का. प्रियोळकरांनी ‘FRENCH AUTHOR OF A MARATHI PURANA – FR. ETIENNE DE LA CROIX (Journal of the University of Bombay Vol. 29 1960-1961)’ या जर्नलमध्ये ग्रंथकाराचे नाम रोमन लिपीत ‘ETIENNE DE LA CROIX’ असे दिले आहे.’^{२०} लक्ष्मीकांत प्रभू भेंब्रेनी यांनी क्रुवास गोव्यात ‘पाद्री इशतेव्हांव द क्रुज’ या पोर्तुगीज अभिधानाने संबोधले जात होते, असे नमूद केले आहे.’^{२१} संशोधकांना ‘पीटर पुराण’चा ग्रंथकार एतियन-द-ला क्रुवा, ‘ETIENNE DE LA CROIX’ आणि ‘पाद्री इशतेव्हांव द क्रुज’ अशां नावांनी परिचित होता.

क्रुवा १६०२ मध्ये गोव्यात आला. प्रियोळकर म्हणतात त्याप्रमाणे मराठी शिकला. मोठ्या प्रयत्नाने त्याने हिंदूंचे ग्रंथ मिळवले. देवनागरी लिपीतील ग्रंथांचा त्याने अभ्यास केला. अशा २६ मराठी काव्यांचा निर्देश लक्ष्मीकांत भेंब्रेनी केला आहे. तीन पुराणांतर्गत कांडामध्ये विभागलेले प्रचंड 'पीटर पुराण' ग्रंथ रचून इ. स. १६२९ मध्ये त्याने प्रसिद्ध केला. हे सर्व २७ वर्षांच्या कालावधीत क्रुवाने केले. एक परदेशी, परभाषक, परधर्मीय व्यक्ती, हिंदू धर्मातील 'पुरुष आणि प्रकृति, अगोचर, निर्गुणी,' अशां अनेक आध्यात्मिक संकल्पनांवर आणि विचारांवर भाष्य करतो. वानगी दाखल एक विषय पुढे देत आहे.

श्रीमद्भगवद्गीतेत पुरुष आणि प्रकृति संदर्भात विवरण आले आहे.

‘प्रकृततिं पुरुषं चैव विद्ध्यनात्रिदी उभवपि ।

विकारांक्ष गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसम्भवान ॥१३.१९ ॥’^{२२}

पुरुष आणि प्रकृति अनादी आहेत. राग द्वेषादी विकार प्रकृतीपासूनच उत्पन्न झाले आहेत. पीटर पुराणात असेच 'पुरुष आणि प्रकृति' संदर्भात विवेचन आले आहे.

‘प्रकृती पुरुसी लख्यणा । देवक्रुपेची दिप्तीदाना ।

जी आधी दिधली संपर्ना । परमेस्वरे ॥१३.१३.३१ ॥’^{२३}

सर्व संशोधकांनी पीटर पुराणच्या ग्रंथकर्तृत्वाचे श्रेय क्रुवाला दिले आहे. ग्रंथ अभ्यासल्यावर एक मत ठाम होते, की ही ग्रंथनिर्मिती एकट्या क्रुवाची नाही. स्वतःहून ख्रिस्ती होणाऱ्या पंडितांचे उल्लेख प्रस्तुत प्रकरणात मागे आले आहेत. क्रुवाने पीटर पुराण रचनेसाठी निश्चितपणे अशा विद्वान नवख्रिस्तींची मदत घेतली होती. त्यामुळेच त्याने हिंदू धर्मातील 'पुरुष आणि प्रकृती' अशा आध्यात्मिक संकल्पनांवर भाष्य केले आहे. स्टीफन्सच्या क्रिस्तपुराण ग्रंथाच्या रचने संदर्भात असाच तर्क वि. बा. प्रभुदेसाई, लक्ष्मीकांत भेंब्रे, वि. ल. भावे यांनी मांडला होता. प्रस्तुत प्रबंधाच्या द्वितीय प्रकरणात या संदर्भात विवेचन करण्यात आले आहे.

३.१० पीटर पुराण ग्रंथ : भाषा आणि छंद

‘पीटर पुराण’ या ग्रंथाच्या भाषेविषयी ग्रंथकाराने प्रस्तावनेत स्पष्ट केले आहे. “मुग्धितवंता आपोस्तोला सां पेद्रचे जिणी आणि अभिनव खेळांचे दिस्कुर्स, विविख केले हाती. भास मराठी घडित वोवियांचें.” असे म्हटले आहे. या ग्रंथातील ओव्यातही ग्रंथभाषा मराठी असल्याचे त्यांने ग्रंथाचे दुसरे पुराण, पाचवे कांड, बत्तिसाव्या अवस्वरांत नमूद केले आहे.

‘येतुक्याचे वोविया घडित । मारास्ट शेब्दे लिहित ।।

तेही उपार्जिले नवनित । पुराणे वर्तीतु ।। ३१ ।।

येतुके न बोलतो येथीं । लिहिले आहे वचिष्ट ग्रंथी ।।

ते पाहपां कवणे रिती । दत्तचित्त देउनि ।। ३२ ।।

म्हणे येतुकी वचिष्ट रुषी बोली । मियां संउसुकृताची मराठी केली ।।

अचारावेया केवळी । बहूता लोकार्थें ।। ३३ ।।’^{२४}

क्रुवाने या ग्रंथाच्या भाषेच्या संदर्भात ‘मारास्ट शेब्दे लिहित’, ‘मियां संउसुकृताची मराठी केली’, म्हणजे ग्रंथकार क्रुवाने या ग्रंथाच्या भाषेचा ‘मराठी’ असा निर्देश केला आहे. ‘पीटर पुराण’ ग्रंथाची भाषा मराठी आणि लिपी रोमन आहे.

पीटर पुराणाच्या छंदाविषयी ग्रंथकाराने ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत ‘घडित वोवियांचें’ आणि ग्रंथातही ‘येतुक्याचे वोविया घडित ।’ असे नमूद केले आहे. येथे ग्रंथकार आपणच स्पष्ट करतो की ‘पीटर पुराण’ हा ओवीबद्ध मराठी भाषेत रचलेला ग्रंथ आहे. ‘क्रुवाच्या लेखनशैली संदर्भात तत्कालीन पुर्तुगाली-इस्पानी लेखनशैलीचा बराच प्रभाव त्याच्या लेखनशैलीवर असल्याचे लक्ष्मीकांत भेंब्रे यांनी म्हटले आहे.’^{२५} क्रुवाने अभ्यासलेल्या ‘मराठी’ ग्रंथांपैकी गोमंतकीय कवी कृष्णदास शामा विरचित ‘श्रीकृष्णचरित्रकथा’ हा ओवीबद्ध ग्रंथ उपलब्ध आहे.

३.११ श्रीकृष्णचरित्रकथा आणि पीटर पुराण

‘श्रीमद्भागवत’ या संस्कृत ग्रंथाच्या दशम स्कंदावर आधारित ‘श्रीकृष्णचरित्रकथा’ या ग्रंथाची निर्मिती मराठीत केली असल्याचे ग्रंथकाराने ग्रंथाच्या सातव्या अवस्वरूत नमूद केले आहे.

‘म्हणोनि सुत झाला सांगत । तो कृष्णदास शामा सुत ।

दशम स्कंदीचा सांगेन वृत्तांत । मराठीया ।।१६२।।’^{२६}

येथे स्पष्ट होते, की ऋवाने अभ्यासलेल्या ‘श्रीकृष्णचरित्रकथा’ या कृष्णदास शामाने रचलेल्या ग्रंथाची भाषा मराठी होती. ग्रंथात तसाच उल्लेख आहे. ‘या ग्रंथातील ओव्यांचा उपयोग ऋवाने आपल्या ‘पीटर पुराण’ या ग्रंथात केला असल्याचे वि. बा. प्रभुदेसाई यांनी सिद्ध केले आहे.’^{२७} पीटर पुराणात ‘श्रीकृष्णचरित्रकथा’ या ग्रंथातील ओव्या प्रक्षिप्त स्वरूपात आलेल्या आहेत. असे दोन्ही ग्रंथांच्या तुलनात्मक अध्ययनाने दिसून येते. ऋवाने रचलेल्या ‘पीटर पुराण’ या ग्रंथाविषयी वि. बा. प्रभुदेसाई म्हणतात, “पाद्री ऋवाने पीटर पुराण हे प्रामुख्याने हिंदू धर्मीयांच्या देवदेवतांची निंदानालस्ती करून ख्रिस्ती धर्माचे महत्त्व पटवून देण्याच्या उद्देशाने लिहिलेले काव्य आहे. या खंडनात्मक पुराणात कृष्णचरित्राचा उपयोग करून घेतला आहे. याचे उदाहरण पुढे देत आहे. ब्रह्मदेवाने गोकुळातील गोपबालक व वत्स यांचे हरण केले त्या प्रसंगाचे वर्णन करताना पीटर पुराणातील दुसरे पुराण, पाचवें कांड, अवस्वरू पांचवा यात पुढील प्रक्षिप्त ओवी आली आहे.

आरुता परुता हिंडे । पावे तेयां चोऊ कडे ।

तंव ते नेदखे सवंगडे । वत्खासहित ।।१२।।

ही मूळ ओवी ‘श्रीकृष्णचरित्रातील ब्रह्मदेवकृत वत्सहरण प्रसंगाच्या भागात आढळते.

आरुता परत हिंडे । पाहे तया चौकडे ।

तंव ते न देखे सौगडे । वत्खांसहित ।।५१।।’^{२८}

‘श्रीकृष्णचरित्रकथा’ या ग्रंथातील ब्रह्मदेवकृत वत्सहरण प्रसंगातील ओवी आणि पीटर पुराणातील ओवी यात साम्य आढळते, याकडे प्रभुदेसाईंनी अभ्यासकांचे लक्ष वेधले आहे.

३.१२ 'पीटर पुराण' ग्रंथरचनेचा उद्देश

गोव्यातील नवखिस्ती कळत नकळतपणे पूर्वीच्या हिंदू संस्कृतीचे आचरण करत होते. त्यामुळे त्यांना हिंदू संस्कृतीपासून तोडण्याच्या उद्देशाने त्यांच्या मनावर हिंदूधर्मासंदर्भात त्याज्य भावना निर्माण करणे क्रुवाला अपरिहार्य वाटले. त्यामुळे त्याने तसा प्रयत्न आपल्या ग्रंथात केला. त्याने रचलेल्या पीटर पुराणातील तिसरे पुराण, पैले कांड, अवस्वरु चौदावा, यातील या पुढे दिलेल्या ओव्या अभ्यासल्यास हे अधिक स्पष्ट होते.

‘पण तुमंची नाडिपण । लोका ठाई होंवावेंया घाडण ॥
पुणती दावितों अंतरण । क्रिस्तांवत्वा आणि कोंकणेयाचे ॥ १३ ॥
तें तुमीं स्त्रुतीं आइकिजे । भटभाव परिसीजे ॥
क्रिस्तांवत्व निर्विसे उदरिजे । कोंकणेत्वाचे हळाळ ॥१४ ॥
पण क्रिस्तांवपण सुफळ । नाचरी ऐसे अविट खेळ ॥
चरणातळी तितके टवाळ । घालोनि चाले ॥१९ ॥
तेतीस कोटी देवा करिती । भुमि जळ ग्राहा गभस्ती ।
मात्र कांही नदेती । क्रिस्तांव येतुकें ॥२०’^{२९}

धर्मपरिवर्तन झालेल्यांचे मनपरिवर्तन करण्यासाठी क्रुवाने ‘पीटर पुराण’ या ग्रंथाच्या माध्यमाने नवखिस्तींना जुन्या धर्माच्या चुका दाखवून तो धर्म त्याज्य आहे, हे दाखवण्याचा प्रयत्न केला.

‘कुढे शास्त्रे कुसुमुर्ति । सैतानाची आधरिती ॥
देवशास्त्र पाळुनि चालती । देवलोकु क्रिस्तांव ॥ २५ ॥
दोसी उतरावेया गती । कि गाईपुस होडे करिती ॥
प्राण उळकावणी यातोयाति । झांकतसे कोकणेत ॥२६ ॥
पण येतुकेआचें सेंसभरि । क्रिस्तांवपण कधी नाचरी ॥
निखडि सिख उपद्री अघोरी । मानी आपघातकियांसि ॥२७ ॥’^{३०}

गोव्यातील नवखिस्ती हे पूर्वाश्रमीचे हिंदू असल्याने त्यांच्यावर परंपरेने झालेले हिंदूधर्मातील आचार-विचारांचे संस्कार धर्मांतरित होऊनही बदलले नाहीत. म्हणून त्याने ग्रंथांवर आणि हिंदू देवतांवर प्रहार केले, देवांना सैतान

म्हणून त्यांची अवहेलना केली. गोपूजन, दैव, उपवास, संध्या, जप या विषयी ऋुवा लिहितो,

‘देव अदैव जिणि मृत्यु। चांगु खोटा वृतांवंतु।।
प्राणिकपाळी झांकती लिहितु। अविचारू ऐसा।। २८।।
पण इग्रज क्रिस्तांवपण। येतुली झांकि करी घडण।
म्हणे आचरी नाचरी येथामान। आपअदिनपणे मनुशु।।२९।।
करिती उपवास येकादसि। संध्याजप जपति गाइसि।।
इग्रज चाले येतुकंआसि। रगडोनि चरणी।। ३०।।
तरि बोले निर्धारण। इग्रजे आणि कोकणेपण।।
कवणा ठाई मात्र सम। होए तेआसी।। ३१।।’^{३१}

पीटर पुराणात जॅटाइल मानलेले हिंदू कोंकणे आणि क्रिश्चन यांची तुलना करून आपला धर्म चांगला असल्याचे दर्शवले आहे. ‘आपला ख्रिस्ती धर्मच सर्वोत्तम आहे,’ असा अभिनिवेश ऋुवाच्या अंगी होता. तो त्याच्या काव्यातूनही दिसून येतो. प्रस्तुत प्रकरणात हे सप्रमाण सिद्ध होत आहे.

३.१३ येशूचा शिष्य पीटर

पीटर हा ‘पीटर पुराण’ या ग्रंथाच्या केंद्रस्थानी असलेली व्यक्तीरेखा असली, तरी ती मूळ बायबलच्या नव्या करारातून ग्रंथकाराने स्वीकारली आहे. बायबलमध्ये येशूच्या पाठोपाठ त्याचा शिष्य ‘पीटर’ याचे वर्णन सहनायकासारखे आले आहे. प्रस्तुत प्रकरणात Theological Publication in India यांनी प्रकाशित केलेले ‘The Holy Bible’ तसेच बायबिल सोसाइटी ऑफ इंडियाने प्रकाशित केलेले ‘धर्मशास्त्र’ बायबल कारिदाद द्रागो संपादित ‘क्रिस्तपुराण’, अ. का. प्रियोळकर संपादित ‘फ्रेंच कवीने लिहिलेले मराठी पुराण’ आणि ‘सांतु आंतोनिची जिवित्वकथा, वि. बा. प्रभुदेसाई संपादित ‘सर्वेश्वराचा ज्ञानोपादेश’ या ग्रंथांचा आधार घेतला आहे.

बायबलच्या नव्या करारानुसार सेंट पीटर हा येशू ख्रिस्ताच्या बारा शिष्यांतल्या मुख्य शिष्य होय. योहान १:४४ मध्ये आलेल्या उल्लेखानुसार जॉन

तथा योहानचा मुलगा 'पीटर' हा बेथसैदा येथील मच्छीमार होता. मॅथ्यू ४:१८-१९ व मार्क १:१६-१७ नुसार येशूही त्याला मच्छीमार म्हणूनच ओळखतो. ॲन्ड्र्यू हा पीटरचा भाऊ आहे. मेथ्यू ८:१४-१७ नुसार पीटर विवाहीत असल्याचे दर्शविले गेले आहे. येशूने त्याच्या सासूला बरे केले होते. सिमोन, सायमन, पीटर आणि केफा या नावांनी ओळखला जाणारा पीटर 'शंका निर्माण करणारा होता'.^{३२}

'मॅथ्यू १६-२६ नुसार, येशू आपल्या शिष्यांबरोबर झालेल्या संभाषणात पीटरला विचारतो, "मी कोण आहे असे आपणस वाटते?" तेव्हा शिमोन पीटर उत्तर देतो, "आपण ख्रिस्त आहात, देवपुत्र आहात." शेवटी येशूला पकडण्यासाठी आलेल्या यहूदी सैनिकांबरोबर पीटर हातात तलवार घेऊन लढला. एका सैनिकाचा त्याने कान कापला. येशूने आधीच कथन केले होते, की पीटर आपल्याला तीन वेळा नाकारेल आणि येशूला पकडल्यावर तसेच झाले. यहूदी सैनिकांनी पकडलेल्या येशूला पीटरने तीन वेळा नाकारले. या गोष्टीचा त्याला पश्चाताप होतो. म्हणून तो येशूची क्षमा मागतो. येशूच्या शुलारोहणावेळी तो तेथे होता.'^{३३} 'कॅथोलिक चर्चने पीटरला पृथ्वीवरील त्याच्या चर्चचे प्रमुख म्हणून मान्यता दिली. ख्रिस्त हा त्यांचा स्वर्गीय प्रमुख होता. ख्रिस्ती मान्यतेनुसार पीटरला रोम राज्यात निरो राजाच्या काळात सुळावर चढवले होते.'^{३४} पीटरने नवक्रिश्चनांना पाठवलेल्या दोन पत्रांचा समावेश बायबलमध्ये करण्यात आला आहे. 'पीटर पुराणात' ख्रिस्ती तत्त्वज्ञानाच्या वर्णनासाठी क्रुवाने बायबलचा आधार घेतला होता. बायबलमध्ये पीटरचे कथन जसे आहे, तसेच 'क्रिस्तपुराण' या ग्रंथातही स्टीफन्सने पीटर कथेचे निवेदन केले आहे.

३.१४ 'क्रिस्तपुराण' या ग्रंथातील पीटरचे शब्दचित्र

फादर स्टीफन्सने क्रिस्तपुराणातील दुसऱ्या पुराणाच्या पहिल्या अवस्वरूमध्ये आरंभीच येशूचा शिष्य म्हणून पीटरला नमन केले आहे. तर

अष्टावीसाव्या अवस्वरूमध्ये येशूच्या बारा शिष्यांपैकी पीटरचा पहिला शिष्य म्हणून उल्लेख केला आहे.

‘नमो क्रिस्ताचेआं आपोस्तोलां समस्तां । अणी सावों पेद्र उतमा भक्ता ॥

आपोस्तोलांमाजी समरथा । नमस्कारू माजा ॥२.१.२७ ॥

पैला पेद्रु आंद्रे बंधुसहित । दिओगो योआवों जेंबेदेयाचे सुत ॥

फिलिपु बार्थोलाम्यु भक्तिवंत । माथ्युस आणी थोमे ॥२.२८.२२ ॥’^{३५}

पीटरची सासू तापाने त्रासलेली होती. येशूने तिचा ताप उतरवून तिला जीवनदान दिले. या कथेचे विवेचन स्टीफन्सने केले आहे.

‘तेथें पेद्रुची सासुरीं । ज्वरू संचरला तिथे शेरिरीं ।

तातली अग्निचिये परी । सर्वांगरथें ॥२.२५.५४ ॥

तंव घरींचीं मनुष्यें सकळां । जेसु आला देखोनि जवळां ।

प्रार्थना करिती तेयां वेळां । तिये नारीकारणें ॥२.२५.५५ ॥

स्वामी गुरु हिये नारी । द्रुस्ती पाहुनि काकुळति करीं ।

प्राणु वेचुं पाहे शेरिरीं । राखें राखें दातारा ॥२.२५.५६ ॥

मग ती जेसून करीं धरिली । मग ज्वरू पिडा हरिली ।

येरि उठोन वाडूं लागली । पंथिकरांथें ॥२.२५.५७ ॥’^{३६}

पीटरने येशूला “आपण देवपूत्र मसिहा खिस्त आहात,” असे सांगितले. या प्रसंगाचे वर्णन क्रिस्तपुराणातील दुसऱ्या पुराणाच्या तेहेतीसाव्या अवस्वरूमध्ये असे आहे.

‘तंव पेद्रुं म्हणे प्रतिजाप देउनु । तूं क्रिस्तु जिवंता देवाचा नंदनु ।

या उरता स्वामी जगजिवनु । काय बोले ॥२.३३.७६ ॥’^{३७}

येशूच्या आयुष्याच्या शेवटच्या भोजनावेळी सर्व शिष्यांसह तेथे पीटरही होता. येशूला यहुदी सैनिकांनी पकडले. हातात तलवार घेऊन पीटर त्यांच्याशी लढला. एका सैनिकाचा त्याने कानही कापला. स्टीफन्सने या प्रसंगाचे क्रिस्तपुराणातील दुसऱ्या पुराणाच्या शेहेचाळीसाव्या अवस्वरूमध्ये वर्णन केले आहे.

‘मग दूत जंवळां जाउनु । परवडी वेढा करुन ॥

अमंगळ कर घालुनु । घरिला जेसुथे ॥२.४६.३१ ॥

तंव खर्ग होतें पेद्रुचेआ करा। तेणे चोळिलेआ दोनि धारा।।

मग धविनला एकसरा। वैरियांवरी।।२.४६.३३।।

तेयांमाजि माल्खु म्हणिपे एकु। श्रेष्ठ सासेदोतिचा सेवकु।।

तेयासि मारोनि खर्ग तंवकु। तोडिला कर्णू।।२.४६.३४।।'

ज्यू सैनिकांनी येशूला पकडल्यावर पीटरने येशूला आपला गुरू म्हणून नाकारले, याचा त्याला पश्चाताप होतो. क्रिस्तपुराणातील याच अवस्वरूमध्ये याचे विवरण आले आहे.

‘तेयेन निहाळुनि पेद्रुसि। म्हणे तूं तरि याचा शिष्यु होंसी।।

येरु सकळां देखणें तियेसि। मीं न्हवे गे शिष्यु।।२.४६.११९।।’^{३८}

‘क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण-प्रसंगीचे विळाप’ या विलापिकेतही ‘सांव पेद्रु नोळके म्हणउनिं पाटि परतुनि गेला’^{३९} असे पीटर येशूला ओळखत नसल्याचे वर्णन आले आहे. येशूच्या शुलारोहणप्रसंगी पेद्रूने केलेल्या आक्रोशाचे वर्णन स्टीफन्सने क्रिस्तपुराणातील दुसऱ्या पुरणाच्या चौपन्नाव्या अवस्वरूमध्ये केले आहे.

‘पेद्रुन देखिला देवनंदनु। गौलां शब्दीं निवविला मनु।।

मग मुखीं हांसुनु। डोळा सांडी अश्रुपात।। २.५४.१५।।

जैसी एखदे समई क्षिती। सूर्य किरणे झळकती।।

आणी सवें कुपांतुनु गळती। मेघधारा।। २.५४.१६।।

तैसा पेद्रु हांसुनु गहिंवरत। आणी गहिंवरुनु हांसत।।

तेआचे प्रेमा अपरिमित। सांगतां नये।। २.५४.१७।।’^{४०}

फादर स्टीफन्स विरचित क्रिस्तपुराण या ग्रंथामध्ये येशूचा शिष्य पीटर याचा आरंभी गौरव केला आहे. त्याचबरोबर पीटरच्या विविध कथा कथन केल्या आहेत. येशूला पकडण्यासाठी आलेल्या सैनिकाबरोबर झूज देणारा पीटरच्या वीरवृत्तीचे दर्शन स्टीफन्सने आपल्या ग्रंथात केले आहे. शेवटी येशूच्या शुलारोहण प्रसंगी आक्रंदन करणाऱ्या पीटरचे वर्णन क्रिस्तपुराणात आले आहे. या तुलनेत ‘सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश’ या ग्रंथात पीटर विषयी फार कमी प्रमाणात लिहिले आहे.

३.१५ 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश' या ग्रंथातील पीटरची व्यक्तीरेखा

नवख्रिस्तीकरता मिशनऱ्यांनी निर्माण केलेल्या ग्रंथांपैकी 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश' या ग्रंथात पीटरचा उल्लेख आलेला आहे. या संदर्भात अ. का. प्रियोळकर लिहितात, "पीटर याचा मूळ अर्थ धोंडा किंवा शिला. अलाहाबादच्या कॅथलिक मिशनऱ्यांनी अशा क्रिस्ती नावाच्या क्रिस्तीकरणाची एक यादी प्रसिद्ध केली आहे. तीत 'पीटर' याबद्दल 'पेत्रस, शिलाचंद्र, शिलानंद' अशी नावे दिली आहेत."^{४९} या ग्रंथात त्याला 'भक्त रायनाथ' किंवा 'रायाजी' असे नाव, 'प्रिन्स ऑफ आपोस्टल्स' या अर्थाने दिले असावे. येथे असे दिसून येते की सिमोन, सायमन, पीटर आणि केफा या नावांनी परिचित असलेला पीटर 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश' या ग्रंथात 'रायनाथ' किंवा 'रायाजी' या नावांनी ओळखला गेला.

३.१६ 'पीटर पुराण' ग्रंथाचा चरित्रनायक पीटर

बायबलमधील मॅथ्यू १६:१८-१९ नुसार येशूने पीटरला चर्चवे योग्य सन्मानित स्थान प्रदान करण्याचे वचन दिले होते. पीटरला आपला उत्तराधिकारी करून येशूने ते वचन पाळले. परंपरेनुसार ख्रिस्ती लोक पीटरला रोमचा प्रथम बिशप, पोप तथा चर्चचा संस्थापक मानतात. मॅथ्यू १६:१३-१९ मध्ये आलेल्या वर्णनाप्रमाणे ग्रंथकार पीटर पुराणाच्या आरंभी पीटरचा असाच परिचय करून देतात.

‘तरि सां पेद्रू अवधारी । ता इग्रेजशिरोमणी संसारी ॥

आणि बुन्यादि पायरी । होता इग्रजेचा ॥६२॥’

त्याला कोणत्याच गोष्टीचा गर्व अहंकार नाही, संसाराविषयी गोडी नाही. श्रीमंतीचा थाट त्याला आवडत नाही. तो विनंम्र आहे, असे पीटरच्या व्यक्तिमहत्वाविषयी कवी वर्णन करतात.

‘नाही गर्वहंकाराची वासना । नाही संसार गोडिवेची कल्पना ।

ग्रेस्तपण नावडे मना । सात्विकुचि होऊनि वर्ते ॥७४॥’

उदरनिर्वाहासाठी तो मासेमारी करतो, धिवरपणाचा व्यापार करतो आणि आपल्या कुटुंबाचे पोषण करतो. कवीने असेच वर्णन केले आहे.

‘करावेया कुटुंबाचे पोशेण । व्यापारू दिनला धिवरपण ।

मच्छेमाराचे अभ्यासण । निर्मिले तया ॥७२॥

धिवरपणाचा व्यापारू करी । मछकुळे गाळी साघरी ।

तेणे उध्यमे आपुलां घरी । करी पिंडपोसेण ॥ ७५ ॥’^{४२}

आपल्या जीवनकार्यात मग्न असलेल्या सिमोन तथा पीटरला येशू भेटतो. त्याला ख्रिस्त मानून पीटर त्याच्या पाठोपाठ जातो. येशू आणि पीटर यांचे विविध कथाप्रसंग बायबलमध्ये वर्णन केले आहेत. येशू आणि पीटर दोघेही पाण्यावरून चालत जातात, असा चमत्कार बायबलमधील कथेत आहे.

३.१७ पीटरच्या जीवनातील लक्षवेधी येशूची कथा

येशूच्या आदेशाने त्याचा शिष्य पीटर येशूच्या मागे पाण्यावरून चालत जातो. त्याचा विश्वास डळमळल्याने तो पाण्यात पडतो, तेव्हा येशू त्याचे रक्षण करतो. क्रिस्तपुराणात याचे वर्णन आहे.

‘म्हणे तूं जरि होंसी स्वमिया । तरि मज उदकावरि चालोनिया ॥

तुजेपासीं यावेया । आज्ञा दिजे ॥२.३२.७०॥

जैसा कृषिकु शेताभितरि । चाले कोरडिये भूमीवरि ।

तैसा पेद्र ते अवस्वरीं । उदकावरि चाले ॥२.३२.७२॥

चालतां दुर्घट वारा गर्झत । तेणें तो भ्याला अवचित ॥

अविश्वासु मनी उठित । भेणेंकरोनि ॥२.३२.७३॥

तैसाचि तो पडला जळीं । उदका घेंतसे बडकुळी ॥

वस्त्रे भिजलीं सकळें । सर्वांगिचीं ॥२.३२.७४॥

तैसें केलें देवसुते । आपुलेआ भक्ता पेद्रुथे ॥

सांवरुनि आपुले हातें । नावेवरि ठेविला ॥२.३२.७९॥’^{४३}

येशूच्या पारमार्थिक सामर्थ्याचा प्रत्यय आणून देणारा हा प्रसंग क्रिस्तपुराणातील दुसऱ्या पुराणाच्या बत्तीसाव्या अवस्वरूमध्ये स्टीफन्सने कथन केला आहे. बौद्ध धर्मीयांच्या जातक कथांमध्ये अशीच कथा आहे.

‘बायबल ग्रंथाच्या नव्या करारातील मत्तय १४: २५ नुसार येशू समुद्राच्या पाण्यावरून चालत आला. त्या पाठोपाठ खार्ईस्टचा शिष्य पीटर येशूवर श्रद्धा ठेवून पाण्यावरून चालतो (मॅथ्यू १४:२८-३२), हा प्रकार व जातकामध्ये (क्रमांक१९०) वर्णिलेला अशाच प्रकारचा चमत्कार, यांमध्ये इतकें विलक्षण साम्य आहे की, या दोन्ही कथा स्वतंत्रपणें उद्भवल्या असतील असें मानणें जड जाते.’^{४४} दोन्ही कथांमध्ये ईश्वरावर श्रद्धा असेपर्यंत पाण्यावरून सहज चालतां यावें व अंतःकरणांतील श्रद्धा डळमळली की, अश्रद्ध पाण्यांत बुडूं लागणे, यांचें एकाच पद्धतीचें वर्णन आहे. येथे स्पष्ट होते की भारतीय जातक कथा आणि परदेशातील येशू तथा जेजूकथा यात साम्य आहे.

‘बायबल’ आणि ‘क्रिस्तपुराण’ या दोन्ही ग्रंथांमध्ये येशू आणि पीटरची कथा आहे. त्यामध्ये पाण्यावरून चालताना येशूमागे येणाऱ्या पीटरला पाण्यात बुडताना येशू सावरतो असे निवेदन केले आहे. पीटर पुराण ग्रंथात क्रुवाने ही कथा कथन केली आहे.

‘म्हणे आरे पेद्रू अवधारी। येई रे माजे पाठी मागारी।

तेणे शब्दे पेद्रुचां जिव्हारीं आनंदु थोरु।।१०९।।

मग तारू जाळे सांडूनी। गेला स्वामिया मागे टांकुनु।

जेजूचा संवंगडा होऊनु। शिशु जाहला तेयाचा।।११०।।

जेजूचा सांगात जोडला। देखोनि पेद्रु आनंदला।

अत्यंत सुख पातला। प्रेमभरी।।१११।।’

‘बायबल’ आणि ‘क्रिस्तपुराण’ या ग्रंथांमध्ये येशू पाठोपाठ पाण्यावर चालणारा पीटरला पाण्यात पडतो असे वर्णन आहे. मूळ कथेत येशून पीटरला वाचवले असे कथन आहे. पीटर पुराणात ग्रंथकार क्रुवा या कथेचा पुढील भाग कथन करायचा टाळतो.

‘प्राणी पडे पाणिया भितुरी। बुडकळून पावावेया वरि।

म्रधा थोरि जिव्हारी। वाह तेयासी।।१११।।

देखोनिया जेजूचे मुखकमळ। आइकावेया शब्द रसाळ।

तैसे पेद्रूच्या च्हुदयस्तळा। आरत थोर।।११२।।’^{४५}

पाण्यावरून चालतांना पीटरची येशूवरील श्रद्धा डळमळली, म्हणून तो पाण्यात पाण्यात पडला. त्याला बुडतांना येशूने वाचवले, हे क्रुवा सांगत नाही. या ऐवजी कवी सर्वांना उद्देशून ‘पाण्यात बुडणाऱ्या प्राण्याला वर येण्यासाठी मनात श्रद्धा हवी,’ असे वर्णन करतो.

३.१८ पीटर पुराणातील ऐतिहासिक प्रसंग

युरोपातील ‘जेंटायल’ लोकांना प्रथम ख्रिस्ती धर्मात आणण्याचे श्रेय प्राधान्याने सेंट पीटर यांना दिले जाते. New World Encyclopedia नुसार गैरख्रिस्ती ‘ज्यू नसलेल्या ग्रीक रोमन लोकांना Gentiles असे म्हणत. अशा जेंटायल माणसाला ख्रिस्ती धर्मात घेण्याआधी त्यांना यहूदी तथा ज्यू धर्माचा स्वीकार करावा लागत असे. रोम राज्याच्या सैन्यातील पायदळाचा दळपती कोर्नेलिव ज्यू झाला होता. त्याला पीटरने बाप्तिस्मा देऊन ख्रिस्ती धर्मात आणले होते.’^{४६} या ऐतिहासिक प्रसंगाचा उल्लेख क्रुवाने पीटर पुराणातही केला आहे.

‘तव कोर्नेलिउ दळधरू। मानोनी भग्ताचा उपकारू।।

म्हणे देई नाभिकारू। येकु बापा।।३.१.१४.२३०।।’^{४७}

‘कालांतराने जेंटायल लोकांनी ख्रिस्ती होण्यासाठी ज्यू होण्याची ही पद्धत अनावश्यक ठरली. त्यामुळे सर्व जेंटायल लोकांना ख्रिश्चन धर्मात प्रवेश मिळवणे सुलभ झाले.’^{४८} ख्रिस्ती धर्मप्रसाराच्या आरंभाच्या काळात ‘जेंटायल’ लोकांना ख्रिस्ती धर्मात आणणाऱ्या पीटरचे चरित्र इतर धर्मप्रसारकांनाही प्रेरक ठरणारे होते. गोमंतकातील हिंदूंना पोर्तुगीज लोक तसेच युरोपियन ग्रंथकार ‘Gentios’ जेंटिवोस म्हणत होते. पीटर पुराण या ग्रंथात याचे प्रमाण प्राप्त होते.

३.१९ पीटर पुराणातील जेंटाइल

क्रुवाने रचलेल्या पीटर पुराणात पीटरच्या काळात युरोपात जसे जेंटाइल लोक होते, तेच कोंकण-गोव्यातील हिंदू, अशी कल्पना केली आहे. म्हणून पोर्तुगीज भाषेतील या ग्रंथाच्या नावात 'GENTILISMO' असा शब्द प्रयोग क्रुवाने गोव्यातील हिंदूकरता केला आहे. सेंट पीटरने या जेंटाइल लोकांच्या जुन्या हिंदू धर्माचे खंडन करून त्यांना ख्रिस्ती धर्मात आणले, असे दर्शविले आहे.

'Gentios' याचे मराठी भाषांतर क्रुवाने 'कोंकणे' असे पीटर पुराणात केलेले आहे. ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत हे स्पष्ट केले आहे. "अभाविक कोंकणे जेंतिय लोकु सां पेद्रु प्रति प्रस्टनु करितां, आणी भग्तु तेयांसि प्रतिउत्तर देतां." ^{४९} हिंदू कोकणे कसे तुच्छ आहेत व क्रिस्तांवपण कसे उत्तम आहेत, हे पीटर पुराणात क्रुवा वारंवार सांगतो. या ग्रंथात कोंकणे आणि क्रिस्तांव यांची तुलना करून त्याने हे दोन्ही समान नसल्याचे निवेदन केले आहे.

कोंकणेत्वाचे हळाळ । जेंतिवी नुदरावेया सकळ ॥

न घ्यविया निर्विस पियाला । क्रिस्तांवपण म्हणिपे ॥३.१४.४९ ॥

कोकणेआंचे अनाचर । कीं क्रिस्तावांचे पवित्र उपचार ॥

अती आड येत समकर । बोलेल कवणु ॥७६ ॥

इग्रजे आणि जेंतिवपणा । केती वर्तती अंतरण ॥

ऐसें सिरीं परिपुर्ण । प्रघटविले तुवा ॥९५ ॥

क्रिस्तांवत्व भग्तमेळु । माणिक जैसे अमोल ॥

कोंकणेतव हरळ । निर्फळ जैसे ॥ १७० ॥ ^{५०}

आजही गोमंतकात ख्रिस्ती बांधव हिंदूंचा 'कोकणे' असाच उल्लेख करतात. पूर्वी पीटर पुराणात फादर क्रुवाने गोव्यातील हिंदू कोकण्यांचा उल्लेख 'अभाविक कोंकणे जेंतिय लोकु' असा केला होता. कोंकणे आणि क्रिस्तांव यांतील भेद दर्शवण्याचा प्रयत्न ग्रंथकाराने वारंवार केला आहे. 'क्रिस्तांवत्व भग्तमेळु म्हणजे अमोल माणिक आणि कोंकणेतव म्हणजे निर्फळ हरळ' असल्याचे क्रुवाने निवेदन केले आहे. स्टीफन्सच्या क्रिस्तपुराण या ग्रंथातही असेच विवरण आले आहे.

३.२० क्रिस्तपुराणातील जेंटाइल

स्टीफन्सने क्रिस्तपुराणाच्या पैल्या पुराणातील एकोणीसाव्या आणि पस्तीसाव्या अवस्वरूमध्ये इस्राएली क्रिस्तेतर 'जेंटाइल' लोकांचे वर्णन केले आहे.

‘ते खानां देशांसि जांति । तेथे जेंतिस आचार चालती ॥
तेआंची नलगावेया संगति । आचार दिधले हेब्रेवांसि ॥ १९.२४ ॥
परम शास्त्र आाधरिलेआ उपरि । पुणती जेंतियांचेआ रितु घरी ।
करिताति निरंतरी । गुप्तपणे ॥१९.५३ ॥
एकचि इस्राएली लोकांसि । देवें प्रोफेत दिधले तेयांसि ।
तरि एकही प्रोफेतु जेंतियांसि । दिधला नाही कैसा ॥३५.८४ ॥’^{५१}

फादर क्रुवाप्रमाणे स्टीफन्सने दुसऱ्या पुराणातसुद्धा गोव्यातील क्रिस्तेतर हिंदू कोकण्यांना 'जेंटाइल' म्हटले होते.

‘जेंतियांचे कवि जैसे । आपुले ग्रंथ करिती भलतैसे ॥

आमंचेनि न करावें तेयांसरिसें । सत्यशास्त्र मिथ्य होइल ॥२.२.८६ ॥’^{५२}
यावरून स्पष्ट होते की फादर स्टीफन्स आणि फादर क्रुवा यां दोन्ही जेजुइत मिशनऱ्यांचा गोव्यातील हिंदू कोकण्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन सारखाच होता. दोघांच्या मते गोव्यातील हिंदू कोकणे हे जेंटाइल आहेत. मिशनऱ्यांनी अशा जेंटाइल गोमंतकीयांच्या धर्मपरिवर्तनासाठी बुद्धीचा आणि बळाचा प्रसंगोचित उपयोग केला होता. बहुसंख्य लोकांचे धर्मांतर बळजबरीने केले तर विद्वानांना बुद्धीभेदाने आपल्या धर्मात आणले.

३.२१ 'पीटर पुराण' ग्रंथात श्रद्धेय देवतांचे उल्लेख

मंगलमूर्ती श्रीगणेश हे गोमंतकातील हिंदूंचे श्रद्धेय दैवत. पीटर पुराणातील दुसरे पुराण, पहिलं कांड, अवस्वरू सातवा यात श्रीगणेशाचा अवमान करणारे वर्णन क्रुवाने केले आहे. श्रीहरी विष्णू, श्रीराम, श्रीकृष्ण, महादेव या देवांवर, श्रद्धास्थानांवर क्रुवाने अपमानास्पद लेखन केले आहे. त्याने या देवतांच्या चरित्रांचे विपर्यस्त चित्रण पीटर पुराणात केलेले आहे, याचा पीटर पुराण अभ्यासताना वारंवार प्रत्यय येतो. क्रुवा हिंदूंच्या देवता पूजनीय नाहीत, हे श्रोत्यांच्या मनावर बिंबवण्याचा प्रयत्न करतो. या देवांना पर्यायी देव येशू कसा श्रेष्ठ आहे, हे तो सांगतो.

३.२२ क्रुवाच्या 'पीटर पुराण' ग्रंथासंदर्भात संशोधकांची मते

पीटर पुराण या ग्रंथाच्या मुखपृष्ठावर पोर्तुगीज भाषेत 'DISCURSO SOBRE A VIDA DO APOSTOLO SAM PEDRO EM QUE SE REFUTA OS PRINCIPAES ERROS DO GENTILISMO', असे नाव आहे. याचा अर्थ 'ज्यात जॅटाइल म्हणजे कोंकणे तथा हिंदू धर्मातील चुकांचे खंडन केले आहे, असे सेंट पीटरचे चरीत्र' असा आहे. ग्रंथाच्या नावाला साजेसे लेखन क्रुवाने केले आहे. जॅटाइल कोकणे हिंदूच्या धर्मातील चूका दाखवताना हिंदूच्या देवांची उपरोधक टीका त्याने केली आहे. या विषयी वि. बा. प्रभुदेसाई, ह. श्री. शेणोलीकर, लक्ष्मीकांत प्रभु भेंब्रे, गंगाधर मोरजे या अभ्यासकांनी मांडलेली मते देत आहे.

वि. बा. प्रभुदेसाई : क्रुवा विषयी वि. बा. प्रभुदेसाई लिहितात, "फ्रेंच पाद्री इतिएन-द-ला क्रुवा याने सेंट पीटरचे श्रेष्ठत्व वर्णन करण्याच्या अतिउत्साहाच्या भरात हिंदू धर्मीयांच्या देवदेवतांची निरर्गल निंदानालस्ती करण्याची हौस मनमुराद भागवून घेतली."^{५३} प्रभुदेसाईना हिंदू धर्मीयांच्या देवदेवतांची निंदा करणे क्रुवा हौस वाटते. वास्तविक क्रुवाने हे जाणीवपूर्वक केले होते, ग्रंथाच्या अभ्यासाने याची प्रचिती येते.

ह. श्री. शेणोलीकर : प्राचीन मराठी वाङ्मयाचे स्वरूप या ग्रंथात ह. श्री. शेणोलीकर लिहितात, "मराठीतील पुराणग्रंथांची साक्ष काढूनच हिंदू देवतांचा अधिक्षेप फादर क्रुवाने केला आहे. त्यावरून त्याच्या व्यासंगाची खात्री पटते."^{५४} शेणोलीकर म्हणतात त्याप्रमाणे ग्रंथकाराचा व्यासंग येथे दिसतोच, त्याचबरोबर पोर्तुगीजपूर्व मराठी ग्रंथाचे अध्ययन, आकलन आणि तत्त्वचिंतन करून त्यावर प्रतिवाद करणे हे प्रचंड कार्य त्याचे एकट्यानेच केले वाटत नाही.

लक्ष्मीकांत प्रभु भेंब्रे : लक्ष्मीकांत भेंब्रे यांच्या मतानुसार "थेरवी त्या पंथात पशुपक्ष्यांची प्रतिकात्मक पुजा नाही अशातला विषय नाही. येशूच्या किंवा भक्ताच्या स्थानी कोकरुं, परात्म्याच्या ठायी पारवा, इत्यादी प्रतिकपुजा काथोलिकांमध्ये आहे. परंतु हिंदूमधील पौरणिक ग्रंथात गाय, नाग, गरूड, वैगरे प्राण्यांना लाभलेल्या स्थानाचा समतोल बुद्धिने सद्सद्विवेक त्यांच्यापाशी नव्हता."^{५५} लक्ष्मीकांत भेंब्रे यांच्या मतानुसार 'भक्ताच्या स्थानी कोकरुं मानणे ही ख्रिस्ती

लोकांची श्रद्धा होती, परंतु हिंदूंनी गाईला पूजनीय मानणे म्हणजे ख्रिस्ती लोकांच्या दृष्टीने ती हिंदूंचे अंधश्रद्धा होती. अशी ती स्थिती होती.

गंगाधर मोरजे : गंगाधर मोरजे यांच्या मतानुसार हिंदू धर्माची अवहेलना करणारा पहिला ख्रिस्ती मराठी ग्रंथकार क्रुवा होता. ते लिहितात “गोव्यातील बहुतेकांनी ख्रिस्तीधर्म स्वीकारला तो राजकीय व धार्मिक सक्तीचे असे चित्र दिसते. पण पुढे येणाऱ्या महाराष्ट्रातील प्रॉटेस्टंट पंथीय ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी अशाच प्रकारची हिंदू देवतांची चेष्टा, हिंदू सणांचे दोष दाखवण्याची पराकाष्ठा केलेली दिसते. या दृष्टीने अशा प्रकारच्या ख्रिस्ती मिशनऱ्यांतील पहिला ख्रिस्ती लेखक फादर क्रुवा ठरतो.”^{५६}

‘मिशनऱ्यांनी हिंदू देवतांची चेष्टा, हिंदू सणांचे दोष दाखवण्याची पराकाष्ठा केलेली दिसते.’ या मोरजे यांच्या विधानाचा प्रत्यय पीटर पुराण वाचताना वारंवार येतो. ‘अशी पराकाष्ठा करणाऱ्या ख्रिस्ती मिशनऱ्यांतील पहिला ख्रिस्ती लेखक फादर क्रुवा ठरतो,’ असे गंगाधर मोरजे म्हणतात. वास्तविक क्रिस्तपुराणात ग्रंथातील पैल्या पुराणामधील आठवा आणि एकोणिसावा अवस्वरू अभ्यासल्यास या बाबतीत स्टीफन्सचाच अग्रक्रम लागतो, असे दिसून येते.

फादर क्रुवाआधी फादर स्टीफन्स गोव्यात आला. क्रुवाच्या पीटरपुराणाआधी स्टीफन्सने रचलेल्या क्रिस्तपुराणात अनेक ठिकाणी हिंदूंना जेंटाइल ठरवून, त्यांच्या देवदेवतांवर टीका केलेली आहे. या ग्रंथाच्या पहिल्या पुराणामधील आठव्या अवस्वरूतील स्टीफन्सने रचलेल्या ओव्यांमधून हे जाणवत आहे.

‘नाडिव आणि मावेची करणी । घातक सिंतरणी ॥

केती लंपटत्व तेआंचेआं पुराणी । लिहिले असे ॥१९.८.१०४ ॥

तुमीं हिंदुवांथे पुसावें । जें तुमचें पुरणिंचे आघवें ।

तें सत्य कि असत्य सांगावें । आमांप्रती ॥१९.८.१०५ ॥

जरि ते सत्य म्हणती आतां । तरि ते देव न्हवती सर्वथा ॥

आणी देवाचे मैत्र भक्त । न्हवती जाण ॥१९.८.१०६ ॥

आणी जरि ते असत्य सकळ । तरि तेयांचे शस्त्रपुराण निर्फळ ।

जैसे कां दिसे मृगजळ । लेखी न दिसे काहीं ॥१९.८.१०७॥
 म्हणउनि क्रिस्ताव अवघरिजे । एका सत्यवंता देवासि मानु दिजे ॥
 तेयाची प्रीती-सेवा किजे । न किजे कुडां देवांची ॥१९.८.१०८॥
 जरि हिंदु तुमां उपदेसिती । भुतार्थें भजा रे म्हणती ।
 तरी सर्वथा तेयांची संगती । टांकिजे दुरी ॥१९.८.१०९॥^{५७}

स्टीफन्स लिहितो की हिंदूंनी रचलेल्या पुराणांमध्ये असत्य देवांचे वर्णन आले आहे. त्यामुळे त्यांची कथा वर्णन करणारे शास्त्रही मृगजळासमान निर्फळ आहे. हिंदूंचे देव हे देव नव्हेत, तर ते भूतांना भजतात. याच पुराणातील एकोणीसाव्या अवस्वरूत स्टीफन्स हिंदू लोकांना इस्त्रायली लोकांची उपमा देतो. इस्त्रायली लोकांप्रमाणे हिंदू लोक खोट्या देवांचे भजन सांडत नाहीत, असे तो वर्णन करतो.

‘आणि ते लोकू आले एजिप्ताहाउनु । एजिप्तियांसि होंती कुडी भजना ।
 ति देखिली इस्त्रायली जनां । लागली असे ॥ १.१९.५१ ॥
 तेचि परी आमांमाजि एखादे हाति । हिंदुवांचा देशी जे राटती ।
 ते वेगां नसंडती । कुडी भजना ॥ १.१९.५२ ॥’^{५८}

या वरून स्पष्ट होते की हिंदू देवतांची चेष्टा करणाऱ्या आणि हिंदू सणांचे दोष दाखवणाऱ्या ख्रिस्ती मिशनऱ्यांतील पहिला ख्रिस्ती लेखक फादर क्रुवा नव्हे, तर फादर स्टीफन्स ठरतो.

३.२३ ‘पीटर पुराण’ या ग्रंथातील ‘उफार’ शब्द

फादर स्टीफन्स, व्हिल्यम जोन्स यांनी भारतीय भाषा आणि पाश्चात्य भाषांमध्ये असलेले साम्य शोधले. या विषयावर भाषाविज्ञानाच्या दृष्टीने आणखी अभ्यास केल्यावर ‘स्रोत-Source’ ‘अष्ट-Eight’, ‘नाम-Name’, ‘प्रतीशत-Percent’ असे अनेक शब्द असल्याचे प्रतित होते. उच्चार आणि अर्थ यात असे साम्य दर्शवणारा ‘उफार’ या शब्दाचा संबंध पाश्चात्य भाषा, ख्रिस्ती मराठी साहित्य, गोव्यातील सोकारत काव्य आणि गोव्यात प्रतिवर्षी अखंडित असलेल्या परंपरेशी आहे. परमेश्वराला जे आपण अर्पण करतो, त्याला इंग्रजीत ‘Offerings’ असा

शब्द आहे. संस्कृत आणि मराठी भाषेत 'उपहार' असा शब्द आहे. 'उपहार' या शब्दावरून गोव्यात प्रचलित असलेला 'उफार' या शब्दाची निर्मिती झाली, असा तर्क मांडता येतो. या अर्थी 'उफार' हा तत्भव शब्द ठरतो.

क्रुवाने रचलेल्या 'पीटर पुराण' या ग्रंथाच्या तिसऱ्या पुराणाचे पैले कांड, चौदावा अवस्वरू यात 'पुजा उफार' असे शब्द आहेत.

तुमी अभाविक कोंकणे । माररुवां वंदिती भजने ।

पित्रां वेताळा पुर्साचे नामे । दोसियां अपघातकीयांसि ॥१७॥

तेतुकेआंसि पुजा उफार । तुमीं भरितां निरंतर ।

देउळे बांधोनि अफरा । देव करिती तेआंसि ॥१८॥

क्रुवाने 'पीटर पुराण' या ग्रंथात 'उफार' या शब्दाचे उपयोजन देवतेला 'अर्पण' करण्याच्या प्रक्रिये संदर्भात केला आहे. इंग्रजीतील 'Offerings', संस्कृत आणि मराठीतील 'उपहार' हे शब्द, ख्रिस्ती मराठी 'पीटर पुराण' या ग्रंथातील 'पुजा उफार' शब्द आपल्या देवतेला संतुष्ट करण्यासाठी उपहार अर्पण करण्याच्या परंपरेशी संबंधित आहे.

३.२४ 'पीटर पुराण' ग्रंथातील 'फिरंगी' शब्दाचे विश्लेषण

गोव्यात पोर्तुगीजांनी सत्ता प्राप्त केली. धर्मप्रसारासाठी त्यांच्याबरोबर आलेल्या मिशनऱ्यांनी केलेल्या कार्याचा आलेख प्रथम प्रकरणात दिलेला आहे. द. के. केळकर यांनी ख्रिस्ती धर्मप्रसारकांच्या कार्यप्रणालीवर मार्मिक भाष्य केले आहे. ते म्हणतात, "पाद्री लोक परदेशातील लोकांना प्रथम बुद्धीभ्रंशाने गलीतगात्र करतात. व्यापारी बस्तान बसवतात आणि हे सर्व सत्तासंपादन करण्यासाठीच असते."^{५९} पीटर पुराणाची रचना करणारा फादर क्रुवा हा मुळात फ्रेंच होता. 'पीटर पुराण' या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत तो स्वतःच्या संदर्भात "मज परदेसिया 'फ्रिंगियासि' तुमि खेमा करावा लागे."^{६०} असा उल्लेख करतो. एक फ्रेंच माणूस स्वतःला पोर्तुगीज 'फिरंगी' का म्हणवून घेतो, याचा शोध घ्यायचा प्रयत्न केल्यावर खालील विषय समोर आले.

इंग्रजीतील Gentleman तर पोर्तुगीज भाषेत 'फिडलगी' Fidalgo (Portuguese: fi'ðalɣu) या शब्दाचा अर्थ आहे 'सभ्य गृहस्थ'.^{६१} फिडलगी शब्दाचा अपभ्रंश 'फिरंगी' असा झाला. त्यामुळे भारतीय लोक पोर्तुगीजांना 'फिरंगी' म्हणत होते. याच कारणासाठी क्रुवाही स्वतःला फिरंगी म्हणतो.

मध्ययुगीन मराठी साहित्यामध्ये फिरंगी या शब्दाचा उल्लेख पोर्तुगीजांकरता ग्रंथकाराने केल्याचे दिसून येते. मुक्तेश्वर विरचित महाभारत आदिपर्व, महिकावतीची बखर, समर्थ रामदासांचा दासबोध, आणि क्रिस्तपुराण या ग्रंथात 'फिरंगी' शब्द आलेला आहे.

मुक्तेश्वराने महाभारताच्या कथेत दुश्यंताच्या राज्याचे वर्णन करतांना पोर्तुगीजांचा 'जंगी फिरंगी क्रुर' असा उल्लेख केला आहे.

जावी जंगी फिरंगी क्रूर। इंग्रेज बहुदा रक्तरंगी ॥

मल्लाबार नौकामार्गी। विघ्नकर्ते दंडिले ॥ (आदिपर्व, अ.८.१२७)^{६२}
मुक्तेश्वराने फिरंग्यांचा आणि इंग्रजांचा वेगळा उल्लेख केला. इंग्रज म्हणजे फिरंगी नव्हे, हे येथे स्पष्ट होते.

महिकावतीच्या बखरीतील पुढील वर्णन त्या दृष्टीने बरेच उद्बोधक ठरते. 'शलिवाहन शक १४३४ तथा फिरंगी शक १५१२ मध्ये दवण प्रांतासि आले ॥ तेथोन आमदरत्कि करो लागले ॥ यैसैं चालविले वर्षे पंचवीस वर्षे २५ ॥ वरुषा पंचविशी भय निर्माण केले की ॥ की जो धर्म आपुला करील त्यास राज आज्ञा कीं गोमांताचळी बंध पाठउं ॥ त्या भयासह कितेक दूर वोसरले, कितेक धरोन गोमांतकि पाठविले ॥ व आपला स्वधर्म स्थापिला ॥ चालविला ते समई अवघ्यास अर्थ कळला की, हे फिरंगी. ॥'^{६३} महिकावतीच्या बखरीत गोव्याचा उल्लेख 'गोमांताचळ' असला आला आहे, तर पोर्तुगीजांकरता वारंवर 'फिरंगी' हा शब्द आलेला आहे.

देशाच्या इतर राज्यात मुसलमान राजकर्त्यांनी तर गोव्यात पोर्तुगीजांनी येथील लोकांचे केलेल्या धर्मांतराची माहिती समर्थ रामदासांना होती. याचा उल्लेख समर्थांच्या दासबोध ग्रंथात आला आहे.

‘कित्येक म्लेंच्छ होऊनी गेले। कित्येक फिरंगणात आटले।

देशभाषाने रुधिले। कित्ती एक।। १५.२.३।।’^{६४}

सार्थ दासबोध या ग्रंथाचे संपादक लक्ष्मण पांगरकर यांनी या ओवीचा अर्थ दिला आहे. ‘कित्येक मुसलमानी धर्म स्वीकारून समाजाच्या बाहेर गेले. कित्येक बाटुन पोर्तुगीज मुलखात ख्रिस्ती होऊन गेले.’ “कित्येक फिरंगणात आटले” असा उल्लेख येथे आहे. शंकर देव यांच्या मतानुसार ‘फिरंगी म्हणजे पोर्तुगीज. तेलंगण म्हणजे जसा तेलगु लोकांचा प्रांत, तद्वत फिरंगण म्हणजे पोर्तुगीज लोकांच्या ताब्यातील गोव्याकडील मुलुख.’^{६५} या वरून स्पष्ट होते की ‘फिरंगी’ हा शब्द समर्थांनी पोर्तुगीजांच्या आधीन असलेल्या प्रांताला गोव्यासंदर्भात वापरला आहे.

क्रिस्तपुराणात स्टीफन्सने फिरंगी या शब्दाचा उल्लेख केला आहे.

‘फ्रिंगेआंची द्विपें बहूती। द्राक्षफळें ओसंडिती।

आणियेकी वस्ती प्रसंवती। नानापरींचेआ।।२.२२.३५।।’^{६६}

स्टीफन्सने क्रिस्तपुराणात पोर्तुगीजांसहित सर्व युरोपियनांसाठी ‘फिरंगी’ शब्द वापरला आहे.

गोमंतकात ‘SYPHILIS’ हा रोग पूर्वी नव्हता. बाहेरून आलेल्या युरोपियन पोर्तुगीजांमुळे तो इथे परसला, म्हणून गोमंतकीयांनी याचे नांव फिरंगोप व भायली पीडा असे ठेवले होते. असे मत पांडूरंग नागवेकर यांनी मांडले आहे.^{६७} पोर्तुगीजांसाठी फिरंगी तर पोर्तुगीजांपासून पसरणाऱ्या रोगाला फिरंगोप म्हटले जात होते.

परदेशी ग्रंथकारांनी ख्रिस्तीधर्माच्या प्रसारासाठी ग्रंथनिर्मिती केली होती, हे ऐतिहासिक वास्तव आहे. हे सर्व सत्ता संपादनासाठी असते. त्याआधारे येथे नमूद करायचे आहे, की गोव्यातील पोर्तुगीजांना व मिशनऱ्यांना सत्ताप्राप्ती, धर्मप्रसार या गोष्टींबरोबर नवख्रिस्तींना पूर्णपणे ‘फिरंगी’ बनवायचे होते. हे संशोधकांच्या मतांच्या माध्यमाने पुढील संदर्भांच्या आधाराने अधिक स्पष्ट होणार आहे.

३.२५ संशोधकांची मते

भारतातील सिरियन ख्रिस्ती हे ख्रिस्तीच होते, परंतु पोर्तुगीजांनी त्यांना रोमन ख्रिस्ती बनवले. याचा उल्लेख प्रथम प्रकरणात आला आहे. अशा प्रसंगातून हे स्पष्ट होते, की पोर्तुगीजांना भारतातील तसेच गोव्यातील लोकांचे धर्मपरिवर्तन करून त्यांना केवळ ख्रिस्ती बनवायचे नव्हते, तर त्यांना 'फिरंगी' पोर्तुगीज बनवायचे होते. या संदर्भात सर्व संशोधकांचे एकमत येथे दिसून येते.

अ. का. प्रियोळकर : अ. का. प्रियोळकर यांच्या मतानुसार गोमंतकातील लोकांचे धर्मांतर म्हणजे 'फिरंगीकरण' होय. ते आपल्या 'हिंदूस्थानचे दोन दरवाजे' या ग्रंथात नमुद करतात की "गोमंतकातील लोकांचे क्रिस्तीकरण म्हणजे खरे पाहिले असतां ते 'फिरंगीकरण' होय. त्याला 'क्रिस्चीयानिटी' असे म्हणण्यापेक्षा 'आल्बुकेर्कियानिटी' असे नाव देणे जास्त संयुक्तिक होईल."^{६८} प्रियोळकरांच्या म्हणण्यानुसार ख्रिस्ती धर्म परिवर्तन हे गोमंतकीयांचे केवळ बाह्य अवगुंठण होते. आतला मसला किंवा गाभा पोर्तुगीजीकरणाचा होता.

शांताराम बंडेलू : शांताराम बंडेलू यांच्या मतानुसार "पोर्तुगीज सरकारने गोमंतकीय लोकजीवनात ख्रिस्तीधर्माबरोबर पोर्तुगीज संस्कृतीही रुजवण्याची भूमिका घेतली होती. परिणामी १६८४ मधील आज्ञापत्राद्वारे येथील देशी भाषेचा उपयोग करण्यावर बंदी घातली आणि व्यवहारात पोर्तुगीज भाषेचाच उपयोग करण्याची सक्ती करण्यात आली."^{६९} गोव्यातील देवनागरी लिपीतील ग्रंथ जाळून टाकणे, मंदिरं नष्ट करणे हे सर्व पोर्तुगीज संस्कृती रुजवण्याकरताच मिशनऱ्यांचे प्रयत्न होते, हे बंडेलूंच्या मतावरून स्पष्ट होते.

गंगाधर मोरजे : गंगाधर मोरजे या संदर्भात लिहितात, "पोर्तुगीज आणि मिशनरी ज्या युरोपातून आलेले होते, त्या स्वरूपाची धार्मिक व सामाजिक स्थिती त्यांना गोमंतकात आणायची होती, त्यासाठी त्यांच्यापाशी धर्मसत्ता आणि राजसत्ता होती."^{७०} गंगाधर मोरजे म्हणतात त्याप्रमाणे पोर्तुगीजांना गोव्यात युरोपियन स्वरूपाची धार्मिक व सामाजिक स्थिती आणायची होती, हे वास्तव

निर्विवाद होते. त्यासाठी धर्मसत्ता आणि राजसत्ता सक्रिय होती. या विषयी प्रथम प्रकरणात विवेचन झाले आहे.

वि. बा. प्रभुदेसाई : ‘फिरंगीकरण’ या विषयी वि. बा. प्रभुदेसाई यांचे मत चिंतनीय आहे. ते लिहितात, “पूर्वी मराठीचा चांगला अभ्यास असलेली नवखिस्त्यांची जुनी पिढी दिवंगत झाल्यावर त्यांच्या युवा पिढीची नाळ मूळ भारतीय प्रवाहापासून प्रयत्नपूर्वक तोडण्यात आल्यामुळे केवळ मराठीच नव्हे, तर अन्य देशी बोलभाषांविषयीही एक प्रकारची नफरत करण्याचे उत्तरदायीत्व या गोव्यातील नवखिस्ती पिढीच्या वाट्याला कसे आले, याची ऐतिहासिक मीमांसा करून साधार असा ‘फिरंगी मराठीचा इतिहास’ साकार करणारा संशोधन-प्रकल्प एखाद्या जाणकाराने अवश्य हाती घ्यायला हवा.”^{७९}

वि. बा. प्रभुदेसाई म्हणतात त्या प्रमाणे युवकांना भारतीय प्रवाहापासून प्रयत्नपूर्वक तोडण्याचा प्रयत्न पोर्तुगीजांनी जाणीवपूर्व केला होता. याचे प्रमाण प्रभुदेसाई यांनी आपल्या ‘सतराव्या शतकातील गोमंतकीय बोली’ या संशोधनात्मक ग्रंथात दिले आहेत. या विश्लेषणातून पुढील विषय स्पष्ट झालेत.

१. गोमंतकाचा इतिहास तत्कालीन साहित्यामधून प्रतिबिंबित झाला आहे.
२. मराठी साहित्यातून ग्रंथकारांनी वर्णन केलेले ‘फिरंगी’ आणि संशोधकांनी स्पष्ट केलेले नवखिस्तींचे ‘फिरंगीकरण’ हे ऐतिहासिक वास्तव आहे.
३. गोव्यात फादर क्रवाला असेच ‘फिरंगीकरण’ अपेक्षित होते.
४. ‘पीटर पुरण’ ग्रंथात क्रवाने स्वतःला ‘फिरंगी’ म्हणवणे अनुस्यूत आहे.

३.२६ पीटर पुराणाची मराठी भाषा आणि रोमन लिपी

क्रवाने पीटर पुराणासाठी मराठी भाषा आणि रोमन लिपी वापरली होती. या मागे मिशनऱ्यांचे दोन हेतू होते. पहिला, रोमन लिपीच्या वापराने खिस्ती धर्माच्या प्रसाराला मदत होईल असे त्यांना वाटत होते. दुसरा, हिंदूंचे जुने धार्मिक साहित्य कालांतराने नष्ट व्हावे आणि त्या ग्रंथांची जागा खिस्ती साहित्याने घ्यावी, अशी त्यांची इच्छा होती. वास्तविक मराठी ग्रंथासाठी

देवनागरीच्या तुलनेत रोमन लिपीला मर्यादा होत्या, हे पुढील विवेचनाने अधिक स्पष्ट होणार आहे.

रोमन लिपीत वर्णांची मर्यादा आहेच त्याच बरोबर या लिपीत काही दोषही दिसून येतात. त्यापैकी काहींचे विवरण पुढे केले आहे. रोमन लिपीत एका ध्वनीसाठी अनेक लिपीचिन्हे तथा वर्ण वापरले जातात. उदाहरणार्थ 'क' साठी रोमन लिपीतील K, Q, C, अशा रोमन अक्षरांचा उपयोग केला जातो. रोमन लिपीत लिहिलेली गोव्यातील काही ग्रामनामे अभ्यासल्याने हा विषय अधिक स्पष्ट होणार आहे. 'केरी' गावासाठी K- Keri, 'केपे'साठी Q - Quepem , तर 'काणकोण' करता C – Canacona अशी रोमन अक्षरे वापरली जात आहेत. येथे गोव्यातील ग्रामनामांच्या अभ्यासाने रोमन लिपी आणि देवनागरी लिपी यातील भेद दिसून येतो. आणखी काही उदाहरणे पुढे दिली आहेत. तसेच

'श' साठी 'Sharp', 'Sugar', 'Appreciation', 'Session', 'Issue'

'व' करता 'W'-Wonderful तसेच 'V' -Vision यांचा वापर केला जातो.

रोमन लिपी आणि शब्दांचे उच्चार यातील भेद पुढे दिले आहेत.

१. रोमन लिपीत 'Cat' 'कॅट', तर 'Cut' 'कट' होतो, पण 'Put' 'पट' होत नसून 'पुट' असा उच्चारध्वनी होतो.
२. 'Ch'चा उपयोग 'च' साठी होतो, तो 'Charm' करता 'चारम' असा होतो, तसा 'Character' साठी 'केरेक्टर' या शब्दातील 'क'साठी ही होतो.
३. 'Nature'या शब्दांचे उच्चार 'नतुरे' असा न होता, 'नेचर' असा होतो.
४. रोमन लिपीत काही शब्दातील आरंभीच्या वर्णांचा ध्वनी अनुच्चारित राहतात. आपण लिहितांना 'Dnyaneshwar' लिहितो. उच्चारतांना ज्ञानेश्वर असेच उच्चारतो. तसेच Psychology, Tsunami यां शब्दांसंदर्भात होते. या शब्दांचे उच्चार अनुक्रमे प्सायकॉलॉजी, त्सुनामी असा न होता, सायकॉलोजी, सुनामी असा होतो.

रोमन लिपीच्या या दोषांमुळे मराठी ग्रंथलेखनासाठी रोमन लिपीपेक्षा देवनागरी लिपी योग्य असल्याचे मत अभ्यासकांनी व्यक्त केले आहे. या दोन्ही लिपींविषयी विल्यम जोन्स यांनी मांडलेले मत चिंतनीय आहे.

व्हिल्यम जोन्स यांच्या मते देवनागरी ही “more naturally arranged than any other.” भारतीय, पर्शीयन, आणि अरबी शब्दांसाठी वापरण्यात येणाऱ्या रोमन लिपी विषयी ते म्हणतात, “Our English alphabet and orthography are disgracefully and almost ridiculously imperfect; and it would be impossible to express either Indian, Persian, or Arabian words in Roman characters, as we are absurdly taught to pronounce them.”⁹² रोमन लिपी भारतीय भाषा शब्दबद्ध करण्यास असमर्थ आहे. व्हिल्यम जोन्स यांचे हे मत भाषाविज्ञानाच्या संदर्भात पुढे केलेल्या विवरणाने अधिक स्पष्ट होणार आहे.

३.२७ ‘पीटर पुराण’ ग्रंथाची रोमन लिपी आणि भाषाविज्ञान

ऐतिहासिक भाषाविज्ञान अभ्यास पद्धतीमध्ये साहित्याच्या भाषेचा अभ्यास करताना, योग्य लिपीत लिहिलेल्या भाषेचा ग्रंथ, संशोधनासाठी उपयुक्त ठरत असतो. क्रुवाने ‘पीटर पुराण’ रचनेसाठी योग्य लिपी न स्वीकारल्यामुळे भाषाविज्ञानाच्या दृष्टीने तत्कालीन भाषेचे स्वरूप समजून घेताना या ग्रंथाच्या अभ्यासाला मर्यादा पडतात. याचे कारण व्हिल्यम जोन्स यांनी दिले आहे. त्यांच्या मतानुसार “Impossible to express Indian words in Roman characters.”⁹³ म्हणून येथे नमूद करणे आवश्यक आहे, की पीटर पुराणातील मराठी शब्दांना, भाषाध्वनींना चिन्हांकित करण्यासाठी क्रुवाने वापरलेल्या रोमन लिपीच्या तुलनेत देवनागरी लिपी योग्य होती. मुद्रणव्यवस्थेच्या मर्यादेमुळे तो ग्रंथ रोमन लिपीत प्रसिद्ध केला गेला.

ना. गो. कालेलकर यांच्या मतानुसार, “उच्चारलेले ध्वनी जसेच्या तसे लिहिणे हे आदर्श लेखनाचे आद्य तत्त्व आहे. तसेच शब्द जितका वर्णांचा बनला असेल तितके सर्व वर्ण ज्या लिपीत अनुक्रमाने वेगवेगळे व स्पष्ट लिहिले जातील ही आदर्श लिपी होय.”⁹⁴ अशी आदर्श लिपीच त्या भाषेतील ध्वनींना योग्यप्रकारे चिन्हांकित करू शकते. अ. का. प्रियोळकरांच्या मते “आदर्श लिपी किंवा लेखन पद्धती ती की जिच्यामध्ये प्रत्येक ध्वनी एक चिन्हाने दाखविला जावा आणि प्रत्येक चिन्हाला एकापेक्षा जास्त ध्वनी नसावेत.”⁹⁵ प्रियोळकरांच्या या निकषावर मराठी भाषेसाठी रोमन लिपीपेक्षा देवनागरी लिपी सरस ठरते.

आदर्श लिपीच्या या निकाषांवर क्रुवाने रचलेले पीटर पुराण अभ्यासल्यावर या ग्रंथाच्या लिपीविषयी एक गोष्ट जाणवते, की क्रुवाने मराठी भाषा अभ्यासली असली, तरी तिच्या व्याकरणाचा आणि लिपीचा फारसा विचार केला नव्हता.

गोव्यातील तत्कालीन सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक परिस्थिती यांचा अभ्यास करण्यासाठी 'पीटर पुराण' हा ग्रंथ अत्यंत मौल्यवान स्रोत आहे. रोमन लिपीत असल्याने त्याचे वाचन दुर्बोध होत आहे. देवनागरीत योग्यप्राकारे या ग्रंथाचे लिप्यंतर होणे गरजेचे आहे. अ. का. प्रियोळकर, लक्ष्मीकांत प्रभु भेंब्रे यांनी या ग्रंथाचे काही अंश लिप्यंतरित केले आहे.

लिप्यंतरासंदर्भात पुढील विषय लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

१. एक भाषा भिन्न भिन्न लिपीत लिहिली जाणे साहजिक आहे.
२. परिचित लिपीत भाषेचे अक्षरबद्ध केलेले लिखित रूप वाचून समजते. त्याच ज्ञात भाषेचे, अपरिचित लिपीतील लिखित रूप वाचता येत नाही.
३. ज्याला ती अपरिचित लिपी ज्ञात नसेल, त्याला तो मजकूर वाचता येणार नाही. अशा प्रसंगी 'लिप्यंतर' प्रक्रिया फार उपयुक्त ठरते.

संशोधन आणि सखोल अभ्यासासाठी 'पीटर पुराण' सारख्या ग्रंथाचे लिप्यंतर करणे आवश्यक आहे. हे वास्तव नाकारता येत नाही. परंतु रोमन लिपीतील 'पीटर पुराण' देवनागरीत लिप्यंतरित करणे आव्हानात्मक आहे.

मराठी भाषेतील 'क्रिस्तपुराण' देवनागरी लिपीत प्रसिद्ध व्हावे, अशी इच्छा स्टीफन्सने व्यक्त केली होती. येथे त्याची सजगता दिसून येते. क्रुवाच्या बाबतीत तिचा अभाव असल्यामुळे त्याने मराठी पीटर पुराणासाठी योग्य लिपीला प्राधान्य दिले नाही. क्रुवासारख्या मिशनऱ्यांनी मराठी ग्रंथासाठी वापरलेल्या रोमन लिपीविषयी लक्ष्मीकांत प्रभु भेंब्रे यांनी मांडलेले मत महत्त्वपूर्ण आहे. त्यांच्या मतानुसार 'नागरीच्या तुलनेत रोमी लिपी अत्यंत सदोष व मागास आहे. संगतिशून्य अक्षर मालिका, व्यंजन-स्वरांचा घोटाळा, एकाच चिन्हाला कित्येक उच्चार, एकच उच्चार दर्शविणारी कित्येक चिन्हे इत्यादी दोषांमुळे ती लिपी

कठीण व दोषास्पद बनते.^{१९६} त्यामुळे पीटर पुराणचे लिप्यंतर या संदर्भात पुढील काही विषयांकडे लक्ष वेधून घेणे आवश्यक आहे.

१. 'पीटर पुराण' रचणारा क्रुवा हा फ्रेंच होता.
२. फ्रेंच माणसाने उच्चारलेले 'मराठी भाषाध्वनी' तत्कालीन ग्रांथिक मराठीपेक्षा भिन्न असणे स्वाभाविक आहे.
३. अशा त्याच्या भाषाध्वनींना त्यांने रोमन लिपीचे दृष्यसाधन दिले आणि 'पीटर पुराण' अक्षरबद्ध केले.
४. रोमन लिपीतील सव्वीस अक्षरांना मराठी भाषांतील सगळे उच्चार व्यवस्थितपणे दर्शवणे शक्य नाही.
५. फ्रेंच, पोर्तुगीज आणि इंग्रजी या तिन्ही भाषांची लिपी रोमन पण अक्षरांच्या उच्चारात काही अंशी वेगळेपणा आहे. त्यामुळे भाषाध्वनीची भिन्नता लेखनप्रक्रियेत अडसर ठरते.
६. त्या काळात रोमन लिपीत मराठी लिहिण्याविषयी शास्त्रीय नियम नव्हते.
७. 'लिप्यंतर' प्रक्रियेत वाचकाला परिचित नसलेल्या लिपीमधील मजकूर, त्याला ज्ञात असलेल्या लिपीत दोषरहित पद्धतीनी आणला जातो.
८. पीटर पुराणाचे अशा शास्त्रीय पद्धतीने देवनागरीत लिप्यंतर केल्यास ते दुर्बोध होते. त्यामुळे या ग्रंथाचे लिप्यंतर कार्य आव्हानात्मक आहे.

लिप्यंतराचे असे आव्हान स्वीकारून अ. का. प्रियोळकरांनी आंतोनियु-द-सालदांज विरचित 'सांतू आंतोनीची जिवित्त्वकथा' या ग्रंथाचे लिप्यंतर केले. स्टीफन्स आणि क्रुवा यांच्याप्रमाणे रोमन लिपीत मराठी ग्रंथरचना करणारा आंतोनियु-द-सालदांज हा तिसरा जेजुइत ग्रंथकार आहे. ज्याने गोव्यात राहून मराठीचे अध्ययन केले. त्याकाळात उपलब्ध ग्रंथांचा अभ्यास केला. गोव्यातील ख्रिस्ती मराठी साहित्यनिर्मितीत या युरोपियन धर्मप्रसारकाचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे.

३.२८ आंतोनियु-द-सालदांज : परिचय आणि कार्य

‘आंतोनियु-द-सालदांज याचा जन्म इ. स. १५९८ मध्ये आफ्रिकेत झाला. वयाच्या सोळाव्या वर्षी सैनिक बनून तो गोव्यात आला. येथे स्थापन केलेल्या जेजुइत संघाची त्याने इ. स. १६१५ मध्ये दीक्षा घेतली. त्यानंतर त्याने ख्रिस्ती धर्मोपदेशक म्हणून रायतूर-गोवा येथे कार्य केले.’^{७७} येथे हे स्पष्ट होते की ‘इ. स. १६१५’ मध्ये आंतोनियु-द-सालदांज याने गोव्यात स्थापन केलेल्या जेजुइत संघाची दीक्षा घेतली, तेव्हा त्याला स्टीफन्स आणि क्रुवाचा सहवास लाभला होता. कारण याच कालावधीत येथेच ‘इ. स. १६१६’ मध्ये स्टीफन्सने ‘क्रिस्तपुराण’, तर ‘इ. स. १६२९’ मध्ये क्रुवाने ‘पीटर पुराण’ प्रकाशित केले होते.

गोव्यातील नवख्रिस्ती नव्या धर्मात स्थिर व्हावे, म्हणून त्यांना रोमन लिपीतील मराठी वाङ्मय देण्यासाठी स्टीफन्स आणि क्रुवा सारखे जेजुइत प्रयत्नशील होते. त्यांच्या समवेत पाद्री सालदांज मराठी शिकला. या भाषेत उपलब्ध असलेल्या ग्रंथांचा त्याने अभ्यास केला. या अभ्यासामुळे त्याला दोन गोष्टी समजल्या.

१. देवांनी अथवा संतांनी केलेल्या चमत्कारांविषयी गोव्यातील भाविकांमध्ये कुतुहल निर्माण होते, त्यामुळे लोक तेथे आकर्षित होतात.
२. त्याला हेही समजले की गोव्यातील मंदिरांमुळे सर्वसामान्यांपर्यंत संतसाहित्य पोहोचले असून त्याविषयी लोकांच्या मनात आस्था आहे. त्यामुळे मराठी संतांनी निर्माण केलेले साहित्य हे मिशनऱ्यांसमोर मोठे आव्हान होते.

महाराष्ट्रातील संत ज्ञानदेव, संत नामदेव, संत एकनाथ यांचप्रमाणे सतराव्या शतकात संत तुकाराम आणि समर्थ रामदास यांचे मराठी साहित्य गोवा तसेच महाराष्ट्रात प्रसिद्ध झाले होते. लोकांनी स्वीकारलेले हे संतसाहित्य गोव्यातील ख्रिस्ती मिशनऱ्यांना धर्मप्रसाराच्या कार्यात अडचणीचे ठरत होते. अलेक्झांडर ग्रॅट सारख्या अभ्यासकांनी हे मान्य केले होते.

अलेक्झांडर ग्रॅट हे महाराष्ट्रातील डायरेक्टर ऑफ पब्लिक इन्स्ट्रक्शन म्हणून कार्यरत होते. त्यांनी 'फॉर्टनाइटलि रिव्ह्यू' या जर्नल मध्ये संत तुकारामांवर लिहिलेल्या शोधनिबंधात 'ख्रिस्ती मिशनऱ्यांसमोर संतसाहित्याचे आव्हान होते,' हे मान्य केले आहे. शासकीय मध्यवर्ती मुद्रणालय, मुंबई येथे प्रसिद्ध केलेल्या 'श्री तुकारामबाबांच्या अभंगाची गाथा' या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत पुरुषोत्तम लाड यांनी त्या शोधनिबंधातील अंशाचे भाषांतर दिले आहे. "संत तुकारामांच्या अभंगाची डेव्हिडच्या गीतांशी (Psalms) तुलना टाळता येणे शक्य नाही. ज्यांच्या मुखी तुकारामांची वाणी आहे, त्यांना नैतिकदृष्ट्या ख्रिस्तीधर्म श्रेष्ठ आहे, हें पटवून देणे दुरापास्त आहे."⁹⁶ अलेक्झांडर ग्रॅट याने भारतीयांचे नैतिक बलस्थान अचूक ओळखले होते. त्याचप्रमाणे 'भारतीयांना चमत्कारांचे आकर्षण होते.' ही भारतीयांची कमकुवत बाजूही मिशनऱ्यांनी हेरली होती. त्या चिंतनातून गोव्यात 'सांतु आंतोनीची जिवित्त्वकथा' सारखा ग्रंथ निर्माण झाला.

'सालदांज यांचा मराठी ओविबद्ध ग्रंथ 'सांतु आंतोनीची जिवित्त्वकथा' हा इ.स.१६५५ साली मुद्रित झाला. 'जीवीतवृक्षाची फळे' हा हस्तलिखित ग्रंथ लंडन येथील स्कूल ऑफ ओरिएंटल स्टडीज येथे आहे.'⁹⁷ यापैकी 'सांतु आंतोनीची जिवित्त्वकथा' या ग्रंथात ग्रंथकाराने सेंट अॅन्थनीचे चरित्र कथन केले आहेत. देव, भक्त, संत यांच्या विषयीच्या चमत्कारांसंदर्भात काका कालेलकर लिहितात, "ईश्वराच्या किंवा त्याच्या प्रेषिताने केलेल्या चमत्कारांचे प्रदर्शन धर्मपुरुषांना जादुगारांच्या कोटीत आपण नेऊन बसवतो आणि त्यांची प्रतिष्ठा कमी करतो."⁹⁸ काका कालेलकर यांचे हे मत चिंतनीय आहे. चमत्कार म्हणजे जादू नव्हे, याचा विचार काका कालेलकर यांनी केलेला दिसत नाही.

३.२९ चमत्कार वर्णन करणाऱ्या ख्रिस्ती ग्रंथनिर्मितीचा हेतू

गोव्यातील जेजुइतांसंदर्भात स्वामी श्रद्धानंद म्हणतात, "हिंदू मन जादूटोणा व दैवी चमत्कार यांना भाळून जाते, वश होते, हे जेजुइत पाद्र्यांना पूर्णपणे ठाऊक होते."⁹⁹ नवख्रिस्तींना पुन्हा हिंदूधर्मात आणण्याची प्रेरणा देणाऱ्या स्वामी श्रद्धानंद यांचे जेजुइत मिशनऱ्यांविषयीचे मत लक्षवेधी आहे.

‘गोव्यातील धर्मांतरित नवख्रिस्तींना पुन्हा हिंदू धर्मात आणण्याचे कार्य मसुरकर स्वामींनी केले. ब्रिटनच्या पार्लामेंटमध्ये हा विषय गाजला होता.’^{८२} अशा मसुरकर स्वामींनी स्वामी श्रद्धानंद यांचा वारसा निर्भयपणे पुढे नेला. मिशनरी भारतीयांचे निरिक्षण कशाप्रकारे करत होते, हे येथे समजते, तसेच स्वामी श्रद्धानंदांचे या मिशनऱ्यांवर लक्ष होते याचा येथे प्रत्यय येते.

संतसाहित्याचा परिचय असलेल्या लोकांना ख्रिस्ती बनवणे आणि त्यांना या धर्मात ठेवणे सोपे नाही, हे गोव्यात काम करणाऱ्या ख्रिस्ती मिशनऱ्यांना चांगलेच ठाऊक होते. जेजुइत मिशनऱ्यांनी ‘लोकांमध्ये असलेले चमत्काराचे आकर्षण’ हेरून ‘सांतु आंतोनीची जिवित्वकथा’ या चमत्कार कथन करणाऱ्या ग्रंथाची निर्मिती केली. प्रस्तुत ग्रंथामध्ये चमत्कारांचे वर्णन करण्याच्या निमित्ताने ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार करणे हा ग्रंथकाराचा मुख्य हेतू होता.

३.३० ‘सांतु आंतोनीची जिवित्वकथा’चा चरित्रनायक : सेंट ॲन्थनी

‘सेंट ॲन्थनी तथा सांतु आंतोनियु हा ‘सांतु आंतोनीची जिवित्वकथा’ या ग्रंथातील चरित्रनायक आहे. या संताचा जन्म १५ ऑगस्ट ११९३ रोजी लिस्बन पोर्तुगाल येथे झाला. बाप्तिज्माच्या वेळी ‘फेर्नांद’ असे ठेवण्यात आलेले नांव पुढे बदलून त्याने ‘आंतोनी’ हे नाव स्वीकारले. ख्रिस्तभक्ती करण्याच्या उद्देशाने इ. स. १२१० साली त्याने सेंट ऑगस्टीनच्या धर्मसंघात प्रवेश मिळवला. नंतरच्या काळात सेंट फ्रांसिसच्या संघात तो सक्रिय झाला. पुढे त्याने युरोप, आफ्रिका खंडात प्रवास करून ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार केला. १३ जून १२३१ या दिवशी त्याच्या जीवनाचा शेवट झाला. इटली देशातील ‘पादुवा’ या ठिकाणी त्याने जास्त काळ कार्य केल्याने तो ‘पादुवाचा सांतु आंतोनी’ म्हणून परिचित झाला.’^{८३}

भारतातही गावाचे नांव संतांच्या नांवाशी असेच जोडलेले जाणवते. ‘शिर्डीचे साईबाबा’, ‘शेगावचे गजानन महाराज’, ‘शिवोलीचे जीवनमुक्त महाराज’, सोलापूर जवळ असलेल्या अक्कलकोट या गावच्या नावाने येथील सत्पुरुष, ‘अक्कलकोट स्वामी समर्थ’ म्हणून सुपरिचित झाले आहेत. तसा हा

इटलीच्या 'पादुवा' येथील धर्मगुरु 'सांतु आंतोनियो-द-पादुवा' म्हणून प्रसिद्ध झाला होता.

गोव्यात कार्यरत असलेल्या 'फ्रान्सिस्कन' या पंथाचे अनुयायी क्लेअर ऑफ अससी आणि हंगेरी एलिझाबेथ यांच्याबरोबर पादुआचे अँथनी यांच्या शिकवणीचा आदर करत होते. याचा उल्लेख प्रथम प्रकरणात केला आहे. अशा पादुआच्या सेंट आंतोनीच्या जीवनावर आंतोनियो-द-सालदांज या जेजुइत ग्रंथकाराने 'सांतु आंतोनिची जिवित्त्वकथा' या ग्रंथाची रचना केली, हे येथे नमूद करणे आवश्यक आहे.

३.३१ 'सांतु आंतोनिची जिवित्त्वकथा' ग्रंथाचे स्वरूप आणि वाङ्मयीन सौंदर्य

ग्रंथकार आंतोनियो-द-सालदांज याची वडिल पोर्तुगीज, आई इटालीयन असल्यामुळे त्याला इटलीच्या सांतु आंतोनिचे जीवनचरित्र माहित असणे स्वाभाविक होते. त्याने रचलेल्या 'सांतु आंतोनिची जिवित्त्वकथा' या ग्रंथातील सांतु आंतोनी याचा जन्म, बालपण, धार्मिक शिक्षणाची ओढ, धर्मदिक्षा, त्याने केलेले नामांतर, बायबलमध्ये वर्णन केलेल्या तत्त्वज्ञानावर प्रवचने, ख्रिस्ती धर्मप्रसार, त्याने केलेले विविध चमत्कार आणि शेवटी त्याच्या जीवनाचा अंत व मरणोत्तर त्याने केलेले चमत्कार या विषयांचा समावेश आहे. या ग्रंथातील अध्यायांना अवस्वरू असे शब्द वापरले नाहीत. चमत्कारांना प्राधान्य देत ग्रंथकाराने पहिला चमत्कार, दुसरा चमत्कार असे शब्द वापरले आहेत.

'सांतु आंतोनिची जिवित्त्वकथा' या ग्रंथाचे संपादन अ. का. प्रियोळकर यांनी केले आहे. ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत त्यांनी 'ग्रांथिक मराठी भाषेतील पुराण' असा या ग्रंथाच्या भाषेचा उल्लेख केला आहे. वि. बा. प्रभुदेसाई, गंगाधर मोरजे यांनी हा ग्रंथ मराठी भाषेत असल्याचे नमूद केले असून ना. ह. शेणोलीकर, अ. ना. देशपांडे या संशोधकांनी या ग्रंथाचा समावेश मराठी ग्रंथात केला आहे.

सोळाव्या सतराव्या शतकात अभाग आणि ओवी या छंदातले संतसाहित्य गोव्यात लोकप्रिय होते. ख्रिस्ती मराठी ग्रंथकार स्टीफन्सने 'क्रिस्तपुराण' आणि

क्रुवाने 'पीटर पुराण' या आपआपल्या ग्रंथांची निर्मिती 'ओवी' या छंदात केली होती. त्या ग्रंथकारांप्रमाणे आंतोनियु-द-सालदांज यांनी 'सांतु आंतोनिची जिवित्त्वकथा' या ग्रंथाच्या रचनेसाठी 'ओवी' हाच छंद निवडला आहे. एकूण ५३९ ओव्यांमध्ये ग्रंथकाराने सेंट ॲन्थनीचे चरित्र वर्णन केले आहे.

'सांतु आंतोनिची जिवित्त्वकथा' अभ्यासल्यावर या ग्रंथात चित्रमय वर्णन शैली हा साहित्याचा गुणविशेष जाणवतो. ग्रंथकाराने आपल्या ग्रंथात चमत्कारांना प्राधान्य दिले, त्या अनुरूप ग्रंथकार आपल्या वर्णनशैलीच्या कौशल्याने शब्दांच्या आधारे वाचकांसमोर प्रसंगांचा आभास निर्माण करतो. प्रस्तुत ग्रंथातील काही प्रसंग असेच आहेत.

स्पेन देशात जात असताना समुद्रात उफाळून आलेले भयंकर वादळ. (पृ. १०) शास्त्रश्रवणाचे निमंत्रण मिळताच समुद्रातून किनाऱ्याकडे वेगाने धावत येणारे वेगवेगळे लहान मोठे मासे, (पृ.२२-२३) यांचे कवीने चित्रमय वर्णन केले आहे. तसेच शास्त्र कथनावेळी निर्माण झालेल्या वादळी विघ्नाचे ग्रंथकाराने केलेले वर्णन वाचनीय आहे. सांतु आंतोनिच्या मृत्यूचे केलेले वर्णन (पृ.५२) तसेच मृत्यूनंतर आपोआप वाजणाऱ्या घंटांचे वर्णन वाचतांना, घंटा निनादाचा आभास निर्माण करण्याची क्षमता कवीच्या प्रतिभेत आहे, याची जाणीव होते. एक ओवी येथे देत आहे.

ते आ नगरीचेआ घांट तेआं वेळा । आपेआप वाजिनलिया सकळा ।।

वादे देवो लागलीया प्रभाळा । आपुलेआ नादाचे ।।५३३।।

ग्रंथकाराने तत्कालीन गोव्यातील नवखिस्तींना आवडेल असे चमत्कार कथन करताना ओव्यांमध्ये यथोचित उपमा, प्रतिमा, प्रतिकांबरोबर शब्दालंकार तसेच अर्थालंकार यांचा उत्तम उपयोग केला आहे. त्यामुळे हा ग्रंथ सतराव्या शतकातील गोमंतकीय ग्रांथिक मराठी भाषेचे स्वरूप दर्शविणारा दस्तऐवज ठरला आहे. उपमा, प्रतिमा संदर्भात या ग्रंथातील काही रचना अप्रतिम आहेत, हे खालील उदाहरणावरून स्पष्ट होते.

अमोलिक रत्नांचे भांडार ठेवणी । तैसी गेलीया अंतरूनी ।

तैसा गया सांतुआंतोनी । सांडूनी येथे ।।४९।।

म्हणे तुजी अमृत उतरा । आइकोनी मदुरा रूचिरा ॥
 पोवताये माजा आत्मा साघरा । अमृत लहरी ॥२१४॥
 लावण्यज्योती तेज पुतळा । जैसी सूर्य बिंबकळा ।
 ऐसा शेरिरधातू सकळा । देखिलेआ तेणे ॥३६२॥
 तो सदैव भग्तु पुण्यसिळु । दिपकासारिखा निर्मळु ॥
 तैसा सदैव भक्तांचा अंग ढळु । दिसे प्रझळीतु ॥५०४॥

अमोलिक रत्नांचे भांडार, अमृत उतरा, लावण्यज्योती, भग्तु पुण्यसिळु, दिपकासारिखा निर्मळु, अशा शब्दांच्या उपयोजनामुळे कवीच्या काव्यप्रतिभेचा प्रत्यय येतो. तसेच प्रस्तुत ग्रंथातील प्रसंगानुरूप आविष्कृत झालेल्या विविध ओव्या भाषा अलंकारांनी युक्त असल्याने वाचनीय बनल्या आहेत.

रोमनांचा मुस्तैरीसिरोमणी ॥८७॥

कोमावलि तेयांचि मुखकमळा ॥२०७॥

आईकोनि तुमचे अपूर्व कथन । आनंदसाघरी राहिले मन ॥२४२॥

अशी काही सामासिक शब्दरूपे या ग्रंथात आहेत. प्रस्तुत ग्रंथाचे संपादन करताना काही शब्दांची मूळरूपे प्राचीन मराठी ग्रंथांमध्ये तसेच पोर्तुगीज भाषेत शोधायचे कार्य अ. का. प्रियोळकरांनी केले आहे. ग्रंथातील विविध कथांमधून अद्भूत आणि चमत्कारिक विषयांचे रसाळ वर्णन ग्रंथकाराने केले आहे.

३.३२ 'सांतू आंतोनिची जिवीत्वकथा' ग्रंथाचे संपादन

'सांतू आंतोनिची जिवीत्वकथा' या ग्रंथाची भाषा मराठी असली तरी त्याची लिपी रोमन होती. अ. का. प्रियोळकरांनी त्याचे देवनागरीत लिप्यंतर करून 'मराठी संशोधन प्रत्रिकेत' तो प्रसिद्ध केला. प्रियोळकरांनी ख्रिस्ती साहित्याचा त्याचबरोबर ख्रिस्ती संस्कृती व संकल्पनांचाही सूक्ष्मपणे अभ्यास केला होता. 'सांतू आंतोनिची जिवीत्वकथा' या ग्रंथाला त्यांची अभ्यासपूर्ण प्रस्तावना आहे. कठीण शब्दांचे अर्थ त्यांनी सोबत दिले आहेत. त्याचबरोबर काही ख्रिस्ती संस्कृतीशी संबंधित संकल्पनांचे स्पष्टीकरण त्यांनी दिले आहे. 'या संपादनात 'होस्ती, 'Hostia' (The word used of Christ present of the altar

under the appearance both of bread and wine) भाकरीचा नैवेद्य, मिस 'Missa' रोमन कॅथलिक पंथातील क्रिस्ताचे मांस व रक्त माननेल्या भाकरी व द्रक्षासव यांच्या अर्पणविधीपूर्वक उपासना, कोमुजांव साक्रामेतु (Commushao sacramento) कॅथलिक पंथातील एक धार्मिक संस्कार असे विवेचन प्रियोळकरांनी केले आहे.^{५४} या ग्रंथरचनेत समाविष्ट करण्यात आलेले पोर्तुगीज शब्द, त्यांचे रोमन लिपीतील लेखन, त्याचा मराठी अर्थ, ते तळटिपांमध्ये दिले आहेत. 'पेशा, वर्तनक्रम' म्हणजे पोर्तुगीज भाषेत 'Habito' या शब्दाचा उच्चार करताना 'H' चा उच्चार होत नाही म्हणून ग्रंथरचनेत 'आबितू' असे शब्दरूप आले असल्याचे ते स्पष्ट करतात.

महानुभव पंथातील भास्करभट बोरीकर रचित शिशूपाल वध, तुकाराम गाथा, दमयंती स्वयंवर, वि. का. राजवाडे संपादित ज्ञानेश्वरी, हरिविजय या ग्रंथातील विविध शब्दरूपे 'सांतु आंतोनिची जिवित्वकथा' या ख्रिस्ती मराठी ग्रंथात कशाप्रकारे आली आहेत, याचाही परामर्श प्रियोळकर घेतात. शब्दरूपाच्या विश्लेषणाबरोबर त्याच्या सार्थरूपाचे ते स्पष्टीकरण देतात. आवश्यक त्या ठिकाणी कानारी कोशांचाही आधार घेतात. आडखळ, गुडगे, मोनजाती, उतरती या शब्दरूपांची गोमंतकी बोली म्हणून ते नोंद करतात.

३.३३ बायबल आणि 'सांतु आंतोनिची जिवित्वकथा'

येशूभक्तीचा प्रसार आणि बायबलचा आधार, या दोन गोष्टी 'सांतु आंतोनिची जिवित्वकथा' या ग्रंथात प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षरित्या दिसून येतात. यातील काही कथा बायबलमधील कथांसारख्या आहेत. बायबलच्या नव्या करारानुसार येशूने आपल्या निवडक बारा शिष्यांना जगभरात धर्मप्रसार करण्याचा आदेश दिला होता. या शिष्यांना इतर प्रांतातील लोकांच्या भाषा कळत नव्हत्या. तेव्हा येशूने चमत्कार केला आणि त्याच्या शिष्यांना त्या त्या प्रांताच्या भाषा कळू लागल्या. 'सांतू आंतोनिची जिवित्वकथा' या ग्रंथातील चौदावा चमत्कार यात बहुभाषिक आंतोनियोचा हा गुण कवीने खालील शब्दांत वर्णन केला आहे.

ते अपूर्व वेगळे करुनि । तो सदैव भग्तु सांतु आंतोनी ॥
 अनेकें अपूर्वे करोनि प्रतिदिनी । जर्गी प्रसिद्ध ॥ २४९ ॥
 त्या जनां आपुलिये भासे । कथुनि सांगितलें होय जैसें ॥
 ते ते परी जाणवे तैसें । संधेयाविण ॥ २५० ॥
 म्हणिपे विविध यातिचेआं जनां । येकी भासेन केलेया कथन ॥
 तंतांचे भासे तांतांच्या मना । परसे कथन ॥ २५१ ॥

बायबल कथांमधील येशूप्रमाणे जिजित्वकथेतील आंतोनी अनेकांचे रोग आजार नाहीसे करतो. भक्तांना त्रास देणाऱ्या सैतानाला हाकलून लावतो. या ग्रंथात ग्रंथकाराने बायबलमधील येशूच्या उपदेशापेक्षा येशूने आणि आंतोनी यांनी केलेल्या चमत्कारांना प्राधान्य दिले आहे. त्याला अनुरूप आपल्या ग्रंथात कथा कथन केल्या आहेत.

३.३४ मराठी संतकथांशी साम्य दर्शवणाऱ्या कथा

गोव्यात पोर्तुगीजपूर्व काळात पुराणग्रंथ पठण-श्रवणाची परंपरा होती. तत्कालीन लोकांच्या मनात संतांविषयी आदर असे. त्याला अनुसरून सांतु आंतोनीचे चमत्कार वर्णन करणाऱ्या 'सांतु आंतोनीची जिवित्वकथा' या ग्रंथात काही कथा भारतीय मराठी संतकथांशी साम्य दर्शवणाऱ्या आहेत. अ. का. प्रियोळकरांनी महिपतीविरचित 'भक्तविजय' या ग्रंथातील भक्तकथा आणि 'सांतु आंतोनीची जिवित्वकथा' या ग्रंथातील साम्यस्थळे आपल्या संपादनात नोंदवली आहेत. 'परमेश्वराने संत दामाजी, नरसिंह महेता, सुरदास, विसोबा या भक्तांवर आलेल्या संकटांचे निवारण केले. 'भक्तविजय' या ग्रंथातील कथांचा प्रियोळकरांनी संदर्भ दिला आहे.'^{५५} या व्यतिरिक्त आणखी दिसून येणारी साम्यस्थळे पुढे दिलेली आहेत.

१. 'काय सांगों देवा ज्ञानोबाची ख्याती । वेद म्हैशामुखी वदविले ॥

-संत नामदेव'^{५६}

'सांतु आंतोनीची जिवित्वकथा' या ग्रंथात सांतु आंतोनी समोर वेसर (खेचर) देवभक्तीला लागले. असा पहिला चमत्कार वर्णन केला आहे.

संत ज्ञानदेवांनी महिशामुखी वेद वदविले, असे वर्णन त्यांचे समकालीन संत नामदेव करतात. असाच चमत्कार सांतु आंतोनी करतो. तेथे खेचर देवासमोर नतमस्तक होतो.

२. 'समर्थ रामदासांची शिष्या संत वेणूबाईने विष पिवून पचविले.'^{७७}

सांतु आंतोनी विषग्रहण करून पचवतो. चमत्कार तिसरा.

समर्थ रामदासांची शिष्या वेणूबाईंनी विष पचविल्याची कथा प्रसिद्ध आहे.

आंतोनीने अशाप्रकारे विष प्राशन करून पचवल्याचे वर्णन जिवित्त्वकथेत केले आहे.

३. 'श्रीकृष्णाने पाऊस आणि वादळापासून गोकुळवासीयांचे रक्षण केले.'^{७८}

आंतोनीने आपल्या भक्तांचे मुसळधार पावसात रक्षण केले. चमत्कार साहावा. गोकुळवासी गोप गोपीकांचे रक्षण वादळ आणि पाऊस यांच्यापासून श्रीकृष्णाने केले असे श्रीकृष्णचरित्रकथेत वर्णन आहे. सांतु आंतोनी आपल्या भक्तांचे असेच रक्षण करतो.

४. 'गोरा कुंभाराने तोडलेले हात, त्यांना पुन्हा प्राप्त झाले.'^{७९} अशी कथा आहे.

आंतोनिच्या कृपेने भाविकास तुटलेले हात परत लाभले. चमत्कार दहावा. जिवित्त्वकथेत आंतोनिचा असाच चमत्कार निवेदन केला आहे.

५. 'श्रीकृष्णाने दैत्यांपासून गोपाळांचे रक्षण केले.'^{८०}

आंतोनीने आपल्या शिष्यांचे सैतानापासून रक्षण केले. चमत्कार अकरावा. यावरून असे दिसून येते की भारतीय ग्रंथातील चमत्कार आणि 'सांतु आंतोनिची जिवित्त्वकथा' या ग्रंथातील चमत्कार यात अनेक ठिकाणी साम्य आहे. ख्रिस्तीधर्माचा प्रसार हेच आपल्या जीवनाचे 'मिशन' मानणाऱ्या स्टीफन्स, क्रुवा या मिशनऱ्यांप्रमाणे आंतोनियु-द-सालदांज यांनी धर्मप्रसारासाठी मराठी शिकून, येथील मराठी ग्रंथांचा अभ्यास केला. संत ज्ञानेश्वरांच्या ज्ञानेश्वरी या ग्रंथाचे अध्ययन करून त्यातील 'श्रीकृष्णाचे विश्वरूप दर्शन' या चमत्काराप्रमाणे त्याने एक चमत्कार आपल्या जिवित्त्वकथेत मांडला आहे.

३.३५ 'सांतु आंतोनिची जिवित्कथा' या ग्रंथावर ज्ञानेश्वरीचा प्रभाव

'सांतू आंतोनीची जिवित्कथा' या ग्रंथाच्या चरित्रनायकाच्या जीवनकालाचा अभ्यास केल्यावर असे दिसून येते की 'बाराव्या शतकाचा अंतीम काल आणि तेराव्या शतकाचा आरंभ हा सांतु आंतोनियूचा कार्यकाल' होता. या कालावधीत भारतात संत ज्ञानदेव, संत नामदेव यांचे साहित्य लोकप्रिय झाले होते.

'ज्ञानदेवांच्या ज्ञानेश्वरी ग्रंथाच्या अकराव्या अध्यायात भगवान श्रीकृष्ण अर्जुनाला 'विश्वरूप' दर्शन घडवतो.'^{११} त्याचप्रमाणे 'सांतु आंतोनीची जिवित्कथा' या ग्रंथातील 'चौदावा चमत्कार' यात येशूने सांतु आंतोनिला 'ख्रिस्तरूप' दर्शन घडवले. ज्ञानेश्वरीतील ओव्या आणि जिवित्कथेतील ओव्यांमध्ये दिसून येणारी साम्यस्थळे पुढे दिली आहेत.

होकाज प्रकाशाचा महार्णवी । बुडोनी गेली **सृष्टी** अवधी ।

की युगांत विद्यूचा पालवी । **झांकोळले** गगन ॥ ज्ञानेश्वरी २९६ ॥

देखोनी **झांकुळली** तेआची द्रुस्टि । महाआनंदु पावला **स्रुस्टी**

विस्मित होवोनी तेआच्या पोटी भ्रमित जाहला ॥ जिवित्कथा ३६४ ॥

संकोचिनी वळला मोट मग **जोडिले करसंपुट** ॥ ज्ञानेश्वरी ४८२ ॥

करसंपुस्ट जोडोनि म्हणे । स्वामिया तुजेआ पवित्र दरुसेणे ।

धन्य सुफळ जहाले जिणे । आजि माजे ॥ जिवित्कथा ३५० ॥

हे **अनंत चरण** । बहुदरे आणि नाना वर्ण ॥ ज्ञानेश्वरी ३३० ॥

सहस्र संख्या तुजिया पाया । प्रणिपात माजा ॥ जिवित्कथा ३५९ ॥

जसे श्रीकृष्णाने अर्जुनाला दर्शन दिले, तसे आंतोनिला झालेल्या येशूदर्शनाच्या प्रसंगाचे वर्णन या ग्रंथामधील पुढील ओव्यांमधून, ग्रंथकाराने केले आहे.

१. 'कोटि सूर्यप्रकासकळा । फोंकली तेआं सुलख्यणा बाळा ॥
सर्व संपुर्ण दिव्यपुतळा । देखता जाहला ॥ ३४८ ॥
२. मग भगते जोडूनि दोनइ हस्त । केले सास्टांगे प्रणिपात ।
मग काये बोलिला होएल तेथ । परियेसा वुते ॥ ३४९ ॥
३. स्वामिया तूं करुणेचा साघरु । मुक्तिराजा परमेस्परु ।
तू विस्वदिपकु दिनकरु । स्वर्गसंसाराचा ॥ ३५१ ॥
४. सुक्रुताचेआ लक्ष्य कोटी । जरि आचरलेआ हें सुस्ती ।
तरिइ नलगे तुजी भेटी । दुर्लबि दातारा ॥ ३५३ ॥^{१२}

या ओव्यातील सूर्यप्रकासकळा, सुलख्यणा, दिव्यपुतळा, सास्टांगे प्रणिपात, करुणेचा साघरु, मुक्तिराजा परमेस्परु, विस्वदिपकु, दिनकरु, स्वर्गसंसाराचा, सुक्रुताचेआ लक्ष्य कोटी, असे समान शब्द ज्ञानेश्वरीत अनेक ठिकाणी आले आहेत. हे येथे नमूद करणे आवश्यक आहे.

'सांतु आंतोनिची जिवित्वकथा' या ग्रंथाचा अभ्यास करतांना नोंद घेण्यासारखी काही शब्दरूपे आढळली आहेत. पुढे दिलेल्या या ओव्यामधील शब्दरूपे वाचल्यावर ज्ञानेश्वरीत ज्ञानदेवांनी विश्वरूप पाहणाऱ्या अर्जुनाचे जे वर्णन केले आहे, त्याचे स्मरण होते.

तुं त्रिलोकीचा चक्रवर्ती ॥ ३५४ ॥

अमित स्वरूपाची दिव्य रासि ।

तुवा दाखविली मज शेवकासी ॥ ३५७ ॥

आता त्राही त्राही गा जेजुराया ॥ ३५८ ॥

धन्य धन्य जाहलें मजें जिंणे ॥ ३६७ ॥

'सांतु आंतोनिची जिवित्वकथा' ग्रंथातील अशा या ओव्यांचे वाचन करताना डोळ्यासमोर ज्ञानेश्वरीतीत वर्णन केलेले अर्जुनाचे चित्र साकार होते. हा प्रसंग, ओव्या आणि शब्दरूपातील साम्य अभ्यासल्यानंतर येथे 'सांतु आंतोनिची जिवित्वकथा' रचनाऱ्या ग्रंथकाराने ज्ञानदेवांच्या ज्ञानेश्वरीचाही अभ्यास नक्कीच केला होता, याची खात्री होते.

३.३६ ग्रंथाची भाषा व तत्कालीन ग्रंथकार

‘सांतु आंतोनिची जिवित्कथा’ रचनाच्या आंतुनीयु द साल्दांज यांच्या विषयी गंगाधर मोरजे लिहितात, “या ख्रिस्ती ग्रंथकाराची भाषा तुकाराम रामदासकालीन मराठी भाषेसारखी नाही हे उघड आहे.”^{९३} या विधानाची पडताळणी करण्यासाठी समर्थांचे साहित्य आणि ‘सांतु आंतोनिची जिवित्कथा’ यांचा अभ्यास केल्यावर काही साम्यस्थळे आढळली ती पुढे देत आहे.

३.३७ समर्थ साहित्य आणि ‘सांतु आंतोनिची जिवित्कथा’ यातील साम्य

आपल्या ग्रंथामधून ख्रिस्ती संतांच्या चमत्कारांचे वर्णन करण्यासाठी साल्दांजने साहित्यनिर्मिती केली. त्यात आणि समर्थसाहित्यातील भाषा, ओव्या, शब्दरूपे, रचना यामध्ये साम्य असल्याचे दिसून येते.

सांतु आंतोनिच्या जिवित्कथेत आणि समर्थसाहित्यात समान शब्दालंकार आढळतात. यापैकी काही शब्दरूपे देत आहे.

१. मना सज्जना भक्तीपंथेची जावे ॥ मनाचे श्लोक क्र. २॥^{९४}

मुग्धिवंतु शास्त्रपंथु आधरिती ॥ जिवित्कथा १४६ ॥

२. वीस दशक दासबोध।श्रवणद्वारे घेता शोध ॥ दासबोध २०.१०.३१ ॥^{९५}

ती परियेसावी स्त्रिवणद्वारी । जिवित्कथा ५३८ ॥

प्रस्तुत विवरणात असे दिसून येते की समर्थ रामदास विरचित मनाचे श्लोक आणि दासबोध या साहित्यकृतीमधील शब्दरूपे आणि ‘सांतु आंतोनिची जिवित्कथा’ या ग्रंथातील शब्दरूपांमध्ये साम्य आहे.

जिवित्कथाकाराने समर्थांचा दासबोध तसेच मनाचे श्लोक इत्यादी अभ्यासून या साहित्याचे सरळ अनुकरण केल्याचेही जाणवते. दोन्ही ग्रंथकारांच्या भिन्न ग्रंथातील समान दिसणाऱ्या ओव्या पुढे दिल्या आहेत. त्यामधील साम्य अभ्यासल्यावर हा विषय अधिक स्पष्ट होणार आहे.

१. जेणें वृत्ति हे पालटी दुर्जनाची ॥ मनाचे श्लोक क्र.१३५ ॥^{९६}

ते लोक आपली जिणी पालटीती ॥ जिवित्कथा २४८ ॥

मागेलीये जिणेसी पालटू करिती ॥ जिवित्कथा १४३ ॥

२. अवगुण सोडितां जाती ॥ दासबोध १४.६.५ ॥^{१७}

आपले अवगुण सांडोनी देती ॥ जिवित्त्वकथा १४३ ॥

३. म्लेंच्छ दुर्जन उदंड । बहुतां दिवसाचें माजले बंड ॥ दासबोध १८.६.१२ ॥^{१८}

उदंड मिलंछेजना मोहरी ॥ जिवित्त्वकथा ३० ॥

प्रस्तुत विवेचनात स्पष्ट होते की समर्थ रामदास विरचित मनाचे श्लोक आणि दासबोध या साहित्यकृतीमधील ओव्या आणि 'सांतु आंतोनिची जिवित्त्वकथा' या ग्रंथातील ओव्या यांमध्ये सम्य आहे.

समर्थ रामदासांचे साहित्य आणि 'सांतु आंतोनिची जिवित्त्वकथा' या ग्रंथांच्या रचनेतही काही गोष्टी समान असल्याचे दिसून येते.

संवादात्मक रचना

समर्थ रामदासांचा कल्याण लिखित दासबोध हा ग्रंथ गुरु - शिष्य संवादात्मक आहे. शिष्य शंका उपस्थित करतो आणि प्रश्न विचारतो. त्याला गुरु समर्पक उत्तर देवून त्याच्या शंकांचे निरसन करतो. समर्थ या ग्रंथाच्या प्रत्येक समासाच्या शेवटी 'इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे' या शब्दांनी सांगता करतात.

'सांतु आंतोनिची जिवित्त्वकथा' हा ग्रंथ 'पाद्री गुरु आणि क्रिस्ताव शिष्य' यांचा संवाद अनेक ठिकाणी दर्शवणारा आहे. उदा.

“ऐसी विचित्र कथा परिकरी । पाद्री निरोपी तिये अवस्वरी ।

तव उठिला सभे भितुरी । क्रिस्तांव येकु ॥४२६॥

म्हणे तेआ देवभग्ते संसारांतु । आपण वर्तता जिवंतू ।

ही येतुकिंचि अपुर्वे संसारांतु । केले काये ॥४२७॥”^{१९}

या ग्रंथात पाद्रीगुरु हे 'वक्ता' आणि क्रिस्तांव शिष्य 'श्रोत्याच्या' भूमिकेत आहेत. वरील ओवीतील 'उठिला सभे भितुरी । क्रिस्तांव येकु।' या उल्लेखावरून दिसून येते, की हा संवाद सभेत होत आहे.

शिष्याला पत्र लेखन

छत्रपती शिवाजी महाराजांना समर्थ रामदासांनी शके १५७१ मध्ये वाई येथून ओवीबद्ध पत्र पाठवून शिवरायांच्या कार्याचा गौरव केला.

“निश्चयाचा महामेरू । बहूत जनासी आधरू ।
अखंड स्थितीचा निर्धारू । श्रीमंत योगी ॥१॥
या भूमंडळाचे ठाई । धर्मरक्षी ऐसा नाही ।
मन्हाष्टधर्म राहिला कांही । तुम्हांकरितां ॥१०॥”^{१००}

या पत्राचा संदर्भ सप्तप्रकरणात्मक बखर, पृ. ४५ वर असून श्रीसमर्थवाग्देवतामंदिरातील बाडांक ३५ मध्ये हे पत्र उपलब्ध आहे.^{१०१}

समर्थांनी महाराज शिवछत्रपतींचा ‘श्रीमंत योगी’, ‘जाणता राजा’ अशा शब्दांनी गौरव केला. छत्रपती संभाजी महाराजांना “शिवरायांचा आठवावा प्रताप” अशा आशयाचे पत्र पाठविले होते. तर जिवित्त्वकथेत ख्रिस्तीगुरू फ्रान्सिस्को यांनी आपला शिष्य आंतोनि याला पत्र पाठवून त्याच्या कार्याची स्तुती करून त्याचे शुभ चिंतन केले आहे.

‘पत्रिका लिहिली येणे परी । म्हणे फ्रे आंतोनी अवधारी ।

क्रिस्तु स्वामी प्रसन्न होवू तुजेवरी । क्रुपा देवूनी ॥११८॥

मोगाळा माजेआ बंदवा आंतोनी । तुजी चांगी सगुण वार्ता आईकली कर्णी ।

आता तुजा ठाई क्रिस्तु सवामी । स्वस्त होऊ ॥११९॥’^{१०२}

येथे समर्थांच्या दासबोध ग्रंथातील गुरू-शिष्य संवादात्मक रचना तसेच पत्रातून शिष्याचे अभिष्टचिंतन करण्याच्या पद्धतीचा वाङ्मयीन प्रभाव सांतु आंतोनिच्या जिवित्त्वकथेवर जाणवतो. सखोल अभ्यासानंतर समर्थ आणि आंतोनी यांच्या जीवनचरित्रातही अनेक विषय समान असल्याचे आढळून आले आहे. त्यासाठी समर्थांचे स्वभावगुणविशेष आणि प्रसंग यांचा अभ्यास समर्थचरित्राधारे केला.

३.३८ समर्थ आणि सांतुआंतोनी यांच्या जीवनातील साम्य

समर्थांचे कर्तृत्ववान शिष्य हे समर्थांच्या रामदासी संप्रदायाचे बलस्थान आहे. या सर्वांनी आपआपल्या साहित्यातून समर्थांची व्यक्तीरेखा साकारली आहे.

त्या वर्णनात आणि पाद्री आंतोनियो-द-सालदांज विरचित 'सांतु आंतोनिची जिवित्वकथा' या ग्रंथात ग्रंथकाराने पादुआ येथील सांतु आंतोनिने जीवंत असताना आणि मृत झाल्यानंतर केलेल्या चमत्कारांचे वर्णन केले आहे.

समर्थचरित्रकारांनी वर्णन केलेले समर्थांचे स्वभावगुण आणि सालदांज यांने जीवित्वकथेत रेखाटलेली सेंट ॲन्थनी या चरित्रनायकाची व्यक्तीरेखा यात काही प्रमाणात साम्य दिसून येते.

१. संसार विरक्ती :

समर्थ रामदासांचे वर्णन वामन पंडीताने 'शुकासारखे पूर्ण वैराग्य ज्यांचे।' असे केले आहे. समर्थ वैराग्यशील होते त्यांना संसारात रस नव्हता. मुंज झाल्यावर वर पहाण्यासाठी म्हणून वधूचे नातेवाईक त्यांना पहावयास आले. तर "आपणासी आश्रम करणे नाही।।" असे त्यांनी सांगितले. आईने केलेल्या आग्रहामुळे ते अनिच्छेने विवाहाला सिद्ध झाले. हातात वरमाला घेवून अंतरपाटासमोर पाटावर उभे राहिले. मंगलाष्टक म्हणून संपल्यावर 'शुभ मंगल सावधान' हे शब्द ऐकताच ते विवाह न करता मंडपातून निघून गेले. विषयसुखाची त्यांना आसक्ती नव्हती.^{१०३} सांतु आंतोनिनाही प्रपंचाची आवड नव्हती असे कवीने वर्णन केले आहे.

‘ये रि वाइटिव ने देखवेया डोळा । आणि आपण येकादे वेळा ।।

तियेचि वाइटिवेचेआ भवजळा । पडेन म्हणोनी ।।१५ ।।’^{१०४}

संसार सुख वैभवाची इच्छा मनात निर्माण होऊ नये म्हणून त्याकडे दुर्लक्ष करणाऱ्या सांतु आंतोनिच्या या वृत्तीला 'संसार विवेक' म्हणणेच योग्य वाटते. 'सहा रीपूंचा अंत करणारे ते संत' या तत्त्वानुसार कामक्रोधादी विकारांच्या आहारी न जाणाऱ्या सांतु आंतोनिचा विवेक येथे आपल्याला दिसून येतो. त्यापुढे त्याला वैराग्य स्थिती गाठणे कठीण वाटते. ग्रंथकाराने वर्णन केलेल्या 'आपण येकादे वेळा पडेन म्हणोनी' या शब्दातून विवेक कमकुवत होण्याची संभावना स्पष्ट होते. तात्पर्य समर्थ रामदास स्वामी आणि सांतू आंतोनी दोघांनाही संसारात रूची नव्हती. समर्थ वैराग्यवंत होते.

२. किशोर वयात परमार्थ :

‘समर्थांनी १२ वर्षांचे असताना गायत्रीचे अनुष्ठान केले.’^{१०५}

सांतु आंतोनी १५ वर्षांचे असताना येशूभक्त झाले.

‘तदीतिये प्रायेचे वेळे । या भग्ताचेआ आत्म्याचे डोळे ।

उगडे केली नेत्र कमळे । देव भग्ती ठाई ॥१४॥’^{१०६}

असे सांतू आंतोनीचे वर्णन कवीने जिवित्वकथेत केले आहे. त्यामुळे प्रस्तुत विवरणात असे दिसून येते की समर्थ रामदास आणि ‘सांतु आंतोनिची यांनी किशोर वयातच परमार्थ साधायचा प्रयत्न केला होता.

३. नामांतर : ‘स्वानुभवदिनकर’ या ग्रंथात वर्णन केल्याप्रमाणे समर्थ रामदासांनी आपले मुळ नांव नारायण सोडून रामदास हे स्विकारले.

‘मुळीचे नाव नारायण । असोनि रामचंद्री आवडी गहन ।

म्हणोनी रामदास हे नामाभिदान । स्वेच्छा धरिले ॥४.३०॥’^{१०७}

त्याचप्रमाणे सांतु आंतोनिने सुद्धा नामांतर केले आहे.

‘सांतु आंतोनिचे भग्तीपासौनी । फेर्नादू नांव सांडून ।

आतोनियु ऐसे म्हणऊन । घेतले नाम ॥६६॥’^{१०८}

समर्थांनी रामदास हे स्वीकारले तर फेर्नादूने आंतोनी हे नाम धारण केले होते. येथे समर्थांप्रमाणे आंतोनिनेसुद्धा नामांतर केल्याचे दिसून येते.

४. मृतांना प्राणदान : मृत्यू प्राप्त झालेल्यांना जीवंत करण्याचे चमत्कार अनेक संतांनी केले आहेत. संत तुकारामांनी संताजी तेल्याच्या मृत मुलाला जिवंत केले. त्यांचा “अशक्य तो तुम्हा नाही नारायणा । निर्जिवा चेतना आणावया ॥”^{१०९} श्री तुकाराम बाबांच्या अभंगाची गाथा क्रमांक २३२९ चा हा अभंग त्यांच्या आर्ततेची साक्ष देणारा आहे. बायबलच्या नव्या करारात येशूने ‘लाजार’ नांवाच्या भक्ताला जीवनदान केले ही कथा आहे. समर्थ रामदासांनी कुलकर्ण्यांच्या गतप्राण झालेल्या मुलाला चाफळ येथे सजीव केले. ‘समर्थप्रताप’

या ग्रंथात ही कथा आहे. त्याचप्रमाणे सांतु आंतोनिनेही एकाला सजीव करुन असाच चमत्कार केल्याचे दिसून येते.

जिवित्वकथेच्या अठराव्या चमत्कारात एका व्यक्तीची हत्या होते. त्याचा आरोप सांतु आंतोनिच्या वडीलांवर ठेवला जातो. सैनिक वडीलांना पकडतात. सांतु आंतोनीला समजताच तो तेथे जातो. ज्याची हत्या झाली, त्या मृत व्यक्तीला ज्या ठिकाणी दफन केले होते, तेथे सांतु आंतोनि आपल्या वडीलांना सैनिकांसह घेऊन जातो. दफन केलेला मृतदेह बाहेर काढला जातो.

‘मग त्या फोंडतले प्रेत । जिवंत होऊनु उटिले अवाचित ।।४७०।।’^{११०}
मृतदेह सजीव होतो. त्याला विचारले जाते की समोर उभा असेलेल्या आंतोनीच्या वडीलांनी त्याची हत्या केली आहे का? तो ‘नाही’ असे उत्तर देतो आणि पुन्हा गतप्राण होतो. आंतोनीने मृताला जिवंत करून आपल्या वडिलांचे निर्दोषत्व सिद्ध केले.

३.३९ समर्थ रामदास आणि पाश्चात्य संत

समर्थ रामदास आणि ‘सांतु आंतोनीची जिवित्व कथेत’ आंतोनियो सालदांज यांनी सांतु आंतोनी यांची रेखाटलेली व्यक्तीरेखा यातली काही साम्यस्थळे दिसून येतात हे स्पष्ट केले आहे. असा शोध दत्तत्रेय केळकर यांनी घेतला होता. आपल्या ‘संस्कृती संगम’ या ग्रंथात त्यांनी या साम्यस्थळांचा आलेख दिला आहे. ‘संत ज्ञानेश्वरांप्रमाणे सोज्वळ साधुत्व आणि तत्त्वज्ञान यांचा सुंदर सुमेळ प्लोटिनस या पाश्चात्य संताने घडवून आणला. ज्ञानदेवांप्रमाणे रोमल नावाच्या संताने जिवंत समाधी घेतली. मुक्ताबाई, जनाबाईप्रमाणे जर्मनीतील इलिझाबेथ चरित्र आहे. मीराबाई प्रमाणे देवाशी लग्न झाल्याची खूण म्हणून कॅथराइन मोत्याची आंगठी घालत असे. संत चोखामेळ्याप्रमाणे भोम नावाचा अस्पृश्य संत होता. संत तुकारामाच्या अभंगातील भक्तीप्रधानता ऑगस्टाईनच्या जीवनात दिसून येते. समर्थांप्रमाणे संघटना, सामर्थ्य, चळवळ यांचे खटाटोप उभारणारे साधू, क्रियाप्रधान श्रेष्ठ पाश्चात्यांमध्ये लॉयॉला यांच्या रूपांत आढळून येतात.’^{१११} रामदासांनी जसा एक स्वतंत्र रामदासी पंथ निर्माण

केला, तसाच लॉयॉलाने धर्मकारण आणि राजकारण यांचा समन्वय साधला. याचे प्रथम प्रकरणात विवरण केले आहे. भारतीय संतांसारखी वैशिष्ट्ये पाश्चात संतातही होती. हे येथे दिसून येते.

३.४० फादर सिमांव गॉमिश विरचित 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश'

मराठी साहित्यविश्वात युरोपियन मिशनच्याने देवनागरी लिपीत निर्माण केलेला 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश' हा पहिला ग्रंथ आहे. बायबलचा आशय विषय मराठीत मांडणारा दुसरा ग्रंथ आहे. सतराव्या शतकात स्टीफन्सने 'क्रिस्तपुराण' या ओवीबद्ध ग्रंथाची रचना करून बायबलचे देशीकरण केले. अठराव्या शतकाच्या आरंभी सिमांव गॉमिश या जेजुइताने 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश' हा ग्रंथ लिहून बायबलचे मराठी गद्य रुपांतर केले. या ग्रंथांचे वैशिष्ट्य म्हणजे पाश्चात्य जगतातील दोन ख्रिस्ती धर्मप्रसारकांच्या बायबलवर आधारित दोन साहित्यकृती मराठमोळ्या वातावरणानुसार रुपांतरित स्वरूपात निर्माण केल्या गेल्या.

'फादर सिमांव गॉमिश याचा जन्म पोर्तुगालमधील व्हेर्मेल्स या प्रांतात १६४७ साली झाला. तरुण वयात ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार करण्याच्या ध्येयाने प्रेरीत होऊन तो गोव्यात आला. धर्मोपदेशक म्हणून त्यांनी गोव्यातील जेजुइत सोसायटीत ९ जून १६६१ रोजी प्रवेश केला. त्यावेळी गोव्यातील सासष्टी प्रांतात जेजुइत पंथीयांचे धर्मप्रसाराचे कार्य सुरू होते. या प्रांतात मुख्य धर्मोपदेशक म्हणून त्याने कार्य केले. त्याने १७०९ साली 'देशु' येथे क्रिस्ती मिशनची स्थापना केली.'^{११२} जेजुइतांच्या नियमानुसार त्यांनी तेथील स्थानिक भाषांवर प्रभुत्व प्राप्त केले. त्यामुळे त्याला स्थानिकांशी संवाद साधता आला. त्यातून त्याला समजलेल्या गोष्टींचा उपयोग त्याने आपल्या ग्रंथात केला.

गोमिशने गोव्याबाहेरील बेळगांव परिसरात ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार केला. तेथे काही वर्षांनी त्याने स्थानिक लोकांच्या उपयोगासाठी ग्रंथ लिहिला. 'देशु' म्हणजे देश, घाटमाथा हा देश म्हणजे घाटावरचा बहुतेक बेळगाव धारवाडकडचा लिंगायताची आसपास वस्ती असलेला एखादा गाव असवा, असे अ. प्रियोळकर यांनी नमूद केले आहे. त्यांच्या भाषेतच त्यांनी 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश' या

ग्रंथाची निर्मिती केली. पुन्हा तो माघारी गोव्यात आला. इतर जेजुइत गोव्यात धर्मप्रसाराचे कार्य करतांना सिमांव गॉमिशने गोव्याबाहेर धर्मप्रसार करण्याचा मार्ग स्वीकारला. यामागची कारण मिमांसा पुढे स्पष्ट केली आहे.

पोर्तुगालच्या राजाच्या आज्ञेचे पालन करत जेजुइत मिशनऱ्यांनी गोव्यातील मंदिरांचा विध्वंस केला. आपल्या श्रद्धस्थानावरील आघात स्थानिक गोमंतकीयांना सहन झाले नाहीत. 'सासष्टीमध्ये पोर्तुगीज लष्कराच्या मदतीने असोळणे आणि कुंकळी येथील मंदिरे नष्ट करून तेथे चर्च बांधल्या. त्याचा प्रतिकार करत हिंदूंनी धर्मप्रसारकांची हत्या केली.'^{११३} हे स्टीफन्सने आपल्या पत्रात नमूद केले आहे. गोव्यातील जनतेबरोबर धर्मांतर झालेल्या नवख्रिस्ती पाद्रींनीसुद्धा पोर्तुगीजांविरुद्ध उठाव केले.

पोर्तुगीज सेना आणि मिशनरी यांच्या ख्रिस्ती धर्मप्रसार व मंदिरविध्वंस करण्याच्या कृत्यांविरुद्ध गोव्यातील हिंदू जनतेचा विद्रोह प्रखर होत गेला. याच काळात परदेशी ख्रिस्ती धर्मप्रसारक आणि देशी ख्रिस्ती धर्मप्रसारक यांच्यात अंतर्गत संघर्ष सुरू झाला. स. शं. देसाई यांच्या मतानुसार 'पहिला उठाव 'काश्चु' या नावाच्या पाद्र्याने १६५४ साली केला होता.'^{११४} स्थानिक नवख्रिस्तीपैकी काहींची धर्मप्रसारक म्हणून निवड केली. ज्यांनी पुढे परदेशी मिशनऱ्यांचा विरोध केला. त्याचे रूपांतर उठावात झाले होते.

नंतरच्या काळात या परदेशी जेजुइत मिशनऱ्यांचा मनमानी कारभार वाढतच गेला. तत्कालीन व्हाईसरॉय दा आंतोनियो द मेलू कास्टू यांनी पोर्तुगालच्या राजाला २८ जानेवारी १६६६ रोजी पत्र पाठवून तक्रार केली. सुरेश आमोणकर यांनी पत्राचा अनुवाद केला आहे. व्हाईसरॉयने लिहिले होते की, 'जेजुइत पाद्री आपल्याला हवे तेच करतात. राजेसाहेबांचे कोणतेच आदेश पाळण्याच्या ते मनःस्थितीत नाहीत. व्हाईसरॉयच्या अधिकार व सत्तेपेक्षा आपली सत्ता सक्षम आहे, असे ते मानतात.'^{११५}

या पत्रावरून खालील गोष्टी स्पष्ट होतात.

१. जेजुइतांचे आणि पोर्तुगीज शासनाचे अंतर्गत विवाद होते.
२. जेजुइतांच्या मनमानी कारभारावर नियंत्रण ठेवण्यास शासन असमर्थ होते.
३. पंथाच्या धर्मप्रसारकांनी पोर्तुगीज राजाचे आणि चर्चचे वर्चस्व झुगाखून दिले होते.
४. स्वतःचे स्वामित्व प्रस्थापित करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला.
५. या पंथाचे अनुयायी पोपचे वर्चस्व मानीत नाहीत, हे प्रमाणित होते.

गोव्यातील पोर्तुगीज मिशनऱ्यांविरुद्ध हिंदू जनतेचा तीव्र होणारा विद्रोह घातक ठरत होता. येथील देशी आणि विदेशी असा ख्रिस्ती धर्मप्रसारकांचा अंतर्गत वाद वाढत होता. 'स्थानिक भाषांसंदर्भात १६८१ ते १६८६ च्या समारास "पोर्तुगीज मुलखांत राहणाऱ्या एकंदर इसमांनी, मग ते कोणत्याही धर्माचे किंवा राष्ट्राचे असोत, पोर्तुगीज भाषाच बोलली पाहिजे. यासाठी तीन वर्षांची मुदत देण्यात आली. त्या मुदतीनंतर देशभाषेचा उपयोग करणाऱ्यास वाटेल ती शिक्षा करण्यांत येईल," असा हुकुम निघाला होता.'^{१९६} स्थानिक भाषांवर लादलेला प्रतिबंध जेजुइत पंथाचा नियम भंग करणारा होता. ही पार्श्वभूमी समजल्यावर सिमांव गॅमिशने गोव्याबाहेर धर्मप्रसार करण्याचा निर्णय का घेतला हे स्पष्ट होते. अशा परिस्थितीत त्याने 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश' हा देवनागरी लिपीतील मराठी ग्रंथ प्रसिद्ध केला.

३.४१ आद्य ख्रिस्ती गद्य मराठी देवनागरी लिपीतील ग्रंथ

इसवी सनाच्या सोळाव्या आणि सतराव्या शतकामध्ये गोव्यातील जनतेच्या ख्रिस्तीकरणाच्या संदर्भात जे वाङ्मय जेजुइत पंथीय ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी निर्माण केले. धर्मपरिवर्तित होऊन ख्रिस्ती झालेल्या लोकांना आणि रोमन लिपी ज्ञात असलेल्या लोकांकरिता मिशनऱ्यांनी मराठीत रचलेले सर्व काव्यग्रंथ रोमन लिपीत आहेत. पोर्तुगीज सत्तेबाहेरील नवख्रिस्ती मराठी लोकांसाठी सिमांव गॅमिश या

पोर्तुगीज लेखकाने लिहिलेला 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश' हा पहिला ख्रिस्ती मराठी गद्य ग्रंथ आहे, तसाच तो पहिला देवनागरी लिपीत लिहिलेला मराठी ग्रंथ आहे.

३.४२ सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश या ग्रंथाचे स्वरूप

पाद्री सिमांव गॉमिशकृत प्रस्तुत गद्य रचनेचे मूळ शीर्षक 'सर्वेश्वराचा ग्यान उपदेश' असे असून संपादकांनी आधुनिक वाचकांसाठी म्हणून ते 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश' असे केले आहे. ह्या ग्रंथाच्या हस्तलिखितात २४१ पृष्ठे असून केवळ ग्यानोपदेशची १७२ पृष्ठे आहेत. इतर पृष्ठात मराठी भाषेतील ख्रिस्ती धर्मतत्वाच्या संदर्भातील प्रश्नोत्तरी, धर्मविधीचे मंत्र व काही स्त्रोत्रे आहेत. संपूर्ण ग्रंथात एकूण सहा भाग असून त्याच्या विभागांना अध्याय, अवस्वरू या शब्दांऐवजी ग्रंथकाराने 'तेज' असा शब्द वापरला आहे.

वि. बा. प्रभुदेसाई यांनी याविषयी लिहिले आहे, 'फादर फ्रान्सिस दिब्रिटो याने १३-७-१३ रोजी पाठवलेल्या पत्रात खुलास केला आहे. 'तेज' या शब्दाची व्युत्पत्ती शोधण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. TERCE असा एक शब्द आहे. त्याचे भाषांतर फादर बुल्के यांनी 'पूर्वान्हिका' असे केले आहे. सकाळ, दुपार, मध्य दुपार, संध्याकाळ, रात्र अशा वेळेला मठात विशेष प्रार्थना केल्या जातात. Terce ही पूर्वान्हिकेची वेळ.'"^{१७} त्यावरून 'तेज' शब्द आला असण्याची शक्यता प्रभुदेसाईंनी वर्तवली आहे.

प्रस्तुत ग्रंथाच्या पहिल्या भागात १३ तेज, दुसऱ्या भागात, तिसऱ्या भागात १८, चौथ्या भागात १० तेज, पाचव्या भागात २ तेज, सहाव्या भागात ४ तेज आहेत. या सहाही भागांमध्ये गॉमिशने प्रतिपादन केलेले विषय असे आहेत.

पैला भाग - सत्यवंत देव खरंच आहे का?

दुसरा भाग - सत्यवंत देवाची करणी शिकवीन.

तिसरा भाग - सत्यवंत देवाच्या माणसांच्या अवतारांचे विवरण.

चौथा भाग - अनुभवलेले दुःख, कष्ट.

पाचवा भाग - सजीवपणाचे विवरण.

सहावा भाग - ईश्वर जीवंत झाला, सगळीकडे सुखशांती.^{११८}

‘सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश’ या ग्रंथात लेखकाने अशी सहा भागात विषयांची विभागणी केली आहे.

३.४३ धर्मप्रसारासाठी मराठी भाषा

ख्रिस्ती मिशनरी धर्मप्रसारासाठी मराठी शिकले. भाषेचे स्वरूप आणि कार्य समजून घेऊन तिचा धर्मप्रसारासाठी कसा उपयोग करता येईल, हे फादर सिमांव गॉमिशने केलेला मराठी भाषेचा अभ्यास पाहिल्यावर दिसून येते. मधुकर कुंडले यांच्या मतानुसार ‘भाष्’ या धातूचा अर्थ बोलणे असा होतो. भाषा म्हणजे मनुष्याने परस्पर विचारविनिमयासाठी प्रतिकात्मक ध्वनिसमूहांची रुढ केलेली सुसंगत व सर्वमान्य व्यवस्था.’^{११९} फादर सिमांव गॉमिश याने मराठी बोलणाऱ्या लोकांमध्ये याच सर्वमान्य व्यवस्थेच्या आधारे आपले धर्मप्रचाराचे कार्य केले.

गॉमिश याने लोकांची भाषा शिकून घेतली. प्रमाण मराठीपेक्षा काही अंशी भिन्न अशा त्या लोकांच्या बोलण्याच्या विशिष्ट पद्धतीच्या भाषेत त्यांनी त्यांच्याशी संवाद साधला. त्यांच्याच भाषेत विचार विनिमय करून ग्रंथनिर्मिती केली. त्याच्या ग्रंथातील भाषेवरून हे स्पष्ट होते. या ग्रंथाच्या भाषेविषयी अ. का. प्रियोळकर लिहितात, “हा ग्रंथ वाचण्याची माझी दृष्टी धार्मिक नव्हती. या ग्रंथाची भाषा व काही पौराणिक, ऐतिहासिक व सामाजिक निर्देश मला आकर्षक वाटले.”^{१२०} या मताचा प्रत्यय प्रियोळकरांच्या संपादनात दिसून येतो.

या ग्रंथातील भाषिक वेगळेपण दर्शवणारे काही शब्द असे आहेत. ‘देवाहुजीर’ म्हणजे देवासमोर ‘उपाव’-उपाय, ‘धोंड्याच्या’-दगडाच्या, ‘भोई’-जमीन ‘त्यो’-तो, ‘ह्यो’-हा, ‘न्होते’-नव्हते, ‘गुन्यां’- गुन्हा ‘म्होरे’-पुढे तसेच ‘हतीचे बाउले’ - हतीचे बाहुले, ‘लै वरुषे’- खूप वर्षे, ‘ती म्हवतवर प्रवयेमध्ये गरवार झाली’ - ती म्हातारपणात गरोदर झाली, अशी स्थानिक बोलीतील विविध रूपे या ग्रंथाच्या भाषेत आढळतात. तसेच या ग्रंथात सांगत्यात, करीत्यात, येत्यात, घेत्यात, म्हणत्यात, उतरत्यात, मरत्यात अशी रूपे आली आहेत.

३.४४ ग्रंथाची वैशिष्ट्ये

‘सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश’ या ग्रंथाची वैशिष्ट्ये अशी आहेत.

१. ‘सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश’ हा ग्रंथ रोमन कॅथोलिकांचा आहे.
२. हा देवनागरी लिपीतील ख्रिस्ती मराठी गद्यग्रंथ आहे.
३. ग्रंथकाराने या ग्रंथात बायबलचे देशीकरण केले आहे.
४. या ग्रंथात बेळगाव जवळच्या देसू प्रांतातील लोकभाषेचे रूप दिसून येते.
५. प्रस्तुत ग्रंथात ग्रंथकार विधान करतो आणि ते विधान सिद्ध करण्यासाठी प्रमाण देतो.
६. यात येशूचे माहात्म्य कथन केले आहे आणि हिंदू धर्मातील देवतांचे व मतांचे खंडण केले आहे.
७. तत्कालीन समाज, भाषा, संस्कृती यांच्या अभ्यासासाठी हा ग्रंथ उपयुक्त आहे.

पूर्वाश्रमी हिंदू असलेल्या नवख्रिस्तींना ख्रिस्तीधर्माचे महत्त्व समजावण्यासाठी “ग्यान उपदेश अग्नान टाकून मोक्षास वाट दाखविल,”^{१२९} अशा आत्मविश्वासाने फादर गॉमिश याने हा ग्रंथ रचला. या ग्रंथाच्या अभ्यासाने हे स्पष्ट होते की ग्रंथकाराने ख्रिस्तीधर्ममत प्रतिपादन करताना हिंदूधर्म आणि देव यांचे खंडण करण्यासाठी हा ग्रंथ निर्माण केला होता.

३.४५ सत्यवंत देवाची लक्षणें आणि विरोधाभास

‘सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश’ या ग्रंथात पैला भाग, पांचवे तेंज यात ग्रंथकारने “एकच सत्यवंत देवाची लक्षणें दाखवितें” यात सहा लक्षणे सांगितली आहेत.

‘पैलें लक्षण ॥ स्वयंभु ॥ म्हणजे सत्यवंत देव सर्वेश्वर आपण होउन आहे.

दुसरें ॥ अनादी ॥ म्हणजे सत्यवंत देव अनादि होउन.

तीसरें ॥ आशरीरी ॥ म्हणजे सत्यवंत देव नीराकार होउन आहे.

चौते ॥ समस्त सुभ स्वरूपीका म्हणजे अपरांपर सर्व बरवे होउनी आहे.

पांचवे ॥ सर्व व्याप्तीमी म्हणजे सत्यवंत देव सर्वठाई व्यापीला आहे.

सहावे ॥ सर्वेशं ॥ म्हणजे सत्यवंत देवाला आरंभ नीपज नाही.’^{१२२}

फादर सिमांव गॉमिश याने सत्यवंत देवाची अशी सहा लक्षणे दिली आहेत.

गॉमिश विरचित प्रस्तुत ग्रंथाचा पैला भाग, सातवे तेंज यात “लटीक देव कोण म्हणुन दाखवीते”. यात हिंदू ज्यांना देव मानतात ते या सत्यवंत देवाच्या सहा लक्षणानुसार नाहीत, म्हणून ते ‘लटीक’ देव म्हणून ग्रंथकाराने कथन केले आहे. या उलट याच ग्रंथाच्या तिसऱ्या भागातील अठराव्या तेजामध्ये “येजु स्वामी सत्यवंत देव ॥ सत्यवंत माणूस खरे म्हणुन ॥ त्याचीया करणीयांनी दाखवीते ॥”^{१२३} गॉमिशने वर्णन केलेली सत्यवंत देवाची लक्षणे येशूला कशी लागू होतात? असा अनुत्तरीत प्रतिप्रश्न वाचकाच्या मनात निर्माण होतो. याचा विचार ग्रंथकाराने केलेला दिसत नाही, म्हणून या ग्रंथात हा विरोधाभास जाणवतो.

ख्रिस्ती मिशनरी ग्रंथकारांचा आद्य हेतू येशू ख्रिस्त आणि ख्रिस्तीधर्म यांचे मंडण करण्याचा आहेच, त्याचबरोबर पूर्वाश्रमी हिंदू असलेल्या नवख्रिस्तींनी पुन्हा हिंदू धर्मात जाऊ नये म्हणून हिंदू धर्माचे खंडण करायलाही या ग्रंथकारांनी प्राधान्य दिले आहे. स्टीफन्स तसेच क्रुवा यांच्याप्रमाणे ‘सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश’ निवेदन करणाऱ्या फादर गॉमिशनेही हिंदू धर्ममताचे खंडण केले आहे.

सिमांव गॉमिश यांना देसू प्रांतात ख्रिस्ती धर्मप्रचारक म्हणून कार्य त्याने तेथील तत्कालीन धार्मिक विषय, भौगोलिक परिस्थिती, सांस्कृतिक, सामाजिक स्थित्यंतरे, राजकीय परिवर्तने, समाजस्थिती समजून घेतली. विविध पंथांच्या उपासना पद्धतींचे निरीक्षण केले. या सर्वांचा उपयोग त्यांनी हिंदू धर्मावर आघात करण्यासाठी केला. जात, प्रांत यानुसार देव, अशा विविध संकल्पनांवर त्याने प्रहार केले आहेत.

३.४६ बायबलचा रूपांतरित ग्रंथ

‘सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश’ या ग्रंथात ग्रंथकाराने ख्रिस्ती धर्मासाठी भारतीय परिभाषा वापरली आहे. ‘बायबल’ या ग्रंथाला तो ‘आपला वेद’ म्हणतो. बायबलाचा ‘सत्य क्रुपावेद’ असाही निर्देश त्याने केला आहे. ‘कन्फेशन’या

इंग्रजी शब्दाबद्दल त्याने 'पापसंकीर्तन' असा शब्द वापरला आहे. 'बॅप्टिझम' ला त्याने 'ग्यानस्नान' म्हटले आहे. 'क्रुसावर' या शब्दाऐवजी तो 'शिलुव्यावरी' असे तो म्हणतो. बायबलमधील व्यक्तीरेखांची तसेच येशूच्या शिष्यांची नावे बदलून गॉमिशने भारतीय नावे दिली आहेत. 'येशू'ला तो 'येजुनाथ स्वामी' म्हणतो, जॉनला कृपाजी, पीटरला रायाजी, पॉलला पाउलनाथ तर जोजेफला त्याने आदिकोजी म्हटले आहे.

३.४७ क्रिस्तपुराण आणि सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश

क्रिस्तपुराणात स्टीफन्स आपलेच ख्रिस्ती धर्मशास्त्र अचूक आणि बरोबर आहे, याचे निवेदन विनम्रपणे आपल्या गद्य प्रस्तावनेत आरंभीच स्पष्ट केले आहे. ते लिहितात, "आमंचेआ पुराणांतुन तेआंचे शास्त्र लटिक आणी आमंचे सत्य ऐसें म्हणउनु दाखउनु नाहीं कस्टवितों; कां तें आपैसें सतस्तांसि द्रुस्ती पडताये; क्रिस्तवांचें शास्त्र आपणपें सोभताये, मिरवताये, वा तेंचि बरवें म्हणउनु आपणपें दाउनु देंताये; वाचिलेआ आइकिलेआ पुरे."^{१२४} 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश' या ग्रंथकारानेही स्टीफन्सप्रमाणेच कार्य केले आहे. पूर्वीचे ग्रंथ लटिके खोटे आहेत आणि आपले ग्रंथ सत्य आहे अशी धारणा दोन्ही ग्रंथकारांची आहे. हे दोन्ही ग्रंथकारांच्या भूमिकेवरून दिसून येते.

क्रिस्तपुराण आणि सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश या दोन्ही ग्रंथांचा मुलाधार बायबल असला तरी क्रिस्तपुराणाच्या तुलनेत सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश या ग्रंथाचा ग्रंथकार फारच संक्षिप्तपणे बायबलमधील विषयांवर भाष्य करतो. काही विषयांना नुसता स्पर्श करतो, परंतु त्यांचे विवरण तो टाळतो. पुढील विवेचनाने हे अधिक स्पष्ट होणार आहे.

'बायबलच्या नव्या करारातील मॅथ्यू १०:१-४, मार्क ३:१३-१९, लूक ६:१२-१६ यात येशूने धर्मकार्यासाठी निवडलेल्या बारा शिष्यांची नावे दिली आहे.'^{१२५} 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश' या ग्रंथात गोमिश बारा शिष्यांचा उल्लेख करतो परंतु त्यांची नावे देत नाही. पहा. 'येजु स्वामी रानांत तप करून।। भुताची सोदनी जींतुन।। माणसांमधें येउन।। आपणा सांगाती चालायला।। बारा

१२ शीश बोलाउन अखंडित पुण्ये शीकवीलें।।^{१२६} या उलट क्रिस्तपुराणात स्टीफन्सने या बारा शिष्यांच्या नावांचा उल्लेख करतो आणि आवश्यक त्या ठिकाणी त्यांचे वर्णन केले आहे.

‘तेयांमाजि जे कवण। दाविले स्वर्गाचेआ पितेयान।।

ते निवडून काढीले बाराजण। स्वामी क्रिस्ते।।२.२८.२१।।

पैला पेद्रु आंद्रे बंधुसहित। दिओगो योआवों जेंबेदेयाचे सुत।।

फिलिपु बार्थोलाम्यु भक्तिवंत। माथ्युस आणी थोमे।।२.२८.२२।।

दिओगो आल्फेयाची उत्पति। आणियेकु सिमावों जेलोति।।

युदास थाडचू म्हणती। दिओगाचा बंधू।।२.२८.२३।।

यदु स्कारियोति म्हण्पे जेणै। स्वामीविक्रा केला तेंणे।।

ऐसे आपोस्तोल देवनंदने। केले बाराजण।।२.२८.२४^{१२७}

यावरून दिसून येते की दोन्ही ग्रंथकारांनी बायबलचा आधार घेतला असला तरी क्रिस्तपुराणापेक्षा ‘सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश’ संक्षिप्त असून ग्रंथकाराने बायबलमधील अशा अनेक विषयांचे, कथांचे तसेच येशूने केलेल्या चमत्कारांचे निवेदन आपल्या ग्रंथात केले नाही. केवळ हिंदूमतांचे खंडण करत बायबलमधील तत्त्वज्ञान त्याने प्राधान्यक्रमाने मांडले आहे.

‘सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश’ या ग्रंथाचा मुलाधार बायबल असल्याने त्यातील तत्त्वज्ञान ग्रंथकाराने नवख्रिस्तींना समजेल अशा भाषेत कथन केले आहे.

‘एकची सत्यवंत देव आहे म्हणुन खरें केल्याउपर।। त्यो सत्यवंत देव त्रित्व होउनि आहे म्हणुन सत्य मानावें।। म्हणजे पिता।। पुत्र।। स्परितु सांतु तीगजण येकच देव सुभाव।। येकच बुधी।। येकच मन।। येकच चित्त।।^{१२८}

क्रिस्तपुराणात फादर स्टीफन्सने हेच ख्रिस्ती तत्त्वज्ञान स्पष्ट केले आहे.

‘पिता पुत्र दोगइजण। आणी स्परितु सांतु आपण।

जरि जाहले तिगेजण। तरि तिग देव न्हवती।।१.१.१७।।

तेगजणांचे एकची तत्त्व। एकि प्रकृती एक स्वामित्व।

एकचि देवपण एक जाणत्व। म्हणोनि तिगहीजण एकुचि देवो।।१.१.१८।।^{१२९}

बायबलमधील तत्त्वज्ञानानुसार 'पिता, पुत्र आणि स्परितु सांतु तीगजण येकच देव' या तत्त्वाची पुनरावृत्ती अनेकदा या दोन्ही ग्रंथात केलेली आहे. येथे यां ग्रंथकारांच्या धर्मप्रचारकाच्या वृत्तीची साक्ष पटते.

दोन युरोपीय जेजुइत मिशनऱ्यांनी वेगवेगळ्या प्रदेशात धर्मप्रसारासाठी 'ख्रिस्तपुराण' आणि 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश' या दोन ग्रंथांची रचना केली. दोन्ही ग्रंथाचा मुलाधार बायबल आणि भाषा मराठी आहे. यातील काही साम्य-भेद पुढे दिले आहे.

१. 'ख्रिस्तपुराण' हा बायबलवर आधारलेला मराठी भाषेतील रोमन लिपीत रचलेला काव्यग्रंथ आहे. त्यात बायबलचा भावार्थ जशाचा तसा घेतला नसून ग्रंथकाराच्या सखोल मनन चिंतनाने साकारलेले ते महाकाव्य आहे. या ग्रंथात ग्रंथकाराने बायबल व्यतिरिक्त इतर ग्रंथामधील काही निवडक कथाभाग घेतले आहेत.

'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश' हा देवनागरी लिपीत मराठी भाषेतील ग्रंथ आहे. या ग्रंथाचा आधारग्रंथ बायबल असला तरी त्यात बायबलचा केवळ अनुवाद नाही. ग्रंथकाराने बायबलचा आशय विषय संक्षिप्त रूपात मांडला आहे. ग्रंथकाराने त्यात स्थानिक श्रोत्यांना रुचेल आवडेल अशा निवडक कथाप्रसंगांची योजना केली आहे.

२. ग्रंथाच्या स्वरूपानुसार 'ख्रिस्तपुराण' हे सभेत केलेले प्रवचन आहे. ज्यात मध्येच एखादा ख्रिस्ती श्रोता प्रश्न विचारतो. त्याला प्रवचनकर्ता पाद्रीगुरू उत्तर देतो.

'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश' या ग्रंथात ग्रंथकार आपणच प्रश्न विचारतो तर कधी शंका उत्पन्न करतो आणि त्या शंकांचे निरसन करतो.

३. 'ख्रिस्तपुराण' या ग्रंथात ग्रंथकाराने निवडलेल्या कथेच्या वर्णनात, विवरणात, प्रसंगचित्रणात तसेच विधीविधानात भारतीय वातावरण

निर्माण करण्याचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न केला आहे. यातील व्यक्तीरेखांच्या नावात बदल केला नाही.

४. 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश' या ग्रंथात ग्रंथकाराने कथेतील वातावरणाला काही अंशी भारतीय साज चढवण्याचा प्रयत्न केला आहे. यातील व्यक्तीरेखांनासुद्धा भारतीय नावे दिली आहे.

३.४८ पीटर पुराण आणि सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश

गोव्यात धर्मांतरितांची संख्या वाढत होती. या सर्वांनी परधर्म स्वीकारला असला तरी त्यांच्या अंतरमनातील पूर्वाश्रमीच्या धर्मश्रद्धा अबाधित राहिल्या होत्या. त्यामुळे त्यांनी आपल्या देवावरील विश्वास, पारंपरिक रिती रिवाज, तसेच सुरू ठेवले. ऋवाने 'पीटर पुराण' रचून त्यांवर आघात केले. तसेच सिमांव गॉमिश यांनी 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश' या ग्रंथात केले आहे. ऋवाने 'पीटर पुराण' च्या प्रस्तावनेत "कोंकणेांची शास्त्रे, वेद, पुराणें, रितु, आचार, उपचार येतुकेई कुढ लटिक."^{१३०} असे विधान केले आहे. पुढे या पुराणातील तिसरे पुराण पैले कांड अवस्वरु चौदावा यातील या दिलेल्या ओव्या अभ्यासल्यास हे अधिक स्पष्ट होते. ऋवाने लिहिले आहे,

'कुदेवांची भग्ति भजना। मात्र न करी क्रिस्तांवपण।।

देउ येकुचि दुजेआ विण । उचारी नित्य।।१५।।

पण कोकणेत्व जें आहे। असेख्य कुदेवां पुजिता

तरि सम ऐसें केवी होए। क्रिस्तांवपण सांगा।। १६।।

तुमीं अभाविक कोंकणे। मारुवा वंदिती भजने।।

पित्रां वेताळा पुसांचे नामे। दोसियां आपघतक्रियांसि।।१७।।

तेतुकीआंसि पुजा उफार। तुमी करिता निरंतर।।

देउळें बांदोनि उफारां। देव करिती तेआंसी।। १८।।'^{१३१}

कोंकणे अभाविक आहेत. ते पित्र, वेताळ, मारु अशा कुदेवांची भक्ती आणि भजन करतात. असे हिंदूंचे वर्णन ऋवाने 'पीटर पुराण' या ग्रंथात केले

आहे. ‘सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश’ या ग्रंथाविषयी वि. बा. प्रभुदेसाई लिहितात, “प्रस्तुत ग्रंथ हा घाटमाथ्यावरील ‘देसू’ लोकांना ख्रिस्ती धर्माचे महत्त्व प्रतिपादन करण्यासाठी व त्या अनुषंगाने हिंदू धर्माचे व देवदेवतांचे खंडण करण्याच्या उद्देशाने निर्माण झालेला आहे.”^{१३२} गोव्यात आलेले ख्रिस्ती मिशनरी आपल्या साहित्यकृतींच्या मदतीने गोमंतकीयांच्या धर्मांतराचे मिशन पूर्ण करायचा प्रयत्न करत होते. यात सिमांव गॉमिशही सक्रिय होता, हे स्पष्ट होते.

‘सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश’ या ग्रंथातील पैला भाग आठवे तेज यात ग्रंथकाराने हिंदू ज्या ब्रम्हा, विष्णू आणि महेश यांना देव मानतात त्या श्रद्धास्थानांवर त्यांनी आघात केले आहे. ‘॥ ब्रम्हा ॥ विष्णू ॥ ईश्वराची कार्ये दाखवितें ॥’^{१३३} या तेजांत फादर गॉमिश यानी ‘ब्रम्ह विष्णू आणि ईश्वर’ या तिन्ही देवांना सर्वेश्वर देवाचे निकष लावून ते सत्यवंत देव नसल्याचे स्पष्ट केले आहे. त्याचबरोबर ते लटिक देव असल्याचे कथन केले आहे.

३.४९ ब्रम्हा, विष्णू आणि महेश यांचे उल्लेख

‘ब्रम्हा, विष्णू आणि महेश’ या त्रिदेवांपैकी ‘महेश’ म्हणजे ‘शंकर’ हे गोव्यातील लोकांना ज्ञात होते. बेळगांव कर्नाटक प्रांतात महेश तथा शंकराला ‘ईश्वर’ म्हणतात. त्या नुसार ‘सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश’ या ग्रंथात ग्रंथकार शंकराला ईश्वर म्हणतो. गोव्यातून बेळगांव जवळच्या प्रांतात कार्य करणाऱ्या ग्रंथकाराची येथे सजगता दिसून येते.

पीटर पुराणातील तिसरे पुराण पैले कांड अवस्वरु चौदावा यातील या पुढे दिलेल्या ओव्या अभ्यासल्यास हे अधिक स्पष्ट होते. क्रुवा लिहितो,

‘ब्रम्हेआ विस्ट्णु म्हएसाचे । जे दोसे नस्टले अधोरी खेटे ॥

करणिया साखी आदेवांथे । मानु देती पुजोनी ॥२१॥

पण येतुकेआसि सिवेया कोटि । दुउनि क्रिस्तांव दवडिती ॥

तरि येकचि कवणे रिती । कोंकणेतव क्रिस्तांवपण ॥१३॥

तेआं निर्देवां भतांचा वरु । तुमी नचेतां लानु थेरु ॥

क्रुत्य अथवा व्यापारु । नाधरिती किंचित ॥२३॥

पण क्रिस्तांव पुण्यसिळ । दुराविती ऐसे भुतखळ ॥

तरि कोंकणेत्य कोणी वेळां । सम कैसे क्रिस्तांवपण ॥२४॥’^{१३४}

या ग्रंथात क्रुवाने ब्रम्हा, विष्णू आणि महेश हे देव नाहीत हे समजावण्याचा प्रयत्न केला आहे. याआधी स्टीफन्सनेही क्रिस्तपुराणात अशा लटिके देवांविषयी जे लिहिले आहे त्या ओव्यांचे येथे स्मरण होते. त्याचबरोबर अशा देवांना पुजणाऱ्यांना काय करावे हे पहिल्या पुराणातील वीसाव्या अवस्वरूमधे सांगितले आहे. त्या ओव्या अशा आहेत.

‘देवें मोइसेसि निरोपु दिधला । म्हणे जो मज वोखटें बोलिला ।

तेयांसि बांदोनि बाहिरी घाला । गुंडेवेरि मारोनिया ॥१९.२०.५३॥

मग देवो निरोपितु । कोणुइ जरि मज द्वेसितु ।

मज गाळी - सिवेया देतुं । तंआंसि जिवें मारा ॥१९.२०.५५॥’^{१३५}

स्टीफन्स विरचित क्रिस्तपुराणाच्या पहिल्या पुराणात सर्वेश्वराने मोशेला दिलेले हे आदेश आहेत. मिशनरी मराठी वाङ्मयाचे अभ्यासक गं. ना. मोरजे यांनी गोमंतकीय मिशनरी वाङ्मयाचे विवेचन केले आहे. त्यांनी ख्रिस्ती मिशनरीविषयी ते लिहितात, “ख्रिस्ती धर्म हा एकमेव ईश्वरदत्त धर्म असून जगातील इतर धर्म खोटे व पाखंडी आहेत असा मिशनऱ्यांचा दृढ विश्वास होता. दुसरे धर्म मोटे असू शकतात हे त्यांनी कधी मानलेच नाही.”^{१३६} त्या गोव्यातील हिंदू, त्यांचे ग्रंथ हे मिशनऱ्यांच्या मते हीन आणि खोटे आहेत. युरोपातील जॅटाइल लोकांप्रमाणे कोंकण-गोव्यातील हिंदूंना या ग्रंथकारांनी जॅटाइल म्हटले होते.

युरोपियन मिशनरी गोव्यातील ‘कोंकणे’ हा शब्द ‘हिंदू’ या शब्दाचा समानार्थी शब्द मानीत होते. फादर क्रुवाने पीटर पुराणात हिंदू म्हणजे कोंकणे हे ‘जॅटाइल’ मानले आहेत. पीटर पुराणाविषयी तो म्हणतो, “कोंकण्यांच्या देवांचे भजनाचे छेदन विविधपरी लिहून दाविलें आहे.” या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत त्याने स्पष्टच लिहिले आहे, “कोंकणे जेंतिय लोकु”,^{१३७} ‘सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश’ या ग्रंथात वर्णन केलेले देसू म्हणजे हिंदूच होय. त्यात लिंगायतांचाही समावेश

करण्यात आला आहे. ग्रंथकाराने मराठ्यांच्या शंभर कुळीचा निर्देश केला आहे. मिशनऱ्यांच्या दृष्टीने हे सर्व 'जेंटायल' होते.

३.५० ग्रंथाची उपयुक्तता

'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश' हा अठराव्या शतकातील मौल्यवान ग्रंथ आहे. यात भाषिक आणि वाङ्मयीन मुल्यांबरोबर सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक तसेच ऐतिहासिक संदर्भ मुल्यांचाही समावेश आहे. यापैकी या ग्रंथाच्या भाषिक आणि वाङ्मयीन मुल्यांवर संशोधकांनी संशोधन केले आहे. या ग्रंथाच्या अभ्यासाने जाणवले की या ग्रंथाचे विविध आयाम अभ्यासनीय आहेत. काही महत्त्वपूर्ण आयाम पुढे देत आहे.

१. अठराव्या शतकाच्या आरंभी बेळगाव जवळच्या देशू प्रांताची सामाजिक, सांस्कृतिक आणि धार्मिक परिस्थिती यांचा अभ्यास करण्यासाठी साधनग्रंथ म्हणून उपयुक्त ठरणार आहे.
२. ऐतिहासिक भाषाविज्ञानाच्या दृष्टीने अठराव्या शतकातील भाषेचे स्वरूप अभ्यासण्यासाठी हा देवनागरी लिपीतील मराठी ग्रंथ महत्त्वपूर्ण स्रोत आहे.
३. नवख्रिस्तींच्या मतपरिवर्तनासाठी, मिशनऱ्यांनी केलेल्या बुद्धीभेदाचा प्रयत्न, या ग्रंथाधारे मानसशास्त्रीयदृष्ट्या अभ्यासल्यास उद्बोधक ठरणार आहे.
४. नवख्रिस्तींना ख्रिस्ती धर्माचे मर्म समजावण्यास मूळ बायबलमधील विषयाला ग्रंथकाराने चढवलेला भारतीय साज आणि त्याचे भाषिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आयाम यांचे मूल्यमापन करण्याकरता 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश' हा ग्रंथ अभ्यासनीय आहे.
५. 'युरोपियन ख्रिस्ती' मिशनरींने 'भारतातील हिंदू' धर्माची केलेल्या मूल्यमापनाचा चिकित्सात्मक विचार करण्यासाठी 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेशाचा' आधारग्रंथ म्हणून उयोग करण्यासारखा आहे.
६. तत्कालीन हिंदूंच्या धार्मिक श्रद्धा, समजुती, रीतीरीवाज, उपासना पद्धती यांकडे मिशनऱ्यांचा दृष्टिकोन समजून घेण्यासाठी हा ग्रंथ उपयुक्त आहे.

समारोप

ख्रिस्ती धर्मप्रसारासाठी विविध देशांतून धर्मप्रसारक गोव्यात आले. मातृभाषा मराठी नसलेल्या या युरोपियन मिशनऱ्यांनी मराठी शिकून घेतली. पूर्वीचे ग्रंथ अभ्यासले. त्यांना पर्यायी ख्रिस्ती मराठी ग्रंथांची रचना केली. नवख्रिस्तींना तथा पूर्वाश्रमीच्या हिंदूंना, त्यांचा धर्म त्याज्य आहे, हे समजावण्यासाठी त्यांच्याच पूर्वीच्या ग्रंथातील दाखले दिले आहेत. जेजुइत मिशनऱ्यांच्या या ग्रंथनिर्मितीच्या केंद्रस्थानी ख्रिस्ती धर्म-प्रचाराची प्रेरणा होती. त्यांच्या या ग्रंथांमध्ये साहित्यगुणांचेही दर्शन प्रकर्षाने घडते. या ग्रंथांचे विविध संशोधकांनी भाषा आणि वाङ्मय या संदर्भात संशोधन केले आहे. तत्कालीन धार्मिक संकल्पना, समाजिक परिस्थिती, समाजभाषा, वाङ्मय विशेष या सर्व दृष्टीने हे सर्व ग्रंथ अभ्यासनीय आहेत.

निष्कर्ष

१. गोव्यात धर्मांतरित झालेल्या बहुसंख्यांनी मनापासून ख्रिस्ती धर्म स्वीकारला नव्हता. नवख्रिस्तींचे 'धर्मपरिवर्तन' झाले होते, परंतु 'मनपरिवर्तन' झाले नव्हते. नवख्रिस्तींना हिंदू धर्मापासून दूर करून ख्रिस्तीधर्माकडे आकर्षित करण्यासाठी साहित्यनिर्मितीची आवश्यकता मिशनऱ्यांना भासली.
२. हिंदूंचे ग्रंथ अभ्यासण्यासाठी शेजारच्या राज्यातून पळवून आणले जात होते. त्यांची भाषांतरे होत होती. झेवियरनेही हे ग्रंथ अभ्यासले होते. जेजुइतांनी श्रीलंकेतील लोकांशी वाद-विवाद घातल्यासाठी गोव्यातून भाषांतरित केलेले ग्रंथ नेले होते. हे अ. का. प्रियोळकरांनी अनुवादित केलेल्या Luis Frois याच्या पत्रावरून प्रमाणित होते.
३. क्रुवाने अभ्यासलेले ग्रंथ 'मराठी' होते. स्वतः क्रुवाने 'पीटरपुराण' ग्रंथाच्या प्रस्तावतने आणि दुसऱ्या पुराणातील पाचव्या कांडमधील बत्तिसाव्या अवस्वरूत नमूद केले आहे.

४. क्रुवाने अभ्यासलेल्या 'श्रीकृष्णचरित्रकथा' या ग्रंथामधील ब्रह्मदेवकृत वत्सहरण प्रसंगातील काही ओव्या आणि पीटर पुराणतील ओव्या यात साम्य आढळते, याकडे वि. बा. प्रभुदेसाईंनी अभ्यासकांचे लक्ष वेधले आहे. लक्ष्मीकांत प्रभू भेंब्रे यांनी क्रुवाने अभ्यासलेल्या इतर ग्रंथातील ओव्या आणि पीटर पुराण ग्रंथातील रचना यातील समान ओव्यांचा आलेख सप्रमाण मांडला आहे.
५. 'पीटर पुराण' या ग्रंथरचना ओवीबद्ध मराठी भाषेत केली असल्याचे ग्रंथकाराने प्रस्तावनेत तसेच ग्रंथाचे दुसरे पुराण, पाचवे कांड, बतिसाव्या अवस्वरूमध्ये नमूद केले आहे.
६. व्हिल्यम जोन्स या भाषावैज्ञानिकाने भारतीय भाषांकरता रोमन लिपी योग्य नसल्याचे नमूद केले होते.
७. क्रुवाने पीटर पुराण रचनेसाठी योग्य लिपी न स्वीकारल्यामुळे भाषाविज्ञानाच्या दृष्टीने तत्कालीन भाषेचे स्वरूप समजून घेताना या ग्रंथाच्या अभ्यासाला मर्यादा पडतात.
८. गोव्यातील तत्कालीन सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक परिस्थिती यांचा अभ्यास करण्यासाठी 'पीटर पुराण' हा ग्रंथ अत्यंत मौल्यवान स्रोत आहे. हा ग्रंथ रोमन लिपीत असल्याने त्याचे योग्यरीत्या वाचन करता येत नाही.
९. फ्रेंच माणसाने उच्चारलेले 'मराठी भाषाध्वनी' तत्कालीन ग्रांथिक मराठीपेक्षा भिन्न असणे स्वाभाविक आहे. पीटर पुराणाचे अशा शास्त्रीय पद्धतीने देवनागरीत लिप्यंतर केल्यास ते दुर्बोध होते.
१०. सर्व संशोधकांनी पीटर पुराणच्या ग्रंथकर्तृत्वाचे श्रेय क्रुवाला दिले आहे. ग्रंथ अभ्यासल्यावर एक मत ठाम होते, की ही ग्रंथनिर्मिती एकट्या क्रुवाची नाही. त्याने यासाठी निश्चितपणे विद्वान नवख्रिस्तींची मदत घेतली होती.
११. फादर स्टीफन्स आणि फादर क्रुवा यां दोन्ही जेजुइत मिशनऱ्यांच्या मते गोव्यातील हिंदू कोकणे हे जेंटाइल होते.
१२. मिशनऱ्यांनी जेंटाइल गोमंतकीयांच्या धर्मपरिवर्तनासाठी बुद्धीचा आणि बळाचा प्रसंगोचित उपयोग केला होता. बहूसंख्य लोकांचे धर्मांतर बळजबरीने केले तर विद्वानांना त्यांचा बुद्धीभेद करून आपल्या धर्मात आणले.

१३. ख्रिस्ती मराठी ग्रंथातील पोर्तुगीज शब्दांवर भाष्य करणाऱ्या संशोधकांनी पीटर पुराण या ग्रंथाच्या पोर्तुगीज शीर्षक 'DISCURSO SOBRE A VIDA DO APOSTOLO SAM PEDRO EM QUE SE REFUTA OS PRINCIPAES ERROS DO GENTILISMO', मधील 'GENTILISMO' तथा 'जॅटाइल' या शब्दाचे विश्लेषण करण्यास विशेष लक्ष दिल्याचे दिसत नाही.
१४. पीटरच्या काळात युरोपात जसे 'जॅटाइल' लोक होते, तेच 'कोंकण-गोव्यातील हिंदू' अशी कल्पना, क्रुवाने रचलेल्या पीटर पुराणात केली आहे. 'Gentios' याचे मराठी भाषांतर क्रुवाने 'कोंकणे' असे पीटर पुराणात केलेले आहे.
१५. पीटर पुराणात पीटर हा जॅटाइल कोकणे लोकांशी वादविवाद मांडून जॅटाइल मानलेले हिंदू कोकणे आणि क्रिश्चन यांची तुलना करून आपलाच ख्रिस्तीधर्म उत्तम असल्याचे प्रतिपादन करतो, याचा ग्रंथात वारंवार प्रत्यय येतो.
१६. गोव्यातील नवख्रिस्ती पूर्वीच्या हिंदू संस्कृतीचे आचरण करत होते. त्यामुळे त्यांना हिंदू संस्कृतीपासून तोडण्याच्या उद्देशाने त्याने हिंदूंच्या ग्रंथांवर आणि हिंदू देवतांवर प्रहार केले, देवांना सैतान म्हणून त्यांची अवहेलना केली. गोपूजन, दैव, उपवास, संध्या, जप यांवर टीका केली. पीटर पुराणातील तिसरे पुराण, पैले कांड, अवस्वरु चौदावा यातील ओव्या अभ्यासल्याने हे अधिक स्पष्ट झाले.
१७. क्रुवाने 'पीटर पुराण' या ग्रंथात हिंदूंच्या देवांविषयी अवमानकारक आणि आपत्तिजनक विधाने केली आहेत. गोमंतकातील हिंदूंची श्रीगणेश, श्रीहरी विष्णू, श्रीराम, श्रीकृष्ण, महादेव या देवांवर श्रद्धा असे. क्रुवाने या श्रद्धास्थानांवर शाब्दिक आघात केलेत. हे देव कसे पूजनीय नाहीत, हे तो श्रोत्यांच्या मनावर बिंबवण्याचा प्रयत्न केलेत. या संदर्भात वि. बा. प्रभुदेसाई, ह. श्री. शेणोलीकर, लक्ष्मीकांत प्रभु भेंब्रे या संशोधकांचे एकमत आहे.
१८. गंगाधर मोरजे यांच्या मतानुसार हिंदू धर्माची अवहेलना करणारा पहिला ख्रिस्ती मराठी ग्रंथकार क्रुवा होय. क्रिस्तपुराणात ग्रंथातील पैल्या पुराणामधील

आठवा आणि एकोणिसावा अवस्वरू अभ्यासल्यास या बाबतीतही स्टीफन्सचाच अग्रक्रम लागतो.

१९. पीटरच्या या जीवनकार्याचा आलेख क्रुवाने 'पीटर पुराण' या ग्रंथात मांडला. त्यापूर्वी आल्बुकर्कच्या आदेशामुळे 'पीटर' या ख्रिस्ती संताचा परिचय गोव्यातील लोकांना झाला होता.
२०. पीटर हा 'पीटर पुराण' या ग्रंथाच्या केंद्रस्थानी असलेली व्यक्तीरेखा असली, तरी ती मूळ बायबलच्या नव्या करारातून ग्रंथकाराने स्वीकारली आहे.
२१. बायबलमध्ये येशूच्या पाठोपाठ त्याचा शिष्य 'पीटर' याचे वर्णन सहनायकासारखे आले आहे. येशूला पकडण्यासाठी आलेल्या सैनिकाबरोबर झुंज देणारा पीटरच्या वीरवृत्तीचे दर्शन स्टीफन्सने आपल्या ग्रंथात केले आहे. या तुलनेत 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश' य ग्रंथात पीटर विषयी फार कमी प्रमाणात लिहिले आहे.
२२. 'बायबल' आणि 'ख्रिस्तपुराण' या दोन्ही ग्रंथांमध्ये येशूच्या आदेशाने त्याचा शिष्य पीटर येशूच्या मागे पाण्यावरून चालतो, पाण्यात पडतो तेव्हा त्याला येशू वाचवतो. बौद्ध धर्मीयांच्या जातक कथांमध्ये अशीच कथा आहे. ग्रंथाच्या चरित्रनायकाची कमकुवत बाजू सांभाळतांना कवीला येशूचे सामर्थ्य वर्णन करण्याचे त्याला टाळावे लागले. त्यामुळे 'पाण्यात बुडणाऱ्या पीटरला येशूने वाचवले,' या बायबलमधील घटनेनुसार कवीच्या अनवधानानं बाधा आली आहे.
२३. रोम राज्याच्या सैन्यातील पायदळाचा दळपती 'कोर्नेलिव' ज्यू झाला होता. त्याला पीटरने बाप्तिस्मा देऊन ख्रिस्ती धर्मात आणले होते. या ऐतिहासिक प्रसंगाचे विवरण क्रुवाने पीटर पुराणातही केले आहे.
२४. पीटर पुराण या ग्रंथात "मज परदेसिया 'फ्रिंगियासि' तुमि खेमा करावा लागे." असा उल्लेख करतो. मध्ययुगीन मराठी साहित्यामध्ये 'फिरंगी' या शब्दाचा उल्लेख पोर्तुगीजांकरता विविध ग्रंथकारांनी केल्याचे दिसून येते. मुक्तेश्वर विरचित महाभारत आदिपर्व, महिकावतीची बखर, समर्थ

- रामदासांचा दासबोध, आणि क्रिस्तपुराण या ग्रंथात 'फिरंगी' शब्द आलेला आहे. या सर्व ग्रंथकारांना पोर्तुगीज हे 'फिरंगी' म्हणून परिचित होते.
- २५.भारतातील सिरियन ख्रिस्ती हे ख्रिस्तीच होते, परंतु पोर्तुगीजांनी त्यांना रोमन ख्रिस्ती बनवले. अशा प्रसंगातून हे स्पष्ट होते, की पोर्तुगीजांना भारतातील तसेच गोव्यातील लोकांचे धर्मपरिवर्तन करून त्यांना केवळ ख्रिस्ती बनवायचे नव्हते, तर त्यांना 'फिरंगी' पोर्तुगीज बनवायचे होते. या संदर्भात अ. का. प्रियोळकर, शांताराम बंडेलू, गंगाधर मोरजे, वि. बा. प्रभुदेसाई या सर्व संशोधकांचे एकमत दिसून येते.
- २६.आंतोनियो-द-सालदांज हा जेजुइत पंथाचा तिसरा ख्रिस्ती मराठी ग्रंथकार, याला स्टीफन्स आणि क्रुवाचा सहवास लाभला होता. याचा त्याला निश्चित लाभ झाला.
- २७.संतसाहित्याचा परिचय असलेल्या लोकांना ख्रिस्ती बनवणे आणि त्यांना या धर्मात ठेवणे सोपे नाही, हे गोव्यात काम करणाऱ्या ख्रिस्ती मिशनऱ्यांना पक्कं ठाऊक होते. म्हणून त्यांचे समुपदेशन करण्यासाठी मराठी ग्रंथांची मिशनऱ्यांनी निर्मिती केली.
- २८.सेंट पीटर यांच्या जीवनावर 'पीटर पुराण', सांतु आंतोनी यांच्या जीवनावर 'सांतु आंतोनीची जिवित्कथा' असे दोन मराठी ग्रंथ निर्माण केले असले तरी संशोधकांनी त्यांच्या मूळ चरित्राचा शोध घेतल्याचे दिसत नाही.
- २९.जेजुइत मिशनऱ्यांनी गोव्यातील 'लोकांमध्ये असलेले चमत्काराचे आकर्षण' हेरून 'सांतु आंतोनीची जिवित्कथा' या चमत्कार कथन करणाऱ्या ग्रंथाची निर्मिती केली. पाद्री सालदांज ग्रंथामध्ये चमत्कारांचे वर्णन करण्याच्या निमित्ताने ख्रिस्तीधर्माचा प्रसार करणे हा ग्रंथकाराचा मुख्य हेतू आहे.
- ३०.बायबल कथांमधील येशूप्रमाणे जिजित्कथेतील आंतोनी अनेकांचे रोग, आजार नाहीसे करतो. भक्तांना त्रास देणाऱ्या सैतानाला हाकलून लावतो. या ग्रंथात ग्रंथकाराने बायबलमधील येशूच्या उपदेशापेक्षा आंतोनी आणि येशूने केलेल्या चमत्कारांना प्राधान्य दिले आहे. त्याला अनुरूप आपल्या ग्रंथात कथा कथन केल्या आहेत.

३१. सांतु आंतोनीचे चमत्कार वर्णन करणाऱ्या 'सांतु आंतोनीची जिवित्त्वकथा' या ग्रंथातील काही कथा भारतीय मराठी संतकथांशी साम्य दर्शवणाऱ्या आहेत. अ. का. प्रियोळकरांनी महिपतीविरचित 'भक्तविजय' या ग्रंथातील भक्तकथा आणि 'सांतु आंतोनीची जिवित्त्वकथा' या ग्रंथातील साम्यस्थळे आपल्या संपादनात नोंदवली आहेत. या व्यतिरिक्त इतर कथांतही अशी साम्यस्थळे दिसून येतात.
३२. ज्ञानेश्वरीतील श्रीकृष्णाच्या विश्वरूपाचे दर्शन घेणाऱ्या अर्जुन हा प्रसंग आणि 'सांतु आंतोनीची जिवित्त्वकथा' या ग्रंथाच्या चौदाव्या चमत्कारातील येशूरूप पाहाणारा आंतोनी यांत सारखेपणा आहे. दोन्ही ग्रंथातील ओव्या आणि शब्दरूपातील साम्य अभ्यासल्यानंतर येथे 'सांतु आंतोनीची जिवित्त्वकथा' रचणाऱ्या ग्रंथकाराने ज्ञानदेवांच्या ज्ञानेश्वरीचाही अभ्यास नक्कीच केला होता, याची खात्री होते.
३३. गंगाधर मोरजे लिहितात, "या ख्रिस्ती ग्रंथकाराची भाषा तुकाराम रामदासकालीन मराठी भाषेसारखी नाही हे उघड आहे." या विधानाची पडताळणी केल्यावर 'सांतु आंतोनीची जिवित्त्वकथा' आणि समर्थसाहित्यातील भाषा, ओव्या, शब्दरूपे, रचना यामध्ये साम्य असल्याचे सप्रमाण सिद्ध होते.
३४. समर्थ रामदास आणि 'सांतु आंतोनीची जिवित्त्वकथा' यात आंतोनियो-द-साल्दाज यांनी सांतु आंतोनी यांची रेखाटलेली व्यक्तीरेखा यात काही साम्यस्थळे दिसून येतात, हे येथे स्पष्ट केले आहे.
३५. गोव्यातील पोर्तुगीजांनी स्थानिक भाषांवर लादलेला प्रतिबंध जेजुइत पंथाचा नियम भंग करणारा होता. अशा परिस्थितीत सिमांव गॉमिशने 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश' हा पहिला देवनागरी लिपीतील मराठी ग्रंथ प्रसिद्ध केला.
३६. 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश' हा देवनागरी लिपीतील मराठी ग्रंथ ऐतिहासिक भाषाविज्ञानाच्या दृष्टीने अठराव्या शतकातील भाषेचे स्वरूप अभ्यासण्यासाठी उत्तम स्रोत आहे.
३७. जेजुइत मिशनऱ्यांच्या या ग्रंथनिर्मितीच्या केंद्रस्थानी ख्रिस्ती धर्म-प्रचाराची प्रेरणा होती. त्यांच्या या ग्रंथांमध्ये साहित्यगुणांचेही दर्शन प्रकर्षाने घडते. या

ग्रंथांचे विविध संशोधकांनी भाषा आणि वाङ्मय या संदर्भात संशोधन केले आहे.

३८. सिमांव गॉमिश यांनी देसू प्रांतातील तत्कालीन साजाजिक स्थित्यंतरे, राजकीय परिवर्तने, जात व्यवस्था, समाजस्थिती समजून घेतली. त्यामुळे अठराव्या शतकाच्या आरंभी बेळगाव जवळच्या देशू प्रांताची सामाजिक, सांस्कृतिक आणि धार्मिक परिस्थिती यांचा अभ्यास करण्यासाठी 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश' हा ग्रंथ उपयुक्त आहे.

३९. 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश' या ग्रंथाच्या अभ्यासाने हे स्पष्ट होते की ग्रंथकाराने ख्रिस्ती धर्ममत प्रतिपादन करतांना हिंदूधर्म आणि देव यांचे खंडण करण्यासाठी हा ग्रंथ निर्माण केला होता.

४०. क्रुवाने 'पीटर पुराण' रचून जे कार्य केले तसेच सिमांव गॉमिश यांनी 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश' या ग्रंथात केले आहे. नवख्रिस्तींच्या मतपरिवर्तनासाठी, मिशनऱ्यांनी केलेल्या बुद्धीभेदाचा प्रयत्न, अभ्यासनीय आहे.

४१. 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश' या ग्रंथात ग्रंथकाराने ख्रिस्ती धर्माची परिभाषा भारतीय वापरली आहे. नवख्रिस्तींना ख्रिस्ती धर्माचे मर्म समजावण्यास मूळ बायबलमधील विषयाला ग्रंथकाराने चढवलेला भारतीय साज, सांस्कृतिक आयाम यांचे मूल्यमापन करण्याकरता 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश' हा ग्रंथ महत्त्वाचा आहे.

४२. 'युरोपियन ख्रिस्ती' मिशनरींने 'भारतातील हिंदू' धर्माची केलेल्या मूल्यमापनाचा चिकित्सात्मक विचार करण्यासाठी तसेच हिंदूंच्या धार्मिक श्रद्धा, समजुती, रीतीरीवाज, उपासना पद्धती यांकडे पाहण्याचा मिशनऱ्यांचा दृष्टिकोन समजून घेण्यासाठी 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेशाचा' हा ग्रंथ उपयुक्त आहे.

४३. 'क्रिस्तपुराण' आणि 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश' या दोन्ही ग्रंथांचा मूलाधार बायबल असला तरी क्रिस्तपुराणाच्या तुलनेत सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश या

ग्रंथाच्या ग्रंथकाराने फारच संक्षिप्तपणे बायबलमधील विषयांवर भाष्य केले आहे. येथे या ग्रंथकारांच्या धर्मप्रचारकाच्या वृत्तीची साक्ष पटते.

४४. 'पीटर पुराण' या ग्रंथातील अध्यायांना अवस्वरू असे म्हटले आहे. 'सांतु आंतोनीची जिवित्वकथा' या ग्रंथात चमत्कारांना प्राधान्य देत ग्रंथकाराने पहिला चमत्कार, दुसरा चमत्कार असे शब्द वापरले आहेत. 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश' यात ग्रंथकाराने अध्याय, अवस्वरू या शब्दांऐवजी 'तेज' असा शब्द वापरला आहे. Terce ही 'पूर्वान्हिकेची वेळ.' त्यावरून 'तेज' शब्द आला असण्याची शक्यता प्रभुदेसाईंनी वर्तवली आहे.

४५. ख्रिस्ती धर्मप्रसाराचे मिशन पूर्ण करण्यासाठी इंग्लंड, स्पेन, फ्रांस, पोर्तुगाल या देशांतून धर्मप्रसारक गोव्यात आले. जेजुइत ख्रिस्ती मराठी संशोधन करताना मराठी भाषेचा इतिहास तसेच ऐतिहासिक भाषाविज्ञान पद्धतीने भाषाभ्यास करण्याच्या संदर्भात विचार केल्यास या साधनग्रंथांचे महत्त्व अनन्यसाधारण असेच आहे. तसेच तत्कालीन धार्मिक संकल्पना, सामाजिक परिस्थिती, समाजभाषा, वाङ्मय विशेष यां सर्व दृष्टीने हे सर्व ग्रंथ अभ्यासनीय आहेत.

संदर्भ सूची

१. प्रभुदेसाई, वि. बा., *सतराव्या शतकातील गोमंतकी बोली*, मुंबई विश्वविद्यालय, मुंबई, १९६३. पृ. ७८.
२. तत्रैव. पृ. २२
३. मोरजे, गंगाधर, *ख्रिस्ती मराठी वाङ्मय*, अहमदनगर कॉलेज, अहमदनगर, १९८४, पृ. २१.
४. तत्रैव. पृ. १४.
५. सालदांज, आंतोनियु, *सांतु आंतोनिची जिवित्कथा*, संपा. अ. का. प्रियोळकर, मराठी संशोधन मंडळ, मुंबई, १९५६, पृ. ११.
६. प्रभू भेंब्रे, लक्ष्मीकांत, *पोर्तुगाली राजवटीपूर्वीचे गोव्यातील धार्मिक वाङ्मय*, गोमंतक मराठी भाषा परिषद, गोवा, १९७९. पृ. १६.
७. प्रियोळकर, अ. का., संपा. *फ्रेंच कवीनें लिहिलेले मराठी पुराण*, मराठी संशोधन मंडळ, मुंबई, १९६५, पृ.२.
८. Priolkar, A. K. ed. *FRENCH AUTHOR OF A MARATHI PURANA – FR. ETIENNE DE LA CROIX*, Journal of the University of Bombay, Vol. 29 1960-1961, pg. 123.
९. तत्रैव. पृ. १२४.
१०. नरोज, मानुयेल, *क्रिस्ताचे यातनागीत*, संपा. अ. का. प्रियोळकर, मराठी संशोधन मंडळ, मुंबई, १९५९, पृ. ५.
११. प्रभू भेंब्रे, लक्ष्मीकांत, *पोर्तुगाली राजवटीपूर्वीचे गोव्यातील धार्मिक वाङ्मय*, उनि. पृ. १२.
१२. प्रियोळकर, अ. का., संपा. *फ्रेंच कवीनें लिहिलेले मराठी पुराण*, उनि. पृ.६.
१३. क्रुवा, एतियेन, *पीटर पुराण*, (DISCURSO SOBRE A VIDA DO APOSTOLO SAM PEDRO, Goa, 1629.) मुद्रित ग्रंथ, पुराण २, पाचवे कांड ५, अवस्वरू ३२.
१४. धर्मशास्त्र, बायबिल सोसाइटी ऑफ इंडिया, बेंगलोर, पृ. १३.
१५. आमोणकर, सुरेश. 'पोर्तुगीज धर्मप्रसाराकांचे भाषिक धोरण', *लोकमत* २०१७, संपा. राजू नायक, लोकमत मीडिया प्रा. लि., गोवा, २०१७, पृ. ६.
१६. प्रियोळकर, अ. का., संपा. *फ्रेंच कवीनें लिहिलेले मराठी पुराण*, उनि. पृ. ७
१७. क्रुवा, एतियेन, *पीटर पुराण*, उनि. मुखपृष्ठ.
१८. केळकर, न. चि., संपा. *निबंधकार टिळक*, व्हीनस प्रकाशन, पुणे, १९९४ पृ. १४९.
१९. प्रभू भेंब्रे, लक्ष्मीकांत, *पोर्तुगाली राजवटीपूर्वीचे गोव्यातील धार्मिक वाङ्मय*, उनि. पृ. ७.

२०. Priolkar, A. K., ed. *FRENCH AUTHOR OF A MARATHI PURANA – FR. ETIENNE DE LA CROIX*, op.cit. pg. 124.
२१. प्रभू भेंब्रे, लक्ष्मीकांत, *पोर्तुगाली राजवटीपूर्वीचे गोव्यातील धार्मिक वाङ्मय*, उनि. पृ.१५.
२२. श्रीमद्भगवद्गीता, गीताप्रेस, पृ.४३.
२३. Priolkar, A. K., ed. *FRENCH AUTHOR OF A MARATHI PURANA – FR. ETIENNE DE LA CROIX*, op.cit. pg. 134.
२४. क्रुवा, एतियेन, *पीटर पुराण*, (DISCURSO SOBRE A VIDA DO APOSTOLO SAM PEDRO, Goa, 1629.) मुद्रित ग्रंथ, पुराण २, पाचवे कांड ५, अवस्वरू ३२.
२५. प्रभू भेंब्रे, लक्ष्मीकांत, *पोर्तुगाली राजवटीपूर्वीचे गोव्यातील धार्मिक वाङ्मय*, उनि. पृ.१२.
२६. शामा, कृष्णदास, *कृष्णदास शामा विरचित श्रीकृष्णचरित्रकथा*, संपा. वि. बा. प्रभुदेसाई, मुंबई मराठी साहित्य संघ प्रकाशन, मुंबई, १९७५, पृ.१०७.
२७. तत्रैव. पृ. १४.
२८. तत्रैव. पृ. २१.
२९. प्रियोळकर, अ. का., संपा. *फ्रेंच कवीनें लिहिलेले मराठी पुराण*, उनि. पृ.३४.
३०. तत्रैव. पृ. ३५.
३१. तत्रैव. पृ. ३५.
३२. धर्मशास्त्र, बायबल, उनि. पृ. ११.
३३. तत्रैव. पृ. ३४—४६.
३४. https://en.wikipedia.org/wiki/Saint_Peter
३५. स्टीफन्स, थॉमस, *क्रिस्तपुराण*, संपा. कारिदाद द्रागो, पॉप्युलर प्रकाशन, पुणे, २००९, पृ. ४६०.
३६. तत्रैव. पृ. ४६०.
३७. तत्रैव. पृ. ५२३.
३८. तत्रैव. पृ. ५२३.
३९. प्रभुदेसाई, वि. बा. संपा. *क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण—प्रसंगीचे विव्हाप*, मराठी संशोधन मंडळ, १९७१, पृ. २०.
४०. द्रागो, कारिदाद, संपा. *क्रिस्तपुराण*, उनि. पृ. ७२२.
४१. गॉमिश, सिमांव, *सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश*, संपा. वि. बा. प्रभुदेसाई, गोमंतक मराठी अकादमी, गोवा, १९९४, पृ. ९.

- ४२.प्रियोळकर, अ. का., संपा. फ्रेंच कवीनें लिहिलेले मराठी पुराण, उनि. पृ. १८९.
- ४३.द्रागो, कारिदाद. संपा. क्रिस्तपुराण, उनि. पृ. ५१६.
- ४४.केळकर, दत्तात्रेय, मराठी साहित्याचे सिंहावलोकन, मनोहर ग्रंथमाला प्रकाशन, पुणे, १९६३, पृ. २५७.
- ४५.प्रियोळकर, अ. का., संपा. फ्रेंच कवीनें लिहिलेले मराठी पुराण, उनि. पृ. १४४.
- ४६.<https://www.newworldencyclopedia.org/entry/Gentile>
- ४७.प्रियोळकर, अ. का., संपा. फ्रेंच कवीनें लिहिलेले मराठी पुराण, उनि. पृ. ५०.
- ४८.तत्रैव. पृ. ६.
- ४९.तत्रैव. पृ. ७.
- ५०.तत्रैव. पृ. ४५.
- ५१.द्रागो, कारिदाद, संपा. क्रिस्तपुराण, उनि. पृ. २७६.
- ५२.तत्रैव. पृ. ३००.
- ५३.प्रभुदेसाई, वि. बा., 'गोमंतकाची मराठी परंपरा', गोमंतकीय मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड पहिला, गोमंतक मराठी अकादमी, गोवा, २००३ पृ. १०१.
- ५४.शेणोलीकर, ह. श्री., प्राचीन मराठी वाङ्मयाचे स्वरूप, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, २०११, पृ. १४२.
- ५५.प्रभू भेंब्रे, लक्ष्मीकांत, पोर्तुगाली राजवटीपूर्वीचे गोव्यातील धार्मिक वाङ्मय, उनि. पृ. १६.
- ५६.मोरजे, गंगाधर, ख्रिस्ती मराठी वाङ्मय, उनि. पृ. २१.
- ५७.द्रागो, कारिदाद, संपा. क्रिस्तपुराण, उनि. पृ. ७१.
- ५८.तत्रैव. पृ. १५९.
- ५९.केळकर, दत्तात्रेय, मराठी साहित्याचे सिंहावलोकन, उनि. पृ. २५६.
- ६०.प्रियोळकर, अ. का., संपा. फ्रेंच कवीनें लिहिलेले मराठी पुराण, उनि. पृ. ७.
- ६१.<https://www.collinsdictionary.com/dictionary/portuguese-english/fidalgo>
- ६२.केळकर, दत्तात्रेय, मराठी साहित्याचे सिंहावलोकन, उनि. पृ. २५७.
- ६३.केशवाचार्य, महिकावतीची बखर, संपा. वि. का. राजवाडे, सरिता प्रकाशन, पुणे, २०१३, पृ. १०४.
- ६४.समर्थ रामदास, सार्थ दासबोध, संपा. लक्ष्मण पांगरकर, केशव भिकाजी ढवळे, मुंबई, १९८७, पृ. ५६९

६५. देव, शंकर, *श्री समर्थावतार*, केशव भिकाजी ढवळे, मुंबई, १९९८, पृ. १६४
६६. द्रागो, कारिदाद, संपा. *क्रिस्तपुराण*, उनि. पृ. ४३८.
६७. नागवेकर, पांडूरंग. *सच्चे हिंदू येथे चिरविश्रांती घेत आहेत*, शिल्पकार प्रकाशन, गोवा, २०१८
पृ. ६५.
६८. प्रियोळकर, अ. का., *हिंदूस्थानचे दोन दरवाजे*, धि गोवा हिंदू असोसिएशन, १९७४, पृ. २०२.
६९. बंडेलू, शांताराम, संपा. *क्रिस्तपुराण*, प्रस्तावना, प्रसाद प्रकाशन, १९५६, पृ. १७.
७०. प्रभुदेसाई, वि. बा., संपा. *गोमंतकीय मराठी वाङ्मयाचा इतिहास*, खंड पहिला, गोमंतक मराठी
अकादमी, गोवा, २००३, पृ. १६०.
७१. तत्रैव. पृ. १०४.
७२. प्रभुदेसाई, वि. बा., *सतराव्या शतकातील गोमंतकी बोली*, उनि. पृ. ९९.
७३. तत्रैव. पृ. ९९.
७४. कालेलकर, ना. गो, *ध्वनिविचार*, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, १९९०, पृ. ११३.
७५. प्रियोळकर अ. का., *आजचा व कालचा गोमन्तक*, धि गोवा हिंदू असोसिएशन, मुंबई, १९५४,
पृ. १३२.
७६. प्रभू भेंब्रे, लक्ष्मीकांत, *पोर्तुगाली राजवटीपूर्वीचे गोव्यातील धार्मिक वाङ्मय*, उनि. पृ. १२.
७७. प्रभुदेसाई, वि. बा., *सतराव्या शतकातील गोमंतकी बोली*, उनि. पृ. ७६.
७८. लाड, पुरुषोत्तम, संपा. *श्री तुकारामबाबांच्या अभंगाची गाथा*, शासकीय मध्यवर्ती मुद्रणालय, मुंबई
पृ. १९
७९. सालदांज, आंतोनियो, *सांतु आंतोनीची जिवित्त्वकथा*, संपा. अ. का. प्रियोळकर, मराठी संशोधन
मंडळ, पुणे, १९५६, पृ. १७.
८०. जॉर्ज, के. एम्, *ख्रिस्तधर्मीयांस गांधींचे आव्हान*, अनु. शंकर ठकार, प्रस्तावना, वर्धा, १९४७,
पृ. २६.
८१. क्षिरसागर, शंकर, *गोमंतक शुद्धीचा इतिहास*, ब्रम्हचार्याश्रम मसूर, सातरा, १९५२, पृ. १९
८२. नार्वेकर शशीकांत, संपा. 'भारत'कार हेगडे देसाई यांचे निवडक अग्रलेख, भाग १, 'भारत'कार
हेगडे देसाई प्रतिष्ठान, गोवा. २०१५, पृ. ४७७.
८३. प्रियोळकर, अ. का., संपा. *सांतु आंतोनीची जिवित्त्वकथा*, उनि. पृ. २.
८४. तत्रैव. पृ. ४.

८५. तत्रैव. पृ. १४.
८६. श्रीनामदेव गाथा, शासकीय मध्यवर्ती मुद्रणालय, मुंबई, १९७०, पृ. ४४०.
८७. देशमुख, उषा, *संतसाहित्य दर्शन*, स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, १९९४, पृ. ५९.
८८. शामा, कृष्णादास, *कृष्णादास शामा विरचित श्रीकृष्णाचरित्रकथा*, संपा. वि. बा. प्रभुदेसाई, मुंबई मराठी साहित्य संघ प्रकाशन, मुंबई, १९७५, पृ. २३७.
८९. केजकर, प्रकाश, *संतकविता : एक दृष्टिकोन*, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, २००६, पृ. १६०.
९०. प्रभुदेसाई, वि. बा. *कृष्णादास शामा विरचित श्रीकृष्णाचरित्रकथा*, उनि. पृ. २७४.
९१. खंदारकर, शंकर महाराज, संपा. *ज्ञानेश्वरी भाद्र र्शन*, उनि. पृ. ७१२-७२३.
९२. प्रियोळकर, अ. का., संपा. *सांतु आंतोनिची जिवित्वकथा*, उनि. पृ. ३९.
९३. मोरजे, गंगाधर, *खिस्ती मराठी साहित्य*, उनि. पृ. २२.
९४. समर्थ रामदास, *सार्थ मनाचे श्लोक*, संपा. के. वि. बेलसरे, श्री समर्थ सेवा मंडळ, सज्जनगड, २००२, पृ. २.
९५. समर्थ रामदास, *सार्थ दासबोध*, संपा. लक्ष्मण पांगारकर, केशव भिकाजी ढवळे, मुंबई, १९८७, पृ. ७४७.
९६. पांगारकर, लक्ष्मण, संपा. *मनाचे श्लोक*, उनि. पृ. १२४.
९७. पांगारकर, लक्ष्मण, संपा. *सार्थ दासबोध*, उनि. पृ. ५४७.
९८. तत्रैव. पृ. ६७५.
९९. प्रियोळकर, अ. का., संपा. *सांतु आंतोनिची जिवित्वकथा*, उनि. पृ. ४५.
१००. पांगारकर, लक्ष्मण, संपा. *श्रीसमर्थ ग्रंथ भांडार*, केशव भिकाजी ढवळे, मुंबई, १९९९, पृ. ४१४.
१०१. देव, शंकर, *श्री समर्थावतार*, केशव भिकाजी ढवळे, मुंबई, १९९८, पृ. २३९.
१०२. प्रियोळकर, अ. का., संपा. *सांतु आंतोनिची जिवित्वकथा*, उनि. पृ. १४.
१०३. देव, शंकर, *श्री समर्थावतार*, केशव भिकाजी ढवळे, मुंबई, १९९८, पृ. १६४
१०४. प्रियोळकर, अ. का., संपा. *सांतु आंतोनिची जिवित्वकथा*, उनि. पृ. ३.
१०५. पांगारकर, लक्ष्मण, संपा. *श्रीसमर्थ ग्रंथ भांडार*, पृ. ३.
१०६. प्रियोळकर, अ. का., संपा. *सांतु आंतोनिची जिवित्वकथा*, उनि. पृ. ३.
१०७. <http://www.dasbodh.com/p/contacts-of-ramdasi-mathpatis-and.html>
१०८. प्रियोळकर, अ. का., संपा. *सांतु आंतोनिची जिवित्वकथा*, उनि. पृ. ९.

१०९. संत तुकाराम, श्री तुकाराबाबांच्या अभंगाची गाथा, संपा. पुरुषोत्तम लाड, शासकीय मध्यवर्ती मुद्रणालय, मुंबई, पृ. १९.
११०. प्रियोळकर, अ. का., संपा. सांतु आंतोनिची जिवित्कथा, उनि. पृ. ४९.
१११. केळकर, दत्तात्रेय, संस्कृती संगम, मनोहर ग्रंथमाला प्रकाशन, पुणे, १९६३, पृ. ४५३.
११२. प्रभुदेसाई, वि. बा., गोमंतकाचा मराठी वारसा, गोमंतक मराठी अकादमी, गोवा, २००९, पृ. १७४.
११३. फादर थॉमस स्टीफन्सन गोंयां सावन आपलो भाव रिचर्ड स्टीफन्स हाका बरयिल्ली चीट, अणकार : पद्मश्री सुरेश गुण्डू आमोणकर, गोवापुरी, डिसेंबर २०१२, संपा: सु. म. तडकोडकर, इन्स्टिट्यूट मिनेझिस ब्रागांझा, पणजी गोवा, २०१२, पृ. १९८.
११४. देसाई, स. शं, 'गोमंतकातील पोर्तुगीज राजवट', गोमंतकाची प्रतिमा, संकलक, बा. द. सातोस्तकर, श्रीसरस्वती मंदिर, पणजी गोवा, १९७३, पृ. १९.
११५. आमोणकर, सुरेश, पोर्तुगीज धर्मप्रसाराकांचे भाषिक धोरण, लोकमत २०१७, संपा. राजू नायक, लोकमत मीडिया प्रा. लि. २०१७, पृ.१०.
११६. प्रभुदेसाई, वि. बा., संपा. गोमंतकीय मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड पहिला, उनि. पृ.२१.
११७. प्रभुदेसाई, वि. बा., गोमंतकाचा मराठी वारसा, उनि. पृ. १८९.
११८. प्रभुदेसाई, वि. बा., संपा. सर्वेश्वराचा ज्ञानोपादेश, उनि. पृ. १५.
११९. कुंडले, मधुकर, मराठीचे अध्यापन, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे, १९८५ पृ. १०
१२०. प्रभुदेसाई, वि. बा., संपा. सर्वेश्वराचा ज्ञानोपादेश, उनि. पृ. २.
१२१. तत्रैव. पृ. १५.
१२२. तत्रैव. पृ. २४.
१२३. तत्रैव. पृ. ८५.
१२४. द्रागो, कारिदाद, संपा. क्रिस्तपुराण, उनि. पृ. ६.
१२५. धर्मशास्त्र, बायबिल सोसाइटी ऑफ इंडिया, बंगलोर, पृ. १३, ६०, ८६.
१२६. प्रभुदेसाई, वि. बा., संपा. सर्वेश्वराचा ज्ञानोपादेश, उनि. पृ. ७८.
१२७. द्रागो, कारिदाद, संपा. क्रिस्तपुराण, उनि. पृ. ४८१.
१२८. प्रभुदेसाई, वि. बा., संपा. सर्वेश्वराचा ज्ञानोपादेश, उनि. पृ. २१.
१२९. द्रागो, कारिदाद, संपा. क्रिस्तपुराण, उनि. पृ. ४.

१३०. प्रियोळकर, अ. का., संपा. फ्रेंच कवीनें लिहिलेले मराठी पुराण, उनि. पृ. ७.
१३१. तत्रैव. पृ. ३४.
१३२. प्रभुदेसाई, वि. बा., संपा. सर्वेश्वराचा ज्ञानोपादेश, उनि. पृ. ६.
१३३. तत्रैव. पृ. ३२.
१३४. प्रियोळकर, अ. का., संपा. फ्रेंच कवीनें लिहिलेले मराठी पुराण, उनि. पृ. ३५.
१३५. द्रागो, कारिदाद, संपा. क्रिस्तपुराण, उनि. पृ. १६३-१६५.
१३६. मोरजे, गंगाधर, खिस्ती मराठी वाङ्मय, पृ.२१.
१३७. प्रियोळकर, अ. का., संपा. फ्रेंच कवीनें लिहिलेले मराठी पुराण, उनि. पृ. ७

प्रकरण ४

ख्रिस्ती मराठी विलापिकांचा संशोधनात्मक अभ्यास

- ४.१ प्रास्ताविक
- ४.२ विलापिका : एक काव्यप्रकार
- ४.३ विलापिकेत शोक आणि विवेक यांचे अधिष्ठान
- ४.४ विलापिकेत भावना व विचार यांचा संयोग
- ४.५ विलापिका रचना : कवीसमोरचे आव्हान
- ४.६ उत्कृष्ट विलापिकेचे विशेष
- ४.७ विलापिकेचा विषय - मृत्यू
- ४.८ विलापिकेचा जनक
- ४.९ 'विलापिका' या काव्यप्रकाराचे विश्लेषण
- ४.१० विलापिका आणि संस्कृत साहित्य
- ४.११ मध्ययुगीन मराठी साहित्यातील विलाप काव्ये
- ४.१२ येशूचे शुलारोहण : विलापिका आणि ख्रिस्ती साहित्यात आविष्कृत शोकप्रसंग
- ४.१३ येशूच्या मृत्यूची पार्श्वभूमी
- ४.१४ 'येशूचे शुलारोहण' या प्रसंगासंदर्भात युक्तिवाद
- ४.१५ येशूच्या मृत्यूदंडाचे भविष्यकथन
- ४.१६ तीन ख्रिस्ती मराठी विलापिका
- ४.१७ ख्रिस्ती मराठी विलापिका काव्याचा छंद
- ४.१८ ख्रिस्ती मराठी विलापिकांचे रचनाकार
- ४.१९ तिन्ही विलापिकांच्या रचनाकारांविषयी संशोधकांच्या मतांचे विश्लेषण
- ४.२० ख्रिस्ती मराठी विलापिकांचे उगमस्थान : 'Stabat Mater'
- ४.२१ मेरीची प्रार्थना : 'Salve Regina'
- ४.२२ येशूची माता : मेरी
- ४.२३ तिन्ही ख्रिस्ती मराठी विलापिकेतील घटनाक्रम

- ४.२४ ख्रिस्ती मराठी विलापिकेत चैत्रमासाचा उल्लेख
 ४.२५ विलापिकांमधील पिलातासमोर येशू या प्रसंगाचे विश्लेषण
 ४.२६ ख्रिस्ती मराठी विलापिकेतील 'कलवारी पर्वत'
 ४.२७ ख्रिस्ती मराठी विलापिका आणि I.N.R.I आद्यअक्षरांचा समुह
 ४.२८ येशूचे शुलारोहण करणारे सैनिक
 ४.२९ 'Stabat Mater' या काव्याशी साम्य दर्शवणारी रचना
 ४.३० दुपारच्या वेळी येशूला मृत्यूदंड
 ४.३१ विलापिकेत वधस्तंभाला अभिवादन
 ४.३२ आदांवाचे पाप, येशूला प्रायश्चित
 ४.३३ येशूच्या उपहासाचे विलापिकेत केलेल्या वर्णनाचे विश्लेषण
 ४.३४ विलापिकेत केलेला 'तक्षक' नागाचा उल्लेख
 ४.३५ विलापिकेत चतुर्भुतांचा उल्लेख
 ४.३६ येशूची सात वचने
 ४.३७ विलापिकेतील मेरीचे दुर्लक्षित शल्य
 ४.३८ 'क्रिस्ताचे यातनागीत' या विलापिकेत पूर्वीची उदाहरणे
 ४.३९ विलापिकेतील 'अजिंतु' येशू
 ४.३९.१ विलापिकांमध्ये वर्णन केलेला 'येशूचा मृत्यू'
 ४.४० 'ख्रिस्ती विलापिका' विषयी ग. त्र्यं. माडखोलकर यांच्या मताचे विश्लेषण
 ४.४१ विलापिकांचे लिप्यंतर
 ४.४१.१ हस्तलिखितात मराठीसाठी वापरण्यात आलेली रोमन लेखन पद्धती
 ४.४१.२ प्रभुदेसाईंचे लिप्यंतर आणि पुनर्लिप्यंतरित शब्द
 ४.४१.३ विलापिकेच्या लिप्यंतरातील अर्थ विपर्यास
 ४.४१.४ 'क्रिस्ताचें यातनागीत' या विलापिकेचे लिप्यंतर आणि पृथक्करण
 ४.४१.५ 'क्रिस्ताचे यातनागीत' यातील शब्दांची पुनरावृत्ती आणि भेद
 ४.४१.६ ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण या विलापिकेचे लिप्यंतर
 ४.४२ विलापिकांचे वाङ्मयीन मूल्यमापन

समारोप

निष्कर्ष

संदर्भ सूची

प्रकरण ४

ख्रिस्ती मराठी विलापिकांचा संशोधनात्मक अभ्यास

४.१ प्रास्ताविक

मराठी ही विविध भाषिक व वाङ्मयीन गुणविशेषांचा स्वीकार करत कालानुक्रमे समृद्ध होणारी भाषा आहे. संस्कृत आणि इंग्रजी या भाषांच्या माध्यमाने मराठीचे व्याकरण सिद्ध झाले. मराठी साहित्यविश्वात भारतीयांबरोबर प्लॅटो, अॅरिस्टोटल, मार्क्स यांसारख्या परदेशी तत्त्ववेत्त्यांची तत्त्वप्रणाली दिसून येते. मराठीने कादंबरी तथा नाटकातील शोकांतिका असे साहित्यप्रकार, तसेच काव्यरचनेसाठी भारतीय परंपरेतील छंद-वृत्तांबरोबर परदेशी भाषांमधून सुनीत, रूबाई, हायकू, गजल आणि विलापिका या काव्यप्रकारांचाही स्वीकार केला आहे. यापैकी 'विलापिका' या काव्यप्रकाराची निर्मिती सतराव्या शतकात गोव्यात झाली. ख्रिस्ती धर्मप्रचारक मिशनऱ्यांनी येशूच्या शुलारोहण प्रसंगावर आधारित मराठी 'विलापिका' निर्माण केल्या. संशोधकांनी त्यांचा शोध घेतला. त्यांचे लिप्यंतर व संपादन केले. प्रस्तुत प्रकरणात ख्रिस्ती मराठी विलापिकांवर संशोधकांनी केलेल्या संशोधनाचा चिकित्सात्मक अभ्यास केला आहे.

४.२ विलापिका : एक काव्यप्रकार

श्रद्धेय तथा प्रिय व्यक्तीच्या निधनानंतर प्रतिभावंत कवीच्या शोकमग्न भावनेतून आणि तत्त्वचिंतनातून विलापिका आविष्कृत होते. मराठीत 'विलापिका' म्हणून परिचित असलेल्या या काव्यप्रकाराला इंग्रजीत 'Elegy' ही संज्ञा आहे. 'Elegy' म्हणजे funeral song. इंग्रजी ऑक्सफर्ड शब्दार्थकोषात 'Elegy' या शब्दाचा अर्थ दिला आहे. 'Elegy: a poem of serious reflection, typically a lament for the dead.'^१ अर्थात, 'Elegy' म्हणजे गंभीर प्रतिबिंब असलेली, विशेषतः मृत व्यक्तीसाठी केलेल्या शोकाचे काव्य तथा विलाप कविता होय. अटळ अशा मृत्यूमुळे

मानवी मनाची निर्माण झालेली घोर निराशा, विवशता व हतबलता आणि यातून निर्माण झालेले मनन-चिंतन, यांच्या संयोगाने विलापिका हे काव्य आकार घेते.

वर्डस्वर्थने “मनातील प्रबळ भावनांचा सहजस्फूर्त आविष्कार म्हणजेच काव्य,”^२ अशी कवितेची व्याख्या केली आहे. प्रस्तुत व्याख्येत काव्याविष्कार करण्यास प्रवृत्त करणाऱ्या भावनांचा विचार केला आहे. अरविंद वामन कुळकर्णी यांच्या मतानुसार “काव्य या प्रकाराची भावनेवर भिस्त असते. संस्कृतातील रसकल्पना किंवा इंग्रजीतील Emotive Quality ही भावनेशीच संबंधित आहे. रचनेची विशिष्ट शिस्त लाभली की सुनीत किंवा एखादा विशेष रोख दिला की उद्देशिका किंवा विलापिका तयार होते.”^३ या व्याख्येत रसकल्पना आणि रचनेची विशिष्ट शिस्त, या काव्याच्या दोन विशेषांवर कुळकर्णी यांनी भाष्य केले आहे. जे भावकवितेशी संबंधित आहे. ‘लिरिक’ तथा भावकविता प्रकाराचे उपप्रकार म्हणून स्तोत्र, सुनीत, उद्देशिका, विलापिका इत्यादी प्रकारांचा समावेश केला जातो, असे त्यांचे मत आहे.

इंग्रजीत ‘लिरिक’ म्हणून ओळखला जाणारा काव्यप्रकार, मराठीत भावकविता किंवा गीतकाव्य म्हणून मान्यताप्राप्त झालेला आहे. त्यामुळे ‘विलापिका’ हा काव्यप्रकार समजून घेण्याआधी ‘लिरिक’ म्हणजे ‘गीतकाव्य’ अथवा ‘भावकविता’ या काव्यप्रकाराचे विशेष जाणून घेणे क्रमप्राप्त आहे.

गंगाधर पाटील यांच्या मतानुसार, “मनात येणाऱ्या, घडणाऱ्या घटना-कल्पनांचे चिंतन हाच गीतकाव्याचा आशय असतो. हे चिंतन भावनेला प्रेरित करते व तिला आपल्यातच सामावून घेते.”^४ गीतकाव्यामध्ये मनातील भावात्मक विचाराच्या चिंतनाचा आशय रचनाबंधामधून मांडला जातो. अशा या ‘लिरिक’ अर्थात गीतकाव्याचा एक उपप्रकार असलेली ‘विलापिका’ ही अनेकदा स्थूलमानाने ‘शोककाव्य’ किंवा ‘शोकगीत’ म्हणूनच मराठीत ओळखली जाते. असे असले तरी या काव्यात केवळ शोक असू नये, तर त्यात विवेकशील चिंतनही अपेक्षित असते.

४.३ विलापिकेत शोक आणि विवेक यांचे अधिष्ठान

वंदना वि. अकोलकर यांच्या मनानुसार “विलापिकेत शोकाबरोबरच विवेकाचेही अधिष्ठान असणे आवश्यक आहे. प्रत्यक्ष दुःख भोगत असताना विवेकी विचारांना आरंभ होतो. दुःखावेग ओसरल्यावर पुन्हा जेव्हा गतकाळातील अनुभवांचे स्मरण होते, तेव्हा विवेकाला स्थान लाभू शकते. स्मरणोज्जीवित अनुभवामध्ये विचार-विवेक व चिंतन-मनन या गोष्टी संभवतात. स्मृतिजन्य अनुभूतीमध्ये शोक हा गर्भित राहतो.”^५ दुःखदायी अवस्थेत असतांना मृत व्यक्तीविषयीच्या गतस्मृतींना उजाळा दिला जातो. त्यातूनच शोकपूर्ण विवेकी विचारांच्या चिंतनातून विलापकाव्य निर्माण होत असते, हे येथे स्पष्ट होते.

४.४ विलापिकेत भावना व विचार यांचा संयोग

भारतीयांप्रमाणे पाश्चात्य विद्वानांनी कवितेच्या व्याख्या केल्या आहेत. कार्लाईल यांच्या मतानुसार “लयबद्ध विचार म्हणजे काव्य.”^६ कार्लाईल याने विचारांच्या लयबद्ध आकृतीबंधाला काव्य म्हटले आहे. कोर्टहोप यानी केलेल्या व्याख्येनुसार “कल्पनाकल्पित विचार आणि भावना यांची अभिव्यक्ती म्हणजे काव्य.”^७ कोर्टहोपने कल्पित विचार आणि भावना यांच्या माध्यमाने साकार होणाऱ्या रचनेला काव्य म्हटले आहे. कार्लाईल यांने काव्यातील विचारांना महत्त्व दिले आहे, तर कोर्टहोप यांनी विचार आणि भावना यांना प्राधान्य दिले आहे.

विलापिकेत विचार आणि भावना यांचा संयोग दिसून येतो. रा. श्री. जोग म्हणतात, “शोकाचा पहिला जोर ओसरला म्हणजे मृत्यू ही काय घटना आहे, याविषयी विवेकी माणसाच्या मनात साहजिकच विचार येऊ लागतात व या विचारांचा मूळ भावनांशी जेव्हा सुंदर मिलाफ होतो, तेव्हा सुंदर विलापिका निर्माण होते.”^८ येथे पुढील गोष्टी स्पष्ट होतात.

१. 'विलापिका' हा एक भावनांचा सहजस्फूर्त तत्त्वचिंतनात्मक काव्याविष्कार आहे.
२. कवींच्या अभिजात, प्रगल्भ प्रतिभेमुळे उत्कृष्ट विलापिका निर्माण होऊ शकते.
३. विचारांचा मूळ भावनांशी संयोग होऊन विलापिका आकार घेते.

४.५ विलापिका रचना : कवीसमोरचे आव्हान

साहित्यिकाच्या व्यक्तीत्वाचा, व्यक्तीमत्त्वाचा, अनुभवविश्वाचा त्याचबरोबर त्याच्या स्वभावाचा प्रभाव त्याच्या साहित्यावर दिसून येतो. 'विलापिका' हा काव्यप्रकारही त्याला अपवाद नाही. विलापिकेचा रचनाकार हा खूप भावनाप्रधान आहे, की तत्त्वचिंतन करणारा आहे, यावर त्याच्या रचनेचे स्वरूप अवलंबून असते. शोकभावना आणि तत्त्वचिंतन या दोन्ही बाबतीत सजग राहून प्रतिभावंत कवी विलापिका रचतो.

वंदना वि. अकोलकर यांच्या मतानुसार “मृत झालेल्या व्यक्तीविषयीचे अत्युत्कट प्रेम, कळवळा व तिच्या चिरविरहाने झालेले असह्य दुःख या भावना व्यक्त करून जो कवी जीवन-मरणविषयक तत्त्वज्ञानही त्या विलापिकेत व्यक्त करतो ती जास्त सुंदर व प्रत्ययकारी होते.”^९

विलापिकेत शोकाबरोबर जीवन-मरणविषयक तत्त्वज्ञान यांचे समप्रमाण अनुस्यूत असते. विलापिका रचताना कवीच्या दुःखद भावनेचा उद्रेक अधिक प्रमाणात झाल्यास ती रचना केवळ शोकगीत बनून राहते, तसेच त्या रचनेत शोकात्म भावनांचा ओलावा यथोचित प्रमाणात नसल्यास त्या विलापिकाव्याला शुष्क तत्त्वचर्चेचे स्वरूप प्राप्त होते.

४.६ उत्कृष्ट विलापिकेचे विशेष

निशिकांत ठकार यांच्या मतानुसार “आत्मनिष्ठ भावकाव्याचा कारुण्य आणि चिंतन यांच्या एकात्मतेतून निर्माण झालेला एक प्रकार म्हणजे विलापिका होय.”^{१०}

हे खरे असले तरीही विलापिकेत करून शोकप्रगटन आणि तत्त्वचिंतन यांच्यात समतोल राखणे आवश्यक असते. स. रा. गाडगीळ यांच्या मतानुसार “विलापिकेचे खरे यश, चिंतनाने मूळ शोकभावना अधिक खोल व गडद करण्यात व विविध रसांच्या छटा असणाऱ्या स्मृतींनी ती अधिक उत्कट व परिणामकारक करण्यात आहे. हे शोकाचे प्राधान्य सर्व काव्याला ओतप्रोत व्यापून राहिले पाहिजे. प्रदीर्घ कवितेत आवश्यक विविधता निर्माण झाली पाहिजे व हे काव्य लिहिणाऱ्या व पंक्तीचे पृथक वैशिष्ट्य दिसले पाहिजे, म्हणजे सफल शोकगीत निर्माण होते. अशा गीतांनाच उत्कृष्ट विलापिका म्हणतात.”^{११} या वरून स्पष्ट होते की मानवी मनाच्या शोकमग्न भावनेतून विलापिकेची निर्मिती होत असली तरी, या काव्यात केवळ शोक व्यक्त करणे, अथवा केवळ तत्त्वचिंतन करणे अपेक्षित नसते. विलापकाव्यात गतस्मृतींना उजाळा देत तद्नुरूप प्रासंगिक रसांच्या विविध छटा आविष्कृत करणे तसेच काव्यातील प्रत्येक ओळीचे वैशिष्ट्य निर्माण करणे अभिप्रेत असते.

४.७ विलापिकेचा विषय - मृत्यू

सु. म. तडकोडकर यांच्या मतानुसार “आपणास निकटचे वाटणारे व्यक्तिमत्त्व जेव्हा लुप्त होते किंवा मृत होते, तेव्हा शोकमग्न होऊन विलापी त्या उदात्त व्यक्तिमत्त्वाचा मृत्यू होण्यापर्यंत सर्व घटनांचे स्मरण करतो, या निमित्ताने प्रतिभावंत विलापी स्वतःच्या मननशीलतेमुळे मृत्यूचे मर्म उलगडू पाहतो.”^{१२} सु. म. तडकोडकर यांच्या मताचे विश्लेषण करतांना पुढील गोष्टी स्पष्ट होतात.

१. जीवलागाचा मृत्यू पाहताच अत्यंत कठोर मनाच्या धीरोदात्त माणसाच्याही भावनांचा बांध फुटतो. दुःखावेगात तो शोकविव्हल होतो.
२. आपल्या व्यक्तीच्या भीतिदायक मृत्यूच्या भीषण आणि अटळ आघातासमोर मानव हतबल ठरतो, म्हणून तो शोकमग्न होतो.
३. ‘मृत्यू’ हे मानवी जीवनातील अनिवार्य वास्तव आहे, हे स्वीकारणे मानवाला अपरिहार्य असते.

४. सर्वसामान्य माणूस काही क्षण का असेना, उफाळून आलेल्या दुःखाला वाट करून दिल्यावर स्वतःला सावरतो. नश्वरतेमुळे अशाश्वत वाटणाऱ्या जीवनाविषयी, विलापी चिंतीत होतो आणि अटळ ठरणाऱ्या मृत्यूच्या रहस्याचा विचार करतो.
५. मानवाचे हे चिंतन मृत व्यक्तीच्या गतस्मृतींना उजाळा देत, मृत्यूचे मर्म जाणून घेण्यासाठी असते.
६. प्रतिभासंपन्न कवी मात्र आपल्या काव्यप्रतिभेच्या बळाने मृत्यूच्या रहस्याचा शोध घेत 'विलापिका' सारख्या काव्याची निर्मिती करतो.
७. 'मृत्यू' हा विषय विलापिकेच्या केंद्रस्थानी असतो, हे विविध विलापिकांच्या वाचनाने आणि अभ्यासाने दिसून येते.

मानवाच्या जिज्ञासू वृत्तीमुळे त्याच्या मनात अनेक प्रश्न निर्माण होतात. त्यांची उत्तरे जाणून घेण्यासाठी त्याने अविरत प्रयत्न केलेत. प्रतिक्षण प्रगत होणाऱ्या विज्ञानाच्या मदतीने त्याला अनेक गोष्टी समजल्या. नव्या तंत्रज्ञानामुळे त्याने विश्वातील विविध रहस्यांचा शोध घेतला. विज्ञान तंत्रज्ञानाला आव्हान ठरलेले मृत्यूचे रहस्य मात्र अजून गुढ रहस्यच राहिले आहे. असा रहस्यमय 'मृत्यू' हा विलापिकेचा मुख्य विषय आहे.

'आत्मा' हे चैतन्य जोपर्यंत देहात आहे, तो पर्यंत मानव जिवंत असतो. ज्या क्षणी आत्मा शरीरातून निघून जातो, शरीर आणि आत्मा वेगळे होतात, तो क्षण म्हणजे मृत्यू होय. आपल्या भारतीय ग्रंथांपैकी श्रीमद्भगवद्गीता, ज्ञानेश्वरी, दासबोध या ग्रंथात मानवाचा मृत्यू, देह आणि आत्मा यांसंदर्भात विवरण आहे. श्रीमद्भगवद्गीतेच्या दुसऱ्या अध्यायात आत्मा कसा आहे, याचे विवरण आहे.

‘नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः।

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः॥२३॥’^{१३}

आत्मा शस्त्राने कापला जात नाही, अग्नीने जळत नाही, पाण्याने भिजत नाही, वायूने शोषित होत नाही. ज्ञानेश्वरी ग्रंथाच्या दुसऱ्या अध्यायात ज्ञानदेवांनी यावर भाष्य केले आहे.

‘हा प्रळयोदके नाल्पवे । अग्निदाहो न संभवे ।

एथ महाशोषु न प्रभवे । मरुताचा ॥१४६ ॥’^{१४}

या दोन्ही ग्रंथात आलेल्या वर्णनानुसार देहधारी आत्म्याने केलेल्या कर्माप्रमाणे त्याला गती प्राप्त होते. मृत्यूनंतर आधीचा देह सोडून आत्मा नवा देह धारण करतो, असा स्पष्ट उल्लेख या दोन्ही ग्रंथांमध्ये आलेला आहे. वैज्ञानिकांना, पाश्चात्य साहित्यिकांना ‘मानवाच्या मृत्यूनंतर त्याचा आत्मा कुठे जातो?’ या प्रश्नाचे उत्तर अजूनही सापडले नाही. या रहस्याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न ‘टेनिसन’ नावाच्या ग्रीक कवीने आपल्या विलापिकेतून केला होता. या विषयी पुढे विवरण केले आहे.

‘बायबलमध्ये मेरी माग्दालीनचा भाऊ ‘लाजार’ मरण पावला, तेव्हा त्याला चार दिवसांनी येशूने पुन्हा जिवंत केले, अशी कथा आहे. या घटनेचा संदर्भ टेनिसन या ग्रीक कवीने आपल्या ‘इन मेमोरियम’ या शोककाव्यात घेतला आहे.

“Where were thou, brother, those four days?

There lives no record of reply,

Which telling what it is to die

Had surely added praise to praise.”

या विलापिकेत कवी टेनिसनने लाजाराला विचारले, मृत्यूनंतर पुन्हा जिवंत होईपर्यंत लागलेल्या चार दिवसांच्या काळात तू कुठे होतास? हे तुला तेव्हा कुणीच कसे विचारले नाही.^{१५} लाजारच्या माध्यमाने मृत्यूच्या रहस्याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न कवीने केला होता. ग. त्र्यं. माडखोलकर यांनी आपल्या ‘विलापिका’ या ग्रंथात उमर खय्यामाच्या एका रूबाईचा उल्लेख केला आहे. “But not the Knot of Human Death and Fate” या ओळीत म्हटल्याप्रमाणे, “मृत्यू आणि दैव यांचे कोडे

मात्र तिला अद्याप उकलावयाचेच आहे.”^{१६} येथे हे नमूद करायचे आहे, की मृत्यूचे जे कोडे टेनिसन, उमर खय्याम यांना पडले होते, ते कोडे भारतीयांनी सोडवले होते. भारतीय ग्रंथांपैकी गरूडपुराण, गीता, ज्ञानेश्वरी, दासबोध या ग्रंथांच्या अभ्यासाने हे स्पष्ट होते.

‘गरूडपुराण’ या ग्रंथात मानवाच्या निधनानंतर त्याच्या मृतदेहाविषयी आणि आत्म्याच्या प्रवासाविषयी विवेचन केले आहे. ‘या ग्रंथात भगवान नारायणाने देवर्षी नारदाला मृत्यूनंतरचे रहस्य उलगडून सांगितले आहे.’^{१७} प्राणोत्क्रमण झाल्यावर देहावर केले जाणारे अंतिम संस्कार आणि विधी-विधान याचे सविस्तर वर्णन या ग्रंथात आले आहे. ‘कठोपनिषदांत वडिलांनी रागाने उच्चारलेले शब्द खरे करण्यासाठी कुमार नचिकेत याने सरळ यमलोकी जाऊन प्रत्यक्ष यमधर्मालाच मृत्यूविषयी प्रश्न विचारले, अशी कथा आहे.’^{१८} प्रस्तुत कथेत यमराजाने नचिकेताला मृत्यूचे रहस्य कथन केले आहे. ‘मरणाचे स्मरण असावे। असे सांगणाऱ्या समर्थ रामदासांनी आपल्या दासबोध ग्रंथात दशक ९ समास ८ मध्ये ‘देहांतनिरुपण’ केले आहे.’^{१९} देहांताविषयीच्या शंकांचे निरसन प्रस्तुत समासामध्ये समर्थांनी केले आहे.

काही लोकांना मृत्यू म्हणजे शेवट, चिरवियोग म्हणून तो दुःख निधन वाटतो. भारतीय संत, महंत तथा तत्त्ववेत्त्यांनी सत्कार्य करणाऱ्यांना मृत्यूनंतर मोक्ष, मुक्ती, सद्गती प्राप्त होते, असे मानले आहे. त्यामुळे ‘मृत्यू’ दुःखद, नसून सुखद मानून संत तुकारामांनी “आपुलें मरण पहिलें म्या डोळा। तो जाला सोहळा अनुपम्य।।”^{२०} (अभंग क्र. २६६९) असे मृत्यूचे वर्णन केले आहे. त्यामुळे पाश्चात्यांच्या तुलनेत भारतात विलापकाव्याची मोठ्या प्रमाणात निर्मिती झाली नाही.

४.८ विलापिकेचा जनक

‘ग्रीक येथील सिसिलियन कवी थिओक्रिटस याने ३०० वर्षे ख्रिस्तपूर्व काळात ‘डेफनिस’ या मेंढपाळ चरित्रनायकावर प्रथम ‘विलापिका’ रचली होती. त्यामुळे त्याला या काव्यप्रकाराचे जनकत्व प्राप्त झाले. त्याने माइम्स, महाकाव्य किंवा

गीतकाव्य यांसारख्या संक्षिप्त कविता रचल्याचे संशोधकांनी सिद्ध केले आहे.^{२१} थिओक्रिटसच्या जीवनाविषयी अधिक माहिती उपलब्ध नाही. काही काळ तो सिसिली तसेच कॅस आणि अलेक्झांड्रियामध्ये राहिला होता. त्याच्या काही कविता उपलब्ध आहेत.

ग्रीकमधील सिसिली येथील मेंढपाळ डेफिनिस याच्या जीवनावर आधारित थिओक्रिटसने पहिली विलापिका रचली. 'ग्रीक मान्यतेनुसार डेफिनिस या हर्मीस आणि सिसिलियन परी यांच्या मुलाला मेंढपाळांनी सांभाळले. तारुण्यात त्याने एका परीचे मन आकर्षित केले. नंतरच्या काळात त्या प्रांतातल्या राजकन्येने डेफिनिसला मद्य प्राशून मोहित केले. त्यामुळे रागावलेल्या परीने त्याला आंधळे केले. या दुःखानेच त्याचा मृत्यू झाला.'^{२२} थिओक्रिटसने डेफनीसच्या निधनावर आधारित रचलेल्या विलापिकेत शोकाबरोबर तत्त्वचिंतनाचा संयोग आहे. हे त्या विलापिकेच्या अभ्यासाने जाणवते. 'www.britanica.com/biografy/Theocritus' या संकेतस्थळावर थिओक्रिटसने रचलेल्या रचनांचे इंग्रजी अनुवाद उपलब्ध आहे.

४.९ 'विलापिका' या काव्यप्रकाराचे विश्लेषण

ग्रीक संस्कृतीत सार्वजनिक शोकाला फार महत्त्व होते. शोककाव्य म्हणून ज्ञात असलेली 'विलापिका' ग्रीक देशात सुरवातीच्या काळात विपूल प्रमाणात निर्माण झाली. सोळाव्या शतकात इंग्रजी कवींनी या 'Elegy' काव्यप्रकाराचा स्वीकार केला. इंग्रजी साहित्यातील या 'Elegy' काव्यप्रकाराची मराठी साहित्यविश्वात 'विलापिका' ही नाममुद्रा आहे.^{२३} 'ग्रीक भाषेतील 'Elegos' या ग्रीक शब्दापासून 'Elegy' या इंग्रजी शब्दाची निर्मिती झाली. 'ग्रीकांच्या समजुतीप्रमाणे सामुदायिक व सार्वजनिक शोकामुळे पापक्षालन होऊन संकटांचा परिहार होतो.'^{२४} यामुळे सार्वजनिक शोकाचे स्थान ग्रीक जीवनात एका धार्मिक पूजाविधीप्रमाणे पवित्र व कर्तव्यस्वरूप होते. म्हणून या देशात निर्माण झालेल्या वाङ्मयात शोकनाट्य आणि विलापिका या वाङ्मय प्रकारांना महत्त्व प्राप्त झाले.

ख्रिस्ती लोकांमध्ये मृत व्यक्तीला दफन करण्याची प्रथा आहे. काहीजण आपल्या प्रिय व्यक्तीच्या निधनानंतर त्याला विधीवत दफन करून त्याच्या थडग्यावर विलापप्रधान स्मृतिलेख कोरतात. त्यांत काही 'विलाप काव्यात्मक' स्मृतिलेख पहायला मिळतात.

आता पार्यंत 'विलापिका' या काव्याचे जे विश्लेषण झाले आहे, त्यावरून या काव्यप्रकाराची जाणवलेली काही वैशिष्ट्ये अशी आहेत.

१. ग्रीक साहित्यिकांनी प्रथम 'विलापिका' या प्रकारच्या रचनेला आरंभ केला.
२. कवींनी काव्यप्रकारानुरूप शोकात्म भाव प्रकट करत नश्वर जीवनावर भाष्य केले आहे.
३. 'विलापिका' हा एक आत्मनिष्ठ काव्यप्रकार आहे.
४. 'मृत्यू' हा विलापिकेचा मुख्य विषय मानलेला असतो.
५. 'मृत्यू' या विषयाला महत्त्व असल्यानेच विविध काव्यप्रकारांमध्ये विलापिकेला स्वतंत्र स्थान आहे.
६. शोक आणि विवेक यांचे विलापिकेत अधिष्ठान असते.
७. नवरसांपैकी विलापिकेत करुण रस प्रधान असतो.
८. विलापिकेत भावना व विचार यांचा समतोल अत्यंत महत्त्वाचा असतो.

या वैशिष्ट्यांच्या आधारे आपल्याकडे अशा 'विलापिका' निर्माण झाल्या होत्या का, याचाही शोध घेतला. सु. म. तडकोडकरांनी या संदर्भात बहूमोल संशोधन केले आहे.

४.१० विलापिका आणि संस्कृत साहित्य

सु. म. तडकोडकर यांनी संस्कृत साहित्यातील शोकप्रसंगांचा आलेख मांडला आहे. त्यांच्या मतानुसार "संस्कृत साहित्यरचनेतील प्रियजनांच्या विरहकथांत शोक अनुस्यूत असतो. यक्षाने, त्याच्या प्रियेशी झालेल्या वियोगामुळे केलेला शोक, रामाने सीतेसाठी केलेला शोक, वनवासात असताना नलाच्या जाण्याने सर्वस्व

गमावल्यासारखे दमयंतीला झालेले दुःख, इंदुमतीच्या मृत्यूमुळे अजाची झालेली करुणपूर्ण अवस्था, उर्वशीच्या निघून जाण्यामुळे पुरूची झालेली व्याकुळ मनोवस्था या साऱ्या कथा 'विलापिके'च्या काव्यात्म आविष्कारास व नश्वरतेच्या संदर्भात निर्माण झालेल्या मननशीलतेस पूरक ठरतात.'^{२५}

सु. म. तडकोडकर यांच्या उपरोल्लिखित मताचे विश्लेषण केल्यानंतर पुढील गोष्टी स्पष्ट होतात.

१. संस्कृत ग्रंथकारांनी आपल्या ग्रंथात कथेचा भाग म्हणून त्यातील व्यक्तिरेखांच्या विरहभावना मांडणारे करुणकाव्य निर्माण केले आहे.
२. रामायणात राज्याभिषेक सोडून वनवासाला निघालेल्या श्रीरामासाठी महाराज दशरथ शोकग्रस्त झाले.
३. वनवासात असताना आश्रमात सीता नसल्याचे पाहून श्रीराम सीतेसाठी शोकविह्वल झाले.
४. विरहात प्रिय व्यक्तीची पुन्हा भेट होण्याची शक्यता असल्याने त्यात उत्कटपणे शोकप्रगटन होणे शक्य नाही.
५. अरण्यात दमयंती नलाच्या विरहाने शोकमग्न झाली. 'रामायण', 'नल दमयंती स्वयंवर' अशा ग्रंथांमध्ये प्रिय व्यक्तीच्या विरहामुळे केलेला शोक कारुण्यमय असला, तरी त्या शोकाला पुनर्भेटीच्या आशेची मर्यादा होती. अशी रचना विरहकाव्य ठरते, विलापिका नव्हे.
६. विलापिकेत प्रिय व्यक्तीच्या मृत्यूमुळे पुन्हा भेट होण्याची शक्यताच नसते म्हणून त्यात शोक उत्कटतेने प्रकट होतो. त्यामुळे विरहकाव्य विलापिका ठरू शकत नाही.
७. वर दिलेल्या उदाहरणांपैकी 'इंदुमतीच्या मृत्यूमुळे अजाची झालेली करुणपूर्ण अवस्था' हा एक प्रसंग सोडल्यास इतर प्रसंग हे वियोगामुळे झालेल्या विरहाचे आहेत.

८. विरहात प्रिय व्यक्तीची पुन्हा भेट होण्याची संभावना असते. त्यामुळे त्या ग्रंथांतील प्रसंग वर्णनामध्ये उत्कटपणे शोकप्रगटन होण्याऐवजी विरह भावना काव्यातून मांडण्यात आली आहे.

४.११ मध्ययुगीन मराठी साहित्यातील विलाप काव्ये

सु. म. तडकोडकर यांनी मध्ययुगीन मराठी साहित्यात विलाप काव्ये आढळत असल्याचे नमूद करून त्याची उदाहरणे दिली आहेत. 'महानुभव पंथातील प्रवर्तक चक्रधर यांच्यावरील 'मूर्तिप्रकाश' या ग्रंथात नागदेवाचार्यांनी केलेला विलाप दिला आहे. संत ज्ञानेश्वरांच्या संजीवन समाधी प्रसंगी संत नामदेवांनी केलेला विलाप नामदेव गाथेत आहे. संत तुकाराम यांचे धाकटे भाऊ कान्होबा यांनी आपल्या थोरल्या भावाच्या अनपेक्षित निधनानंतर विठ्ठलासमोर विलाप केला.'^{२६}

महाराष्ट्रात संतसाहित्याबरोबर पंडिती साहित्याची समृद्ध परंपरा आहे. श्रीधरकवींच्या 'पांडवप्रताप' ग्रंथात तसेच मोरोपंतांच्या 'आर्याभारत' या ग्रंथात अभिमन्यूला वीरगती प्राप्त झाल्यावर पांडव, सुभद्रा, द्रौपदी, उत्तरा यांनी केलेला करुण विलाप वर्णन केला आहे. 'श्रीगुरुचरित्र' ग्रंथात नृसिंहसरस्वती यांच्या समाधीनंतर त्यांच्या शिष्यांनी केलेला शोक वर्णन केला आहे.

शाहीरी वाङ्मयात सुभेदार तानाजी मालूसरे, बाजी प्रभू देशपांडे यांच्या वीरमरणावर रचलेले पोवाडे, पानिपतचा रणसंग्राम, सवाई माधवरावांचा मृत्यू, या प्रसंगावर रचलेले पोवाडे हे 'विलापिका' या काव्यप्रकाराशी जवळीक साधणारे होते. याच कालावधीत सतराव्या शतकांत पोर्तुगीजांच्या आधीन असलेल्या गोव्यात ख्रिस्ती मराठी साहित्याची निर्मिती झाली. ज्यात येशूच्या शुलारोहण प्रसंगी माता मेरीने केलेला विलाप वर्णन केला आहे.

४.१२ येशूचे शुलारोहण : विलापिका आणि ख्रिस्ती साहित्यात आविष्कृत शोकप्रसंग

येशूच्या जीवनचरित्रातील येशूचे शुलारोहण हा अत्यंत वेदनादायी आणि कारुण्यमय भाग आहे. ज्याचे स्टीफन्सपासून चरणसेवकू या कवीपर्यंत अनेकांनी भक्तिभावाने वर्णन केले आहे. याच प्रसंगावर आधारित सतराव्या शतकांत मराठी भाषेत रचलेल्या तीन विलापिकांच्या हस्तलिखित प्रती उपलब्ध आहेत. अनंत काकबा प्रियोळकर, वि. बा. प्रभुदेसाई, सु. म. तडकोडकर, ग. त्र्यं. माडखोलकर, यांनी या विलापिकासंदर्भात संशोधन केले आहे. या विलापिका व्यतिरिक्त हा येशूनिधन कथाप्रसंग सतराव्या शतकात अनेक कवींनी मराठीत वर्णिलेला होता. अ. का. प्रियोळकर यांनी त्याची उदाहरणे दिली आहेत.

१. मुंबई विद्यापीठाच्या जर्नलमधील 'क्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण'
२. क्रिस्ताचे यातनागीत
३. फादर स्टीफन्सने आपल्या दुसऱ्या पुराणात अवस्वर ४५-५० मध्ये हा प्रसंग कथन केला आहे.
४. फ्रान्सिस्क व्हास-द-गिमारांडिस यांचे म्हणून १८४५ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या उत्तर-कोकणी मराठीच्या बोलीतील क्रिस्तपुराणातही हा कथाभाग आलेला आहे.
५. लिस्बन येथे असलेल्या अशाच एका मराठी काव्याच्या निगेटिव्ह काचा डॉ. मारियानू सालदांजकडून प्राप्त केल्या आहेत.
६. 'गास्पार-द-सा-मिगेल नावाच्या फ्रांसिस्कन पाद्रीने तीन हजार पद्यात क्रिस्ताच्या यातनांसंबंधी काव्य लिहिले होते, असे 'Biblioteca Lusitana' या ग्रंथात नमूद आहे. पण ते उपलब्ध नाही.'^{२७}

या नोंदीवरून अ. का. प्रियोळकरांनी आपल्या संशोधनवृत्तीस अनुसरून ख्रिस्ती मराठी विलापिकांचा विशेष शोध केला होता, हे स्पष्ट होते. तसेच गंगाधर मोरजे यांच्या 'ख्रिस्ती मराठी वाङ्मय' या ग्रंथात क्रिस्ताच्या मृत्यू प्रसंगाच्या

कथानकाशी संबंधित अशा मराठीतील गद्य पद्य रचनांची सूचीवजा माहिती दिलेली आहे. त्यापैकी काहींची शीर्षके पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. वधस्तंभाचे सहा चमत्कार
२. वधस्तंभाचे आवाहन
३. ख्रिस्तायन
४. क्रुसावरील मौल्यवान सात शब्द व मृत्युंजय ख्रिस्त
५. येशू वधस्तंभावर काय करित होता?
६. स्टीव्हन्स यांचे 'ख्रिस्तीपुराण-ख्रिस्त मरणाची कथा' इत्यादी^{२८}

अर्वाचीन ख्रिस्ती मराठी साहित्यिकांनी आपल्या साहित्यकृतीमधून मांडलेल्या येशूच्या वधस्तंभारोहण प्रसंगाचे विवरण केले आहे. गंगाधर मोरजे यांच्या यादीत अशा साहित्याचाही समावेश आहे.

अ. का. प्रियोळकर यांनी 'क्रिस्ताचे यातनागीत' या विलापिकेच्या संपादनात लिहिलेल्या प्रस्तावनेत 'अर्वाचीन युरोपियन नाट्यकृतींचा उगम याच हृदयविदारक प्रसंगातून झाला असेही म्हटले जाते, अशी नोंद केली आहे'.^{२९} बायबलमधील या प्रसंगाला नाट्यात्मक पार्श्वभूमी लाभली आहे.

प्रस्तुत प्रकरणात ख्रिस्ती मराठी विलापिकांची तुलनात्मक चिकित्सा करण्यासाठी कारिदाद द्रागो संपादित 'क्रिस्तपुराण' आणि बायबिल सोसाइटी ऑफ इंडिया प्रकाशित 'धर्मशास्त्र' बायबल, Theological Publication in India यांनी प्रकाशित केलेले 'The Holy Bible' या ग्रंथांचा प्रामुख्याने आधार घेतला आहे.

४.९३ येशूच्या मृत्यूची पार्श्वभूमी

'बायबलच्या जुन्या करारातील उत्पत्ती १६ मधील आशयानुसार अब्राहम आणि सारा या वृद्ध दांपत्याला आपला वंश अखंडीत ठेवण्यासाठी संततीची अपेक्षा होती. त्यामुळे सारा आपला पती अब्राहम याला आगार या महिलेशी विवाह करण्यास अनुमती देते. विवाहबद्ध झालेल्या अब्राहम आणि आगार या दोघांना

झालेल्या मुलाचे नाव इस्माईल असे होते. पुढे सारा आणि अब्राहम यांना पुत्रप्राप्ती होते. त्याचे नाव इसाक असे ठेवले गेले.^{३०} श्रीनिवास भोबे काकुले यांच्या 'ख्रिस्ती धर्म कहाणी : धर्माची आणि भारतीय संस्कृतीची' या पुस्तकात असे नमूद केले आहे, की 'आपला वारस, आपलाच पुत्र इसाक ठरावा म्हणून सारा हिने आपली सवत आगार आणि तिचा मुलगा इस्माईल याला दूर अरबस्थानात पाठवते. त्याच्यापासून मुस्लीम वंशाला सुरवात झाली. तर इसाकपासून ज्यू वंशाला आरंभ झाला. ज्यू वंशाचे लोक बायबलच्या जुन्या करारातील 'तोरा' हा आपला धर्मग्रंथ मानतात. आपला तारणहार 'ख्रिस्त' जन्माला येणार म्हणून ते प्रतीक्षा करत आहेत. याच वंशात येशूचा जन्म झाला.'^{३१}

उपरोल्लिखित विवेचनातून येशू जन्मजात 'ज्यू' होता, हे स्पष्ट होते. येशू हा 'ख्रिस्त' म्हणजे 'मसिहा' असून तो सर्वांचा तारक आहे, असे त्यांचे ख्रिस्ती अनुयायी तथा पूर्वाश्रमीचे ज्यू मानतात. येशूही स्वतःला देवपुत्र मानतो. नव्या करारात मार्ककृत शुभवर्तमानात "मी तारणहार आहे." (मार्क : ८.३०)^{३२} असे येशूचे वचन आहे. स्टीफन्सकृत क्रिस्तपुराणातील दुसऱ्या पुराणातील ४२ व्या अवस्वरूत याचे विवरण आले आहे.

‘ऐसा सांगता भविष्य फुडारू । तेणे द्रुस्टांतु दाविला थोरू ।

कि आपण साख्यात परमेश्वरू । म्हणोनियां ।।२०१।।’^{३३}

स्टीफन्सने केलेल्या वर्णनाप्रमाणे येशूने आपणास 'साख्यात परमेश्वरू' तथा 'ख्रिस्त' समजणे, हे काही ज्यू तथा यहूदी लोकांना मान्य नव्हते. त्यामुळे 'येशूला ख्रिस्त मानणारे ज्यू' आणि 'येशूला ख्रिस्त न मानणारे ज्यू' असे त्यांच्यात दोन गट निर्माण झाले. या पैकी येशू हा 'ख्रिस्त' नव्हेच, अशी भूमिका घेतलेले ज्यू येशूचा द्वेष करत होते. शेवटी सशस्त्र ज्यू सैनिकांनी येशूला पकडून सुळावर चढले.

४.१४ 'येशूचे शुलारोहण' या प्रसंगासंदर्भात युक्तिवाद

येशूचा जन्म आणि मृत्यू यांच्या संदर्भात विविध मतप्रवाह आहेत. या विषयी अजून संशोधन सुरू आहे. त्याच्या शुलारोहण प्रसंगाविषयी प्रश्न निर्माण केले जात आहेत. सु. म. तडकोडकर यांनी या संदर्भात असे लिहिले आहे, की “येशूच्या ज्या वधस्तंभारोहणाच्या प्रसंगाचे वर्णन येते, तो प्रसंगच मुळी घडला नाही, असाही युक्तिवाद केला जातो.”^{३४} हेगच्या आंतरराष्ट्रीय न्यायालयातील न्यायमूर्ती डॉ. सर महंमद झाफर उल्लखान याच्यापासून अमेरिकन धर्माधिकारी रेव्हरंड जॉन रेमण्ड यांच्यापर्यंत अनेक विद्वानांनी, संशोधकांनी आणि क्रिस्ती धर्माधिकाऱ्यांनी हा प्रसंग असत्य असल्याचे सिद्ध करण्याचे प्रयत्न केले, असे मत त्यांनी मांडले आहे. बायबलमध्ये मात्र येशूच्या वधस्तंभारोहण प्रसंगाचे यथार्थ वर्णन आहे. तसेच ‘हा प्रसंग असा घडणार आहे,’ असे भविष्यनिवेदन ‘बायबल’ तसेच ‘क्रिस्तपुराण’ या ग्रंथात आले आहे.

४.१५ येशूच्या मृत्यूदंडाचे भविष्यकथन

बायबलच्या नव्या करारात ‘येशूला अमानुषपणे मारले जाणार’, हे हृदयविदारक भविष्यकथन मॅथ्यू, मार्क, लूक विरचित शुभवर्तमानात प्रत्येकी तीन अशा नऊ ठिकाणी आले आहे.

मॅथ्यू १६:२१-२३, १७:२२-२३, २०:१७-१९

मार्क ८:३१-३३, ९:३०-३२, १०:३२-३४

लूक ९:२१.२२, ९:४३.४५, १८:३१.३४

बायबलमध्ये येशूच्या या भीषण मृत्यूविषयी भविष्यकथन केले आहे, तसेच फा. स्टीफन्सने क्रिस्तपुराण या ग्रंथात येशूच्या भावी जीवनात येणाऱ्या वेदनादायी मरणाचे कथन केले आहे.

‘आणि क्रुसीं शरिर ताणित्ती । करचरणीं खिळे मारित्ती ।

तेणेंचि दाविदें ऐसें ग्रंथी । लिहिले असे ॥ ६५ ॥’^{३५}

‘क्रिस्तपुराण’ या ग्रंथाच्या पैल्या पुराणातील ३५व्या अवस्वरूत येशूच्या जन्माआधीच त्याच्या मृत्यूचे भविष्यकथन केले आहे. त्यात येशूच्या हातापायांना खिळे मारले जाणार असल्याचे वर्णन केले आहे.

‘अपमानु करिती बहूत । सेखी करिती माजा प्राणघातु ।

मग पुडती होइन जिवंतु । तिसरां दिवसी ।।२.३३.९३ ।।

तरि मीं सांगतों तुमांप्रति । मनुष्यकुमराथे धरिती ।

क्रुसी मारावेया नेंती । घेंती प्राणी ।।२.४५.७ ।।

युदेव मारों पाहांती घरुनी । आमांसि न्हवेंग उदासनु ।

तेथ पास्काची पर्वणि करुनि । मातेपासीं राहिजे ।।२.४५.६९ ।।’^{३६}

‘क्रिस्तपुराण’ ग्रंथाच्या दुसऱ्या पुराणातील ३३व्या अवस्वरूतील ९३व्या ओवीत येशू स्वतः आपल्या शुलारोहणाविषयी मृत्यूची भविष्यवाणी करतो. ‘आपला अपमान करून ते माझा जीव घेणार आहेत.’ त्याचबरोबर ‘आपण तिसऱ्या दिवशी जिवंत होणार असल्याचेही कथन केले आहे.’ पुढे ४५व्या अवस्वरूत ७व्या आणि ६९व्या ओवीत येशू आपल्या निधनाविषयी आधीच कथन करतो.

‘बायबल’ तसेच ‘क्रिस्तपुराण’ या ग्रंथातील उपरोल्लिखित भविष्य कथनांनुसार पुढे तसेच घडले. येशूचरित्राच्या शेवटी येशूला आरोपी ठरवून त्याला मृत्यूदंडाची शिक्षा दिली गेली. मृत्यू येईपर्यंत येशूने सहन केलेल्या अमानुष यातना आणि माता मेरीने केलेला कारुण्यमय शोक या प्रसंगावर आधारित गोव्यात तीन खिस्ती मराठी विलापिका रचल्या गेल्या.

४.१६ तीन खिस्ती मराठी विलापिका

पणजी गोवा येथील कृष्णदास शामा ग्रंथालयात फादर स्टीफन्सच्या ‘क्रिस्तपुराण’ या ग्रंथाच्या हस्तलिखित प्रतीच्या शेवटी तीन खिस्ती मराठी विलापिका उपलब्ध आहेत. या तीन विलापिका स्वतःला ‘खिस्त’ समजणाऱ्या येशूला ज्यू सैनिकांकडून क्रुसावर चढविण्याच्या प्रसंगावर आधारित आहेत. या काव्यात येशूची

माता मेरी, पेद्रू (पीटर), जुवांव (जॉन बॅप्टीस्ट), मदनेल मेरी (मेरी माग्दालीन) या येशूच्या शिष्यांनी केलेला विलाप आलेला आहे.

मराठी भाषेतील या विलापिका हस्तलिखित स्वरूपात रोमन लिपीत आहेत. परिशिष्ट ६. मध्ये एका विलापिकेची छायाप्रत दिली आहे. अ. का. प्रियोळकर व वि. बा. प्रभुदेसाई यांनी याच विलापिकांचे देवनागरीत लिप्यंतर केले आहे. मूळ हस्तलिखित काव्यांना शीर्षके नाहीत. प्रियोळकर आणि प्रभुदेसाई यांनी त्यांचे संपादन करून त्यांना पुढीलप्रमाणे शीर्षके दिली आहेत.

१. क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण-प्रसंगीचे विळाप

संपादक : वि. बा. प्रभुदेसाई

२. क्रिस्ताचे यातनागीत

संपादक : अ. का. प्रियोळकर, पुनर्संपादन : वि. बा. प्रभुदेसाई

३. ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण

संपादक : अ. का. प्रियोळकर

‘विलापिकांच्या शीर्षभागी पोर्तुगीज भाषेत ‘Paixao de christo’ असे शब्द आहेत. ‘Passion (suffering) of the Christ on cross’, हे त्याचे इंग्रजी भाषांतर. याचा अर्थ ‘क्रुसावर येशूने भोगलेल्या यातना’ असा होतो. त्याच अर्थाने अ. का. प्रियोळकर व वि. बा. प्रभुदेसाई यांनी या काव्यांना ‘क्रिस्ताचे यातनागीत’ व ‘क्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण-प्रसंगीचे विलाप’ अशी शीर्षके दिली आहेत.’^{३७} असे सु. म. तडकोडकर यांनी म्हटले आहे.

४.१७ ख्रिस्ती मराठी विलापिका काव्याचा छंद

‘येशूचा भीषण मृत्यू’ ही बायबलमधील शोकात्म घटना या तिन्ही विलापिकांची अंतःप्रेरणा आहे. या काव्यप्रकाराच्या रचनेसंदर्भात सु. म. तडकोडकर लिहितात, “आजच्या वृत्तविषयक किंवा व्याकरणाविषयक जाणिवेस त्या काळी महत्त्व नसावेही. ओवी व अभंग या छंदात ऱ्हस्व-दीर्घ विधीनिषेध बाळगण्याचे

विशेष कारण नसते. या विलापिका महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक परंपरेशी निगडित असलेल्या ओवी छंदात रचलेल्या आहेत.”^{३८} तडकोडकरांच्या या मताचे विश्लेषण प्रियोळकरांच्या मताआधारे पुढे केले आहे.

‘ओवी’ या छंदाविषयी अ. का. प्रियोळकर यांचे मत येथे जाणून घेणे आवश्यक ठरते. “आज ज्याला आपण ‘ओवी’ या नावाने ओळखतो त्या छंदाचे साधारण लक्षण असे सांगितले जाते की, ओवीला चार चरण असतात व पैल्या तीन चरणांमध्ये शेवटची यमके असतात. चौथा चरण पहिल्या तीन चरणांपेक्षां लहान असावा.”^{३९} यानुसार प्रत्येक विलापिकेचे पहिले कडवे घेऊन या तिनही विलापिकांच्या रचना पडताळून पाहिल्या आहेत. याचे विवेचन पुढे दिले आहे.

‘क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण-प्रसंगीचे विळाप’

‘नमन मरिये, मेरी माते मज देईं क्रुपा वरुधान;
तुजेनी प्रसादे आंकुवार; अंकुरित होइल कविचे गन्यान
परियेसंइ देवमाते सेवकु बोलतो वचन

जेजू क्रुसिं निमलेया तेथ होउनि जाहालें क्रिस्तांवपण. १’^{४०}

‘क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण-प्रसंगीचे विळाप’ या विलापिकेत ओवी छंदानुसार चार चरण नाहीत, तर या काव्यात चार ओळींची कडवी आहेत. जी ओवी छंदानुसार वाचली तर पहिल्या दोन कडव्यामध्ये चार चरण मानल्यास यमक जुळत नाहीत.

‘क्रिस्ताचे यातनागीत’

‘कुर्पेभरिते
दुखेस्ती माते
कविआंसि रितु होंती
क्रुपेचा वर
धीर आधारू
तुजेपासी मागती. १’^{४१}

‘क्रिस्ताचे यातनागीत’ या काव्याची रचना ओवी छंदानुसार नाही, चार चरण नसल्याने यमक जुळत नाहीत.

‘ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण’

‘जेरूजालेआ नगरी येती जाती जन
मरी माय पुसे काय जाहाले वर्तमान
स्त्रिया सांगती आइकें सावधान
क्रुसी मारिती आजि जेजू नाजारेतां
द्रुप. गे मरिये माय ह्या वचनां पडों पाहे धरणी
सावधी होउनी वार्ता आइकें गे स्वामिणी.’^{४२}

‘ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण’ या तिसऱ्या विलापिकेत चार ओळींचे कडवे आहे. त्यात दृपदाचाही समावेश आहे. हे काव्य ओवी छंदानुसार नसल्याचे दिसून येते. अ. का. प्रियाळकर यानी ‘ओवी’ या छंदाविषयी मांडलेल्या निकषांच्या आधारे या तिन्ही विलापिका अभ्यासल्यावर त्यांची रचना ‘ओवी’ छंदानुसार नसल्याचे जाणवते. विलापिकेसाठी पाश्चात्य साहित्यात ‘Elegiac stanza’ या इंग्रजी रचनाबंधाचा उपयोग केला जातो.

‘विलापिका तथा Elegy रचनेसाठी ‘Elegiac stanza’ हा इंग्रजी काव्य रचना प्रकार वापरला जातो. या प्रकारांतर्गत ‘इंबिक पेंटामीटर’ हा प्रकार असतो. ‘इंबिक पेंटामीटर’ हा इंग्रजी कवितांमध्ये वापरला जाणारा सर्वसामान्य पंचपदी पद्यरचनेचा मीटर आहे. पंचपदी तथा इंबिक पेंटामीटरमध्ये सामान्यतः दहा अक्षरे असतात, त्यास decasyllabic श्लोकचा एक प्रकार मानला जातो.’^{४३} या पद्धतीने वरील विलापिकांची रचना झालेली नाही. मूळात हा काव्यप्रकार अठराव्या शतकात प्रचलित झाला होता. या प्रस्तुत विलापिका सतराव्या शतकात रचल्या की अठराव्या शतकात रचल्या याचा उल्लेख नसल्याने या विलापिकांचा कालखंड अस्पष्ट आहे.

४.१८ ख्रिस्ती मराठी विलापिकांचे रचनाकार

‘ख्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण-प्रसंगीचे विळाप’ ही फादर स्टीफन्सच्या ‘ख्रिस्तपुराण’ या ग्रंथाच्या हस्तलिखित प्रतीतील क्रमांक एकची विलापिका आहे. या विलापिकेचे वि. बा. प्रभुदेसाई यांनी संपादन करून १९७१ साली ती प्रकाशित केली आहे. या विलापिकेत एकूण ८० काव्यखंड आहेत. प्रस्तुत काव्याच कर्ता अज्ञात असून काव्यसमाप्तीच्या ओळींमध्ये तो स्वतःचा उल्लेख ‘चरण-सेवकु’ म्हणजे ‘येशूच्या चरणांचा सेवक’ असा करतो.

‘ख्रिस्ताचे यातनागीत’ ही दुसरी विलापिका अ. का. प्रियोळकर संपादित असून १९५९ मध्ये ती प्रकाशित केली गेली. पुढे १९९० मध्ये वि. बा. प्रभुदेसाई यांनी हीच विलापिका पुन्हा लिप्यंतरित करून प्रकाशित केली. यात एकूण १६८ कडवी आहेत. या विलापिकेच्या प्रस्तावनेत अ. का. प्रियोळकर यांनी या काव्याच्या रचनाकाराविषयी माहिती दिली आहे. ‘प्रस्तुत ख्रिस्ताच्या यातनागीताचा रचनाकार देशी माणूस आहे.’^{४४} या यातनागीताचा कवी नोरोञ्ज हा पाद्री कोणत्या काळांत होऊन गेला व त्यानें तें केव्हां रचले याची माहिती अनुपलब्ध आहे.

‘ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण’ ही तिसरी विलापिका असून तिचे लिप्यंतर व संपादन अ. का. प्रियोळकर यांनी केले आहे. ९२ कडव्यांची ही विलापिका १९४३ मध्ये प्रकाशित करण्यात आली. ख्रिस्तपुराणातल्या काही ओळी जशाच्या तशाच या विलापिकेत घेतलेल्या असल्याने ख्रिस्तपुराण रचणारा फादर स्टीफन्स हा या विलापिकेचा रचनाकार असावा.^{४५} असा विचार अ. का. प्रियोळकरांनी व्यक्त केला आहे. परंतु स्टीफन्सने अशी काव्यरचना केल्याचा उल्लेख अन्यत्र कोठे सापडला नाही.

फादर स्टीफन्सचा समकालीन असलेला फादर क्रुवा हा ‘ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण’ या काव्याच निर्मिता असावा, असा प्रस्तुत काव्याचे संपादक प्रियोळकर यांनी तर्क मांडला आहे. या संदर्भात त्यांनी एका पत्राचे प्रमाण दिले आहे. ते लिहितात, Fr. Alex de Rhodes refers to Fr. Croix in the account of his travels

in the following words : “Among the other great persons whom I found in the house of the father of the society (at Rachol, Salsette 1621), I had a great satisfaction in meeting there the Rev. Fr. Etienne Crueius, I saw one very good poem of Passion of Our Lord which the Christians sang in Churches in evening of every Friday.”^{४६} या पत्रातील आशयानुसार क्रुवाने रचलेले येशूच्या जीवनावरील काव्य त्या काळात चर्चमध्ये सादर केले जात होते. ते काव्य प्रस्तुत विलापिका असावे, असा तर्क प्रियोळकर मांडतात.

या तीन विलापिकांच्या रचनाकारांविषयी वि. बा. प्रभुदेसाई यांनी ‘क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण-प्रसंगीचे विळाप’ या विलापिकेच्या प्रस्तावनेत लिहिले आहे “केवळ भाषा आणि शब्दसंपदा यांचा विचार केल्यास क्रमांक १, २ आणि ३ या तिन्ही काव्यांचा कर्ता एकच असावा, असेही अनुमान करता येणे शक्य आहे”^{४७}

विलापिकांच्या रचनाकारांविषयी संशोधकांनी हे तर्क मांडले आहेत. वास्तविक या रचनांचे रचनाकार कोण? आणि नेमक्या कोणत्या काळात यांची रचना झाली? याची सप्रमाण संपूर्ण माहिती संशोधकांना शोध घेऊनही प्राप्त झाल्याचे दिसत नाही. त्यामुळे त्यांच्या रचनांच्या आधारेच याचे अनुमान काढावे लागते, हे स्पष्ट आहे.

४.१९ तिन्ही विलापिकांच्या रचनाकारांविषयी संशोधकांच्या मतांचे विश्लेषण

तिन्ही विलापिकांच्या रचनाकारांविषयी संशोधकांनी जी मते मांडली त्यांचे विश्लेषणात्मक विवेचन पुढे दिले आहे.

१. विलापिकांच्या अभ्यासानंतर असे दिसून येते, की ‘येशूचे वधस्तंभारोहण प्रसंग’ हाच त्यांचा समान वर्ण्यविषय आहे. त्यामुळे या तीनही विलापिकेत साम्यस्थळे असणे सहाजिकच आहे.

२. वि. बा. प्रभुदेसाई म्हणतात त्याप्रमाणे ‘भाषा आणि शब्दसंपदा समान असल्याने एकाच कवीच्या एकाच विषयावर या तीन विलापिका आहेत,’ हे पटत नाही. कारण तिन्ही काव्यांचा बाज, अभिव्यक्तीचे स्वरूप एकमेकांपासून पूर्णपणे भिन्न आहे.

३. 'क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण-प्रसंगींचे विळाप' या विलापिकेची रचना करणारा कवी संवेदनशील आहे. या विलापिकेत तीन 'गीते' आहेत. ती या काव्याचा भाग म्हणून रचलेली आहेत. क्रमांक ३४ च्या गीताला ११ कडवी आहेत. क्रमांक ४९ च्या गीतातील ८ कडवी आणि क्रमांक ७० च्या गीताला मुळात 'गित द्रुपद' असे शीर्षक कवीने दिले आहे. अशी गीते इतर दोन विलापिकांमध्ये नाहीत.

४. 'क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण-प्रसंगींचे विळाप' या विलापिकेत कवी येशूची करुण कहाणी कळवळून कथन करतो. उदाहरणार्थ...

“अहो? दपलेया येक, आणियेक येँती दोग,
अहो? करुणे-विण व्याग्र जैसे चंडाळ उग्र,
अगे? घायांवरि घाये मारिती काए सांगों, वियोगा,
अगे? माये लोहित जाहालें जेजूचें सर्वांग पवित्र २५”^{४८}

येशूला सैनिकांनी पकडल्यावर ते त्याच्याशी कसे वागले याचे करुणार्द वर्णन कवीने केले आहे.

५. 'क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण-प्रसंगींचे विळाप' या रचनाकारांने तत्त्वचिंतनापेक्षा येशूला होणाऱ्या शारीरिक यातना आणि मेरी मातेला होणाऱ्या मानसिक यातना या विषयांना जास्त प्राधान्य दिले असल्याने तो अधिक भावनाविवश होऊन काव्य रचना करतो.

६. 'क्रिस्ताचे यातनागीत' रचणारा कवी ज्या कौशल्याने या काव्याची रचना करतो तशी इतर दोन्ही काव्याची रचना नाही. या विलापिकेत कवीची प्रतिभा दिसतेच, त्याचबरोबर त्याला बायबलचे सखोल ज्ञान असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे तो या काव्यात अनेक ठिकाणी उपमा देताना, तुलना

करताना, जुन्या करारातील घटना-प्रसंग तसेच व्यक्तींचे संदर्भ योग्य त्या ठिकाणी, योग्य पद्धतीने देतो. याचा तपशील प्रस्तुत प्रकरणात विस्तृतपणे पुढे दिलेला आहे.

७. 'ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण' या तिसऱ्या विलापिकेत क्रिस्तपुराणातल्या काही ओव्या जशाच्या तशाच दिसून येतात. त्यामुळे 'क्रिस्तपुराण' रचणाऱ्या फादर स्टीफन्सने ही विलापिका रचली असावी, अशी संभावना या विलापिकेचे संपादक अ. का. प्रियोळकर प्रस्तावनेत व्यक्त करतात. तसेच फादर क्रुवाने ही रचना केल्याचा तर्क ते मांडतात.^{४९}
८. प्रियोळकरांच्या पहिल्या संभावनेचा विचार केल्यास असे दिसून येते की क्रिस्तपुराणातील ओव्या आणि 'ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण' या विलापिकेतील शब्द व कडवी यामध्ये काही प्रमाणात साम्य आहे. रचनेचा विचार केल्यास या दोन्हीमध्ये भिन्नता दिसून येते.
९. स्टीफन्स नवख्रिस्तींना आकर्षित करण्यासाठी येशूचे गुणगान करतो. त्याच्या दिव्यत्वाचे गुण आपल्या काव्यातून वाचकांसमोर तो मांडतो. विलापिकेत कवी स्टीफन्सप्रमाणे धर्मप्रचारात्मक तत्त्वचिंतन करत नाही, तसेच क्रुवाप्रमाणे हिंदूधर्ममताचे खंडन करणारे विचार मांडत नाही. या रचनेत कवी मेरी आणि येशूवर लक्ष केंद्रित करतो. आपल्या मुलाला मरताना पाहणाऱ्या माता मेरीचे दुःख तो प्रस्तुत काव्यातून शब्दबद्ध करतो. 'ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण' या काव्याचा तसेच 'क्रिस्तपुराण' आणि 'पीटर पुराण' या ग्रंथातील शब्दकळा व रचना यांचा तुलनात्मक अभ्यासाने जाणवते, की विलापिकेचा रचनाकार स्टीफन्स नाही, तसाच क्रुवाही नाही.

४.२० ख्रिस्ती मराठी विलापिकांचे उगमस्थान : ‘Stabat Mater’

‘क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण-प्रसंगीचे विळाप’, ‘क्रिस्ताचे यातनागीत’ आणि ‘ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण’ या विलापिकांचे रचनाकार भिन्न असले तरी या तिन्ही प्राचीन मराठीतील काव्यरचनातील विलक्षण साम्य ध्यानात घेऊन तिन्ही विलापिकांचे उगमस्थान एकच असावे असे दृढ अनुमान वि. बा. प्रभुदेसाई यांने व्यक्त केले आहे. त्याला अनुरूप त्यांनी शोध घेतला आणि लॅटिन भाषेत पुरातन काळापासून परंपरेने चालत आलेल्या ‘Stabat Mater’ या काव्यरचनेकडे त्याने लक्ष वेधले. त्यांनी हे काव्य विलापिकांचे उगमस्थान असल्याचे नोंदवले आहे. प्रभुदेसाई यांच्या मताचे विश्लेषण केल्यावर पुढील विषय स्पष्ट झाले.

The Concise Oxford Dictionary या शब्दकोशात लॅटिन भाषेतील ‘Stabat Mater’ याचा अर्थ आहे. त्यात “Stabat Mater-n,(musical setting for) Latin hymn on agony of the Virgin Mary at the Crucifixion.”^{५०} ‘येशूच्या वधस्तंभाजवळ असलेल्या मेरीची प्रार्थना’ असा ‘Stabat Mater’ चा समर्पक आणि स्पष्टीकरणात्मक अर्थ दिला आहे. “क्रुसाजंवलं उभी मरी, नयेन करुनियां दोनिं झरी, दृस्टि लाउनियां जेजूवरि, नाना सब्दें विळाप रुधन करी.”^{५१} हे ‘क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण-प्रसंगीचे विळाप’ या विलापिकेतील ७० वे कडवे जणू ‘Stabat Mater’ च्या व्याख्येचे मराठी रुपांतरित काव्य आहे, असे ते रचले आहे.

विलापिका या काव्यप्रकारात शोकात्म भाव आणि नश्वर जीवनावर तत्त्वचिंतनात्मक भाष्य अपेक्षित असते. ‘Stabat Mater’ या काव्यात येशूच्या वधस्तंभाजवळ दुःख करणाऱ्या मेरीची लेटिन प्रार्थना केली आहे. हे काव्य विलापकाव्य नसून मेरीची आराधना आहे, असे काव्य विलापिकांचे उगमस्थान होऊ शकत नाही. हे या काव्याचा आशय अभ्यासल्याने अधिक स्पष्ट होणार आहे.

मूळ लेटिन भाषेतील ‘Stabat Mater’ या काव्याचे इंग्रजी भाषांतर एडवर्ड कॅसवाल यांनी केले आहे.

‘Stabat Mater’ लेटीन काव्य

इंग्रजी भाषांतर

“*Stabat mater dolorosa
juxta Crucem lacrimosa,
dum pendebat Filius.
Cuius animam gementem,
contristatam et dolentem
pertransivit gladius.*”

“At the Cross her station keeping,
stood the mournful Mother weeping,
close to her Son to the last.
Through her heart, His sorrow sharing,
all His bitter anguish bearing,
now at length the sword has passed.

– Translation by Edward Caswall.”⁵²

प्रस्तुत काव्याचा ‘www.ourcatholicprayers.com/stabat-mater.html’ या मध्ये प्रार्थना म्हणून समावेश केला आहे. येशूच्या शुलारोहणाप्रसंगी दुःख करणाऱ्या माता ‘मेरीची प्रार्थना’ असे या काव्याचे स्वरूप आहे. लेटीन भाषेतून त्याचा मराठी अनुवाद वि. बा. प्रभुदेसाई यानी केला आहे. या काव्याचा आशय आणि स्वरूप समजण्यासाठी काही कडवी पुढे दिलेली आहेत.

साबात मातेर देवमाता – मराठी अनुवादाचा अंश

‘देवमाता दुःखी फार
गाळूनी अश्रूंची धार,
क्रुसाशी उभी राही ।
त्यावरी पुत्रा पाहूनी,
तरवार भोसकूनी
तिच्या हृदयीं जाई.१
घाव ते मला लागोत
क्रुस रक्त आवडोत
तुझ्या येशू पुत्रशीं ।

मी ज्वालांतून जळावें,
ऐसें मला त्वां रक्षावें,
माते न्यायदिवशीं...१
खिस्ता! येई माझा अंत
तो मातेच्या आश्रयांत
जय मिळाया देई,
देइ विनाशी मरूनी,
मजला कृपा करूनी
स्वर्गाविभवीं घेई आमेन.१०”

विलाप आणि तत्त्वचिंतनविरहीत या काव्याच्या शेवटच्या दोन कडव्यात कवी येशूचा आशीर्वाद आपणास प्राप्त व्हावा या उद्देशाने स्वतःच्या हिताची कामना करत आहे. एकूण दहा कडव्यांच्या या काव्यात मेरीचा विलाप नाही, तर हे काव्य मेरीची केलेली प्रार्थना आहे.

ख्रिस्ती धर्मनिष्ठ तज्ञांच्या परिषदेच्या निर्णयामुळे 'Stabat Mater' या काव्यातील काल्पनिक आशयामुळे या काव्याचे गायन प्रतिबंधित होते. 'वि. बा. प्रभुदेसाई यांनी तिन्ही ख्रिस्ती विलापिकांचे उगमस्थान 'Stabat Mater' असल्याचे मत व्यक्त केले होते.'^{५३} या काव्याचा शोध घेताना हा विषय समोर आला आहे. 'चर्चचे सिद्धांत आणि मतप्रणाली या संदर्भात चर्चा करण्यासाठी १५४५ च्या दरम्यान ट्रेंट येथे आयोजित केलेल्या ख्रिस्ती धर्मनिष्ठ तज्ञांच्या परिषदेने "Stabat Mater' या काव्यातील घटनाक्रम काल्पनिक आहेत म्हणून त्यावर प्रतिबंध घातले होते. १७२७ मध्ये ते पोप बेनेडिक्ट XIII यांनी ते प्रतिबंध उठवले.'^{५४} असे काल्पनिक ठरलेले, 'Stabat Mater' हे काव्य विलापिकांचे उगमस्थान आहे, हा प्रभुदेसाईंचा तर्क अप्रस्तुत ठरतो. त्याकाळात मेरीची प्रार्थना करणारी अशी आणखी एक 'Salve Regina' ही काव्यरचना होती. वास्तविक मुळात बायबलमध्ये मेरीस्तुती आहे. याचे विवरण पुढे केलेले आहे.

४.२१ मेरीची प्रार्थना : 'Salve Regina'

'साबात मातेर' या रचनेप्रमाणे येशूमाता मेरी हिला देवत्व बहाल करून 'Salve Regina' ही गीतस्वरूप प्रार्थना कॅथलिक लोकांमध्ये सादर केले जात होती. या विषयी अ. का. प्रियोळकर यांचे मत आहे. प्रस्तुत 'Salve Regina' या काव्यात 'आम्ही 'इव'चे गरीब संतान, आम्हावर कृपादृष्टी ठेव.' अशी विनंती कवी करतो. तसेच येशूचा आशीर्वाद प्राप्त करून देण्यासाठी 'Show unto us the

blessed fruit of thy womb, Jesus’ अशा शब्दात ‘Salve Regina’ या प्रार्थनागीतात कवी मेरीची कृपायाचना करतो.

‘Salve Regina’

“Hail, holy Queen, Mother of Mercy,
Hail our life, our sweetness and our hope.
To thee do we cry,
Poor banished children of Eve;
To thee do we send up our sighs,
Mourning and weeping in this valley of tears.
Turn then, most gracious advocate,
Thine eyes of mercy toward us;
And after this our exile,
Show unto us the blessed fruit of thy womb, Jesus.”^{४६}

“Salve Regina’ हे मेरीला उद्देशून एकामागून दुसऱ्याने म्हणावयाचे गाणे (antiphone) आहे. पोप पाचवा पायस याने ते कॅथलिक लोकांच्या स्तोत्रसंग्रहात समाविष्ट केले.”^{४५} ही रचना लेटिन आणि इंग्रजी भाषेत उपलब्ध आहे.

येशूमाता मेरीला सन्मान प्राप्त करून देण्यासाठी हेल्फथाच्या सेंट जटर्चुडने प्रयत्न केले होते. ‘Mary : A History of Doctrine and Devotion Mariology’ या ग्रंथानुसार ‘सर्व्हट्स ऑफ मेरी’ या पंथाची स्थापना केली गेली. या पंथाच्या अनुयायांनी ‘for her services, her glory and her glorification,’ हा आपल्या धर्मकार्याचा मूलमंत्र बनविला.^{४७} या पंथाच्या सदस्यांनी क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण प्रसंगीचे स्मरण म्हणून कृष्णवस्त्राचा पोषाख स्वीकारला. ख्रिस्ती धर्मीयांमध्ये मेरीच्या अधिष्ठानासाठी ‘सर्व्हट्स ऑफ मेरी’ पंथीयांनी कार्य केल्याचे दिसून येते.

४.२२ येशूची माता : मेरी

ख्रिस्ती मराठी विलापिकांमध्ये येशू आणि त्याची आई मेरी केंद्रस्थानी आहे. बायबल ग्रंथात मेरी नावाच्या चार स्त्रिया आहेत. एक अहरोनची बहीण 'मेरी' (निर्गम १५:२०), दुसरी येशूची माता 'मेरी' (लूक १:२६-३८), तिसरी 'मेरी क्लेओफा' ही याकोब आणि योसेफ यांची माता (मत्तय २७:५६) आणि चौथी 'मेरी माग्दालेन' (लूक ७:३७-४७)^{५८} यापैकी येशूची माता मेरी तथा मरयम हिला 'बायबल', ख्रिस्ती मराठी साहित्य तसेच 'कुराण' या ग्रंथात अभिवादन केले आहे.

'कुराण' या ग्रंथात 'सूरह-१९. मरयम' यात येशूची माता मेरी हिच्या जीवनातील महत्त्वपूर्ण प्रसंगांचे विवरण आले आहे. 'सूरह-१९.१६' यात 'मरयमची आठवण करा.' असे निवेदन केले आहे. 'कुराण' ग्रंथातील 'सूरह-१९, मरयम २१-२६' यात येशूच्या जन्माची कथा वर्णन केली आहे. 'सूरह-१९.३१-३३' यात येशूची वचनं आहेत. "परमेश्वराने मला आशीर्वादित केले आहे. माझ्या आईप्रति कर्तव्यनिष्ठ बनवले आहे" असे येशू आपली माता मेरी विषयी म्हणतो. 'आपण मरून पुन्हा जिवंत होणार,'^{५९} असेही येशू सांगतो. बायबलमध्ये कथन केलेल्या कथा, त्यामधील व्यक्तिरेखांपैकी याहवा, इब्राहीम, इस्माईल, जकारिया, मरयम, येशू यांचे उल्लेख आणि विवरण 'कुराण' ग्रंथमध्येही आहेत, असे दिसून येते.

'दौत्रिन क्रिस्ता' या ग्रंथामधील स्टीफन्सने 'आवें मारियेचो अर्थु' हे चौथे प्रकरण येशूमाता मेरीला वाहिले आहे.

‘नमो मरिये, क्रुपा भरिती, स्वामि तुजे ठाई असे
स्त्रियां भितरि तूं सदैवि, आणि सदैव फळ तुजिए कुसिचे
जेजूस. सांता मरियें परमस्पराचे माते,
आमां पापियां खातिर
विनति करि.’^{६०}

स्टीफन्सने 'दौत्रिन क्रिस्ता' या ग्रंथाच्या आरंभीच मेरीची स्तुती केली आहे. यात येशूच्या आशीर्वादाच्या प्राप्तीसाठी स्टीफन्सने मेरीला विनंती केली आहे.

‘येशूच्या आशीर्वादासाठी त्याच्या आईला विनंती करणे,’ हे विविध ख्रिस्ती वाङ्मयकृतीमध्ये दिसून येणारे साम्य विलक्षण आहे.

येशूची माता ‘मेरी’ हा स्वतंत्र संशोधनाचा विषय आहे. रोमन कॅथोलिक पंथाच्या लोकांनी तिला आदराचे स्थान प्रदान केले. जेजुइत, डॉमन्किनस, फ्रान्सिस्कन पंथाप्रमाणे ‘सर्व्हंट्स ऑफ मेरी’ असा तिला समर्पित एक पंथ कार्यरत आहे. गोव्यात निर्माण झालेल्या ख्रिस्ती मराठी साहित्यातील तिच्या स्तुती गौरवामुळे हे साहित्य कॅथोलिक पंथाचे असल्याचे स्पष्ट होते. जेजुइत ग्रंथकारांनी ग्रंथाच्या आरंभी मेरीला नमन केले आहे. स्टीफन्सने क्रिस्तपुराणाच्या सुरवातीला केलेल्या ईशस्तवनात मेरीस्तुतीचा समावेश आहे.

‘नमो वैकुंठराणिये स्वामिनी । सकळां रचिलेयां वस्तुंहोउनि ।

क्रिस्ताचें मनुष्यपण वेगळे करुनि । तूं अधिकि गे देवमाते ॥११.१.४३॥’

मूळ ‘बायबल’मध्ये नसलेली ‘मेरीची जन्मकथा’ स्टीफन्सने क्रिस्तपुराणात कथन केली आहे. या ग्रंथात मेरीने येशूला जन्मापासून ख्रिस्त मानले आहेत.

“तवं येशु बाळक जल्मले । तें पुत्ररत्न मरियेन देखिलें ।

मग साष्टांग भूमी घातले । आकुंवारी मातेन ॥२.७.६७॥

सगददित जाहाले कंठनाळ । गहिंवरलें हृदय-कमळ ॥

प्रगटलें आनंदजळ । नयन कमळी ॥२.७.६८॥

म्हणे माजेआ स्वमिया माजेआ बाळका । मनुष्यांकारणे वैकुंठ-नायका ।

मनुष्य-जन्मु विश्वतारक । घेतलासि तुवां ॥२.७.६९॥’^{६९}

येशूला त्याच्या भक्तांनी ख्रिस्त मानले, माता मेरीने जन्माला येताच त्याला ख्रिस्त मानून वंदन केले. येशू स्वतःला ख्रिस्त समजतो, म्हणून त्याला सूळावर चढवले जाते. हा प्रसंग स्टीफन्सने दुसऱ्या पुराणातील ४०व्या अवस्वरूपासून वर्णन केला आहे. ५०व्या अवस्वरूतील १२४-१३२ या ओव्यांमध्ये मेरीचा करुण आक्रोश स्टीफन्सने शब्दबद्ध केला आहे. काही निवाडक ओव्या पुढे दिलेल्या आहेत.

'जें मरण पाहांतां लोचनीं । अथवा आठवतां मनीं ।
 कोटि सहस्त्रां मरणांपासोनी । मज दिसे जड ॥२.५०.१२४॥
 कटकटा जेसु सुभटा । निस्कळंक तेज हारपलें कोटां ।
 जेयासि पाहावेया भोडुवे वैकुंठा । उताविळ होंतीं ॥२.५०.१२५॥
 जें तुजें अमृत वदन । तेयासि कवणे देउनि पिवन ।
 पितं सिकां करोनि मिसळण । कडु केलें ॥२.५०.१२६॥
 जे तुजे निर्मळ नयेन । मुक्ताफळां होउनि अतेज परिपुर्न
 ते आजि मेघवर्न । जाहालेती कैसी ॥२.५०.१२७॥'^{६२}

क्रिस्तपुराणात ग्रंथाच्या आरंभी येशूमाता मेरीला दैवीरूप प्रदान केले आहे. ग्रंथकाराने तिला 'वैकुंठराणिये स्वामिनी' म्हणून गौरवांवित केले असले, तरी येशूच्या संपूर्ण जीवनकथेत ती येशूची मानव माता म्हणूनच मातृसुलभ स्वभावानुसार वागते. येशूचा शुलारोहण प्रसंग "कोटि सहस्त्रां मरणांपासोनी । मज दिसे जड ॥" असा तिचा करुण अनुभव होता.

पोर्तुगीजपूर्व मराठी ग्रंथांचा अभ्यास करून गोव्यात ग्रंथरचना करणाऱ्या मिशनऱ्यांनी भारतीय ग्रंथकारांप्रमाणे ग्रंथारंभी ईशस्तुतीचेही अनुकरण केले आहे. श्रीगणेश, शारदा, गुरू यांच्या जागी येशू, मेरी यांना या ख्रिस्ती ग्रंथकारांनी वंदन केले आहे. पीटर पुराणात क्रुवाने परमेश्वर येशूला नमन केल्यानंतर मेरीला वंदन केले आहे.

'दुजी वंदिली सांत मरी । दाविद कुळियेची मनोहरि ।
 क्रुपाभरिति करुणाकरी । देवमाता स्वामिणी ॥१.१.१.१३॥
 मजकारणे मरिये स्वामिणी । करि पुत्रासि विनवणी ।
 देवविजे ग्यानसांटवणी । कवित्व सिधी पावावेया ॥१.१.१.१४॥'^{६३}

क्रुवाने पीटर पुराणाच्या आरंभी मेरीला वंदन करून येशूच्या कृपेने आपणास ज्ञान आणि कवित्व प्राप्त होवो, अशी प्रार्थना केली आहे.

‘संतु आंतोनिची जिवित्कथा’ या ग्रंथाची सुरवातच कवी सालदांज याने मेरीच्या चरणी साष्टांग प्रणिपात करून केली आहे.

‘नमो मरिये स्वामिणी । तू स्वर्गा संसाराची राणी ।

सास्टांगे तुजां चरणी । प्रणिपातू माजा ॥१॥’^{६४}

आंतोनियु सालदांज यांने मेरीला साष्टांग प्रणिपात केला आहे. ‘साष्टांग’ तसेच ‘प्रणिपात’ या हिंदूच्या ग्रंथातील परिभाषा आहेत. स्टीफन्सच्या काळात ‘Salve Regina’ ही मेरीची प्रार्थना गोव्यात प्रचलित होती. ज्यात येशूमाता मेरीचा ‘राणी’ म्हणून सन्मान केला आहे. “Hail, holy Queen, Mother of Mercy,” असा या प्रार्थनागीतात गौरव केल्याप्रमाणे स्टीफन्सने ‘क्रिस्तपुराण’ ग्रंथाच्या आरंभी ‘नमो वैकुंठराणिये स्वामिनी ।’ अशा शब्दात मेरीला अभिवादन केले आहे.

‘पीटर पुराण’ ग्रंथात क्रुवाने ‘देवमाता स्वामिणी ।’ म्हणून मेरीला वंदन केले, तर ‘संतु आंतोनिची जिवित्कथा’ ग्रंथाच्या सुरवातीला सालदांजने ‘नमो मरिये स्वामिणी ।’ म्हणून मेरीला नमन केले आहे. तिन्ही ग्रंथकारांनी मेरीला आदरयुक्त भावनेने ‘स्वामिणी’ म्हणून अभिवादन केले आहे.

बायबलच्या जुन्या करारात ‘स्तोत्र संहिता’ तथा ‘Psalm 45:9-17’ यात मेरीची प्रार्थना आहे.^{६५} या प्रार्थनेत देवमाता मेरीली ‘स्वर्गाची राणी, सृष्टीची स्वामिणी’ म्हणून गौरवान्वित केले आहे. ख्रिस्ती मराठी ग्रंथकारांनी मेरीला स्वामिणी मानण्याची प्रेरणा बायबलमधील याच मेरी प्रार्थनेतून प्राप्त झाली आहे. ख्रिस्ती मराठी साहित्यात देवत्व बहाल केलेल्या मेरीला ‘क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण-प्रसंगीचे विळाप’ या विलापिकेत सुरवातीला रचनाकार ‘चरणसेवक’ नमन करतो.

क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण-प्रसंगीचे विळाप

‘नमन मरिये, मेरी माते मज देइं क्रुपा वरूथान;

वरदान तुजेनी प्रसादे आंकुवार; अंकुरित होइल कविचे गन्यान

परियेसंइ देवमाते सेवकु बोलतो वचन

जेजू क्रुसिं निमलेया तेथ होउनि जाहालें क्रिस्तांवपण १’^{६६}

‘क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण-प्रसंगीचे विळाप’ या विलापिकेत आरंभीच कवी मेरीचे कृपा वरदान प्राप्त व्हावे अशी विनंती करत आहे. येथे मेरीला देवत्व बहाल केले आहे.

क्रिस्ताचें यातनागीत

‘कुर्पेभरिते’ दुखेस्ती माते

कविआंसि रितु होंती:

कुपेचा वरू

धीरू आधारू

तुजेपार्सी मागती. १^{६७}

‘क्रिस्ताचें यातनागीत’ यात क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण प्रसंगी विलाप करणाऱ्या शोकाकुल मेरीला कवीने वंदन केले आहे. ‘ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण’ या विलापिकेत आरंभीच ‘येशूला पकडल्याची वार्ता लोक मेरीला कथन करतात,’ असा प्रसंग कवीने निर्माण केला आहे. त्यामुळे या काव्यात आरंभी ‘मेरीवंदना’ नाही. बायबलच्या नव्या करारात वर्णन केलेल्या प्रसंगानुरूप या तिन्ही विलापिकांचा घटनाक्रम आहे.

४.२३ तिन्ही ख्रिस्ती मराठी विलापिकेतील घटनाक्रम

जन्मजात ज्यू असलेला येशू सर्वाना सत्यवंत परमेश्वराचे ज्ञान प्रदान करतो. दुःखितांचे दुःखनिवारण करतो. स्वतःला तो ख्रिस्त समजतो, म्हणून त्याला गुन्हेगार ठरवले जाते. बायबलमधील आशयानुरूप घटनाक्रमाप्रमाणेच या विलापिकांचा आकृतीबंध आहे. या घटनांचा आरंभ जुडासने केलेल्या विश्वासघाताने होतो. त्यामुळे येशूविरोधी ज्यू तथा यहूदी सैनिकांकडून येशू पकडला जातो. ‘क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण-प्रसंगीचे विळाप’ या कवीने हे वर्णन केले आहे.

“जेथेस्मानिं मळ्यांतू ध्यानिं आसता जेजु क्रिस्त,

पातला घातकी जुद्दू, जुदेवां सैन्यासहितु,

चुंबन देऊनिं घाली खूण, दाविला गुरूनाथु,
तिथे खुणे-वखुनि जुदेविं धरिला मरिये-सुतु
करकमळी बांधिला; सत्राणे त्राटिला
अपराधियाचे परी नेला; जेरूजालेचेआ नगरि”^{६८}

येशूविरोधी ज्यू सैनिकांना जुडासने येशूला हाच येशू आहे, अशी खुण केली. त्याक्षणी सैनिकांनी येशूला पकडून नेले. येशूच्या मातेचे हे दुःख ‘ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण’ या विलापिकेत समर्पकपणे चित्रित केलेले आहे. काव्याच्या पहिल्या कडव्यात कवीने समर्पक असाच आरंभ केला आहे.

“जेरूसालेया नगरीं येती जाती जन
मरी माय पूसे काय जाहलें वर्तमान
स्त्रिया सांगती आइकै सावधान
क्रूसीं मारिती आजि जेजू नाजारेता ।।”

या संकटप्रसंगी येशूचा एकही शिष्य त्याला मदत करायला पुढे येत नाही. सर्वजण त्याला सोडून पळून जातात. मेरी येशूला म्हणते,

माता म्हणे, “पुत्रा हे काय जाहलें?
कवणें तुजें स्वरूप पालटिलें?
तुजे शिष्य तुज कोटां सांडुनी गेले?
अहो अति कस्त साहावेया काय निर्मिले?”^{६९}

क्रूर विरोधकांकडून येशू वारंवार उपमर्द होत होता. यहुदी सैनिकांचे वर्णन सर्व विलापिकांत असेच आले आहे. ‘ख्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहणप्रसंगीचे विळाप’ यात कवी लिहितात,

“मेंडिये पिलासि सिंह, व्याग्र, विधारिती माहाउग्र,
तैसे जुदेव समग्र, वोपिपले गे तेया ७”^{७०}

मेंड्याच्या पिलाला वाघ सिंह विदारून नेतात तसे येशूला ज्यू सैनिकांनी पकडून नेले. ‘ख्रिस्ताचे यातनागीत’ यात असेच वर्णन आहे.

“जैसा शेंळियेचा ताना
माते सांडिले या वना
सिंहाचा मेळावा येउनीः
विधारिती तेयाथे
निसटुनी नेते
आपल्या सवें वांटुनी९”^{७१}

या विलापिकेत येशूच्या अटके प्रसंगी शेळीच्या पिलाला सिंहांचा समुह विदारून नेतात, असे वर्णन कवीने केले आहे. सैनिकांनी ‘पांच सहस्र, पांच सतें पंचावन जेर्बंद’ येशूला मारून पिलातासमोर उभे केले. येशूच्या अवस्थेचे शब्दचित्र ‘क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण-प्रसंगीचे विळाप’ या विलापिकेत कवीने साकारले आहे.

“देखुनियां फार मार लोळे रक्ताचेया झरी,
सर्वांगिं जाहालासे जैसा कोस्टिय-रोगिय सरी ३९
मकृटु कंटकांचा बिळिं (भाळी?); रौद्र वाहे बोंबाळिं
तें पगळें जाउनिं डोळिं; खांदिं थपथपे.४०”^{७२}

सैनिकांच्या अमानुष मारामुळे येशूचे सर्वांग रक्तबंबाळ झाले होते. या विलापिकेत येशूच्या यातनांचे वर्णन केले आहे. विलापिकेच्या क्रमांक ७० वर असलेले ११ कडव्यांच्या गीतात कवीने मेरीचा आर्त विलाप शब्दांकित केला आहे.

४.२४ खिस्ती मराठी विलापिकेत चैत्रमासाचा उल्लेख

“जेजूच्या वधाची घटना केव्हा व कशी घडली त्याचे तपशीलवार वर्णन करताना हिदूंच्या ‘चैत्रमासा’चा संदर्भ कवीने दिला आहे तो लक्षणीय वाटतो.” असे वि. बा. प्रभुदेसाई यांनी म्हटले आहे. ‘तेतीस वरूसां, भरोनी तिनी मास, शुक्रराच्या वारारू चैत्रमासीं पंचेविसावे दिवसीं वर्तलें संसारा.६.’ येथे शुक्रवार म्हणजे ‘गुड फ्रायडे’ अभिप्रेत आहे.”^{७३} ‘शुक्रवार’ आणि ‘चैत्रमास’ हे भारतीय कालगणनेचे आयाम आहेत. ज्यांचा उल्लेख खिस्ती मराठी साहित्यात दिसून येतो.

“भरोनी तिनी मांस
शुक्रराच्या वारा
चैत्रमासीं
पंचेविसावे दिवसीं
वर्तलें संसारा. ६”^{७४}

विलापिकेमध्ये ‘शुक्रवार’ आणि ‘चैत्र’ महिन्याचा असा उल्लेख आला आहे तसेच क्रिस्तपुराणाच्या पहिल्या पुरणात स्टीफन्सने ‘चैत्र’ या महिन्याबरोबर ‘शुद्ध चतुर्दशी’ या तिथीचाही उल्लेख त्याने केला आहे.

‘चैत्र मास शुद्ध चतुर्दशी । येरिको नगरीचे भुमिकेसि ॥

पास्काचे पर्वणिसि । उत्सव करिती ॥ १.२२.७५ ॥’^{७५}

इतकेच नाही तर सात वार आणि सप्तस्वर्गाचे वर्णन स्टीफन्सने या पहिल्या पुराणाच्या पहिल्या अवस्वरूत केले आहे.

४.२५ विलापिकांमधील पिलातासमोर येशू या प्रसंगाचे विश्लेषण

ज्यू सैनिक येशूला पकडून प्रांताधिकारी तथा पिलातासमोर उभा करतात. या प्रसंगाचे वर्णन विलापिकांमध्ये आले आहे. त्याचे विश्लेषण पुढे केले आहे. ‘क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण-प्रसंगीचे विलाप’ यात केलेल्या वर्णनानुसार पिलात त्या सैनिकांना येशूला घेऊन हेरोदाकडे पाठवतो. तेव्हा, “वेडा नरू; पिसांचा सहिरू, आणिला माजेआ सामोरा, कवण्या काजा,”^{७६} असे म्हणून हेरोद त्या सैनिकांना येशूला घेऊन पुन्हा पिलाताजवळ जायला सांगतो. ‘ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण’ या विलापिकेत असेच वर्णन आहे.

“येरे वेडा सहिरा म्हणउनु

परतोनी पाठविला वस्त्र पैरुनु

पिलाते जुदेवा भुझावेया लागोनु

साटेवरी मरिला स्तंबी भांदुनु (८)”^{७७}

असा उल्लेख 'क्रिस्ताचे यातनागीत' या विलापिकेत केलेला नाही. बायबल ग्रंथाच्या नव्या करारातील मत्तय २७: १५-२१ नुसार पास्काच्या सणात लोक सांगतील त्या बंदिवानाला सोडून देण्याची पिलाताची प्रथा होती. पिलातासमोर येशू आणि बारब्बा नावाचा अपराधी असे दोन बंदिवान होते. पिलात या संदर्भात उपस्थित लोकांना विचारतो. "येशू आणि बारब्बा अशा या दोन बंदिवानापैकी तुम्ही सांगाल, त्या एकाला मी मुक्त करू शकतो. मी कोणाला मुक्त करावे असे तुम्हाला वाटते? बारब्बा की ख्रिस्त म्हटलेल्या येशूला? सांगा." त्यावेळी सगळे यहुदी ज्यू ओरडले "बरब्बाला."^{१८} तिन्ही विलापिकांमध्ये पिलाताच्या निर्णयाचा उल्लेख आहे. बारब्बाला सोडून दिल्याचा उल्लेख 'क्रिस्ताच्या वधस्थंभारोहण-प्रसंगीचे विळाप' या विलापिकेत आहे.

बायबल ग्रंथाच्या नव्या करारातील मत्तय २७:२२-२३ नुसार 'पिलाताने सर्वांना विचारले 'आपणास ख्रिस्त समजणाऱ्या येशूचे मी काय करावे?' त्यावेळी सर्व ज्यू म्हणाले 'त्याला वधस्थंभावर खिळून ठार मारा.'^{१९} पिलाताने त्यांना असे करण्यास अनुमती दिली.

येथे हे स्पष्ट होते की 'येशूने आपणास ख्रिस्त समजणे तसेच त्याच्या अनुयायांनी त्याला ख्रिस्त मानणे' हाच ज्यू तथा यहूद्यांच्या मते येशूचा अक्षम्य अपराध होता. त्यासाठीच यहुदी सैनिक येशूला क्रुसावर लटकावून मृत्यूदंड देण्यासाठी पिलाताला प्रवृत्त करतात. त्यांच्याच सांगण्याने पिलात अनिच्छेने त्याला शूलारोहणाची शिक्षा फर्मावतो. पिलाताने आदेश देताच लुक २३ : ३४ नुसार त्या शस्त्रधारी सैनिकांनी येशूला पकडले आणि त्याची वस्त्रे वाटून घेतली. यातनागीतात हा प्रसंग वर्णन केला आहे.

‘तवं शस्त्रधारी जे होंते

वांटुनी जाहाले नेते

जेजुस्वामियाची वस्त्रां. ४०'^{२०}

येशू आपल्या मृत्यूदंडाचा क्रुस आपणच आपल्या खांद्यावर घेऊन वाट चालतो. 'ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण' या विलापिकेत करुण रुदन करत माता मेरी एका स्त्रीला येशूविषयी विचारते आणि तो निरपराध असल्याचे सांगते.

“गे सखिये सांगै देखिलासि माजा सुतु
स्वरूपसुंधरू थोर तेजवंतु म्हणते,
त्याची खूण सांग तेव्हा माता मेरी सांगते:
माता सांगे-“सूर्यासारिखें वदन
दिवे कांती पुत्रा माजेया निधाना
तेणें मेलेयां केलें सजीवण
मुखेआं वचन भदिरा दिधले श्रवण ॥
तेतीसी वरूसां कथिला शास्त्रपंथु
तेयासी आजि जुदेव करिती घतु
ऐसा सुपुत्रुं माजा थोर कीर्तिवंतु
निरपराधी आजी पाहावेया मृत्यु”^{८१}

आपल्या मुलाचा मृत्यू मेरीला पाहावा लागत आहे. 'सुपुत्रुं माजा थोर कीर्तिवंतु निरपराधी आजी पाहावेया मृत्यु' हे प्रस्तुत काव्यातील मेरीचे शब्द हृदयस्पर्शी आहेत. तिच्या डोळ्यादेखत येशूच्या मस्तकावर काटेरी मुकुट घालून सैनिक त्याला मारायला 'कलवारी' पर्वतावर नेतात.

४.२६ ख्रिस्ती मराठी विलापिकेतील 'कलवारी पर्वत'

'बायबलच्या नव्या करारातील मार्क १५:२२, मॅथ्यू २७:३३ आणि योहान १९:१७ या सुवार्तेमध्ये 'Golgotha' असे त्या जागेचे नाव कथन केले आहे. हिब्रु भाषेत 'Gulgōlet' तथा 'Golgotha' याचे लॅटिन भाषेत 'Calvary' (कॅलव्हॅरी) 'कवटीचे स्थान' असे भाषांतर केले गेले आहे. त्यातून 'कॅलव्हॅरी' या इंग्रजी शब्द आला आहे. इंग्लीशमध्ये Calvary म्हणून ओळखले जाणारे हे स्थान जगातील

विविध भाषेत विविध नावांने ओळखले जाते. स्पेनीश आणि इटली भाषेत Calvario, फ्रेंचमध्ये Calvaire, पॉलीश मध्ये Kalwaria म्हणून लोकांना ज्ञात आहेत.^{८२} बायबलमध्ये केवळ लुक २३:३३ मध्येच या स्थानाचा उल्लेख 'कलवारी' असा केला आहे. 'क्रिस्ताचे यातनागीत' यात 'कलवारीच्या पर्वती' येशूला मारण्यासाठी आणले असे कवी सांगतो.

“गोधनासाळे

व्रुसभु गर्धवें वोळखिलें

तुजे देवपणः

कलवारीच्या पर्वतीं

प्राणी नोळखती

प्राणाचिया जिवधना.३४”^{८३}

येशूच्या जन्मावेळी तो देवपुत्र असल्याचे वृषभांनी ओळखले परंतु मृत्यूप्रसंगी त्याला कोण ओळखत नाही. “कलवारीचेआ पर्वता तेथे कवणेपरि क्रिस्ता आमचेआ स्वामियासि क्रुसी जोडिला;”^{८४} असा 'ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण' या विलापिकेत कलवारी पर्वताचा संदर्भ आहे. जॉन, मॅथ्यू आणि मार्क यानी 'जेरूसलेमच्या बाहेर येशूला सूळावर चढवले ती जागा' असा उल्लेख केला केले आहे. Encyclopædia Britannica यात 'Calvary' संदर्भात 'गॉस्पेलनुसार जिरूसलेमच्या भिंती पलीकडची जागा जेथे येशूला वधस्तंभावर मारले असा उल्लेख केला आहे. ^{८५} या पर्वतावर सर्वजण आल्यानंतर सैनिकांनी येशूच्या वधस्तंभावर 'I.N.R.I.' अशी अक्षरे असलेला फलक लावला.

४.२७ ख्रिस्ती मराठी विलापिका आणि I.N.R.I. आद्यअक्षरांचा समुह

'I.N.R.I.' हा 'Iēsus Nazarēnus, Rēx Iūdaeōrum' या लेटिन शब्दांच्या आद्यअक्षरांचा समूह आहे. इंग्रजीत याचे भाषांतर 'Jesus the Nazarene, King of

the Jews' असे होते.^६ जॉन १९:२० च्या शुभवर्तमानाप्रमाणे 'क्रिस्ताचे यातनागीत' या विलापिकेत या प्रसंगाचा उल्लेख आहे.

“पश्चिमे मुख करुनि : मस्तक वरुतें
भासिं लिहिलें होंतें हिब्रेवी ग्रेगी लातिनी.३९
जेजु नाजारेचा राजा जुदेवांचा
ऐसीं बोलती अख्यरां.४०”^७

येशूच्या वधस्तंभावर मस्तकाच्या वरच्या बाजूला तीन भाषांनी 'जेजु नाजारेचा राजा जुदेवांचा' ही अक्षरे लिहिली होती. 'बायबल मधील मत्तय २७:३९ नुसार ज्यू सैनिकांनी 'येशू येहुद्यांचा राजा' असा फलक लावला. लुक २३:३८ नुसार 'हा यहुदी लोकांचा राजा आहे.' योहान १९: १९ नुसार 'पिलाताने एका पाटीवर 'येशू नाजारेथ हा येहुद्यांचा राजा' असे लिहिले. त्याला येहुदी याजकांनी विरोध केला व 'हा मनुष्य येहुद्यांचा राजा आहे' असे लिहायला सांगितले.'^८ लुक आणि मत्तय यांच्या मतानुसार सैनिकांनी तो फलक लिहून लावला तर योहानच्या म्हणण्याप्रमाणे पिलाताने तो फलक लिहिला होता. 'क्रिस्ताचे यातनागीत' या विलापिकेत कवीने प्रस्तुत प्रसंगाचे असेच वर्णन केले आहे.

४.२८ येशूचे शुलारोहण करणारे सैनिक

स्वतःला ख्रिस्त समजणाऱ्या येशूविषयी ज्यू लोकांच्या मनात राग आणि तिरस्कृत भावना होती. 'क्रिस्ताचे यातनागीत' विलापिकेमध्ये ज्यू सैनिकांचे असे वर्णन कवींनी केले आहे.

“(जेजु) माझेया स्वामिया	क्रुसीं पउडोनियां
(आजि) तूं कस्टउनियां	तिख्याचा खिळा हाणुनियां
विसाव घेइं फेडी आसः	ठेविला वाम करा :
दुस्टानीं तुज	क्रुसा सांगातीं
आंतुरिली बाज	तळतु टोपिती

निद्रा करीं सावकाश. १५
जाग्रुत आसावें
अचिर्केन चालावें
घातु तुज करुं पाहांतीः
समंदी सेजारी
असतां पलंगावरी
प्राण तुजा काडिती. १६
येती काळ कस्ट
सहिले दुर्घट
आतां सावकाश होंसीः
कस्टांच्या हांतुरणा३४
पसरुनि हस्तचरणा
निमाणीं निद्रा तूं घेंसी.१७

मारुनी तुतियाचे फार. १८
खिळा दवरिती
फार मारिती
येक पडती तळहातावरी :
अंगुळिया चेंचुनी
नखे उसळुनी
वाहांती रौद्राचियो झरी १९
दखिण करा
बांदोनियां दोरां
ताणिती विंदिये लागींः
तवं मनकटां सुंटती
भुजां तुंटती
विस्कटती संदीसवांगीं.२०”^{६९}

बलदंड ज्यू सैनिकांनी येशूच्या हाता पायाला निष्ठूरपणे खिळे ठोकले आणि निर्दयीपणे सुळावर चढवले. ‘ख्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण-प्रसंगींचे विळाप’ यात येशूला भयानक यातना देणाऱ्या ज्यू सैनिकांचे क्रौर्य चित्रित केले आहे.

“चिपुळीया देउनिं रक्त वाहे अंबरिं उसळती,
सवांग जाहलें लोहित सिरो, अस्ती, दिसती २४
अहो! दपलेया येक, आणियेक येती दोग,
अहो! करुणे-विण व्याग्र जैसे चंडाळ उग्र,
अगे! घायांवरि घाये मारिती काए सांगीं, वियोगा,
अगे! माये लोहित जाहलें जेजूचें सवांग पवित्र २५”^{९०}

सैनिक येशूच्या शरीरावर जसे शस्त्रप्रहार करतात, तसे मेरीच्या अंतःकरणावर आघात होतात. या दुःखापेक्षा मरण बरे म्हणून ती येशूबरोबर प्राणत्याग करावयाला प्रवृत्त होते. ‘ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण’ मेरीची ही मनोव्यथा कवीने

वर्णन केली आहे. 'Stabat Mater' या काव्यातील आशय या विलापिकेत दिसून येतो.

४.२९ 'Stabat Mater' या काव्याशी साम्य दर्शवणारी रचना

वि. बा. प्रभुदेसाई यांनी 'Stabat Mater' हे काव्य विलापिकांचे उगमस्थान असल्याचे म्हटले होते. हा तर्क पटत नसल्याचा उल्लेख मागे आलेला आहे. या काव्यातील एक ओळ 'क्रिस्तपुराण' आणि 'ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण' या दोन साहित्यकृतींशी साम्य दर्शवणारी आहे. येशूचा छळ पाहून शोकाकूल झालेली मेरी आपणासही मृत्यू प्राप्त व्हावा अशी इच्छा व्यक्त करते. 'ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण' यात शोकग्रस्त मेरीची ही स्थिती वर्णन केली आहे.

“पाहतां तुजें घायवट सर्वांग
अन्तःकरण भेदलें दुख खर्ग
तुजे सवें निमलेया होतें चांग
प्राण वेचावेया अनुज्ञा दई वेगा ४०”^{९१}

विलापिकेत कवीने वर्णन केलेल्या मेरीच्या दुःखाशी साम्य दर्शवणारे असेच वर्णन क्रिस्तपुराणातही आले आहे.

“मीं तुजसवें प्राणु वेचितीं । तरि येकिचि वेळां खंडतीं ।
आतां जेतुके अपमान तुजे देखिलेती । तेतुले मृत्य मज जाहले ॥२.५०.१२१॥
आतां सिमेआवोंचेआं उतरां । मज प्रत्यवो आला खरा ।
दुख - खर्ग माजेया जिव्हारा । भेदलें साच ॥२.५०.१३१॥
पण येकूचि खर्ग न्हवे भेदलें । सहस्त्रां खर्गी जिव्हार टोपिलें ।
म्हणोनि मज हें दुख लागलें । ऐसें नाहीं कवणा ॥२.५०.१३२॥”^{९२}

'ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण' यातील “पाहतां तुजें घायवट सर्वांग, अन्तःकरण भेदलें दुखखर्ग ४०”, क्रिस्तपुराणातील 'दुख-खर्ग माजेया जिव्हारा । भेगलें साच ॥१३१॥' 'Stabat Mater' काव्यातील 'Through her heart, His sorrow sharing, all His

bitter anguish bearing, now at length the sword has passed.’^{१३} या ओळीतील आशय समान आहे.

४.३० दुपारच्या वेळी येशूला मृत्यूदंड

भारतात कालमापन प्रणालीमध्ये पूर्वी ‘प्रहर’ ही संकल्पना अस्तित्वात होती. दिवसाला असे आठ प्रहर मानले जात होते. त्यावरून ‘अष्टोप्रहर’ हा शब्द निर्माण झाला. पहाट ते माध्यान्य पर्यंत दिवसाचे दोन प्रहर होतात. ‘दोन प्रहर’ या शब्दांवरून ‘दनपार’ शब्द निर्माण झाला आहे. अशा भर दुपारी येशूला क्रुसावर चढवले.

“दों प्रहराचेया भरा, क्रुसीं उभारिला साल्वादोरा३९”^{१४} असे ‘क्रिस्ताचे यातनागीत’ या विलापिकेत कवीने वर्णन केले आहे. त्यावेळी सूर्य प्रखर तेजाने तळपळत होता. त्याच्या उन्हामुळे येशूची होणारी तळमळ ‘क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण-प्रसंगीचे विळाप’ यात कवींनी वर्णन केली आहे.

“तवं दिवसाचे महा धगिं, स्वेदु उमटला अंगिं,

मस्तकिं हांउनिं मुखिं; वाहे थपथपे.

अहो? कर बांदिले, पुसावेया प्रबंदु

अहो? हुमेचे थेंबे गळुनियां जळती डोळें.६१”^{१५}

या विलापिकेतील ‘तवं दिवसाचे महा धगिं, स्वेदु उमटला अंगिं,’ या शब्दांमधून कवीने त्या उष्णतेचा दाह आपल्या काव्यातून दर्शवण्याचा प्रयत्न केला आहे. स्वतःस ख्रिस्त समजणाऱ्या येशूचा मृत्यू वेदनादायी व्हावा, अशी ज्यू सैनिकांची इच्छा होती, म्हणून त्याला असा मृत्यूदंड दिला गेला. बायबलमध्ये मृत्यूदंडाचे आणखी भयंकर प्रकार कथन केले आहे.

बायबलच्या जुन्या करारात कथन केल्याप्रमाणे प्रारंभीच्या काळात मोशेच्या नियमांनुसार मृत्यूदंड देण्याचे चार प्रकार होते. “तलवारीने भोसकून मारणे (Exodus २१), गळा दाबून अथवा आग लावून जाळून मारणे (Leviticus २०)

आणि दगडाने ठेचून मारणे (Deuteronomy २१) असे मृत्यूदंडाचे सर्वात भयानक रूप मानले जात होते.”^{९६} मृत्यूदंडाचे हे पर्याय असतांना ज्यू सैनिकांनी येशूला क्रुसावर खिळ्यांनी ठोकून मारण्याचा आदेश द्यायला पिलाताला प्रवृत्त केले.

‘क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण-प्रसंगीचे विलाप’ यात “हाक देउनिं बोबांटी जुदेव क्रुसिं मारि म्हणती”, ‘ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण’ या विलापिकेत “येर हांका देंती मारावेया क्रुसी” असेच वर्णन आले आहे. ‘क्रिस्ताचे यातनागीत’ यात हा प्रसंग नाही. येशूआधी अनेक अपराध्यांना क्रुसावर खिळे ठोकून मारले होते. येशूला क्रुसावर मारल्यानंतर या वधस्तंभाला ख्रिस्ती धर्मात आदराचे स्थान प्राप्त झाले. येशूच्या पवित्र रक्तामुळे क्रुस पूजनीय ठरला.

४.३१ विलापिकेत वधस्तंभाला अभिवादन

विलापिकांमध्ये येशू आणि मेरी यांच्याबरोबर हाच वधस्तंभ क्रुस तथा शुल वंदनीय ठरला. ‘क्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण’ आणि ‘क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण-प्रसंगीचे विलाप’ या विलापिकांच्या शीर्षकांमध्ये ‘वधस्तंभाला’ स्थान प्राप्त झाले आहे. ‘क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण-प्रसंगीचे विलाप’ या विलापिकेत ४९ व्या क्रमांकावर क्रुसाची स्तुती करणारे ‘गित द्रुपद’ आहे. यात येशू क्रुसाला पाहून त्याची स्तुती करतो. येशूच्या शुलारोहणाआधी हा ‘वधस्तंभ’ अपवित्र मानला जात होता. त्या क्रुसाच्या जीवनात येशूच्या शुलारोहणामुळे परिवर्तन येते. त्याचा आलेख कवीने या विलापिकेच्या गीतात मांडला आहे. या गीतातील ‘निसणी’, निसण म्हणजे वर चढण्यासाठी वापरली जाणारी ‘शिडी’ होय. वधस्तंभ हा आपल्याकरता शिडी असल्याचे येशू क्रुसाला सांगतो.

“चडावेया मुग्ती,
निसणी होसी युग्ती
तुजेपासोनि वळंगती
गथि पंथु जना ५”^{९७}

अशा क्रुसावर येशूला चढवल्यावर माता मेरीला मात्र हा क्रुस निष्ठूर वाटतो. 'अगा क्रुसा का झालासी कठिणु। सर्व रचना जिववी जो कवणु। तेया पवित्राचा प्राणु। तुवा घेतला कैसा।। क्रिस्तपुराण२.५०.४८।।'^{९८} दुःख संतप्त अवस्थेत ती क्रुसला असा जाब विचारते. 'ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण' या विलापिकेत मेरी क्रुसाला म्हणते,

“काय तू क्रुसा निष्ठुर या वेळां
हे तुज न फावे नव्हे तुजे बाळ
हणउनी देई माजे सुफळ फळ ७९”^{९९}

'ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण' या विलापिकेत आलेल्या वर्णनानुसार येशूला क्रुसवर मृत्यू आलेला पाहून मेरी मूर्च्छित होते. सावध झाल्यावर ती निर्जीव क्रुसाबरोबर संवाद साधत विनंती करते, “गा क्रुसा, भर्मी उतरुनी देई माजेआ बाळा, जेजू माजे कुशीचें सुफळ फळ” मेरीबरोबर येशूचा शिष्य जुवांव, मेरी माग्दानेल क्रुसाजवळ बसून आक्रोश करतात याचे कवीने वर्णन केले आहे.

“मरी माये बैसुनी क्रुसाचे मूर्ळीं
उसंगी धरुनी निडळ लावी डोळीं
जुवांव दृढ धरी हृदय कडरळ
चरण धरुनी रुधन करी मदनेल
स्त्रियां संवें करिती कोल्हाळ
मरी माता दुखें भ्रमली व्याकुळ
ऐसें विलापरुधन करिती भारी
तें न वर्णवे कवणेपरी
वर्णावेया मातेची दुखी थोरी
कवण नाही स्वर्ग संसारी ८९”^{१००}

मेरी मदनेल, जुवांव यांच्यासह मेरी शोक करत आहे. स्वपुत्राचा भीषण मृत्यू पाहणाऱ्या शोकदग्ध मेरीचे दुःख या स्वर्ग संसारात कुणीच वर्णन करू शकत नाही. असे कवी वर्णन केले आहे.

४.३२ आदांवाचे पाप, येशूला प्रायश्चित

बायबलच्या जुन्या करारानुसार आदांवने वृक्षावरचे फळ तोडून खात्याचे पाप केले. त्याचे प्रायश्चित येशूला भोगावे लागले. याचा संताप कवींनी विलापिकांमधून व्यक्त केल्याचे दिसून येते. 'ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण' या विलापिकेत क्रॉस मेरीशी संवाद साधतो. तो मेरीला म्हणतो,

“मी असतां भूमि-वैकुंठा माजारी
फोळां होती रुखिया नानापरी
आदिपुरुसे केली फळचोरी
तेंचि हें फळ जाणें सुंधरी.”^{८१}

‘ख्रिस्ताचे यातनागीतात’ तर कवी आदावाला चोर म्हणतो,

“आदावा चोरा	भुमीं वैकुंठीं
ज्याच्या करा	आदावें करुनी लुटी
खिळा जो फावे होता	तुझें फळ चोरिल्याः
तया सांडूनी	तिये काजें
तुजा करू टोपुनी	सुफळ फळ माझें
खिळा मारिलां तळतां२२	नेसी कवण्या प्रस्ताया १०२
आदावाचे रूण	आदिपुरुषा कोण होंसी
करावेया खंडन	अजुनी का लपसी
रगतमास का दिधले	पाही तुजा जमाना
तरिइ पुणु फारीक	तुझ्या रूणा
करावया भारिक	करावेया खंडणा
प्राणु देसी हिये वेळे.५१	जिवित्वासी केली हाणी १४९’ ^{१०}

‘क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण-प्रसंगीचे विलाप’ यातही असेच वर्णन आले आहे.

“अहो ! आदिपुरुसा आदावांचेया प्रास्विता,
अहो ! आपण मदेस्तु होऊनी उभयेंता,
अहो ! फार मार साहुनी क्रुसे प्राणू जाहला देंता”^{१०३}

स्टीफन्सने आदांवाने केलेल्या पापाचे फळ येशूला भोगावे लागले असेच वर्णन क्रिस्तपुराणात केले आहे.

“जे आदावें केले पापाचरण । तेया पापास्तवजाण ।
क्रुसी पातला मरण । देवसुतु ॥१.५.११॥”^{१०४}

स्टीफन्ससहीत विलापिका रचनाच्या सर्व कवींनी येशूच्या अशा मृत्यूला केवळ आदांवकृत फळचोरी हे पापाचरण कारणीभूत असल्याचे सांगितले आहे. इवच्या कृतीकडे कोणीच लक्ष दिले नाही.

बायबल ग्रंथाच्या जुन्या करारात इवने आदांवला ते फळ खायला प्रवृत्त केले होते, असे वर्णन आहे. क्रिस्तपुराणाच्या पहिल्या पुराणामधील चौथ्या अवस्वरूतील २५ आणि २६ क्रमांकाच्या ओव्या खाली दिल्या आहेत.

“मग विवेकु न धरितां मनी । फळ करी घेंतलें काढोंनि ।
सर्वेंचि मुखीं घालोनि । सेवती जाहली ॥ १.४.१२५ ॥
आपणे सेविलेया वरि । पुणती फळ घेउनि करीं ।
आदांवाथें गिवसुनि करी । विनंती तेयार्थें ॥ १.४.१२६ ॥”^{१०५}

या ओव्यांवरून स्पष्ट होते, की ते फळ इवने स्वतःहून तोडून खाल्ले आणि आदांवला खायला भाग पाडले. जिने अपराध केला तिला सोडून ग्रंथकारांनी आणि विलापिकेच्या रचनाकारांनी आदांवलाच दोषी मानले. आदांवामुळेच येशूला चोरांबरोबर मृत्यूदंड दिला, असे आपल्या रचनेमध्ये वर्णन केले.

‘ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण’ या विलापिकेत “पुत्रा, तुला तस्करांबरोबर रे कसे धरून आणले? “येशूला चोरांबरोबर शिक्षा का दिली?” असा प्रश्न मेरी विचारते. शुलारोहण प्रसंगी येशूने केवळ सात वचनांचा उच्चार केला होता. हे लक्षात ठेवून

‘ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण’ या विलापिकेचा रचनाकार कल्पकतेने मेरीच्या प्रश्नाचे उत्तर देतो. आपल्या रचनेत येशू मनातल्या मनात बोलतो असे दर्शवून “मनीं पुत्रु म्हणे ‘आइकें सुंधरी भूमिं वैकुंठीं आदावें केली फळचोरी’” असा उल्लेख करतो. आदांवाने चोरी केली म्हणून चोरांबरोबर येशूला शिक्षा भोगावी लागली. प्रस्तुत काव्यातील माता-पुत्राचा संवाद पुढे दिला आहे.

“पुत्रा, तुला तस्करांबरोबर रे कसे धरून आणले?

स्वर्गीं होउनी आला संसारीं

उधरावेया पापी नरनारी

तरी कैसा होंसी तस्करांमाजारीं

सांगै पुत्रा, कवण केली चोरी? ॥४२॥

मनीं पुत्रु म्हणे “आइकें सुंधरी

भूमिं वैकुंठीं आदावें केली फळचोरी

तयाचें उधरण देआवेया झडकरी

क्रूसु घेउनी जातों तस्करांमाजारी ॥४३”^{१०६}

येशूने आपल्या जीवनात कुणाचे अहित केले नाही. कधी दुराचरण केले नाही. अनेकांचे दुःखनिवारण केले, तरीही त्याला चोरांबरोबर मृत्यूदंडाची शिक्षा दिली गेली. या विषयी ‘ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण’ या विलापिकेत मेरीने विचारलेल्या प्रश्नाला येशूने “आदांवाने चोरी केली म्हणून चोरांबरोबर शिक्षा भोगावी लागली,” असे मनातल्या मनात दिले आहे. कवी असे वर्णन करतो, कारण बायबलनुसार वधस्तंभारोहण प्रसंगी येशूने केवळ सातच वचनांचा उच्चार केला होता.

क्रिस्तपुराण आणि विलापिका यात सर्वांमध्ये एकवाक्यता अशी आहे, की आदांवाच्या पापाची शिक्षा येशूला भोगावी लागली. येशूला जी शिक्षा दिली ती आदावाला मिळायला हवी होती.

‘क्रिस्तपुराण’ आणि विलापिका यांतील वर्णनानुसार ज्यू सैनिकांनी येशूबरोबर दोन चोरांना सुळावर चढवले. त्यापैकी उजव्या बाजूला असलेला चोर भावार्थी

आहे. तो येशूची प्रार्थना करतो. तेव्हा येशू त्याला आपल्याबरोबर स्वर्गात घेऊन जाणार, असे वचन देतो. येशूच्या सात वचनांपैकी हे दुसरे वचन आहे. बायबल (लुक २३:४३), 'क्रिस्तपुराण' या ग्रंथात आणि तिनही खिस्ती मराठी विलापिकांमध्ये याचा संदर्भ आहे. पुढे येशू स्वर्गाकडे प्रयाण करतो, याचे अद्भूत आणि विस्मयकारक वर्णन 'क्रिस्तपुराण' या ग्रंथात स्टीफन्सने केले आहे. 'बायबल' आणि 'क्रिस्तपुराण' दोन्ही ग्रंथांमध्ये येशूच्या वचनानुसार येशूने चोराला आपल्याबरोबर स्वर्गात नेल्याचा उल्लेख नसल्याचे दिसून येते.

४.३३ येशूच्या उपहासाचे विलापिकेत केलेल्या वर्णनाचे विश्लेषण

येशूला पकडल्यावर सैनिकांनी त्याचा अवमान केला. त्याचे वर्णन सर्व विलापिकांमध्ये आहे. त्याचे विश्लेषण पुढे केले आहे.

१. येशूला मृत्यूदंडाशी शिक्षा फर्मावल्यावर त्याला चोरांबरोबर क्रुसावर चढवले. हा अपमान सर्व कवींना वेदना देणार होता. हे त्यांच्या रचनांमधूनही जाणवते. येशूच्या जन्मावेळी त्याच्या जवळ देवदूत होते, आता मृत्यूप्रसंगी चोर आहेत. हा विरोधाभास 'क्रिस्ताचे यातनागीत' या काव्यात कवीने सजगतेने मांडला आहे.

“तस्करामाजारी
होवावेया तेयासरी
जोडिला तुज क्रुसिः
मनुश्यकुळा राखावेया बाळा
चोरू कां तूं दिससी ३१
जल्मकाळी भोडुवे अंत्राळी
घेऊनि आलासी मरणाचे अवस्वरी
तस्करा माजारी ३२”^{१०७}

२. येशूला चोरांबरोबर शिक्षा भोगायला लावून त्याच्या मनावर आघात करण्याचा हा प्रयत्न होता. 'तू आणि तुझे अनुयायी तुला खिस्त मानतात, आमच्या मते तू चोरांसमान आहेस' हे ज्यू सैनिकांना येशूला दाखवायचे होते.
३. बायबलमधील नव्या करारात मार्क १५:१६-२०, योहान १९:२-३० लूक २३:२६-४३ ज्यू सैनिकांनी व पकडलेल्या येशू बरोबर सूळावर चढवलेल्या एका चोराने येशूची थट्टा केली. त्याचे 'क्रिस्ताचे यातनागीत' या विलापिकेत वर्णन आहे. येशूच्या डाव्या बाजूला असलेला चोर येशूचा उपहास करतो.

“वाम करीं जो होंता वैरी

ता चोरू काय बोले : तुझे वरवुनी

सरती आमंची जिणी सायासां पडलों आमीं.

जरि देवपुत्रु होंसी तरी राखें आमांसि

तंव पाहूं तुझे देवपण : आमां तुजिये सरी

क्रुसिं होउनि उतरीं निवारुनियां मरण.४४”^{१०८}

४. 'क्रिस्ताचे यातनागीत' या विलापिकेत जे आधी चोराने सांगितले होते, तेच ज्यू सैनिक येशूला पुन्हा सांगतात, की 'सगळ्यांना तू तारलेस आता स्वतःला सोडव. तू जर देवपुत्र आहेस तर क्रुसावरून जमिनीवर उतर आणि स्वतःच्या जीवाचे रक्षण कर.'

“समेस्तां तारिले होंते आतां आपणापेआथें

कैसा तूं न सोडवी:

देवपुत्र होंसी तरी उतरें भूमीसी

तवं पाहूं तुझी पदवी.८१”^{१०९}

५. 'क्रिस्ताचे यातनागीत' या विलापिकेतील 'देवपुत्र होंसी तरी उतरें भूमीसी, तवं पाहूं तुझी पदवी', असे अधांतरी क्रुसावर असलेल्या येशूला

जमीनीवर असलेले सैनिक सांगतात. अशा प्रकारच्या संवादाला उपहासाने 'टोमणे मारणे' असा शब्दप्रयोग आहे. असा हा मानसिक सतावणूकीचा प्रकारही ज्यू सैनिकांनी सुरू केला.

६. ज्यू सैनिकांमधील येशूविषयीचा मत्सर, तिरस्कार दर्शवण्यासाठी कवीने हा संवाद जाणीवपूर्वक वापरला आहे. येशूच्या मस्तकाजवळ क्रॉसवर I.N.R.I. 'येशू येहुद्यांचा राजा' असा फलक लावणे, हाही त्यातलाच प्रकार होता.
७. ज्यू सैनिक येशूला तुच्छ मानत होते. हे या विलापिकेतील वर्णनांवरून दिसून येते. त्यांच्या शब्दांतून आणि वागण्यातून येशू विषयीचा मत्सर आणि तिरस्कार दिसून येत आहे.
८. व्यक्तीचे सामर्थ्य ज्ञात नसताना त्याला तुच्छ समजल्यामुळे, महाभारतात परिक्षित राजाला ऋषीपुत्राच्या क्रोधाला सामोरे जावे लागले होते. ऋषीपुत्राने दिलेल्या शापामुळे तक्षकाच्या दंशाने परिक्षित राजाचा अंत झाला होता. अशा तक्षकाचा उल्लेख विलापिकेत आलेला आहे.

४.३४ विलापिकेत केलेला 'तक्षक' नागाचा उल्लेख

'तक्षक' नागाची कथा महाभारतात आहे. त्याने अर्जूनाचा नातू, अभिमन्यूचा पुत्र परीक्षित राजाला दंश केला होता. मृत्यूआधी परीक्षिताने व्यासपुत्र शुकमुनी यांच्याकडून 'श्रीमद्भागवत कथा' श्रवण केली होती. भागवत आणि महाभारत या ग्रंथांबरोबर वायु पुराण, ब्रह्मपुराण, मत्स्यपुराण या पुराणांमध्ये तक्षक नागाचे संदर्भ आले आहेत.

नागासंदर्भात अनेक वर्णनं पुराणग्रंथात आहेत. शेषशायी नारायण ज्या शेषनागावर आराम करतात त्याच्या मस्तकावर पृथ्वी आहे. समुद्र मंथनावेळी देव-दानवांनी वासूकी नागाचा दोरीसारखा उपयोग केला होता. शंकरांनी आपल्या गळ्यात नाग धारण केला आहे. महाभारतानुसार अर्जूनाने 'उलूपी' या

नागकन्येबरोबर विवाह केला होता. तसेच पौराणिक कथांमध्ये नाग मानवरूप धारण करतो अशा कथा आहे.

‘नाग’ ही सापांची एक जात आणि ‘नागा’ ही मानवांची जमात. या ‘नागा’ लोकांची भूमी नागलोक तथा नागभूमी आता भारतात नागालॅण्ड म्हणून परिचित आहे. भारतात ‘नागा’ साधू आहे. त्यामुळे तक्षक हा साप होता, की मानव होता हे रहस्य आहे. महाभारतात तक्षकाने मानवाचे रूप धारण केल्याचे वर्णन आहे. अशा तक्षक नागाचा उल्लेख ‘क्रिस्ताचे यातनागीत’ या विलापिकेत आलेला आहे. येथे कवीने पोर्तुगीजपूर्व ग्रंथांच्या केलेल्या अभ्यासाचा प्रत्यय येतो.

“मागां अरण्यस्थानीं

साप तख्यक येउनि

चाउनिं मारिति प्राणियां:

तवं तांबेआचा हारू

करूनी फणिधारू

मोइझे दिधला तेआं.३६”^{१०}

या विलापिकेतील ‘मोइझे’ ही बायबलमधील व्यक्तिरेखा तर ‘तक्षक’ ही महाभारतातील व्यक्तिरेखा आहे. या दोघांचा संयोग या विलापिकेत दिसून येतो. वास्तविक भारतीय साहित्यात शेष, वासुकी, कर्कोटक अशा नावांचे नाग आहेत, येथे कवीने केवळ तक्षक नागाचाच उल्लेख केला आहे.

प्राचीन मराठी कवितेला भारतीय संस्कृतीचा पारमार्थिक वारसा लाभलेला आहे. ख्रिस्ती मराठी ग्रंथकारांसमोर हेच ग्रंथ असल्याने त्यांनी भारतीय पारंपारिक संकल्पनांचा वापर आपल्या ग्रंथात केला. त्रिगुण, पंचविषय, साष्टांग प्रणिपात, सप्तसागर, नवखंड असे शब्द ख्रिस्ती मराठी ग्रंथकार वापरतात. अशा शब्दांच्या श्रृंखलेत त्यांनी भारतीय शब्द व संकल्पनांशी साम्य दर्शवणारे नवे शब्द निर्माण केले आहेत. ‘चतुर्भूतां’ हा त्यापैकी एक शब्द आहे.

४.३५ विलापिकेत चतुर्भुतांचा उल्लेख

श्रीमद्भगवद्गीता, श्रीमद्भागवत या ग्रंथांमध्ये पंचमहाभुतांचा उल्लेख येतो. ज्ञानेश्वरीच्या सहाव्या अध्यायात संत ज्ञानदेवांनी पृथ्वी, आप, तेज, वायू आणि आकाश या पंच महाभुतांचे विवरण केले आहे. समर्थ रामदासांनी दासबोधाच्या दशक ९ मध्ये या पंचभुतांची महती वर्णिली आहे. ख्रिस्ती मराठी साहित्यात मात्र पंचमहाभुतांऐवजी चतुर्भुतांचा उल्लेख येतो. 'क्रिस्ताचे यातनागीत' यात येशूला क्रुसावर मारल्यानंतर 'रुधती चतुर्भूतां' असे कवीने वर्णन केले आहे.

“(रुदती) पाताळ आकाश
कटाकटा करिती चारी दिशा
सप्तार बारा रासी :
गघनीचें पाणी
अस्त्रुपात गळउनी
भुढों पाहे संसारासी.१२०
रुधती चतुर्भूतां
दुखे परतलिया सरिता
व्रुख्य तरुवरः
गोळो वेंग धरुनी
विळाप करुनीं १२१”^{१११}

फादर स्टीफन्सने क्रिस्तपुराणातील पैल्या पुराणातील पहिल्या अवस्वरूत 'चौभूतांचा' उल्लेख केला आहे. त्यात परमेश्वर निर्मित सृष्टी, जल, अंतराळ आणि अग्निमंडळ यांचा समावेश आहे.

‘खालुती करोनि सृष्टी आणि जळ। तेयांवरी अंतराळ।
अंतरळावरुतें अग्निमंडळ। करोनि ठेविलें।।१.१.३९।।
एसीं ही भुते चारि। सृष्टी ठेउनि माजारि।
व्यापोनि एकमेंकांवरि। राहितीं देखा।।१.१.४०।।

ऐसी यां चौभूतांचां ठाई। पुणती येरजारि नाही।

प्रकृति निवृत्ति उपजु निपजु काहीं। होंउ न शके।।२.४४.१९३।।^{११२}

मुळ बायबलमध्ये सृष्टी, जळ, अंतराळ आणि अग्निमंडळ यांची निर्मिती परमेश्वराने केली असा उल्लेख येतो, परंतु 'चौभूतां' असा संदर्भ केवळ ख्रिस्ती मराठी साहित्यात आला आहे.

४.३६ येशूची सात वचने

बायबलच्या नव्या करारानुसार येशूला क्रुसावर चढवल्यावर येशूने सात वचने उच्चारली. क्रिस्तपुराणाच्या दुसऱ्या पुराणातील ४९व्या अवस्वरूमध्ये स्टीफन्सने यावर विवेचन केले आहे. उपलब्ध तीन विलापिकांपैकी 'क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण-प्रसंगीचे विलाप' आणि 'ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण' या विलापिकांमध्ये संक्षिप्त स्वरूपात तर 'क्रिस्ताचे यातनागीत' या विलापिकेत सातही वचनांचा यथोचित उल्लेख आहे.

प्रस्तुत विवेचनात आरंभी मूळ बायबलमधील येशूचे वचने, त्यानंतर त्यावर आधारित स्टीफन्सने क्रिस्तपुराणात केलेले ओवीबद्ध काव्य, त्यापुढे पहिल्या आणि तिसऱ्या विलापिकेतील या वचनांचा उल्लेख तद्नंतर तिन्ही विलापिकेत कवीने शब्दबद्ध केलेल्या येशूच्या वचनांचे काव्यरूप दिले आहे.

'बायबलमधील येशूच्या वधस्तंभारोहण प्रसंगी त्याने उच्चारलेल्या सातही वचनांना ख्रिस्ती धर्मात विशेष महत्त्व आहे. ती वचने अशी आहेत.

१. लुक २३:२४ "परमेश्वरा त्यांना क्षमा कर, ते काय करतात ते त्यांना समजत नाही."
२. लुक २३:४३ "मी तुला माझ्याबरोबर स्वर्गात घेऊन जाणार आहे."
३. योहान १९:२७ "स्त्रिये, हा पहा तुझा मुलगा आणि ही तुझी आई"
४. मत्तय २७:४६ "माझ्या परमेश्वरा तूं माझा त्याग का केलास?"
५. योहान १९:२८ "मला तहान लागली आहे."

६. योहान १९: ३० “आता संपूर्ण झाले.”

७. लुक २३:४६ “परमेश्वरा मी माझा प्राण तुझ्या हस्ते समर्पित करत आहे.
त्याचा स्वीकार कर.”^{११३}

सात वचनांपैकी येशूचे पहिले, चौथे आणि सातवे अशी तीन वचने परमेश्वराला उद्देशून आहेत. दुसरे चोराला, तिसरे माता मेरीला, पाचवे आणि सहावे वचन तेथे उपस्थित असलेल्यांना उद्देशून आहेत. या वचनांचा समावेश ख्रिस्ती मराठी रचनांमध्ये मिशनऱ्यांनी केला आहे.

स्टीफन्सने क्रिस्तपुराणात येशूने वधस्तंभारोहण प्रसंगी उच्चारलेल्या वचनांचे विवरण केले आहे. त्या निवडक ओव्या अशा आहेत.

“तेयां द्रुहितांचेआ हिता। विनवी बापा सत्यवंता।।

येणें साच जाहाली बोली प्रोफेता। इसयाची।।८०।।

जेणे जन्मकाळी पूर्वीहोउन। तेणे राये आणिले बोलाउन।

तो मरणकाळीं तस्करासि घेउनु। नेंतो वैकुठा।।१०३।।

मातेसि म्हणे पांहीं गे तुजेआ सुता। योआवोंसि म्हणे पाहीं रे तुजी माता।

येरु तिये तो दिनुलागुनि मानित। मातेसमान।।११६।।

तंव गंभीर शब्दे हांक देंत। माजेआ देवा देवा ऐंसे बोलत।

काय गा मत सांडिलासि म्हणत। हा चौता शब्दु बोलिला।। १३०।।

उश्वासु सोडोनि म्हणतु। थोरु मीं जाहालों त्रुषाकांतु।

तीं तिनि उतरे बोलतु। संकिर्ण शब्दे।।१४३।।

सिर्का सेविलेया उपरांत। जेसु सटवा शब्दु बोलत।

सर्व सिद्धी पातले म्हणत। संपुर्ण होउनि।।१६५।।

सातवा शब्द ते अवस्वरीं। सुंटला जेसुचां मुखंतरी।

म्हणे म्हाजा प्राणु तुजां करी। अर्पितों बापा।।१८६।।”^{११४}

स्टीफन्सने ‘क्रिस्तपुराण’ या ग्रंथाच्या दुसऱ्या पुराणात येशू चरित्रातील शुलारोहण प्रसंगाला विशेष प्राधान्य दिले आहे. येशूच्या जीवनातील या प्रसंगाचा

त्याने महत्त्वपूर्ण विभाग मानला आहे. या विभागाला त्याने 'जेसु क्रिस्ताचिये कथेचा तिसरा भागु जेआ भागातु तेआचेआ पवित्र मरणाची कथा आली आहे' असे नाव दिले आहे. या विभागात ४५ ते ५१ अवस्वरूमध्ये त्याने येशूचा शुलारोहाण प्रसंग कथन केला आहे. त्यातील ४९व्या अवस्वरूमध्ये येशूच्या सात वचनांवर ओवी क्रमांक ८० ते १८६ अशा १०६ ओव्यामध्ये विवरण केले आहे. स्टीफन्सच्या मनातील येशूविषयीचा भक्तिभाव क्रिस्तपुराणाच्या या रचनेत विशेष आविष्कृत झाल्याचा प्रत्यय अभ्यासकाला येतो.

येशूचे प्राणोत्क्रमण हा येशूचरित्रातील हृदसस्पर्शी प्रसंग अभ्यासतांना येशूच्या सात वचनांचा विषय विविध आयामांनी समजून घेण्यासारखा आहे. 'क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण-प्रसंगींचे विलाप' या विलापिकेतील येशूची सात वचने अशी आहेत.

“अगा! देवाबापा येआंचा अपराधु भगसि तु,
 अगा! नेणते बापुडे तेआंचा सिणू नधरी किंचितु, ६७
 गांजितेआं कारणे विनवी, तस्करा देउनि मुग्ती,
 जुवांव वोपिला माते करिं, माता जुवांव हस्ति,
 सर्व सिधी घातले म्हणे, संपुनू जाहाला चितिं,
 त्रुशेकांतु म्हणितल्या, येर पित सिकां देती, ६८
 तवं चाटूनि सांडिला, देवा बापा म्हणुं लागला,
 “कैसेआ मज उपेखिला, माजेआ बापा”

“अहो! तुजां करिं पितेया वोपितों म्हाजा प्राण” ६९^{११५}

येशूच्या सात वचनांपैकी पहिल्या वचनामध्ये, 'ज्या ज्यू सैनिकांनी येशूच्या शरीरावर आणि मनावर आघात केले, त्यांना क्षमा करण्याची विनंती येशू परेमश्वराला करतो.' 'क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण-प्रसंगींचे विलाप' मध्ये रचनाकार त्या सैनिकांविषयी "नेणते बापुडे तेआंचा सिणू नधरी किंचितु ६७" अशी रचना करतो. हा कवी केवळ यमक जुळवून कवन रचत नाही, तर येशूचा विचार या कवीच्या अंतरमनात मुरलेला आहे, हे या रचनेतून सिद्ध होते.

‘ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण’ या विलापिकेच्या कवीने वर्णन केलेली येशूची सात वचने अशी आहेत.

“ऐसी आपदा क्रुसी भोगितां,
दुस्त दुर्जणाकारणे बापासी विनवितां,
दखीण करी तस्करु करुणा भाकिता,
म्हणे, “स्वर्गी जांसी माजेआ सांगाता” ५०
“अम्नी’ म्हणउनी पाचारिली आपुली मातं,
म्हणे “प्रतिपाळी हेंआ जुवांवा तुजेआ सुता”
जुवांवासी म्हणे, “पाही रे तुजी माता.” ५५
“माजेआ देवा, देवा” ऐसे म्हणतु,
“मज काय सांडिलासें” बोलतु ५६
मग पाचवां सब्दु जाहला बोलतु
म्हणे “मी जाहालां थोरु त्रुषेकांतु” ५७
मग साटवां सब्दु जाहला बोलतु
“सर्व सिधी पातले” म्हणत ५८
तव म्हणे, “माजे माते स्नेहले-
तुजें हाती कुडी वोपितों हिअे वेळे” ५९
सातवा सब्दु बोलिला तिये वरती
म्हणे “बापा आत्मा वोपितों तुजां हस्ती” ६०^{११६}

प्रस्तुत विलापिकेतील सात वचनांपैकी सातव्या वचनाआधी मूळ बायबलमध्ये नसलेला “माजे माते स्नेहले-तुजें हाती कुडी वोपितों हिअे वेळे” असा ५९व्या कडव्यात उल्लेख आहे. येशूला पृथ्वीवरील मातेकडून मिळालेला देह म्हणजे कुड तो मातेला अर्पण करतो. अंत समय जवळ येताच येशू स्वर्गातील बापाला “बापा आत्मा वोपितों तुजां हस्ती” असे म्हणतो आणि परमेश्वराला आत्मा समर्पित करतो. येथे प्रतिभावंत कवीचा चिंतनीय विचार दिसून येतो.

येशूचरित्रातील आसाच विरोधाभास स्टीफन्सने क्रिस्तपुराणाच्या पहिल्या पुराणातील पहिल्या अवस्वरूत २६ क्रमांकाच्या ओवीत मांडला आहे. येशूला स्वर्गात देवपिता होता पण माता नव्हती, तर पृथ्वीवर मानवरूप धारण केल्यावर त्याला मानवमाता मेरी आहे पण पिता नाही, असे त्यात वर्णन केले आहे. वधस्तंभारोहण प्रसंगी येशूने उच्चारलेली सात वचने 'क्रिस्ताचे यातनागीत' या विलापिकेच्या कवीने अशी वर्णन केलेली आहेत.

“म्हणे बापा मोगाळा
 आयकें मज ह्या वेळां
 भगसी ह्यां नेणारां:
 चुकले तुजफुडें
 अज्ञान बापुडे
 सांबाळीं मारेकारां.५५
 तवं दुसरा सब्दु
 आयकावेया अनंदु
 करिते भोडवे अंत्राळी:
 साच तुज सांगतों
 मजसर्वें नेतों
 आजि तुज स्वर्गमंडळीं.६३
 तव तिसरा सब्दु
 बोलिला देउनी सादू
 झये म्हणे तिये वक्ती ७३
 हा तुझा सुतु तवं
 सिस्यासी जाहाला बोलतु
 येथें होंती तुझी माता
 तेथें तिये वेळीं
 जुवांवान मानिली
 आपुली करोनिया त्या वर्ती.७४
 संसार उचंबळला

तंव गंभेर सब्दें बोलतो:
 देवा देवा माझेया
 कवण्या प्रस्ताया
 मज सांडिला म्हणतो.७९
 तवं स्वामी ख्रिस्तु
 होउनी माहा त्रुशेकांतु
 बोलिला सब्दु पांचवा:
 जिव्हा वाळली
 कंठी सुकली
 पाणियाचा घोंटु धावा.८२
 सटवा सब्दु बोलिलां
 संपादलें म्हणतो
 समेस्तां पाहुनी
 निस्वैतनु होउनी
 प्राणु तजुं पाहांतो.१०६
 म्हणे देवाबापा माझेया.
 हा माझा प्राणु
 तुज देतों वोपुनु
 घेई तुझ्या करा :
 तवं मानु खालुती
 करुनीं मुंग्तिपति
 निर्वतला तिसऱ्या प्राहारा.१११”^{११}

प्रस्तुत विलापिकेतील येशूचे पहिले वचन सैनिकांसाठी आहे. “म्हणे बापा मोगाळा आयकें मज ह्या वेळां भगसी ह्यां नेणारां: चुकले तुजफुडें अज्ञान बापुडे सांबाळीं मारेकारां” असे येशू परमेश्वराला सांगतो. असेच ‘क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण-प्रसंगीचे विलाप’ या विलापिकेत “नेणते बापुडे तेआंचा सिणू नधरी किंचितु” हे येशूचे पहिले वचन सैनिकांविषयी आहे. दोन्ही अभिव्यक्तीमध्ये साम्य आहे. त्रास देणाऱ्यांविषयी दोन्ही विलापिकेत समान भावना व्यक्त झाल्या आहेत.

४.३७ विलापिकेतील मेरीचे दुर्लक्षित शल्य

येशूच्या प्राणांतिक यातना पाहून मेरीला झालेल्या वेदना, हा तिनही विलापिकांमध्ये समान वर्ण्य विषय आहे. या विलापिकांच्या अभ्यासाने असे दिसून येते की मेरीला झालेल्या दुःखाची तीव्रता क्रमाक्रमाने वृद्धींगत होते. आपल्या प्रिय मुलाला सुळावर चढवतांना पाहून ती आकांत करते. ज्या मुलाकरता ती आक्रोश करते, तो आपल्या जीवनाच्या शेवटच्या क्षणी तिला ‘आई’ म्हणत नाही. तिला तो ‘स्त्रिये’ म्हणून हाक मारतो. कर्वीनी आपल्या साहित्यकृतीतही त्याचेच अनुकरण केले आहे.

बायबलच्या नव्या करारातील योहान १९:२७ मध्ये येशूचे तिसरे वचन असे आहे. “Woman, here is your son. Here is your son”^{११८}

हिंदी बायबल : ‘हे नारी’ म्हणून येशू मेरीला हाक मारतो.^{११९}

क्रिस्तपुराण : “मातेसि म्हणे पांहीं गे तुजेआ सुता।।१६६।।”^{१२०} असा उल्लेख आहे. ‘ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण’ यात “‘अस्त्री’ म्हणउनी पाचारिली आपुली मातं,५५” ‘क्रिस्ताचे यातनागीत’ : “‘स्त्रिये म्हणे तिये वक्ती ७३”

जन्मदात्या मेरीमातेला सर्वासमक्ष येशू ‘आई’ न म्हणता ‘हे नारी’ म्हणतो. इंग्रजी बायबलमध्ये ‘Woman’, हिंदी बायबलमध्ये ‘हे नारी’, ‘ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण’ या विलापिकेत ‘अस्त्री’ तर ‘क्रिस्ताचे यातनागीत’ या विलापिकेत ‘स्त्रिये’ असे उल्लेख प्राप्त होतात. मृत्यूप्रसंगी पुत्र मातेला माता न म्हणता परक्या अपरिचित माणसाप्रमाणे ‘हे स्त्रिये’ अशी हाक मारणे मेरीला

मानवसुलभ स्वभावामुळे दुःख होणे स्वाभाविक आहे. तिच्या या दुःखाची वाच्यता कुठेच झाल्याचे आढळत नाही. मेरीचा विलाप वर्णन करणाऱ्या कवींनाही मेरीच्या मनातील हे दुःख जाणवल्याचे दिसत नाही. त्यामुळे मेरीच्या हृदयातील हे शल्य विलापिकांतही दुर्लक्षित राहिले आहे.

अधांतरी क्रुसवर खिळ्यांनी टोकलेला येशू 'मला तहान लागली आहे.' असा या पाचव्या वचनाचा उच्चार करताच ही माता मेरी आक्रंदन करते. 'क्रिस्ताचे यातनागीत' या विलापिकेचे लक्षवेधी वैशिष्ट्य असे की, कवी माता मेरीच्या माध्यमाने बायबलमधील काही प्रसंगांचे स्मरण करतो. गतकाळांत ज्यां भक्तांना तहान लागली होती, देवाने त्यांना पाणी प्राप्त करून देले. बायबलच्या पहिल्या करारातील प्रसंगांचाही लक्षणीय समावेश आहे. प्रस्तुत प्रकरणात 'क्रिस्ताचे यातनागीत' या विलापिकेत वर्णन केलेल्या प्रसंगांचा 'बायबल' आणि 'क्रिस्तपुराण' या ग्रंथात शोध घेऊन त्यावर विवरण केले आहे.

४.३८ 'क्रिस्ताचे यातनागीत' या विलापिकेत पूर्वीची उदाहरणे

'क्रिस्ताचे यातनागीत' या विलापिकेत कवीच्या काव्यप्रतिभेचा आविष्कार पहायला मिळतो त्याचप्रमाणे प्रस्तुत काव्यात कवीचा सखोल बायबल अभ्यासही दिसून येतो. बायबलमधील होऊन गेलेल्या प्रसंगांना कवीने या काव्यात सूत्रबद्धपणे मांडले आहे. क्रुसावर अधांतरी असलेल्या येशूने "थोरु मीं जाहालों त्रुषाकांतु।" हे सहावे वचन उच्चारल्यावर माता मेरी आक्रंदन करते. त्याला कुणी पाणी देऊ शकत नाही, हे पाहून तिच्या भावना उफाळून येतात. बायबलमधील कथांनुसार पूर्वी कोण तहानेने व्याकूळ झाले होते आणि कोणाकोणाला परमेश्वराने त्या प्रसंगी पाणी दिले याचे ती स्मरण करते.

९. मोशेला पाणी दिले : बायबलच्या जुन्या करारात परमेश्वराने मोशे या देवभक्ताच्या प्रार्थनेमुळे प्रसन्न होऊन तहानेने व्याकूळ झालेल्या लोकांना पाणी दिले. Exodus 17:1-7 यात ही कथा वर्णन केली आहे. 'या कथेनुसार परमेश्वराची आज्ञा प्रमाण मानून मोशे या देवभक्ताने सर्व इस्राएलच्या लोकांचे नेतृत्व केले होते. याच तहानलेल्या लोकांसाठी मोशेने परमेश्वराची आर्ततेने

प्रार्थना केली. परमेश्वराने सांगितल्याप्रमाणे त्याने ‘हातातील बेताची काठी शीळेवर मारताच तेथून पाण्याचा झरा प्रवाहीत झाला. सर्वांना झऱ्याचे पाणी मिळाले.’^{१२१} स्टीफन्सने ही कथा क्रिस्तपुराणाच्या पैल्या पुराणात आहे.

“देवो म्हणे लोका फुडां निघिजे । श्रेष्ठ मंडळिक सवें नेइजे ॥
पर्वताजंवळी वेत मारिजे । शिळेवरी ॥१७.१०२॥
तेणे फुंटैल निर्झरोदक । सेवती जन सकळैक ॥
लान थोर तृषादिक । तृप्त होती ॥१७.१०३॥”^{१२२}

‘क्रिस्ताचे यातनागीत’ यात मेरी या प्रसंगाची आठवण करून देते.

“इसरायेलिच्या वंशा
लागलेया तानसोंस
फाळुनी खडपी फातरी
अरण्यस्थानीं राखिले देउनी
निर्झरोदकाचियो झरी.८७”^{१२३}

इस्राएलच्या तृषाक्रांत लोकांसाठी परमेश्वराने अरण्यात पाण्याचा झरा निर्माण केला. त्या परमेश्वराचा पुत्र मात्र पाण्यासाठी तळमळत होता. ‘क्रिस्ताचे यातनागीत’ या विलापिकेतील ‘तानसोंस’ म्हणजे तहान सोसणे तथा सहन करणे असे शब्द कवीने तयार केले आहेत. तसेच खडपी-फातरी, निर्झरोदकाचियो झरी, असे अर्थसाम्य असणारे शब्द कुशलतेने वापरले आहेत.

२. एलिया प्रोफेताला पाणी दिले : बायबल मधील 1 Kings 16:30-33 मध्ये एलिया प्रोफेताची कथा सांगितली आहे. एलिया हा क्रिस्तपूर्व आठशे वर्षापूर्वीचा परमेश्वराचा भक्त होता. क्रिस्तपुराणाच्या पैल्या पुराणात त्याची कथा आली आहे. ‘तहानेने व्याकूळ झालेल्या एलिया प्रोफेताला परमेश्वराने पक्ष्यांकडून पाणी पाठवून दिले होते.’^{१२४} स्टीफन्सनेही हा प्रसंग क्रिस्तपुराणात वर्णन केला आहे.

“येतुकेआ देवें एकांत स्थानी । एलिया प्रोफेताथें नेउनी ॥
एकी वाळियेजंवळी ठेउनि । पिंडपोषण केलें ॥२७.११॥

तंव एक नवल वर्तलें । वनिचें दोगजण काउळे आले ॥
उंडा आणी मांस आणिते जाहले । प्रतिदिनीं दोनिवेळां ॥२७.१२॥”^{१२५}

‘क्रिस्ताचे यातनागीत’ या विलापिकेत या प्रसंगाचे माता मेरी स्मरण करते.

“एलियास प्रोफेता
पूर्वदिसे पाठवितां
नाभिकारू त्या दिघला :
पाकुरूवां वरवुनी
पाठविलें पाणीं
येणेपरी त्या राखिला.”^{८८}^{१२६}

परमेश्वराने आपल्या एलिया या भक्ताला पाणी देऊन त्याचा जीव वाचवला. परंतु देवपूत्र येशूच्या जीव जायच्या वेळीही त्याला तहान भागवण्यासाठी पाणी मिळत नव्हते, म्हणून मेरी आक्रोश करते. ‘क्रिस्ताचे यातनागीत’ या काव्यातील ‘पूर्वदिसे’ ‘नाभिकारू’ हे शब्द पोर्तुगीजपूर्व मराठी संस्कृतीशी नाते दर्शवणारे आहे.

३. इस्माईलला पाणी दिले : बायबलच्या जुन्या करारातील Genesis 16:15 नुसार ‘आगार’ ही अब्राहमची दुसरी पत्नी व इस्माईल या बालकाची माता होय. ‘आगार आणि तिचा छोटा मुलगा इस्माईल दोघेही वाळवंटात प्रवास करत असतांना त्यांना तहान लागली. तिचे बाळ तहानेने व्याकूळ होऊन मोठ्याने रडताना देवदूताने ऐकले. तहानेने व्याकूळ झालेल्या या माता पुत्रासाठी परमेश्वरांने वाळवंटात पाण्याची व्यवस्था केली.’^{१२७} क्रिस्तपुराणात या प्रसंगाचे वर्णन केले आहे.

“आगारेजं वेळी तेथे । इस्माएलि तियेचा कुमरु होता ॥
आणिक कवणु न्हवता । तियेसर्वे ॥२.१२.५५ ॥
तो कुमरु तृषे तळमळत । तेआचे मरण नेदेखावेआ तेंथ ॥
येरी दुरीं राहत । रुदन करोनि ॥२.१२.५६ ॥
तंव स्वामिये तेयां वेळां । करुणा केली तेया बाळा ॥
पाणी दाविले जवळा । तेआचे माते ॥२.१२.५७ ॥”^{१२८}

क्रिस्ताचे यातनागीत यात मेरी हा प्रसंग कथन करते.

“इस्मायेल तानेला
आगार मातेचा वोळसा जाहाला
भोडुवा आला धाउनीः
पाण्याची सिघोरी
देउनी तिये डोंगरीं
राखिली दोगांची जिणी.८९”^{१२९}

अब्राहमची दुसरी पत्नी ‘आगार’ आणि तिचा छोटा मुलगा इस्माईल यांचा उल्लेख कुराण ग्रंथात ‘सूरह-१४. इब्राहीम’ या प्रकरणात आहे. ‘आपणास वृद्धापकाळी इस्माईल आणि इसहाक ही मुलं दिल्याबद्दल इब्राहीम परमेश्वराचे आभार मानतो.’^{१३०} वाळवंटात छोटा मुलगा इस्माईल मातेसह पाण्यासाठी तडफडत असतांना, परमेश्वराने त्यांच्याकरता वाळवंटात जलस्रोत निर्माण केला. या प्रसंगाचे वर्णन ‘क्रिस्तपुराण’ आणि ‘क्रिस्ताचे यातनागीत’ या विलापिकेत याच इस्माईलचे स्मरण मेरीने केले आहे.

४. दावीदला पाणी दिले : बायबल मधील 2 Samuel 23:13-17 harvest नुसार ‘पेलिस्टाईनच्या सैन्याने नगराच्या वेशीवर तळ दिला होता. जवळच्या गुहेत असलेल्या दावीदला तहान लागली. तो पाण्यासाठी तळमळत होता. तेव्हा त्याच्या तीन वीर योध्यांनी विहिरीतून पाणी आणून दाविदला दिले.’^{१३१} क्रिस्ताचे यातनागीतात मेरी हाही प्रसंग स्मरण करून सांगते.

“दाविद राजा
असतां संग्रामा जुझा
बेलेंच्या पाण्या तानेलाः
सरदार उटुनी
हाणिलें धाउनी
दिघलें तेचि वेळां.९०”^{१३२}

‘क्रिस्ताचे यातनागीत’ या विलापिकेत बायबल मधील 2 Samuel 23:13-17 harvest नुसार कथन केलेल्या कथेतील दाविद राजाला तहानेच्या वेळे परमेश्वराच्या

कृपेने तहानेच्या वेळी पाणी प्राप्त झाले, या प्रसंगाचे केलेले स्मरण विलक्षण आहे.

५. पाणी वाइनमध्ये बदलले : 'येशूचा पहिला चमत्कार बायबलच्या नव्या करातातील योहान २:१-११ मध्ये आहे. त्यात येशू पाणी वाइनमध्ये बदलतो, अशी कथा आहे. मार्था ही मेरीची बहीण व येशूची मावशी होती. तिच्याकडे काना येथे एका लग्नाला येशू, त्याची आई मेरी, आणि त्याचे शिष्य आमंत्रित होते. तेथे द्राक्षारस वाइन संपल्याचे मेरीने येशूला कळवले. येशूने नोकरांना तेथील रांजण पाण्याने भरायला सांगितले. त्यानुसार ते भरले. येशूच्या सामर्थ्याने ते वाइनमध्ये परिवर्तित झाले. भोजनाच्या यजमानाने ते सर्वांना वाटले.'^{१३३} स्टीफन्सने क्रिस्तपुराणात या प्रसंगाचे वर्णन केले आहे.

तंव येसु सेवकांथे निरोपितु। पाणी भरा रे रांजणांतु।।

सहा रांजण थोर मंटपांतु। होते तेथे।।२.२२.१८।।^{१३४}

ते रांजण पाण्याने काठोकाठ भरले. येशूने त्या पाण्याचे 'मधू' केले, असे वर्णन आहे. 'क्रिस्ताचे यातनागीत' या विलापिकेत 'पाण्याचा केला मधुरा' असे शब्द प्रयोग केले आहे. याचे विश्लेषण पुढे केले आहे.

“काना नगरा पाण्याचा केला मधुरा

मार्था सरुंवरिः पाणी होतें कटुक

कस्टें उतरुनि विख अमृताची केली.११'^{१३५}

'क्रिस्ताचे यातनागीत' या विलापिकेतील 'मधुरा' या शब्दप्रयोगाचे विश्लेषण पुढे केले आहे. इंग्रजी बायबलमध्ये प्रस्तुत कथेत 'Wine' असा शब्द आहे.^{१३६} मराठीत अनुवादित बायबलमध्ये 'द्राक्षारस',^{१३७} हिंदीत अनुवादित बायबलमध्ये 'दाखरस'^{१३८} तर 'क्रिस्तपुराण' ग्रंथात स्टीफन्स त्याला 'मधू' म्हणतो.^{१३९} आपल्याकडे 'दारू' या शब्दाला सुरा, मद्य, मदिरा असे पर्यायी शब्द आहेत. मराठी तथा हिंदी अनुवादांमध्ये अनुक्रमे 'द्राक्षारस' आणि 'दाखरस' अशा शब्दांचे उपयोजन अनुवादकांनी जाणीवपूर्वक केले आहे. 'क्रिस्ताचे यातनागीत' या विलापिकेत इंग्रजी बायबलनुसार 'Wine' असा शब्द न वापरता कवीने 'पाण्याचा केला मधुरा' असा शब्दप्रयोग केला आहे. या काव्यात

‘मदिरा’ या शब्दाऐवजी ‘मधुरा’ या शब्दाची रचनाकाराने चातुर्याने योजना केली आहे. ‘अजिंतु’ हाही असाच मिशनरी कवी निर्मित शब्द, ज्याचे उपयोजन ‘येशू’ करता विलापिकेत केले आहे.

४.३९ विलापिकेतील ‘अजिंतु’ येशू

“दियोगु रिबैरू नांवाच्या एका पाद्रीने तयार केलेल्या १६२६ सालच्या कानारी कोशाच्या हस्तलिखितांत ‘जिंतु’ असा शब्द आढळतो. “मृत क्रिस्ताला ‘मृत’ असा शब्द लावणें कठीण वाटल्यामुळें ‘अजिंतु’ असे विशेषण कवीनें योजिलें आहे.”^{१४०} असे प्रियोळकरांनी ‘क्रिस्ताचे यातनागीत’ या विलापिकेच्या आरंभी म्हटले आहे. सु. म. तडकोडकरांनीही याची विशेष नोंद घेतली आहे. ते लिहितात, “एक महत्त्वाची नोंद इथे करावीशी वाटते, ती म्हणजे येशूच्या निधनानिमित्ते जरी या विलापिका रचलेल्या असल्या तरी येशूला सारे क्रिस्ती कवी ‘मृत’ या शब्दप्रयोगाऐवजी ‘अजिंतु’ (मृत) असा विशेषण- प्रयोग करतात, असे दिसून येईल. “क्रिस्तु आमचो तारकु अजिंतु” (क्रि. या. पृ. १) “क्रिस्तु आमचो तारकु अजिंतु” (क्रि. व. पृ.१)^{१४१}

‘क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण-प्रसंगीचे विलाप’ या विलापिकेच्या २७व्या कडव्यात येशूविषयी ‘न ठेवा जिंतु’^{१४२} असा उल्लेख आला आहे. ज्यू लोक ‘येशूला जिवंत ठेऊ नका, ठार मारा’ म्हणून सैनिकांना सांगतात. त्यानुसार ‘जिंतू’ या शब्दाचा अर्थ ‘जिवंत’ असा होतो. त्या शब्दाला ‘अ’ उपसर्ग लावल्याने ‘अजिंतू’ हा त्याचा विरुद्धार्थी शब्द तयार होतो. म्हणजे जो जिवंत नाही, मरण पावला आहे, असा ‘अजिंतू’ शब्दाचा अर्थ होतो.

४.३९.१ विलापिकांमध्ये वर्णन केलेला ‘येशूचा मृत्यू’

विलापिकांचे रचनाकार येशूला ‘अजिंतू’ म्हणत असले तरी येशूच्या निधनाचे वर्णन करतांना ‘निवर्तला, निमाला, मृत्यू पावला असे शब्द वापरतांना दिसतात. ‘क्रिस्ताचे यातनागीत’ या विलापिकेत हा दुःखान्त वर्णन करताना कवीने मेरीच्या माध्यमाने देवदूतांच्या निष्ठूरपणाला बोल लावला आहे.

“भोडुवे हो तुमी जदी जल्मला हा स्वामी
कवणिये परी सेवा केली: आता त्या ‘मृत्येया’
निखेपावया कैसे न पाहांति हिये वेळी ॥१३६॥

तवं मानु खालुती करुनीं मुग्तिपति ‘निर्वतला’ तिसऱ्या प्राहारा.१११,
पुत्र तुझा निमाला सते आमंचे सोडवणे ‘निमाला’ तुझा कुमरु.१६३
‘मृत्याचे’ वर्तीं आमां वोपिलें तुझ्या हस्तीं१६४” ”^{१४२}

‘ख्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण-प्रसंगींचे विळाप’ या विलापिकेत चरणसेवक
‘क्रुसिं ‘निमाला’ जेजू क्रिस्तु’ ७१, पुत्राचेनि ‘मरणे’ दुखे सुखले हृदय ७५,’ ^{१४३}
असे शब्द वापरतो. ‘ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण’ यात कवी “ऐसा ‘मृत्यु’ पावला
सात्वादोरु ६१”^{१४४}

प्रस्तुत विलापिकांमध्ये ‘निमाला’, ‘मरणे’ ‘मृत्यु’ पावला, हे शब्द येशूच्या
निधनाचे वर्णन करताना कवींनी वापरले आहेत. विलापिका या काव्यप्रकाराचा
मुख्य विषय ‘मृत्यू’ आहे. ख्रिस्ती मराठी विलापिकांमध्ये रचनाकार येशूला
‘अजिंतू’ म्हणतात. येशूचा मृत्यूप्रसंग कथन करतांना कवींना येशू ‘मृत्यु पावला’
हे सांगावे लागते, असे दिसून येते.

४.४० ‘ख्रिस्ती विलापिका’ विषयी ग. त्र्यं. माडखोलकर यांच्या मताचे विश्लेषण

ग. त्र्यं. माडखोलकर यांनी त्यांच्या ‘विलापिका’ या संशोधनात्मक ग्रंथात
‘ख्रिस्ती मराठी विलापिका’ या काव्याविषयी मत मांडले आहे. त्यांच्या मतानुसार
“ही काव्ये जरी ख्रिस्तवधावर लिहिलेली असली, तरी त्यांची जडण-घडण
अस्सल मराठी पौराणिक कथेसारखी असून, मरी, जेजू, मदनेली, जुवांव, स्वर्ग,
वैकुण्ठ, आदिपुरुष इत्यादी त्यातील शब्द पौराणिक वातावरण उत्पन्न करतात.
त्यामुळे ही विलापकाव्ये लिहिलेली आहेत किंवा त्यातील कथा परधर्मातली आहे
हे काही मनाला जाणवत नाही.”^{१४५} माडखोलकरांच्या मताचे विश्लेषण करतांना
काही गोष्टी जाणल्या त्या पुढे दिल्या आहेत.

१. 'क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण-प्रसंगींचे विळाप' या विलापिकेत चरणसेवक हा कवी ही 'पायशांव कथा' असल्याचे सुरवातीलाच नमूद करतो आणि तसेच वातावरण निर्माण करतो.
२. 'क्रिस्ताचे यातनागीत' यात कवी 'क्रिस्तांव समेस्त जेजुस्वामियाचे इस्ट चला कलवारी डोंगरी' म्हणून काव्याच्या आरंभी निवेदन करतो.
३. 'ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण' या विलेपिकेत जेजू, पेद्रू, जुदेव, मरी माय अशा आरंभीच येणाऱ्या नावांमुळे या काव्यातील ख्रिस्ती धर्मीय अंतःप्रेरणांची जाणीव होते.
४. तीनही काव्यात बायबलमधील कथावस्तू, ख्रिस्ती धर्माचे अधिष्ठान, जेरुसलेम नगर तेथील वातावरण, क्रॉसवर खिळे ठोकून ठार मारायची पद्धत, येशूच्या निधनाने क्रॉसचे वाढलेले महत्त्व, ज्यू लोकांचे व सैनिकांचे वर्णन कुठेच भारतीय वाटत नाही.
५. 'ख्रिस्ती मराठी विलापिका' पैकी एकाही विलापिकेची जडणघडण मराठी पौराणिक कथेसारखी नाही.
६. केवळ स्वर्ग, वैकुंठ, आदिपुरूष असे शब्द वापरून पौराणिक वातावरण निर्माण करता येत नाही. हे गोमंतकीयांना ख्रिस्तीधर्माकडे आकर्षित करण्याचे मिशनऱ्यांचे प्रयत्न होते.

४.४१ विलापिकांचे लिप्यंतर

पणजी गोवा येथील कृष्णदास शामा ग्रंथालयात फादर स्टिफन्सविरचित 'क्रिस्तपुराण' या ग्रंथाच्या शेवटी तीन ख्रिस्ती मराठी विलापिका हस्तलिखित रोमन लिपीत उपलब्ध आहेत. यातील 'क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण-प्रसंगींचे विळाप' या पहिल्या विलापिकेचे लिप्यंतर वि. बा. प्रभुदेसाई यांनी केले आहे. या संदर्भात ते लिहितात, "विशिष्ट कालखंडात एखाद्या भाषेत घडून आलेले ध्वनिपरिवर्तन जाणून घेण्याच्यादृष्टीने या लिप्यंतराच्या प्रश्नाला विशेष महत्त्व आहे. प्रस्तुत हस्तलिखितात मराठीसाठी वापरण्यात आलेली रोमन लेखनपद्धती स्पष्ट होण्याच्यादृष्टीने काही निवडक उदाहरणे देत आहे"^{१४६}

४.४१.१ हस्तलिखितात मराठीसाठी वापरण्यात आलेली रोमन लेखन पद्धती

देवनागरी	रोमन	उदाहरणे
अ	a(इटॅलिक)	अप्रमित (apramita) ३४(१)
आ	a	आइका (aica)२
इ	i	होइल (hoila) १
ई	y	दुखावली (duqhaualy) ३
उ	u	उभयेंता (ubhyenta) २
उ	u	धेनू (dhenu) ५३
ए	e	तेथ (tetha) १
ऐ	ai	सकळैक (sacallaica) ५
ओ	o	वोपिला (Vopila) ७
औ	au	रौद्रा (raudra) ९
क्	c	क्रुपा (crupa) १
	qu	किडकि (quiddaqui) ४९,३
ख्	qh	दुखि (duqhi) ३
ग्	g	गुरुनाथु (gurunathu) ४
	gu	गिंवसी (guiassy) १०
घ	gh	दुख-साघोरु (duqhasaghoru) ७९
च	ch	चिंति (chinti) ४१
छ्	chh	वछे (vachhe) ५३
ज्	z	जाहाला (zahala) २
झ्	zh	झळाळ (zhallalla) ७०,२
ट्	tt	टोपिले (ttopile) ६४
ट्	tth	आठवी (atthauy) ३

ड्	dd	डांगिरा (ddaguira) ४४
ड्		प्रस्तुत काव्यात 'ड्'च्या'ड्'येते. डिलावली(डिलावली)४९, (डुड)४८
ण्	nn	प्राणू (prannu) २
त्	t	ताचि (tachi) ३
थ्	th	थाप (thapa) ८
द्	d	देवमाते (Deuamate) १
ध्	dh	धरिलेया (dharileya) ५
न्	n	निमलेया (nimaleya) १
प्	p	पातला (patala) ४
फ्	ph	फार (phara) २
ब्	b	बोलणें (bolanne) ३
भ्	bh	भावर्थी (bhauarthy) ८०
म्	m	मुग्ति (mugti) २
य्	y	युग्ति (yogti) ४६, ५
	e	पुण्य (punne) २
र्	r	रितु (ritu) २०
ल्	l	लांडुगे(landdugue) ७७
व्	v	व्याग्र(veagra) ७७
	u	कविचें(cauiche) १
श्	x	मौंशे(maixe) २५
स्	s	सते (sate) ११
	ss	दिवसिं(diuassi)-११
ह्	h	होइल(hoila)-१
ळ्	ll	हृदई-कमळ(hruday camalla)७०

ख्(क्ष)

qh

उपेखिला(upeqhila) ७०

निखेपिला(niqhepila) ७९^{१४७}

४.४१.२ प्रभुदेसाईचे लिप्यंतर आणि पुनर्लिप्यंतरित शब्द

प्रभुदेसाईनी दिलेल्या तख्यानुसार त्यानी लिप्यंतरित केलेल्या 'क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण-प्रसंगीचे विळाप' या विलापिकेतील काही शब्दांचे लिप्यंतर झाले नाही. काही शब्दांचा अर्थबोध होत नाही. ते शब्द खालील तख्यात दिले आहे. तख्याचे तीन भाग असून पहिल्या भागात हस्तलिखित विलापिकेतील मूळ रोमन लिपीतील शब्द दिला आहे. दुसऱ्या विभागात प्रभुदेसाईनी केलेले त्या शब्दाचे देवनागरीतील लिप्यंतर आणि कंसात दिलेला अंक विलापिकेच्या कडव्याचा आहे. तिसऱ्या भागात पुनर्लिप्यंतरित शब्द दिले आहे.

उदाहरणार्थ : seuacu सेवकु (१) 'सेवाकु'असे करणे आवश्यक आहे.

रोमन लिपी	प्रभुदेसाईचे लिप्यंतर	पुनर्लिप्यंतरित शब्द
pracade	प्रसादे (१)	प्रसदे
punne	पुण्य (१)	पुणे
bhandila	बांधिल (५)	भांदिल
Sam Joao	सांव जुवांव (६)	साम जोओ
sacerdoticha	सासेर्दोतिच्या (८)	सासेर्दोतिचा
veagra	व्याघ्र (८)	व्याग्र
sahiru	सोहिरा स्वैरू (२०)	सहिरू
phormann	फर्माण (२१)	फोरमाण
phormanna	फोर्माण (४३, ५१)	फोरमाण
bhagaddi	भागडे (२६)	भागडी
hrudai	हुदइ २७	हृदयि हृदयि

sudrupa	स्वरूप (३०)	सुद्रुप
yevadde	येवढे (३१)	येवाढे
pahauniy	पाहुनिया (३४)	पाहउनिया
Judeua	जुदे (४४)	जुदेवा
Mrutiu	मृत्यु (४६)	मृत्तिउ
Madanela mary	मादलेन मरी (५२)	मदनेल मारी
nayena duqha	नयेन आंख (५३)	नयेन दुख
humbaria	हुबरिआ (५३)	हुंबरीआ
Jacobu	जाकोब (५६)	जाकोबु
Diogu	दियोग (५६)	दियोगु
Philipu	फिलिप (५६)	फिलिपु
Judu natak	जुदु नाटकु (५७)	जुदु नटकु

येथे जाणवणारे शब्दप्रकार व लिप्यंतर विषयक तथ्ये अशी आहेत.

‘मृत्यू(४६), व्याघ्र(८), स्वरूप(३०)’ हे मूळ संस्कृत शब्द आहेत.

‘पुण्य(१) प्रसादे (१)’ असे जोडाक्षरी शब्द आहेत.

‘भागडे (२६) येवढे (३१)’ या शब्दांतील ड आणि ढ हे भिन्न वर्ण आहेत.

रोमन लिपीत लेखन करतांना सतराव्या शतकातील ख्रिस्ती मराठी कवी वर्णांच्या संदर्भात साशंक दिसतो. त्यामुळे रोमन मधून देवनागरीत लिप्यंतर करतांना अशा समस्या निदर्शनास येतात.

पोर्तुगीज भाषेतील ‘Sam Joao, sacerdoticha’ अशा शब्दांचे लेखन पोर्तुगीज पद्धतीप्रमाणे लेखन केल्याने त्याचे देवनागरीत लिप्यंतर करतांना कठीण ठरते.

४.४१.३ विलापिकेच्या लिप्यंतरातील अर्थ विपर्यास

‘क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण-प्रसंगीचे विळाप’ या विलापिकेत कवीने येशूला पकडलेल्या ज्यू सैनिकाचा आणि मेरीचा संवाद दिला आहे. त्या निवेदनानुसार तो सैनिक मेरीला सांगतो की, ‘ज्यू लोकांनी सैनिकांना लांच देऊन येशूला ठार मारायला सांगितले आहे.’ रोमन लिपीतील हस्तलिखितात हा उल्लेख पुढीलप्रमाणे आहे.

“mhannaty drudda mara na ttheua jintu”

‘म्हणती द्रुंड मारा न टेवा जिंतु’ असे ते लिप्यंतर व्हायला हवे होते. या ओळीचा अर्थ ‘सैनिकांना ज्यू म्हणतात, ‘येशूला ठार मारा, जिवंत ठेऊ नका.’ वि. बा. प्रभुदेसाईंनी लिप्यंतरित केलेल्या विलापिकेत, ‘म्हणती द्रुंड मारान टेआ जिंतु (२७)’^{१४८} असे केले आहे. ही ओळ अर्थ विपर्यास करणारी आहे.

“येशूला मारा त्याला जिवंत टेवा” असा याचा अर्थ होतो.

४.४१.४ ‘क्रिस्ताचे यातनागीत’ या विलापिकेचे लिप्यंतर आणि पृथक्करण

गोव्यातील ख्रिस्ती मराठी विलापिकांपैकी ‘क्रिस्ताचे यातनागीत’ ही दुसरी विलापिका आहे. पहिल्यांदा अ. का. प्रियोळकर यांनी तिचे लिप्यंतर करून तिची संपादित आवृत्ती १९५९ मध्ये प्रकाशित केली. पुढे वि. बा. प्रभुदेसाई यांनी या विलापिकेचे पुन्हा लिप्यंतर करून १९९० मध्ये प्रकाशित केली. दोघांच्या लिप्यंतरांत साम्य आहे तसे भेदही आहेत.

प्रियोळकर आणि प्रभुदेसाई यांनी केलेले लिप्यंतर यांतील सूक्ष्म भेदांचे पृथक्करण पुढे दिलेल्या तख्यात केले आहेत. या तख्याचे चार भाग असून पहिल्या भागात ‘क्रिस्ताचे यातनागीत’ या हस्तलिखित विलापिकेतील मूळ रोमन लिपीतील शब्द दिला आहे. दुसऱ्या भागात अ. का. प्रियोळकर यांनी त्या शब्दाचे देवनागरीतील केलेले लिप्यंतर आणि विलापिकेच्या कडव्याचा क्रमांक दिला आहे. तिसऱ्या भागात प्रभुदेसाईंनी केलेले लिप्यंतर आणि चौथ्या भागात आवश्यक त्या ठिकाणी पुनर्लिप्यंतरित शब्द दिले आहे.

रोमन लिपी	प्रियोळकरांचे लिप्यंतर	प्रभुदेसाईचे लिप्यंतर	पुनर्लिप्यंतरित शब्द
Tusa	तुज ३	तुस	तुजा
Jesu	जेजु ४	जेसु	
Pauaueya	पाहावेया ४	पावावेया	
cruca	क्रूस ८	क्रूस	क्रूस
selle	शेळियेचा ९	सेळे	
sacti	शक्ती ११	सक्ति	
nagne	नग्नु १३	नग्ने	
ubharileya	उभारिल्या १३	उभारिलेया	
castachea	कस्टांच्या १७	कस्टच्या	
Tea uari	त्यावरि २४	त्यावरी	तेआवरि
Bandoniua	बांदोनिया २६	बांदोनिवा	
sarapa	साप ३६	साप	सरप
vixe	विषे ३७	विषें	
ddhaucity	धंसिंती ३८	धंसिती	धौसिती

अभ्यासोत्तर चिकित्सेने स्पष्ट झालेले मुद्दे

‘क्रिस्ताचे यातनागीत’ या विलापिकेचे अ. का. प्रियोळकर आणि वि. बा. प्रभुदेसाई यांनी लिप्यंतर केले असले तरी त्यातील काही शब्दांमध्ये भेद जाणवतात.

१. ‘Sa, Su’ चे लिप्यंतर प्रियोळकर ‘ज, जू’ असे करतात तर प्रभुदेसाई ‘स, सू’ असे करतात. म्हणून प्रियोळकर ‘Tusa, Jesu’या शब्दांचे अनुक्रमे ‘तुज, जेजु’ असे करतात तर प्रभुदेसाई ‘तुस, जेसु’ असे करतात.
२. ‘selle’ या शब्दाचे लिप्यंतर करतांना प्रियोळकर लिप्यंतरापेक्षा अर्थपूर्ण शब्दाला प्राधान्य देत ‘शेळियेचा’ असे करतात, तर प्रभुदेसाई

लिप्यंतरशास्त्राला प्राधान्य देत त्याचे 'सेळे' असे यथोचित लिप्यंतर करतात.

३. 'श' आणि 'स' या वर्णासंदर्भात प्रियोळकर आणि प्रभुदेसाई यांच्या लिप्यंतरात भेद दिसून येतात. त्यामळे 'sacti' या शब्दाचे प्रियोळकार 'शक्की' तर प्रभुदेसाई 'सक्ति' असे लिप्यंतर करतात.
४. 'sarapa' या शब्दाचे प्रियोळकर आणि प्रभुदेसाई दोघांनीही 'साप' असे केले आहे. वास्तविक 'सरप' असे त्याचे लिप्यंतर होणे आवश्यक होते.

४.४१.५ 'क्रिस्ताचे यातनागीत' यातील शब्दांची पुनरावृत्ती आणि भेद

अ. का. प्रियोळकारांनी लिप्यंतरित व संपादित केलेल्या 'क्रिस्ताचे यातनागीत' या विलापिकेत काही शब्दांची पुनरावृत्ती एक दोनदा झाली आहे. उदाहरणार्थ या विलापिकेतील सातव्या कडव्यातील 'आकासीं' हा शब्द पुढे तेराव्या कडव्यात 'आकाशीं' असा आलेला आहे. अशा काही समान शब्दांची भिन्न रूपे या विलापिकेच्या कडव्यांत दिसून येतात. पुढील तख्यात पहिल्या विभागात प्रथमतः आलेला शब्द तर दुसऱ्या विभागात पुनरावृत्ती झालेले शब्द आणि त्यांच्या बाजूला विलापिकेच्या कडव्याचा क्रमांक दिलेला आहे.

प्रथमतः आलेला शब्द	शब्दाची पुनरावृत्ती
आकासीं ७	आकाश ५४
तवं ८	तवं ४० तंव ४४
घोंसा २५	गोंसा ८५
विषे ३७	विख ९१
पश्चिमे ३९	पस्चिमे ७५
होंते ४०	होंते ४१
जाहाला ५४	जाहला ६०

येथे असे दिसून येते की 'क्रिस्ताचे यातनागीत' या विलापिकेत मराठी भाषेतील काही शब्दांची पुनरावृत्ती होते. काही ठिकाणी रोमन लिपीतून देवनागरीत लिप्यंतरित होताना त्याचे स्वरूप परिवर्तित होते. 'विषे - विख, तसेच 'पश्चिमे - पस्चिमे' असे वर्णभेद शब्दांत जाणवतात. याचे कारण मूळ हस्तलिखित रोमन लिपीतील काही वर्णामुळे त्या लिप्यंतरित शब्दांच्या काही देवनागरी वर्णाक्षरांमध्ये असे भेद दिसून येतात.

४.४१.६ ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण या विलापिकेचे लिप्यंतर

'क्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण' या विलापिकेचे लिप्यंतर अ. का. प्रियोळकर यांनी केले आहे. या काव्याच्या तिसऱ्या कडव्यातील मूळ ओळ अशी आहे.

मूळ ओळ Teyassi prathaque mhannaty mixia christu
प्रियोळकरांचे लिप्यंतर तेयासी म्हणती प्रथके मिसिया क्रिस्तु ३

प्रियोळकरांनी लिप्यंतर करतांना या ओळीतील तिसरा शब्द दुसऱ्या शब्दाच्या स्थानी लिहिला आहे तर दुसरा शब्द तिसऱ्या शब्दाच्या स्थानी रचला आहे. मूळ ओळीचे लिप्यंतर 'तेयासी प्रथके म्हणती मिसिया क्रिस्तु ३' असे असायला हवे होते.

प्रियोळकरांनी लिप्यंतरित केलेल्या विलापिकेतील काही शब्दांचे पुनर्लिप्यंतर करण्यात आले आहे. ते शब्द खालील तऱ्ख्यात दिले आहे. तऱ्ख्याचे तीन भाग असून पहिल्या भागात हस्तलिखित विलापिकेतील मूळ रोमन लिपीतील शब्द दिला आहे. दुसऱ्या विभागात प्रियोळकरांनी केलेले त्या शब्दाचे देवनागरीतील लिप्यंतर सोबत विलापिकेच्या कडव्याचा क्रमांक दिला आहे. तिसऱ्या भागात पुनर्लिप्यंतरीत शब्द दिले आहे.

रोमन	प्रियोळकरांचे	पुनर्लिप्यंतरित
लिपी	लिप्यंतर	शब्द
sixa	शिष्य ६	सिष
manuxeassi	मनुष्यासी ११	मनुष्यस्सि
margui	मार्गी ४	मर्गी
didhaleya	दिधलिया ५	दिधलेया
murchana	मुर्छाना ५	मुर्छाना
nalloque	नाळोके ६	नळोके
serira	शेरिरा ९	सेरिरा
haca	हाका ११	हाक
Carna camalla	कर्ण कमळ १७	कर्न कमळ
Mrutiu	मृत्यु २०	मुतीउ
bhetta	भेटि ३३	भेटा
Garanne	गराणे ३८	गाराणे
Pallattile	पालटिले ३९	पळटिले
Lihita	लिखित ५८	लिहित
cantti	कंठी ५९	कंठि
anugnea	अनुज्ञा ६०	अनुग्न्या
viogue	नियोगे ६३	विओगे
purna	पूर्ण ७४	पुर्न
utirna	उतीर्ण ७८	उतिर्न
nistturu	निष्ठुर ७९	निष्ठुरु
copu	कोप ८५	कोपु
culhalla	कोल्हाळ ८८ कुल्हाळ ९०	कुल्हळ
chandru suryu	चंद्रसूर्य ९१	चंद्रु सुर्यु
purnu	पुर्ण ९२	पुर्नु

प्रियोळकरांनी केलेल्या लिप्यंतराचे विश्लेषण

१. प्रियोळकरांनी 'xa' चे लिप्यंतर 'ष' असे केले आहे. 'sixa' या शब्दाचे 'शिष्य' तर 'manuxeassi' या शब्दाचे 'मनुष्यासी' असे केले आहे. त्या नुसार 'Xevier' या शब्दाचे लिप्यंतर 'शेवियर' व्हायला हवे. संशोधकांनी हा शब्द 'झेवियर' असा लिहिला आहे.
२. 'छ' आणि 'च' या वर्णांतील भेदांचा विचार न करता 'murchana' या शब्दाचे 'मुर्छाना' असे लिप्यंतर ते करतात. वास्तविक ते 'मुर्चाना' असे व्हायला हवे होते.
३. 'न' आणि 'ण' या वर्णांतील भेदांचा विचार करणे आवश्यक होता. 'nna' चा 'ण' आणि 'na' चा 'न' होतो. प्रियोळकरांनी 'nalloque' या शब्दाचे 'नाळोके' असे केले. 'Garanne' या शब्दाचे 'गराणे' असे केले, परंतु 'purna' या शब्दाचे असे 'पुर्न' न करतां 'पूर्ण' असे केले आहे.
४. 'Lihita' या शब्दाचे 'लिखित' असे लिप्यंतर केले, जे 'लिहित' असे करणे अपेक्षित होते.
५. जोडाक्षरांसंदर्भात 'ea' देवनागरीत 'य' हे अक्षर जोडण्याविषयी भिन्नता दिसून येते 'poleavari' याचे 'ल' ला 'य' न जोडता 'पोलेआवरी' असे लिप्यंतर केले, तर 'saineachy' या शब्दाचे 'सैन्याची' 'न्' ला 'य' जोडून लिप्यंतर केले आहे.

४.४२ विलापिकांचे वाङ्मयीन मूल्यमापन

येशूने सहन केलेल्या यातना आणि पुत्राच्या यातना पाहून मेरीला झालेल्या वेदना असे दोन प्रवाह या तीनही विलापिकेत प्रकट झालेले आहेत. भाषा अलंकारातील काही शब्द अलंकार आणि अर्थ अलंकारही या काव्यांमध्ये दिसून येतात. याचा परामर्श येथे घेतला आहे.

‘क्रिस्ताचे यातनागीत’ या विलापिकेत ‘कुर्पेभरिते दुखेस्ती माते, कविआंसि रितु होंती, क्रुपेचा वर, धीर आधारू,’ असा यमक अलंकार, तर ‘आदावाचे रूप, करावेया खंडन’ असा अनुप्रास हा अलंकार दिसून येतो.

उपमेय आणि उपमान यात एकरूपता आहे, ते एकमेकांपासून वेगळे नाहीत, असे ‘रूपक’ हा अलंकारयुक्त वर्णन, ‘क्रिस्ताचे यातनागीत’ या विलापिकेत ‘गघनीचा गभस्ती, कवणें असे लुटिली. १५१’ या कडव्यात आले आहे. यात कवीने येशूलाच सूर्य म्हटले आहे.

‘क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण-प्रसंगींचे विळाप’ या विलापिकेत ‘स्वभावोक्ती’ हा अलंकार दिसून येतो. एखाद्या व्यक्तीचे, प्राण्याचे, वस्तूचे, त्याच्या स्वभाविक स्थितीचे किंवा हालचालीचे यथार्थ, हुबेहूब पण वैशिष्ट्यपूर्ण वर्णन हा अलंकार या काव्यात जाणवतो. यात येशूला भयानक यातना देणाऱ्या ज्यू सैनिकांचे क्रौर्य चित्रित केले आहे. ‘अहो! करुणे-विण व्याग्र जैसे चंडाळ उग्र, अगे! घायांवरि घाये मारिती काए सांगों, वियोगा,’ असे ‘क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण-प्रसंगींचे विळाप’ या विलापिकेत ज्यू सैनिकांच्या हालचालीचे यथार्थ, हुबेहूब वर्णन कवीने केले आहे.

दोन वस्तूतील साम्य जेथे वर्णन केलेले असते, तेथे ‘उपमा’ हा अलंकार होतो. ‘क्रिस्ताचे यातनागीत’ या विलापिकेतही हा अलंकार दिसून येतो. ‘जैसा शेळियेचा ताना, मातें सांडिलेया वना? सिंहाचा मेळावा येउनी, विधारिती तेयार्थें, पिसडुनी नेंते, आपण्या संवें वांटूनी.’ जसे सिंह शेळीच्या पिलाला नेतात, तसे सैनिकानी येशूला पकडून नेले, अशा प्रकारे या काव्यात उपमा हा अलंकार दिसून येतो.

‘ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण’ या विलापिकेत ‘चेतनगुणोक्ती’ हा अलंकार जाणवतो. मेरी निर्जीव क्रुसाबरोबर संवाद साधत विनंती करते, ‘गा क्रुसा, भर्मी उतरुनी देई माजेआ बाळा, जेजू माजे कुशीचें सुफळ फळ’ निर्जीव वस्तू सजीव आहे, अशी कल्पना करून कवी काव्यरचना करतो, तेव्हा ‘चेतनगुणोक्ती’ हा अलंकार आकार घेतो.

नवरसांपैकी करुण भयानक आणि बिभत्स रसोत्कर्ष तिन्ही विलापिकांमध्ये साधला आहे. येशूच्या मातेच्या दुःखाच्या वर्णनाचा समारोप करताना कवीने वर्णन केले आहे.

“संगावेया मातेचे थोर दुख । सहस्त्रवदनें होती प्राण्यांक ।
आणि जरी जाइल सहस्त्रां जिव्हांचें एक मुख तारी केती कुल्हाळ न वर्णवे दुख ॥
ऐसें आइकोनी तियेचें रूधन । सेवें रूधती चंद्रसूर्यगघन ।

वसुंधरा संवे धरवती पासाण । भुझावेया कवणार्थें नाहीं निर्वाण ॥”^{१५०}
सहस्त्र जिव्हा आणि वदने सुद्धा माता मेरीचे दुःख वर्णन करू शकणार नाही. असा करुण शोक कवीने वर्णन केला आहे. नवरसांपैकी ‘करुण’ रस हा विलापिकेचा प्रधान रस आहे. येशूच्या शुलारोहणाप्रसंगी वेदनेने आक्रंदन करणाऱ्या माता मेरीच्या करुण रसात्मक शोकाचे उत्कट आणि समर्पक शब्दांकन झाल्यामुळे या विलापिकांची सरस रचना झाली आहे.

समारोप

ख्रिस्ती मराठी विलापिकांमध्ये कवींनी येशूचरित्रातील दुःखदायी ‘शुलारोहण प्रसंग’ श्रद्धापूर्वक अंतःकरणाने तन्मयतेने आविष्कृत केला आहे. वेदनामय मृत्यूला सामोरे जाणारा येशू आणि करुण रुदन करणारी मेरी यांचे शब्दचित्र साकारतांना त्यांच्या काव्यप्रतिभेचा प्रत्यय येतो. उत्कटपणे शोकभावनांचे प्रकटीकरण करणाऱ्या कवींनी गतस्मृतींच्या स्मरणाला प्राधान्य देत करुण रसाचा क्रमाक्रमाने उत्कर्ष साधला आहे. संशोधकांनी या रचनांचा अभ्यास करून विविध आयामांच्या संदर्भात आपल्यापरीने तर्क, संभावना, शक्यता प्रमाणित केल्या आहेत. मराठी साहित्य संशोधन क्षेत्रातील त्यांचे कार्य उल्लेखनीय आहे. या संशोधनकार्याच्या चिकित्सात्मक अभ्यासोत्तर चिंतनातून जाणवलेल्या काही मर्यादांचे येथे पृथक्करण केले आहे. तसेच त्यांच्याकडून राहिलेल्या काही विषयांचाही येथे सप्रमाण विवेचन केले आहे.

निष्कर्ष

१. मराठी भाषेत 'विलापिका' या काव्यप्रकाराची निर्मिती प्रथमतः सतराव्या शतकामध्ये गोव्यात ख्रिस्ती मराठी कवींनी केली.
२. मानवी जीवनातील अनिवार्य वास्तव 'मृत्यू' हा विषय विलापिकेच्या केंद्रस्थानी असतो. शोकाबरोबरच विवेकाचेही विलापिकेत अधिष्ठान असते. करुण रसाबरोबर शोकजन्य चिंतनही आवश्यक असते, हे विलापिकेचे विशेष आहे.
३. वैज्ञानिकांना तथा पाश्चात्य कवींना मृत्यूचे रहस्य हे रहस्यच राहिले आहे. गीता, ज्ञानेश्वरी, दासबोध, गरूडपुराण या सारख्या ग्रंथांमधून भारतीय ग्रंथकारांनी, संतांनी मृत्यूचे हे रहस्य आपापल्या ग्रंथातून उलगडून दाखवले आहे. सत्कार्य करणाऱ्यांना मृत्यूनंतर मोक्ष, मुक्ती, सद्गती प्राप्त होते, असे मानले आहे. त्यामुळे 'मृत्यू' दुःखद नसून सुखद मानल्यामुळे पाश्चात्यांच्या तुलनेत भारतात विलापकाव्याची मोठ्या प्रमाणात निर्मिती झाली नाही.
४. भारतीय पुराणग्रंथांमध्ये कथेचा भाग म्हणून विलापकाव्यरचना आढळते. स्वतंत्र विलापिका रचली गेली नाही, कारण हा काव्यप्रकार भारतात अस्तित्वात नव्हता. अर्वाचीन काळात तो स्वीकारला गेला.
५. वीरगती प्राप्त झालेल्या ऐतिहासिक पुरुषांच्या वीरमरणांवर रचलेले पोवाडे विलापिकेच्या जवळ जाणारे काव्यप्रकार आहेत. सु. म. तडकोडकर यांनी संस्कृत व मराठी साहित्यातील शोकप्रसंगांचा आलेख मांडला आहे. या रचनांना आपण विलापिका म्हणू शकत नाही.
६. अनंत काकबा प्रियोळकर, वि. बा. प्रभुदेसाई, सु. म. तडकोडकर यांनी या विलापिकांसंदर्भात संशोधन केले असून त्यांनी लिप्यंतर, भाषा आणि वाङ्मयीन मूल्यांना प्राधान्य दिले आहे. त्यांनी केलेली प्राचीन शब्दांची अर्थमीमांसा अभ्यासपूर्ण आहे.

७. तीनही विलापिकांतील प्रसंगवर्णन, भावना, तत्त्वचिंतन याचबरोबर भाषिक आणि वाङ्मयीन गुणांच्या दृष्टीने परस्पर तुलना केल्यामुळे विविध साम्य-भेद स्पष्ट झालेत.
८. ख्रिस्ती मराठी विलापिकेच्या रचनेसंदर्भात सु. म. तडकोडकर यांनी “या विलापिका महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक परंपरेशी निगडित असलेल्या ओवी छंदात रचलेल्या आहेत,” असे नमूद केले आहे. अ. का. प्रियाळकर यांनी ‘ओवी’ या छंदाची जी लक्षणे दिली आहेत, ती लक्षणे या काव्याच्या रचनेत दिसत नाहीत. त्यामुळे या विलापिका ‘ओवी’ या छंदात नसल्याचे स्पष्ट होते.
९. ‘ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण’ या विलापिकेचा रचनाकार स्टीफन्स अथवा क्रुवा असावा असा तर्क प्रियोळकरांनी मांडला होता. या काव्याचा तसेच ‘क्रिस्तपुराण’ आणि ‘पीटर पुराण’ यातील शब्दकळा व रचना यांच्या तुलनात्मक अभ्यासातून जाणवते की विलापिकेचा रचनाकार स्टीफन्स नाही, तसाच क्रुवाही नाही.
१०. तिन्ही विलापिकांच्या काव्यरचनेचा बाज एकमेकांपासून पूर्णपणे भिन्न आहे याचीही स्पष्ट जाणीव होते. त्यामुळे प्रभुदेसाई म्हणतात त्याप्रमाणे ‘तिन्ही काव्यांचा कर्ता एकच असावा,’ हे पटत नाही.
११. विलाप आणि तत्त्वचिंतनविरहित ‘Stabat Mater’ या काव्याच्या शेवटच्या दोन कडव्यात कवी येशूचा आशीर्वाद आपणास प्राप्त व्हावा अशी स्वतःच्या हिताची कामना करतो. त्यामुळे ‘साबात मातेर’ हे काव्य विलापिकांचे उगमस्थान आहे, हा प्रभुदेसाईचा तर्क पटत नाही. मेरीची प्रार्थना करणारी आणखी एक ‘Salve Regina’ ही काव्यरचना त्या काळात होती.
१२. ‘बायबल’ मधील मूळ कथेशी सुसंगत असलेली बायबलच्या जुन्या करारातील प्रार्थनेत देवमाता मेरीला ‘स्वर्गाची राणी, सृष्टीची स्वामिनी’ म्हणून गौरवान्वित केले आहे. या मेरीच्या प्रार्थनेतून ख्रिस्ती मराठी ग्रंथकारांना मेरीला स्वामिनी मानण्याची प्रेरणा प्राप्त झाली आहे.

१३. 'कुराण' या ग्रंथात 'सूरह-१९. मरयम' यात येशूची माता मेरीच्या विषयी आदराचे स्थान आहे. त्यात मेरीच्या जीवनातील महत्त्वपूर्ण प्रसंगांचे विवरण आले आहे. 'बायबल' तसेच 'कुराण' या ग्रंथातही मेरी आदरणीय आहे, असे दिसून येते.
१४. येशूबरोबर मेरीही या काव्यात केंद्रस्थानी आहे. रोमन कॅथोलीक पंथात मेरीचे स्थान आदराचे आहे. त्यामुळे त्यांच्या काव्यातही मेरीला अभिवादन केले आहे. विलापिकांमध्ये मेरीला वंदन करणाऱ्यां रचना आहेत.
१५. येशूला सहन कराव्या लागलेल्या यातना आणि त्या पाहून मेरीला झालेल्या वेदना असे दोन प्रवाह या तिन्ही विलापिकेत प्रकट झालेले आहेत.
१६. तिन्ही विलापिका मेरीच्या अंतरमनाच्या व्याकूळ वेदनांचा चिंतनशील काव्याविष्कार आहे. या काव्यात अलंकारांपैकी यमक, रूपक असे काही अलंकार दिसून येतात, तर नवरसांपैकी करुण, भयानक आणि बीभत्स रसोत्कर्ष तिन्ही विलापिकांमध्ये साधला आहे.
१७. तीनही विलापिकांत येशूवधाचा घटनाक्रम बायबलनुसार कर्वींनी मांडला आहे. काही प्रसंग वगळले गेले आहेत, असेही जाणवते.
१८. ज्यू सैनिक येशूला पकडून पिलातासमोर नेतात, तो त्याला मृत्युदंडाची शिक्षा देतो. ज्यू सैनिक त्या शिक्षेची अंबलबजावणी करतात. या घटनांपैकी पिलाताने येशू किंवा बरब्बा या पैकी 'बरब्बाला' सोडून दिल्याचा उल्लेख केवळ 'क्रिस्ताच्या वधस्थंभारोहण-प्रसंगीचे विळाप' या विलापिकेत आहे.
१९. बायबलनुसार जन्मजात ज्यू असलेल्या येशूने आपणास 'ख्रिस्त' समजून ख्रिस्ती धर्माची स्थापना केली. येशूला 'ख्रिस्त' न मानणाऱ्यांच्या दृष्टीने तो येशूचा अक्षम्य अपराध होता. त्याला शिक्षा म्हणून सशस्त्र ज्यू सैनिकांनी येशूला पकडून क्रुसावर चढवले. या अभ्यासात येशूला मारण्यामागचे हे कारण स्पष्ट झाले.

२०. ज्या स्थानावर येशूला क्रुसावर चढवले त्या स्थानाचा बायबलमध्ये केवळ लुकनेच (२३:३३) मध्येच या स्थानाचा उल्लेख 'कलवारी' असा केला आहे. विलापिकांमध्ये कवीने याच कलवारी पर्वताचे वर्णन केले आहे.
२१. येशूच्या क्रुसावर 'INRI' हा लेटिन शब्दांच्या आद्यअक्षरांचा समूह लावला गेला. 'क्रिस्ताचे यातनागीत' यात त्याचा उल्लेख आला आहे. 'I.N.R.I.' हा 'Iēsus Nazarēnus, Rēx Iūdaeōrum' या लेटिन शब्दांच्या आद्यअक्षरांचा समूह आहे. इंग्रजीत याचे भाषांतर 'Jesus the Nazarene, King of the Jews' असे होते. हा येशूच्या उपहासाचाच भाग होता.
२२. विलापिकांमध्ये येशू आणि मेरी यांच्याबरोबर वधस्तंभ क्रुस तथा शुल वंदनीय ठरला. 'क्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण' आणि 'क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण-प्रसंगीचे विलाप' या विलापिकांच्या शीर्षकांमध्ये वधस्तंभाला स्थान प्राप्त झाले आहे. 'क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण-प्रसंगीचे विलाप' या विलापिकेत ४९ व्या क्रमांकावर क्रुसाची स्तुती करणारे 'गीत द्रुपद' आहे. यात येशूने क्रुसाला पाहून त्याची स्तुती केली आहे.
२३. बायबलच्या जुन्या करारानुसार आदांवने वृक्षावरचे फळ तोडून खाल्याचे पाप केले. त्याचे प्रायश्चित्त येशूला भोगावे लागले. याचा संताप कवींनी विलापिकांमधून व्यक्त केल्याचे दिसून येते. 'क्रिस्ताचे यातनागीतात' तर कवी आंदवाला चोर म्हणतो. स्टीफन्सरचित्त क्रिस्तपुराणातील वर्णनानुसार 'इवने फळ चोरी केली होती'. आरोप आदांवर केला गेला आहे.
२४. येशूच्या जन्मावेळी त्याच्या जवळ देवदूत होते आता मृत्यूप्रसंगी दोन्ही बाजूला दोन चोर आहेत, हा विरोधाभास 'क्रिस्ताचे यातनागीत' या काव्यात कवीने सजगतेने मांडला आहे.
२५. जेजूच्या वधाची घटना केव्हा व कशी घडली त्याचे तपशीलवार वर्णन करताना हिदूंच्या 'चैत्रमासा'चा संदर्भ कवीने दिला आहे तो लक्षणीय वाटतो, असे वि. बा. प्रभुदेसाई म्हणतात. क्रिस्तपुराणातील पहिल्या पुराणात बावीसाव्या अवस्वरूत ओवी क्रमांक ७५ मध्ये चैत्रमासाचा

उल्लेख पास्काचे पर्वणी संदर्भात आहे. येथे ख्रिस्ती साहित्यिकांनी हिंदूंच्या कालगणनेचा अभ्यास केल्याचे दिसून येते.

२६. 'Stabat Mater' या काव्यातील 'Through her heart, His sorrow sharing, all His bitter anguish bearing, now at length the sword has passed.' या ओळीतील आशय आणि 'ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण' या विलापिकेतील "पाहतां तुजें घायवट सर्वांग, अन्तःकरण भेदलें दुख खर्ग ४०", क्रिस्तपुराणातील 'दुख-खर्ग माजेया जिव्हारा । भेगलें साच ।।१३१।।' या ग्रंथातील आशय एकसारखाच आहे.

२७. शुलारोहण प्रसंगी येशूने केवळ सात वचनांचा उच्चार केला होता. हे लक्षात ठेवून विलापिकेचा रचनाकार कल्पकतेने मेरीच्या प्रश्नाचे उत्तर देतो. आपल्या रचनेत येशू मनातल्या मना बोलतो असे दर्शवून "मनीं पुत्रु म्हणे 'आइकें सुंधरी भूमिं वैकुंठीं आदावें केली फळचोरी'" असा उल्लेख करतो. आदावाने चोरी केली म्हणून चोरांबरोबर येशूला शिक्षा भोगावी लागली.

२८. शुलारोहण प्रसंगी सोबत असलेल्या भावथी चोराला येशू आपल्याबरोबर स्वर्गात घेऊन जाणार, असे वचन देतो. येशूच्या सात वचनांपैकी हे दुसरे वचन आहे. बायबल क्रिस्तपुराण या ग्रंथात आणि तिनही ख्रिस्ती मराठी विलापिकांमध्ये याचा संदर्भ आहे. पुढे येशू स्वर्गाकडे प्रयाण करतो, तेव्हा 'बायबल' आणि 'क्रिस्तपुराण' दोन्ही ग्रंथांमध्ये येशूच्या वचनानुसार येशूने चोराला आपल्याबरोबर स्वर्गात नेल्याचा उल्लेख सापडत नाही.

२९. येशूच्या सात वचनांपैकी पहिल्या वचनात येशू ज्यू सैनिकांना क्षमा करण्याची विनंती परमेश्वराला करतो. त्या सैनिकांविषयी "नेणते बापुडे तेआंचा सिणू नधरी किंचितु ६७" अशी रचना 'क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण-प्रसंगीचे विलाप' मध्ये रचनाकार करतो. हा कवी केवळ यमक जुळवून कवन रचत नाही, तर येशूचा विचार या कवीच्या अंतरमनात मुरलेला आहे, हे या रचनेतून सिद्ध होते.

३०. येशूला स्वर्गात देवपिता होता पण माता नव्हती, तर पृथ्वीवर मानवरूप धारण केल्यावर त्याला मानवमाता मेरी आहे पण पिता नाही. स्टीफन्सने क्रिस्तपुराणाच्या पहिल्या पुराणातील पहिल्या अवस्वरूप २६ क्रमांकाच्या ओवीत येशूविषयी हा विरोधाभास मांडला आहे. असाच 'ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण' या विलापिकेत दिसून येतो.
३१. 'ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण' या काव्यात येशूच्या सात वचनांपैकी सातव्या वचनाआधी मूळ बायबलमध्ये नसलेला "माजे माते स्नेहले-तुजें हाती कुडी वोपितों हिअे वेळे" असा ५९ व्या कडव्यात उल्लेख आहे.
३२. येशूला पृथ्वीवरील मातेकडून मिळालेला देह म्हणजे कुड तो मातेला अर्पण करतो. अंत समय जवळ येताच येशू स्वर्गातील बापाला "बापा आत्मा वोपितों तुजां हस्ती" असे म्हणतो आणि परमेश्वराला आत्मा समर्पित करतो, असे वर्णन 'ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण' या विलापिकेत आहे. येथे प्रतिभावंत कवीच्या काव्यप्रतिभेचा प्रत्यय येतो.
३३. जन्मदात्या मेरीमातेला सर्वासमक्ष येशू 'आई' न म्हणता 'बाई' म्हणतो. विलापिकेत वर्णन केल्याप्रमाणे 'स्त्रीये' म्हणतो. या गोष्टीचे मेरीला स्त्रीसुलभ स्वभावामुळे दुःख होणे स्वाभाविक आहे. तिच्या या दुःखाची वाच्यता कुठेच झाल्याचे आढळत नाही. मेरीचा विलाप वर्णन करणाऱ्या कवींनाही मेरीच्या मनातील हे दुःख जाणवल्याचे दिसत नाही. त्यामुळे मेरीच्या हृदयातील हे शल्य विलापिकांतही दुर्लक्षित राहिले आहे.
३४. महाभारतात तक्षकाने मानवाचे रूप धारण केल्याचे वर्णन आहे. 'तक्षक' आणि 'तक्षशीला' यांतही नामसाधर्म्य आहे. अशा 'तक्षक' नागाचा उल्लेख 'ख्रिस्ताचे यातनागीत' या विलापिकेत कवीने केला आहे. कवीने हिंदू ग्रंथांच्या केलेल्या अभ्यासाचा येथे प्रत्यय येतो.
३५. श्रीमद्भगवद्गीता, श्रीमद्भागवत, ज्ञानेश्वरी, दासबोध यां ग्रंथामध्ये पंचमहाभुतांचा उल्लेख येतो. ख्रिस्ती मराठी साहित्यात मात्र पंचमहाभुतांपैकी चतुर्भुतांचा उल्लेख येतो. 'ख्रिस्ताचे यातनागीत' यात 'रुधती चतुर्भूतां' असे वर्णन आहे. क्रिस्तपुराणात 'चौभूतांचां' उल्लेख

केला आहे. त्यानुसार परमेश्वरांने सृष्टी, जळ, अंतराळ आणि अग्निमंडळ यांचा समावेश आहे. यात वायूचा समावेश नाही.

३६. येशूच्या सर्व वचनांचा उल्लेख तीनही विलापिकेत येतो. या सात वचनांपैकी दुसऱ्या वचनानुसार येशूने चोराला आपल्याबरोबर स्वर्गात नेल्याचा उल्लेख 'बायबल' आणि 'क्रिस्तपुराण' दोन्ही ग्रंथात सापडत नाही.

३७. 'क्रिस्ताचे यातनागीत' यात अधांतरी क्रूसवर असलेला येशू 'मला तहान लागली आहे.' असे (सहावे वचन) म्हणताच शोकाकूल गतकाळातील प्रसंगांना उजाळा देते. यातील काही प्रसंग क्रिस्तपुराणात वर्णन केले आहेत. देवाने मोशे, एलियास प्रोफेत, इस्माएल, दावीद राजा यांना पाणी दिले. काना येथे एका लग्नाला येशूने पाणी वाइनमध्ये बदलले. या गतकालातील प्रसंगांचे स्मरण करून मेरी म्हणते 'देवा, या सर्वांना तहानेच्यावेळी पाणी दिले, माझा पुत्र मात्र तहानेने व्याकुळ होत आहे.' 'क्रिस्ताचे यातनागीत' या विलापिकेत कवीच्या काव्यप्रतिभेबरोबर त्याच्या बायबल अभ्यासाची यथार्थता दिसून येते.

३८. "मृत क्रिस्ताला 'मृत' असा शब्द लावणें कठीण वाटल्यामुळें 'अजिंतू' असे विशेषण कवीनें योजिलें आहे." असे प्रियोळकरांनी 'क्रिस्ताचे यातनागीत' या विलापिकेच्या प्रस्तावनेत म्हटले आहे. विलापिकेत येशूकरता कवींनी 'अजिंतू' शब्द वापरला असला तरी तो 'मृत्यू पावला, निवर्तला, निमाला' असे शब्द कवींनी वापरले आहेत.

३९. अ. का. प्रियोळकर तसेच वि. बा. प्रभूदेसाई यांनी या रचनांमधील शब्दांचे उल्लेख इतर प्राचीन मराठी साहित्यात कोठे आले आहेत, यांचे अभ्यासपूर्ण संदर्भ दिले आहेत. त्यांनी केलेल्या लिप्यंतरात काही ठिकाणी दोषही आढळतात.

४०. 'क्रिस्ताचे वधस्तंभारोहणाप्रसंगीचे विलाप' या विलापिकेच्या लिप्यंतर प्रक्रियेसंदर्भात वि बा प्रभूदेसाई यांनी दिलेल्या तख्त्यानुसार विलापिकेतील

काही शब्दांचे लिप्यंतर झाले नाही. एके ठिकाणी अर्थ विपर्यास झालेला आहे हे दिसून येते.

४१. प्रियोळकारांनी लिप्यंतरित व संपादित केलेल्या 'क्रिस्ताचे यातनागीत' या विलापिकेत काही शब्दांची पुनरावृत्ती एक दोनदा झाली आहे. त्या लिप्यंतरित शब्दांच्या काही वर्णाक्षरांमध्ये काही ठिकाणी भेद दिसून येतात. काही समान शब्दांची भिन्न रूपे या विलापिकेच्या कडव्यांत दिसून येतात.

४२. लिप्यंतरासंदर्भात प्रियोळकर यांनी म्हटल्याप्रमाणे "हे लिप्यंतराचे काम अत्यंत कठीण आहे यात शंका नाही. शास्त्रीय पद्धतीने केवळ मुळाबरहुकूम देवनागरी रूप देऊ गेलो तर ते दुर्बोध होईल. दुर्बोधता टाळण्याकरीता शुद्धीकरण करू गेल्यास पाठचिकित्साशास्त्रास धक्का बसेल." विलापिकांच्या लिप्यंतराच्या संदर्भात प्रियोळकरांच्या या विधानाचा प्रत्यय येतो.

संदर्भ सूची

१. Stevenson, Angus. Ed. *Oxford Dictionary of English*, Oxford University, 2010, pg. no. 568.
२. मेदककर, प्रकाश आणि शेळके भास्कर, संपा. *वाङ्मयप्रकार*, य.च.म.मु. विद्यापीठ, नाशिक, २००२, पृ. २९.
३. कुळकर्णी, अरविंद, *साहित्यविचार*, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, १९९७, पृ. १८०.
४. अकोलकर, वंदना, *मराठी कवितेचा उषःकाल (इ. स. १८१८ ते १८८५)*, सुपर्ण प्रकाशन, पुणे, १९७८, पृ. २३२.
५. तत्रैव. पृ. २३२.
६. जोग, रा. श्री., *अभिनव काव्यप्रकाश*, व्हीनस प्रकाशन, पुणे, २००४, पृ. २१.
७. तत्रैव. पृ. २२.
८. तत्रैव. पृ. २२.
९. अकोलकर, वंदना, *मराठी कवितेचा उषःकाल*, उनि. पृ. २३४.
१०. ठकार, निशिकांत, *मराठी कविता : स्वरूप आणि विवेचन*, स्वाध्याय महाविद्यालय प्रकाशन, पुणे, २०१७, पृ. १३३.
११. गाडगीळ, स. रा., *काव्यशास्त्रप्रदीप*, व्हीनस प्रकाशन पुणे, २०१६, पृ. २९२.
१२. तडकोडकर, सु. म., *मराठीच्या प्रवासातील वाङ्मयीन पाऊलखुणा*, गोमंतक मराठी अकादमी, गोवा, २०००, पृ. ५९.
१३. श्रीमद्भगवद्गीता, गीताप्रेस, गोरखपूर, पृ. ४३.
१४. खंदारकर, शंकर महाराज, संपा. *ज्ञानेश्वरी भावदर्शन*, श्री ज्ञानेश अध्यात्म विद्या संस्था, आपेगाव—औरंगाबाद, १९७५, पृ. ३४.
१५. माडखोलकर, ग. त्र्यं., *विलापिका*, नाग विदर्भ प्रकाशन, अमरावती, १९६६, पृ. १.
१६. तत्रैव. पृ. १.
१७. अथ गरूडपुराण, निर्णयसागर, बुक प्रकाशन, मुंबई, १९९०, पृ. ९.
१८. wikipedia.org/wiki/Katha_Upanishad
१९. समर्थ रामदास, *सार्थ दासबोध*, संपा. लक्ष्मण पांगरकर, केशव भिकाजी ढवळे, मुंबई, १९८७, पृ. ५६९

- २०.संत तुकाराम, श्री तुकाराबाबांच्या अभंगाची गाथा, संपा. पुरुषोत्तम लाड, शासकीय मध्यवर्ती मुद्रणालय, मुंबई, पृ. १९.
२१. www.britannica.com/biography/Theocritus
२२. www.britannica.com/biography/dafanice
- २३.अकोलकर, वंदना, मराठी कवितेचा उषःकाल, उनि. पृ. २३२.
- २४.माडखोलकर, ग. त्र्यं., विलापिका, उनि. पृ. २४.
- २५.तडकोडकर, सु. म., मराठीच्या प्रवासातील वाङ्मयीन पाऊलखुणा, उनि. पृ. ६०.
- २६.तत्रैव. पृ. ६१.
- २७.नरोज, मानुयेल, क्रिस्ताचे यातनागीत, संपा. अ. का. प्रियोळकर, मराठी संशोधन मंडळ, मुंबई, १९५९, पृ. ५.
- २८.मोरजे, गंगाधर, ख्रिस्ती मराठी वाङ्मय, अहमदनगर कॉलेज, अहमदनगर, १९८४, पृ. १००—१०२.
- २९.प्रियोळकर, अ. का., संपा. क्रिस्ताचे यातनागीत, उनि. पृ.५.
- ३०.धर्मशास्त्र, बायबिल सोसाइटी ऑफ इंडिया, बंगलोर, पृ.१६—२७.
- ३१.भोबे काकुले, श्रीनिवास. ख्रिस्ती धर्म कहाणी : धर्माची आणि भारतीय संस्कृतीची, प्रकाशक: श्रीनिवास उपेंद्र भोबे काकुले पहिली आवृत्ती: मे १९९४, पृ.२३.
- ३२.धर्मशास्त्र, बायबिल सोसाइटी ऑफ इंडिया, उनि. पृ. ६०.
- ३३.स्टीफन्स, थॉमस, क्रिस्तपुराण, संपा. कारिदाद द्रागो, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, २००९. पृ. २.
- ३४.तडकोडकर, सु. म., मराठीच्या प्रवासातील वाङ्मयीन पाऊलखुणा, उनि. पृ. ६५.
- ३५.द्रागो, कारिदाद, संपा. क्रिस्तपुराण, उनि. २७५.
- ३६.तत्रैव. पृ. ६३७.
- ३७.तडकोडकर, सु. म., मराठीच्या प्रवासातील वाङ्मयीन पाऊलखुणा, उनि. पृ. ६२.
- ३८.तत्रैव. पृ. ९१.
- ३९.प्रियोळकर, अ.का., 'अस्सल मराठा छंदांचा ऐतिहासिक विचार', विविधज्ञानविस्तार, वर्ष ६४वे, सप्टेंबर—ऑक्टोबर १९३३, पृ.२७३.

४०. प्रभुदेसाई, वि. बा., संपा. *क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण—प्रसंगींचे विळाप*, मराठी संशोधन मंडळ, मुंबई, १९७१, पृ. १.
४१. प्रियोळकर, अ. का., संपा. *क्रिस्ताचे यातनागीत*, उनि. पृ. १.
४२. Priolkar, A. K., ed. *A PAIXAO DE CHRISTO*, Journal of University of Bombay, Vol.9, Bombay, 1940-1941, p.g. no. 192.
४३. <https://www.dictionary.com/browse/iambic-pentameter>
४४. प्रियोळकर, अ. का., संपा. *क्रिस्ताचे यातनागीत*, उनि. पृ. १.
४५. Priolkar A. K., ed. *A PAIXAO DE CHRISTO*, op.cit. pg. no. 193.
४६. Priolkar A. K., ed. *FRENCH AUTHOR OF A MARATHI PURANA – FR. ETIENNE DE LA CROIX*, Journal of the University of Bombay, Vol. 29, 1960-61, Bombay, pg. no. 129.
४७. प्रभुदेसाई, वि.बा., संपा. *क्रिस्ताचे यातनागीत*, उनि. पृ. सात.
४८. प्रभुदेसाई, वि. बा., संपा. *क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहणप्रसंगींचे विळाप*, उनि. पृ. ८.
४९. Priolkar A. K., ed. *A PAIXAO DE CHRISTO*, op.cit. pg. no. 192.
५०. Sykes, J.B. *The Concise Oxford Dictionary of Current English*, (Seventh Edition) 1984, p.1031.
५१. प्रभुदेसाई वि. बा., संपा. *क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण—प्रसंगींचे विळाप*, उनि. पृ. २४.
५२. en.wikipedia.org/wiki/Stabat_Mater
५३. प्रभुदेसाई वि. बा., संपा. *क्रिस्ताचें यातनागीत*, उनि. पृ. आठ.
५४. https://en.wikipedia.org/wiki/Stabat_Mater
५५. प्रियोळकर, अ. का., संपा. *दौत्रिन क्रिस्ता*, उनि. पृ. ६३.
५६. en.wikipedia.org/wiki/Salve_Regina
५७. तडकोडकर, सु. म., *मराठीच्या प्रवासातील वाङ्मयीन पाऊलखुणा*, उनि. पृ. ६६.
५८. धर्मशास्त्र, बायबिल सोसाइटी ऑफ इंडिया, उनि. पृ. १०३, ४०, ४४, ४७.
५९. रहमान, अब्दुर. अनु. *कुराण*, Al-Quran Publication, Nanded, 2011, pg. no. 321-325.
६०. प्रियोळकर, अ. का., संपा. *दौत्रिन क्रिस्ता*, उनि. पृ. ११.
६१. द्रागो, कारिदाद, संपा. *क्रिस्तपुराण*, उनि. पृ. ६, ३३८.
६२. तत्रैव. पृ. ६९७.

- ६३.Priolkar, A. K., *French Author of a Marathi Puran-Fr. Etienne De La Croix*, op.cit. pg. no. 122.
- ६४.सालदांज, आंतोनियु, *सांतु आंतोनिची जिवित्कथा*, संपा. अ. का. प्रियोळकर, मराठी संशोधन मंडळ, मुंबई, १९५६, पृ. १.
- ६५.धर्मशास्त्र, बायबिल सोसाइटी ऑफ इंडिया, उनि. पृ. ८२३.
- ६६.प्रभुदेसाई वि. बा., संपा. *क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण—प्रसंगीचे विळाप*, उनि. पृ. १.
- ६७.प्रियोळकर, अ. का., संपा. *क्रिस्ताचे यातनागीत*, उनि. पृ. १.
- ६८.प्रभुदेसाई वि. बा., संपा. *क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण—प्रसंगीचे विळाप*, उनि. पृ. २.
- ६९.Priolkar A. K., ed. *A PAIXAO DE CHRISTO*, op.cit. pg. no. 192.
- ७०.प्रभुदेसाई वि. बा., संपा. *क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण—प्रसंगीचे विळाप*, उनि. पृ.३.
- ७१.प्रियोळकर, अ. का., संपा. *क्रिस्ताचे यातनागीत*, उनि. पृ. ९.
- ७२.प्रभुदेसाई वि. बा., संपा. *क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण—प्रसंगीचे विळाप*, उनि. पृ.१४.
- ७३.प्रभुदेसाई, वि. बा., *गोमंतकाचा मराठी वारसा*, गोमंतक मराठी अकादमी, गोवा, २००६, पृ. १५७.
- ७४.प्रियोळकर, अ. का., संपा. *क्रिस्ताचे यातनागीत*, उनि. पृ. २.
- ७५.द्रागो, कारिदाद, संपा. *क्रिस्तपुराण*, उनि. पृ. १८१.
- ७६.प्रभुदेसाई, वि. बा., संपा. *क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण—प्रसंगीचे विलाप*, उनि. पृ.६.
- ७७.Priolkar A. K., ed. *A PAIXAO DE CHRISTO*, op.cit. pg. no. 194.
- ७८.धर्मशास्त्र, बायबिल सोसाइटी ऑफ इंडिया, उनि. पृ. ४४.
- ७९.तत्रैव. पृ. ४४.
- ८०.प्रियोळकर, अ. का., संपा. *क्रिस्ताचे यातनागीत*, उनि. पृ. ७.
- ८१.Priolkar A. K., ed. *A PAIXAO DE CHRISTO*, op.cit. pg. no. 195.
- ८२.<https://www.dictionary.com/browse/calvary>
- ८३.प्रियोळकर, अ. का., संपा. *क्रिस्ताचे यातनागीत*, उनि. पृ. ६.
- ८४.Priolkar, A. K., ed. *A PAIXAO DE CHRISTO*, op.cit. pg. no. 192.
- ८५.Chisholm, Hugh, Ed. *Encyclopædia Britannica (11th ed.)*, Cambridge University Press, 1911,

८६. नागवेकर, पांडूरंग, सच्चो हिंदू येथे चिरविश्रांती घेत आहेत, शिल्पकार प्रकाशन, वळवई, २०१८, पृ. ६९.
८७. प्रियोळकर, अ. का., संपा. क्रिस्ताचे यातनागीत, उनि. पृ. ७.
८८. धर्मशास्त्र, बायबिल सोसाइटी ऑफ इंडिया, उनि. पृ. ४४, १२४, १६१.
८९. प्रियोळकर, अ. का., संपा. क्रिस्ताचे यातनागीत, उनि. पृ. ३-४.
९०. प्रभुदेसाई, वि. बा., संपा. क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण-प्रसंगीचे विळाप, उनि. पृ. ८.
९१. Priolkar, A. K., *A PAIXAO DE CHRESTIO*, op.cit. pg. no. 201.
९२. द्रागो, कारिदाद, संपा. क्रिस्तपुराण, उनि. पृ. ६९७.
९३. [wiki/Stabat_Mater](https://www.wikipedia.org/wiki/Stabat_Mater). op.cit,
९४. प्रियोळकर, अ. का., संपा. क्रिस्ताचे यातनागीत, उनि. पृ. ६.
९५. प्रभुदेसाई, वि. बा., संपा. क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण-प्रसंगीचे विळाप, उनि. पृ. २२.
९६. धर्मशास्त्र, बायबिल सोसाइटी ऑफ इंडिया, उनि. पृ. १११, १७३, २८०.
९७. प्रभुदेसाई, वि. बा., संपा. क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण-प्रसंगीचे विळाप, उनि. पृ. १७.
९८. द्रागो, कारिदाद, संपा. क्रिस्तपुराण, उनि. पृ. ६९७.
९९. Priolkar, A. K., ed. *A PAIXAO DE CHRISTO*, op.cit. pg. no. 208.
१००. तत्रैव. पृ. २१०.
१०१. तत्रैव. पृ. २०८.
१०२. प्रियोळकर, अ. का., संपा. क्रिस्ताचे यातनागीत, उनि. पृ. ५, ९, १७, २४.
१०३. प्रभुदेसाई, वि. बा., संपा. क्रिस्ताच्या वधस्थंभारोहण-प्रसंगीचे विलाप, उनि. पृ. १.
१०४. द्रागो, कारिदाद, संपा. क्रिस्तपुराण, उनि. पृ. ३८, ४४.
१०५. तत्रैव. पृ. २०८.
१०६. Priolkar, A. K., ed. *A PAIXAO DE CHRISTO*, op.cit. pg. no. 201.
१०७. प्रियोळकर, अ. का., संपा. क्रिस्ताचे यातनागीत, उनि. पृ. ६.
१०८. तत्रैव. पृ. ८.
१०९. तत्रैव. पृ. १४.
११०. तत्रैव. पृ. ७.
१११. तत्रैव. पृ. २०,
११२. द्रागो, कारिदाद, संपा. क्रिस्तपुराण, उनि. पृ. १७, ६२७.

११३. धर्मशास्त्र, बायबिल सोसाइटी ऑफ इंडिया, उनि. पृ. १२३, १२४, १६१, ४५, १६१, १६२, १२४.
११४. द्रागो, कारिदाद, संपा. *क्रिस्तपुराण*, उनि. पृ.६८२-६८८.
११५. प्रभुदेसाई, वि. बा., संपा. *क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण-प्रसंगीचे विलाप*, उनि. पृ. २४.
११६. Priolkar, A. K., ed. *A PAIXAO DE CHRISTO*, op.cit. pg. no. 204-295.
११७. प्रियोळकर, अ. का., संपा. *क्रिस्ताचे यातनागीत*, उनि. पृ. ६.
११८. <https://www.biblehub.com/john/19-27.htm>
११९. बायबल, (हिंदी) बायबिल सोसाइटी ऑफ इंडिया, पृ. १२९.
१२०. द्रागो, कारिदाद, संपा. *क्रिस्तपुराण*, उनि. पृ.१४९.
१२१. धर्मशास्त्र, बायबिल सोसाइटी ऑफ इंडिया, उनि. पृ. पृ. १०६.
१२२. द्रागो, कारिदाद, संपा. *क्रिस्तपुराण*, उनि. पृ. १४९.
१२३. प्रियोळकर, अ. का., संपा. *क्रिस्ताचे यातनागीत*, उनि. पृ. १४.
१२४. धर्मशास्त्र, बायबिल सोसाइटी ऑफ इंडिया, उनि. पृ. ४१७.
१२५. द्रागो, कारिदाद, संपा. *क्रिस्तपुराण*, उनि. पृ. २१७.
१२६. प्रियोळकर, अ. का., संपा. *क्रिस्ताचे यातनागीत*, उनि. पृ. १५.
१२७. धर्मशास्त्र, बायबिल सोसाइटी ऑफ इंडिया, उनि. पृ. २१.
१२८. द्रागो, कारिदाद, संपा. *क्रिस्तपुराण*, उनि. पृ. २७२.
१२९. प्रियोळकर, अ. का., संपा. *क्रिस्ताचे यातनागीत*, उनि. पृ. १५.
१३०. कुराण, अनु. अब्दुर-रहमान, उनि. पृ. २७१.
१३१. धर्मशास्त्र, बायबिल सोसाइटी ऑफ इंडिया, उनि. पृ. ४७९.
१३२. प्रियोळकर, अ. का., संपा. *क्रिस्ताचे यातनागीत*, उनि. पृ. १४.
१३३. धर्मशास्त्र, बायबिल सोसाइटी ऑफ इंडिया, उनि. पृ. २१९.
१३४. द्रागो, कारिदाद, संपा. *क्रिस्तपुराण*, उनि. पृ. ४३७.
१३५. प्रियोळकर, अ. का., संपा. *क्रिस्ताचे यातनागीत*, उनि. पृ. १५.
१३६. <https://www.bible.com/bible/114/JHN.2.1-11.NKJV>
१३७. <https://www.bible.com/bible/1686/JHN.2.MARATHI-BSI>
१३८. बायबल, (हिंदी) बायबिल सोसाइटी ऑफ इंडिया, बेंगलोर, पृ.१२९.

१३९. द्रागो, कारिदाद, संपा. *क्रिस्तपुराण*, उनि. पृ. १४९.
१४०. प्रियोळकर, अ. का., संपा. *क्रिस्ताचे यातनागीत*, उनि. पृ. १५.
१४१. तडकोडकर, सु. म., *मराठीच्या प्रवासातील वाङ्मयीन पाऊलखुणा*, उनि. पृ. ७३.
१४२. प्रियोळकर, अ. का., संपा. *क्रिस्ताचे यातनागीत*, उनि. पृ. १४.
१४३. प्रभुदेसाई वि. बा., संपा. *क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण—प्रसंगीचे विलाप*, उनि. पृ. २४.
१४४. Priolkar, A. K., ed. *A PAIXAO DE CHRISTO*, op.cit. pg. no. 207.
१४५. माडखोलकर, ग. त्र्यं., *विलापिका*, पृ. १९४—१९५,
१४६. प्रभुदेसाई, वि. बा., संपा. *क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण—प्रसंगीचे विलाप*, उनि. पृ. २५.
१४७. तत्रैव. पृ. ६.
१४८. तत्रैव. पृ. ७.
१४९. प्रियोळकर, अ. का., संपा. *क्रिस्ताचे यातनागीत*, उनि. पृ. १४.
१५०. Priolkar, A. K., ed. *A PAIXAO DE CHRISTO*, op.cit. pg. no. 210.

प्रकरण ५

उपसंहार

प्रास्ताविक

गोव्याच्या इतिहासात कालपरत्वे विविध राजकर्त्यांनी आपली राजसत्ता प्रस्थापित केली. सोळाव्या शतकात परदेशी पोर्तुगीज राजकर्त्यांनी गोव्यात राज्य केले. मिशनऱ्यांच्या मदतीने एतद्देशीय जनतेचे त्यांनी बलप्रयोगाने धर्मपरिवर्तन करून त्यांच्यासाठी ग्रंथनिर्मिती केली. त्यांच्या या नियोजित कार्यात डोमिनिकन्स, फ्रान्सिस्कन आणि जेजुइत पंथीय धर्मप्रसारकांनी त्यांना सहकार्य केले. यापैकी केवळ जेजुइतांनी 'क्रिस्तपुराण', 'पीटर पुराण', 'सांतु आंतोनिची जिवित्कथा', 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश' आणि तीन ख्रिस्ती मराठी 'विलापिका' या ख्रिस्ती मराठी साहित्यकृतींची निर्मिती केली. त्यावर संशोधकांनी केलेल्या संशोधनाचा चिकित्सात्मक अभ्यास प्रस्तुत 'गोमंतकीय ख्रिस्ती मराठी साहित्याचे संशोधन व संशोधक : एक चिकित्सात्मक अभ्यास' या प्रबंधात केला आहे.

प्रस्तुत प्रबंधाच्या 'गोमंतकीय ख्रिस्ती मराठी साहित्याची पार्श्वभूमी इतिहास, साहित्य आणि संशोधन' या प्रथम प्रकरणात गोमंतकीय ख्रिस्ती मराठी साहित्याच्या ऐतिहासिक पार्श्वभूमीचा परामर्श घेतला आहे. वास्को-द-गामा भारतात पोहोचण्याआधी आणि पोर्तुगीज गोव्यात येण्यापूर्वी भारतात ख्रिस्तीधर्माचा प्रसार झाला होता. इसवी सनच्या पहिल्या शतकात येशूचा निःसीम भक्त थॉमस याने प्रथमतः भारतात ख्रिस्ती धर्मप्रसार केला होता. प्रस्तुत प्रकरणात याचे विवरण केले आहे.

पंधराव्या शतकात वास्को-द-गामाला समुद्रीमार्गाचा शोध घेण्यासाठी भूगोल आणि खगोल ज्ञानाची आवश्यकता होती. युरोपियनांच्या आधी भारतीयांनी हे ज्ञान प्राप्त करून घेतले होते. तेराव्या शतकात संत ज्ञानदेवांनी रचलेल्या 'ज्ञानेश्वरी' ग्रंथातील अनेक ओव्यांमधून सूर्याची स्थिरता, चंद्राचे गुरुत्वाकर्षण, अंतरिक्षातील ग्रह-तारे यांचे यथार्थ वर्णन केले आहे. हे प्रकर्षाने नमूद करायला हवे. कारण सतराव्या शतकात गोव्यात आलेल्या ख्रिस्ती ग्रंथकारांनी ज्ञानेश्वरीचा अभ्यास केला, पण त्यात प्रतिपादित केलेल्या अशा शास्त्रीय विषयांवर तत्त्ववाद

केला नाही. यां ग्रंथकारांची ख्रिस्ती धर्मप्रसार ही जशी मनीषा होती, तशी वास्को-द-गामाचीही होती.

समुद्रीमार्गाने जहाजातून प्रवास करून आलेला वास्को-द-गामा दक्षिण हिंदुस्थानच्या कलिकट बंदरावर उतरला. तेथे असलेल्या दोन मुसलमानांना त्याने सांगितले, की “आम्ही येथे ख्रिस्तीजन आणि मसाले यांचा शोध घेण्यास आलो आहोत.” अर्थात, तो येण्याआधी भारतात ख्रिस्तीजन आणि मसाले आहेत, हे त्याला ज्ञात होते. हे त्याच्या विधानाने निष्पन्न होते. ख्रिस्ती मराठी संशोधकांनी त्याच्या या विधानाचा उल्लेख केलेला आहे. समुद्रीमार्गाचा शोध घेत असताना त्याने ख्रिस्तीमत प्रसाराला दिलेली प्राथमिकता, त्याच्या उपरोल्लिखित विधानाचा सूचक गर्भितार्थ दर्शवणारी आहे.

ख्रिस्ती धर्मप्रसाराच्या उद्देशाने वास्को-द-गामाने शोध घेतलेल्या याच समुद्रीमार्गाने पुढे पोर्तुगीज, स्पेनीश, फ्रेंच, इंग्रज हे युरोपियन लोक भारतात आले. या पैकी पोर्तुगीजांनी गोव्यात राजसत्ता प्राप्त केली. ‘महिकावतीची बखर’ या समकालीन ग्रंथात या सत्तांतराचे प्रत्ययकारी वर्णन आले आहे. पोर्तुगाली सोल्जरांबरोबर मिशनऱ्यांनी स्थानिक जनतेच्या ख्रिस्तीकरणाला आरंभ केला. पोर्तुगीजांनी गोव्यात घेतलेल्या काही निर्णयांचा अन्वयार्थ लावल्यास गोव्यातील पोर्तुगाली राजसत्तेवर ख्रिस्ती धर्मसत्तेचे नियंत्रण असल्याचे निष्पन्न होते. गोव्यात ‘इन्क्विझिशन’ ची स्थापना हा असाच पोर्तुगाली राजसत्ता आणि ख्रिस्ती धर्मसत्ता यांच्या संगनमताने घेतलेला निर्णय होता. झेवियर नावाच्या ख्रिस्ती धर्मगुरूच्या निर्देशावरून गोव्यात आणलेल्या इन्क्विझिशनमुळे गोमंतकीयांवर होणाऱ्या अत्याचारांची तीव्रता वाढली. या संदर्भात अ. का. प्रियोळकरांनी ‘The Goa Inquisition’ या संशोधन ग्रंथात दिलेले प्रमाण पाश्चात्य संशोधकांनीही निर्विवादपणे मान्य केले आहेत.

‘Inquisition’चे गोव्यातील मराठी भाषा, देवनागरी लिपी आणि हिंदू साहित्य व संस्कृती यांच्यावर विपरीत परिणाम झालेत. हिंदूंचे मराठी ग्रंथ जवळ बाळगणे अपराध मानले गेले. पोर्तुगीजांनी आणि मिशनऱ्यांनी असंख्य ग्रंथ जाळून नष्ट केल्याचे दाखले अ. का. प्रियोळकर तसेच वि. बा. प्रभुदेसाई यांनी

दिले आहेत. इन्क्विझिशनमुळे पोर्तुगीजपूर्व गोमंतकीय मराठी ग्रंथ दुर्लभ झाले होते. त्या ग्रंथांना पर्याय उपलब्ध करून देण्यासाठी खिस्ती मराठी ग्रंथनिर्मितीची प्रक्रिया गतीमान झाली होती. अनिच्छेने धर्मांतरित झालेल्या लोकांनी मनापासून खिस्ती धर्म स्वीकारला नव्हता. नवखिस्तींना हिंदू धर्मापासून दूर करून खिस्तीधर्माकडे आकर्षित करण्यासाठी मराठीत साहित्यनिर्मिती करण्याची त्यांना आवश्यकता भासली.

भारतात खिस्ती धर्मप्रसारासाठी देशीभाषा फार उपयुक्त आहेत, हे मिशनऱ्यांनी ओळखून १६०६ साली त्यांच्या पाचव्या धर्मपरिषदेत स्थानिक भाषाभ्यासाचा ठराव संमत केला होता. एतद्देशीय भाषांचे अध्ययन अनिवार्य झाल्यामुळेच खिस्ती धर्मप्रसारकांना या भाषा शिकाव्या लागल्या. गोमंतकीय जनतेचे खिस्तीकरण हाच उद्देश सफल करण्यासाठी खिस्ती ग्रंथकरांनी स्थानिक भाषेत ग्रंथनिर्मिती केली. इंग्रजी, फ्रेंच आणि पोर्तुगीज भाषक भिन्न देशांमधून आलेल्या युरोपियन धर्मोपदेशकांनी मराठी भाषेत ग्रंथरचना केली. हेच या ग्रंथांचे मुख्य वैशिष्ट्य आहे.

इंग्लंडमधून आलेल्या स्टीफन्सने 'क्रिस्तपुराण', फ्रांसमधून आलेल्या क्रुवाने 'पीटर पुराण', पोर्तुगालमधून आलेल्या आंतोनियो-द-सालदांज आणि सिमांव गॉमिश यांनी अनुक्रमे 'सांतु आंतोनिची जिवित्त्वकथा' आणि 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश' या ग्रंथांची निर्मिती केली. सिमांव गॉमिशने देवनागरी लिपीत तर इतरांनी रोमन लिपीच्या आधारे मराठी ग्रंथ निर्माण केले. या ग्रंथाव्यतिरिक्त 'विलापिका' या वैशिष्ट्यपूर्ण काव्यप्रकाराची निर्मिती मराठी भाषेत जेजुइतांना करावी लागली.

गोमंतकातील मराठी परंपरा थेट ज्ञानेश्वरीच्या काळापर्यंत मागे जाते. गोमंतकीय कवी ज्ञानदेव विरचित 'योगवशिष्ट' आणि 'द्रोणपर्व', कृष्णदास शामा विरचित 'श्रीकृष्णचरित्रकथा' अशा अनेक गोमंतकीय ग्रंथाचा अभ्यास मिशनऱ्यांनी केला होता. यापैकी 'श्रीकृष्णचरित्रकथा' हा एकच पोर्तुगीजपूर्व काळातील गोमंतकीय मराठी ग्रंथ उपलब्ध आहे. ज्याचा आधार स्टीफन्सने घेतला होता. क्रुवाने या ग्रंथातील ओव्या प्रक्षिप्त स्वरूपात 'पीटर पुराण' या

ग्रंथात प्रखर प्रतिवाद करण्यासाठी घेतलेल्या होत्या. तसेच इतर ख्रिस्ती ग्रंथकारांनीही या पोर्तुगीजपूर्व मराठी ग्रंथांचा अभ्यास केला होता.

परदेशी धर्मप्रचारकांनी स्थानिकांसाठी केलेल्या ग्रंथनिर्मितीमागची कारणमीमांसा, ग्रंथीय मराठी भाषेकरता रोमन लिपीचे उपयोजन, ख्रिस्ती धर्मतत्त्व तथा विधी यासाठी पोर्तुगीज शब्द आणि विशिष्ट धार्मिक संकल्पनांसाठी हिंदू पुराणग्रंथातील शब्दांचा जाणीवपूर्वक उपयोग, या सर्वांचे प्रयोजन समजण्यासाठी संशोधकांना ऐतिहासिक दस्तऐवजांचा अभ्यास अपरिहार्य ठरला. अशा संशोधकांनी मांडलेल्या संशोधित तथ्यांचा, मूळ साहित्यकृतीमधील आशयाचा सप्रमाण शोध घेण्यासाठी संशोधकाला गोमंतकीय साहित्य, संस्कृती आणि इतिहास यांचा अभ्यास अनिवार्य असल्याचे स्पष्ट होते.

गोव्यातील तत्कालीन जनतेला रोमन लिपित साक्षर करून, त्यांना ख्रिस्ती धर्मविषयक साहित्य पठण करण्यास प्रवृत्त करणे सोपे नव्हते. स्टीफन्सला याची जाणीव होती, म्हणूनच त्याने आपला मराठी ग्रंथ देवनागरीत प्रसिद्ध करण्याचा विचार व्यक्त केला होता. वास्तविक “If trade follows the flag, the Alphabet follows the Religion” या डेव्हिड डिरिजर यांच्या मतानुसार साहित्यनिर्मितीसाठी रोमन लिपीच्या वापराने ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार करणे, हा ख्रिस्ती ग्रंथकारांचा मुख्य उद्देश होता. हे प्रस्तुत प्रकरणात सिद्ध केले आहे.

‘फादर थॉमस स्टीफन्स विरचित क्रिस्तपुराण : संशोधन व संशोधक’ या द्वितीय प्रकरणात ग्रंथकार फादर स्टीफन्सचा संशोधकांनी करून दिलेला परिचय, त्याचे गोव्यातील कार्य, ग्रंथनिर्मिती, प्राप्त झालेली त्याची हस्तलिखित पत्रे यांचा संशोधनात्मक आलेख मांडला आहे. या प्रकरणात संशोधकांनी पूर्वी मांडलेल्या तथ्यांचे आणि तर्कांचे विश्लेषण केले आहे.

जगभरातील विविध भाषांनी ‘बायबल’ हा ग्रंथ भाषांतरित करण्यात आला आहे. ‘क्रिस्तपुराण’ हे बायबलचे भाषांतर नसले तरी सतराव्या शतकात ‘क्रिस्तपुराण’ या ग्रंथाच्या निमित्ताने बायबल या ग्रंथावर मराठीत भाष्य करणारा स्टीफन्स हाच पहिला साहित्यिक होता. भाषाविज्ञानातील ‘इंडो-युरोपियन’ भाषा परिवाराचा मूलाधार असलेला ‘भारतीय भाषा आणि ग्रीक व लॅटीन या

भाषांमध्ये असलेला साम्यविचार' सोळाव्या शतकात प्रथमतः स्टीफन्सने मांडला होता. हे त्याच्या पत्रावरून प्रमाणित होते.

भारतीय भाषा आत्मसात करून 'दौत्रिन क्रिस्ता' या ग्रंथाची निर्मिती करणारा स्टीफन्स हा एकमेव धर्मोपदेशक नव्हता. त्याच्याप्रमाणे अन्य जेजुइतांनीही धर्मप्रसारासाठी परकीय भाषांबरोबर भारतातील इतर भाषांचेही अध्ययन करून ग्रंथनिर्मिती केली होती.

क्रिस्तपुराणात स्टीफन्सने नवख्रिस्ती ब्राह्मणाच्या माध्यमाने केलेला, 'तुमी तरी वारिलीं मागिलीं पुराणे।' या उल्लेखाचा अन्वयार्थ लावताना ऐतिहासिक वास्तव समोर येते. गोव्यात पोर्तुगीजपूर्व काळात मराठी ग्रंथ अस्तित्वात होते, हे प्रमाणित होते. स्टीफन्स आणि क्रुवा यांनी आपण हेच मराठी ग्रंथ अभ्यासल्याचे आपल्या ग्रंथात नमूद केले आहे. वास्तविक या हिंदूच्या मराठी ग्रंथांवर त्या काळात प्रतिबंध होते. पांडुरंग सखाराम शेणवी पिसुर्लेकर, अ. का. प्रियोळकर, लक्ष्मीकांत प्रभू भेंब्रे या संशोधकांनी पोर्तुगीजपूर्व काळातील मराठी ग्रंथांचे अस्तित्व सिद्ध केले आहे.

तेरा ते तीस वर्षांच्या काळांत येशूचे वास्तव्य कोठे होते, याचा उल्लेख बायबलमध्ये तसेच 'क्रिस्तपुराण' या ग्रंथातही नाही. या विषयी प्रियोळकरांनी प्रश्न उपस्थित केला होता. या विषयी प्रस्तुत प्रकरणात विवरण केले आहे. स्टीफन्सने क्रिस्तपुराणात 'जैसी पुस्पांमाजि पुस्प मोगरी। की परिमळांमाजी कस्तुरी।। भासांमाजि साजिरी। मराठिया।। १.१२३।।' अशी मराठी भाषेची केलेली स्तुती गोव्यातील ज्ञानदेवविरचित 'योगवशिष्ट' या ग्रंथातून घेतली असल्याचे अ. का. प्रियोळकर यांनी स्पष्ट केले आहे. प्रियोळकर यांच्या मते स्टीफन्स यांनी क्रिस्तपुराणाची निर्मिती करण्याआधी येथील मराठी ग्रंथ अभ्यासले होते. त्यांच्या या मताचे समर्थन करत स. गं. मालशे, वि. बा. प्रभुदेसाई यांनी त्या ग्रंथांमधील आणि 'क्रिस्तपुराण' या ग्रंथातील साम्य शोधले आहे. या व्यतिरिक्त श्रीमद्भगवद्गीता, विष्णूस्तुती, श्रीदत्तगुरुंचा पाळणा अशा रचनांमध्ये साम्यस्थळे दिसून येतात. या सर्व ग्रंथांचे अल्पावधीत पठण आणि आकलन करून क्रिस्तपुराणात प्रतिवाद मांडणे एकट्या स्टीफन्सला संभवनीय वाटत नाही. त्याने

निश्चितपणे धर्मांतरित विद्वान पंडिताची मदत घेतली होती, असा तर्क मांडता येतो. वि. बा. प्रभुदेसाई, लक्ष्मीकांत प्रभु भेंब्रे यांनीही असेच मत मांडले आहे.

‘श्रीकृष्णचरित्रकथा’ या ग्रंथाप्रमाणे ‘क्रिस्तपुराण’ हा भाषा अलंकाराने युक्त असा ग्रंथ आहे. ‘श्रीकृष्णचरित्रकथा’ या ग्रंथाचा वर्ण्यविषय कृष्णकथा आहे, तर ‘क्रिस्तपुराण’ या ग्रंथाचा वर्ण्यविषय ख्रिस्तकथा आहे. दोन्ही ग्रंथांच्या ओविबद्ध कथनशैलीत प्राक्कथन प्रकार जाणवतो. अनुप्रास, यमक हे शब्दालंकार तसेच उपमा, रूपक, व्यतिरेक, अतिशयोक्ती, सार, उत्प्रेक्षा, अनन्वय, स्वभावोक्ती, अन्योक्ती, विरोधाभास, दृष्टांत असे अर्थालंकार दिसून येतात.

स्टीफन्सने गोव्यातील धर्म, संस्कृती, प्रथांचे सूक्ष्म निरीक्षण केले होते. नवख्रिस्ती श्रोत्यांची अनुकंपा प्राप्त व्हावी या हेतूने काही प्रथांचे विवेचन आपल्या ग्रंथात केले आहे. ख्रिस्ती लोकांमध्ये बालकाला पाळण्यात घालण्याचा विधी नाही. स्टीफन्सने हा प्रकार गोव्यातच पाहून आपल्या ग्रंथात स्वीकारला आहे. हे ‘जो जो जो जेसु साल्वादोरा । विस्वतारका सुकुमारा।।’ या ओवीने प्रमाणित होते.

बायबलमध्ये एका विवह प्रसंगी येशूने पाण्यापासून ‘wine’ निर्माण केले अशी कथा आहे. आपल्या ग्रंथाला ‘पुराण’ म्हणणारा ‘ख्रिस्तदास फादर स्टीफन्स’ प्रसंगावधान राखून बायबलमधील येशूकथेतील ‘wine’ ला मराठीत ‘मदिरा’ अथवा ‘मद्य’ हे शब्द न वापरता ‘मधू’ अथवा द्राक्षारस असा जाणीवपूर्वक शब्दप्रयोग करतो. स्टीफन्स आपल्या ख्रिस्ती धर्मप्रसाराच्या कार्याला या ग्रंथाच्या माध्यमाने गोमंतकीय नवख्रिस्तींना पटेल आणि समजेल असे भारतीय रूप देण्याचा प्रयत्न करतो, हे स्पष्टच असल्याने अल्प अंशी हे बायबलचे त्याने केलेले रूपांतर आहे.

क्रिस्तपुराणाची निर्मिती रूपांतर, प्रकारांतर, भाषांतर आणि लिप्यंतर अशा विविध स्वरूपात झाली आहे. स्थलानुरूप आणि कालानुरूप ग्रंथाचे हे अवस्थांतर आवश्यक होते. “क्रिस्तपुराणात बायबली कथेला बेमालूम मराठी वेष दिलेला असला तरी सूक्ष्मपणे पाहणाऱ्यास ही काव्यकृती जन्माने परकीय

असणाऱ्या कवीची आहे, हे जाणण्याइतक्या खुणा तीत अवश्य दिसून येतात.” स. गं. मालशे यांनी क्रिस्तपुराण ग्रंथाच्या मराठी वेषाविषयी केलेली ही नोंद अर्थपूर्ण आहे. हा ग्रंथ ख्रिस्ती तत्त्वाधिष्ठित असला तरी त्यातील अशयामध्ये हिंदू संकल्पनांचा प्रादुर्भाव असल्यामुळे त्याचे पठण काही काळ प्रतिबंधित होते.

क्रिस्तपुराणाच्या लिप्यंतराविषयी जोजफ सांडणा, वि. का. राजवाडे, अ. का. प्रियोळकर यांनी विविध मते मांडली आहेत. येथे हे नमूद करायला हवे की क्रिस्तपुराणाचे शास्त्रीय पद्धतीने देवनागरीत लिप्यंतर केल्यास ते दुर्बोध होते. राजवाडेंनी ‘क्रिस्तपुराणातील मते प्रोटेस्टंट पंथाची नाहीत,’ असे मतप्रदर्शन केले होते. प्रस्तुत प्रकरणात याचा उहापोह केला आहे.

स्टीफन्सच्या पत्रांतील काही विषय आणि ‘क्रिस्तपुराण’ या ग्रंथातील आशय, यांचे तुलानात्मक अध्ययन केल्यावर दोन्ही मध्ये काही मुद्दे समान असल्याचे दिसून येतात. त्याने पत्रात ज्या विषयांचे गद्यात निवेदन केले आहे, त्यांचे त्याने ओविबद्ध काव्यग्रंथात विवरण केले आहे. हे सप्रमाण स्पष्ट झाले आहे. त्यामुळे या ग्रंथाच्या वाङ्मयीन मूल्याबरोबर ऐतिहासिक मूल्यही निर्विवादपणे मान्य करावे लागते.

स्टीफन्सच्या काळातील राजनैतिक पत्रव्यवहारातील विषय आणि ‘क्रिस्तपुराण’ ग्रंथातील आशय अभिव्यक्ती यांचा अभ्यास केल्यावर दोन्ही मध्ये काही मुद्दे समान असल्याचे सिद्ध झाले आहे. ग्रंथातील या विचारसाम्याचा येथे निर्देश केला आहे. पोर्तुगालच्या राजाने पत्राद्वारे गोव्यातील हिंदूंची मंदिरे उध्वस्त करण्याचे आदेश दिलेत. क्रिस्तपुराणाच्या पहिल्या पुराणातील २७व्या अवस्वरूत तसेच आदेश परमेश्वर मोशेला देतो, असे वर्णन आले आहे.

इंग्लंडमधून गोव्यात आलेल्या स्टीफन्स या पहिल्या इंग्रज ग्रंथकाराने क्रिस्तपुराणात आपल्या देशाच्या नावाचा उल्लेख ‘हिंदुस्थान’ असा वारंवार केला आहे. प्रस्तुत ग्रंथातील ओव्यांच्या अनुषंगाने निःसंदिग्धपणे स्पष्ट होते, की स्टीफन्सच्या काळात आमचा देश ‘हिंदुस्थान’ म्हणून आंतरराष्ट्रीय जगतात प्राख्यात होता. स्टीफन्सने आपल्या वडीलांना पाठवलेल्या पत्रात या देशाची

अनुभवगम्य माहिती दिली होती. तद्नुरूप त्याच्या क्रिस्तपुराणात त्याने या देशाचे वर्णन केले आहे.

क्रिस्तपुराणाच्या दुसऱ्या पुराणातील वर्णनानुसार इंग्लंड, रोम, पोर्तुगाल, आफ्रिका असे जगातील विविध प्रांत, प्रदेश व देश पाहिलेल्या स्टीफन्स या इंग्रज ग्रंथकाराला 'हिंदूस्थान' किंचित का असेना 'रोम' राज्यासारखा प्रेक्षणीय दिसला होता.

गोव्यात धर्मपरिवर्तन झालेल्यांचे नामांतर करून त्यांना युरोपियन नावं दिली गेली, परंतु 'समान आडनाव' असणाऱ्या अनेकांना धर्मांतरानंतर युरोपियन समान 'आडनाव' मिळाली नाहीत. ती एकमेकापासून वेगळी होती. गोव्यात पोर्तुगीजांनी केलेल्या धर्मांतरच्या विविध पद्धती आणि प्रकारांविषयी लक्ष्मीकांत प्रभु भेंब्रे यांनी संशोधनात्मक लेखन केले आहे. ख्रिस्ती मराठी ग्रंथकारांपैकी स्टीफन्सने आपल्या 'क्रिस्तपुराण' या ग्रंथात, आपला विशिष्ट हेतू साध्य करण्यासाठी नाममात्र धर्मांतर करणाऱ्यांचा आलेख मांडला आहे. हिंदुस्थानात मोठ्याप्रमाणात धर्मांतर करण्याची स्टीफन्सची प्रतिज्ञा आहे.

गोव्यात धर्मांतराला प्रखर विरोध होत होता. गोमंतकीयांच्या विद्रोहामुळे कितीतरी ख्रिस्ती धर्मप्रसारकांना प्राण गमवावे लागले होते. अशा घटनेचा उल्लेख स्टीफन्सने २४ ऑक्टोबर १५८३ रोजी आपल्या रिचर्ड स्टीफन्स या भावाला पाठवलेल्या पत्रात केला आहे. क्रिस्तपुराणाच्या दुसऱ्या पुराणातील ३१व्या अवस्वरूचे अध्ययन करताना असे दिसून येते, की त्यातील जॉन बॅप्टिस्टच्या हौतात्म्याचे वर्णन, हे स्टीफन्सच्या पत्रातील हुतात्म्यांचे स्मरण करून देणारे आहे.

'पीटर पुराण, सांतु आंतोनिची जिवित्कथा आणि सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश या ग्रंथांचा संशोधनात्मक अभ्यास' या तृतीय प्रकरणात 'पीटर पुराण', 'सांतु आंतोनिची जिवित्कथा' आणि 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश' या ग्रंथांचा संशोधनात्मक अभ्यास केला आहे. या तीन ग्रंथरचने मागची कारणमिमांसा, ग्रंथांच्या संदर्भात संशोधकांची मते, इतर ग्रंथातील साम्य-भेद या विषयी संशोधन केले आहे.

जेजुइत ग्रंथकार क्रुवा याने नवख्रिस्तीच्या मतपरिवर्तनासाठी हिंदू धर्माचे दोष दाखवत आपले पुराण रचताना हिंदूंच्या काही धार्मिक ग्रंथांचा उपयोग केला होता. पांडुरंग पिसुर्लेकर यांनी याचे सप्रमाण विवेचन केले आहे. हिंदूंचे असे ग्रंथ अभ्यासासाठी शेजारच्या राज्यातून पळवून आणले जात होते. त्यांची भाषांतरे होत होती. जेजुइतांनी श्रीलंकेतील लोकांशी वाद-विवाद घालण्यासाठी गोव्यातून भाषांतरित केलेले ग्रंथ नेले होते. हे तत्कालीन पत्रांवरून दिसून येते.

ख्रिस्ती मराठी ग्रंथातील पोर्तुगीज शब्दांवर भाष्य करणाऱ्या संशोधकांनी 'पीटर पुराण' या ग्रंथाच्या पोर्तुगीज शीर्षक 'DISCURSO SOBRE A VIDA DO APOSTOLO SAM PEDRO EM QUE SE REFUTA OS PRINCIPAES ERROS DO GENTILISMO', मधील 'GENTILISMO' तथा 'जेंटाइल' या शब्दावर संशोधकांनी अधिक भाष्य केले नाही. क्रुवाने 'Gentios' या शब्दाचे 'कोंकणे' असे मराठी भाषांतर पीटर पुराणात केलेले आहे. क्रुवा म्हणतो त्याप्रमाणे गोव्यात पोर्तुगीजांनी 'GENTILISMO' तथा 'जेंटाइल' हिंदूंना ख्रिस्ती बनवले.

येशूचा शिष्य पीटर याने आपल्या काळात युरोपातील 'जेंटाइल' लोकांचे ख्रिस्तीकरण केले होते. रोम राज्याच्या सैन्यातील पायदळाचा दळपती 'कोर्नेलिव' ज्यू झाला होता. त्याला पीटरने बाप्तिस्मा देऊन ख्रिस्ती धर्मात आणले होते. या ऐतिहासिक प्रसंगाचे वर्णन क्रुवाने पीटर पुराणातही केले आहे.

पीटर पुराणात हिंदू धर्मातील चूका दाखवताना ग्रंथकार क्रुवाने हिंदूंच्या संस्कृतीवर प्रखरपणे उपरोधक टीका केली आहे. काही ठिकाणी त्याने प्रक्षोभक विधाने करून हिंदूंना प्रताडित केल्याचे ग्रंथाभ्यासाने दिसून येते. या विषयाची पुष्टी वि. बा. प्रभुदेसाई, ह. श्री. शेणोलीकर, लक्ष्मीकांत प्रभु भेंब्रे, गंगाधर मोरजे या संशोधकांनी केली आहे.

'क्रिस्तपुराण' तसेच 'पीटर पुराण' या ग्रंथात येशू तसेच पीटर यांनी ज्यू लोकांना ख्रिस्ती धर्माची दीक्षा दिली, अशी वर्णन आहेत. त्यात ख्रिस्ती झालेल्या ज्यूंचे नामांतर केल्याचा उल्लेख कुठे दिसत नाही. गोव्यात मात्र हिंदूंच्या धर्मांतरावेळी त्यांची नावे बदललीत त्याचबरोबर त्यांच्या चालीरीती, वेषही बदलायला भाग पाडले. धर्मांतर, नामांतर, वेषांतर अशा क्रमाने पोर्तुगीजांनी

नवख्रिस्तींच्या मनात राष्ट्रांतराची भावना निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला होता. या विषयावरील टी. बी. कुन्हा यांच्या 'गोमंतकीयांच्या राष्ट्रियत्वाचा ज्हास' या पुस्तकातील सप्रमाण संशोधन लक्षवेधी आहे.

पीटर पुराणच्या ग्रंथकर्तृत्वाचे श्रेय सर्व संशोधकांनी ऋवाला दिले आहे. प्रस्तुत ग्रंथ अभ्यासल्यावर हे काम केवळ ऋवाचे आहे असे जाणवत नाही. पोर्तुगीजपूर्व काळातील विविध ग्रंथांचे एकाच व्यक्तीने अल्पावधित पठण करून त्यावर विश्लेषणात्मक प्रतिवाद मांडणे संभवनीय वाटत नाही. हिंदूंच्या पुराणातील ओव्या उद्धृत करून आध्यात्मिक संकल्पनांवर भाष्य करण्यासाठी ऋवाने स्थानिक धर्मांतरित तत्त्वज्ञ विद्वज्जनांचे सहकार्य घेतले होते.

गोव्यातील श्रद्धावान हिंदू ज्या देवांना आराध्य मानत होते, त्या श्रीगणेश, श्रीहरी विष्णू, श्रीराम, श्रीकृष्ण, महादेव या श्रद्धेय देवांविषयी ऋवाने 'पीटर पुराण' या ग्रंथात अवमानकारक विधाने केली आहेत. हिंदूंच्या पुराणांमधून ग्रंथकारांनी राम, कृष्ण, श्रीगणेश या देवांचा उद्घोष केला होता. ऋवाने या श्रद्धास्थानांवर शाब्दिक आघात केलेत. या देवांऐवजी पर्यायी देव येशू श्रेष्ठ असल्याचे त्याने निवेदन केले आहे. ग्रंथाच्या अभ्यासाने जाणवलेले हे तथ्य, संशोधकांच्या मतांनी अधिक स्पष्ट झाले आहे. वि. बा. प्रभुदेसाई, ह. श्री. शेणोलीकर, लक्ष्मीकांत प्रभु भेंब्रे या संशोधकांचे या संदर्भात एकमत आहे.

'बायबल' आणि 'क्रिस्तपुराण' या दोन्ही ग्रंथांमध्ये पीटरची जलावतरण कथा आहे. येशूच्या आज्ञेचे पालन करत त्याचा शिष्य पीटर, येशूच्या मागे पाण्यावरून चालतो, पाण्यात पडताच त्याला येशू वाचवतो. बौद्ध धर्मीयांच्या जातक कथांमध्ये अशीच कथा आहे. पीटर पुराणातील या कथेत पीटरला पाण्यात बुडताना येशूने वाचवले, असे कथन ऋवा करत नाही. याऐवजी तो सर्वांना उद्देशून 'पाण्यात बुडणाऱ्या प्राण्याला वर येण्यासाठी मनात श्रद्धा हवी,' असे निवेदन करतो. येथे कवी चरित्रनायकाची बाजू सांभाळत कथेत किंचित बदल करताना दिसतो.

येशूचा शिष्य थॉमसचे अनुयायी भारतात सिरियन ख्रिस्ती म्हणून परिचित होते. हे ख्रिस्तीच होते, परंतु पोर्तुगीजांनी त्यांना रोमन ख्रिस्ती बनवले. अशा

पंथांतर प्रसंगातून हे निष्पन्न होते, की पोर्तुगीजांना भारतातील तसेच गोव्यातील लोकांचे धर्मपरिवर्तन करून त्यांना केवळ ख्रिस्ती बनवायचे नव्हते, तर त्यांना 'फिरंगी' पोर्तुगीज बनवायचे होते. या संदर्भात अ. का. प्रियोळकर, शांताराम बंडेलू, गंगाधर मोरजे, वि. बा. प्रभुदेसाई या सर्व संशोधकांनी हेच मत ठामपणे मांडले आहे. 'पीटर पुराण' रचणारा क्रुवा स्वतःला फिरंगी म्हणवतो, या मागची त्याची भूमिका येथे स्पष्ट झाली आहे.

पीटर पुराण ग्रंथाचे तिसरे पुराण, पैले कांड, अवस्वरु चौदावा यात ग्रंथकाराने हिंदू धर्म आणि ख्रिस्ती धर्म यांचे तुलनात्मक विवेचन केले आहे. या तुलनेतून ग्रंथकार श्रोत्यांच्या मनामध्ये ख्रिस्ती धर्माविषयी उत्कंठा निर्माण करण्याचा प्रयत्न करत असल्याचे जाणवते. तसेच त्याच्या निवेदनात ख्रिस्ती धर्माच्या उदात्तीकरणाची उत्कटताही दिसून येते. प्रस्तुत ग्रंथात ग्रंथकार आपलाच ख्रिस्तीधर्म उत्तम असल्याचे प्रतिपादन करतो, याचा वारंवार प्रत्यय येतो.

गोव्यातील तत्कालीन सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक परिस्थिती यांचा अभ्यास करण्यासाठी 'पीटर पुराण' हा ग्रंथ अत्यंत मौल्यवान स्रोत आहे. क्रुवाने 'पीटर पुराण' रचनेसाठी योग्य लिपी न स्वीकारल्यामुळे भाषाविज्ञानाच्या दृष्टीने तत्कालीन भाषेचे स्वरूप समजून घेताना या ग्रंथाच्या अभ्यासाला मर्यादा पडतात. पीटर पुराणातील मराठी शब्दांना, भाषाध्वनींना चिन्हांकित करण्यासाठी क्रुवाने वापरलेल्या रोमन लिपीच्या तुलनेत देवनागरी लिपी योग्य होती. परंतु तत्कालीन मुद्रणव्यवस्थेतील अडचणीमुळे क्रिस्तपुराणाप्रमाणे हा ही ग्रंथ रोमन लिपीत छापला गेला.

'पीटर पुराण' रचणारा क्रुवा हा फ्रेंच होता. फ्रेंच माणसाचे 'मराठी भाषाध्वनी' तत्कालीन ग्रांथिक मराठीपेक्षा भिन्न असणे स्वाभाविक आहे. अशा त्याच्या भाषाध्वनींना त्यांने रोमी लिपीचे दृष्यसाधन दिले आणि 'पीटर पुराण' अक्षरबद्ध केले. त्या काळात रोमन लिपीत मराठी लिहिण्याविषयी शास्त्रीय नियम नव्हते. रोमन लिपीतील सव्वीस अक्षरांना मराठी भाषांतील सगळे उच्चार व्यवस्थितपणे दाखविणे अशक्य होते. फ्रेंच, पोर्तुगीज आणि इंग्रजी या तिन्ही भाषांची लिपी रोमन आहे, पण शब्द अक्षरांच्या उच्चारात काही अंशी वेगळेपणा

आहे. त्यामुळे रोमन लिपीतील 'पीटर पुराण' देवनागरीत लिप्यंतरित करणे अवघड आहे.

पादुआच्या सेंट ॲन्थनी तथा आंतोनीच्या जीवनावर आंतोनियु-द-सालदांज या जेजुइत ग्रंथकाराने 'सांतु आंतोनिची जिवित्त्वकथा' या तिसऱ्या मराठी ग्रंथाची रचना गोव्यात केली. 'फ्रान्सिस्कन' पंथाचे अनुयायी क्लेअर ऑफ अससी, हंगेरी एलिझाबेथ यांच्याबरोबर पादुआचे ॲन्थनीच्याही शिकवणीचा आदर करत होते. हे येथे नमूद करणे आवश्यक आहे.

अ. का. प्रियोळकर संपादित केलेल्या 'सांतु आंतोनिची जिवित्त्वकथा' या ग्रंथातील सांतु आंतोनीचे चमत्कार वर्णन करणाऱ्या काही कथा, भारतीय मराठी संतकथांशी साम्य दर्शवणाऱ्या आहेत. प्रियोळकरांनी महिपतीविरचित 'भक्तविजय' या ग्रंथातील भक्तकथा आणि 'सांतु आंतोनिची जिवित्त्वकथा' या ग्रंथांतील साम्यस्थळे संपादनात नोंदवली आहेत. या व्यतिरिक्त ज्ञानदेव, मीराबाई, वेणाबाई, गोरा कुंभार, समर्थ रामदास इत्यादी संतांच्या कथांतही अशी साम्यस्थळे दिसून येतात.

श्रीमद्भगवद्गीता आणि ज्ञानेश्वरी या ग्रंथातील अकराव्या अध्यायात श्रीकृष्णाने अर्जुनाला विश्वरूप दर्शन घडवले. या प्रसंगात आणि 'सांतु आंतोनिची जिवित्त्वकथा' या ग्रंथाच्या चौदाव्या चमत्कारातील येशूरूप पाहाणारा आंतोनीच्या वर्णनात विलक्षण साम्य आहे. ज्ञानेश्वरी आणि 'सांतु आंतोनिची जिवित्त्वकथा' या दोन्ही ग्रंथातील ओव्या आणि शब्दरूपातील समानता अभ्यासल्यानंतर येथे 'सांतु आंतोनिची जिवित्त्वकथा' रचनाऱ्या ग्रंथकाराने संत ज्ञानदेवांच्या ज्ञानेश्वरीचाही अभ्यास केला होता, हे निश्चितपणे सांगता येते. 'सांतु आंतोनिची जिवित्त्वकथा' आणि समर्थ साहित्यातील ओव्या, शब्दरूपे, रचना यामध्ये साम्य असल्याचे सप्रमाण सिद्ध झाले आहे.

'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश' या ग्रंथाचा रचनाकार सिमांव गॅमिश यांनी देसू प्रांतातील तत्कालीन धार्मिक विषय, जात व्यवस्था, समाजस्थिती समजून घेतली. मराठे, लिंगायत तसेच इतर पंथांच्या उपासना पद्धतींचे निरीक्षण केले. या सर्वांचा हेतुपुरःसर उपयोग हिंदू धर्मावर आघात करण्यासाठी ग्रंथरचनेत केला.

जात, प्रांत यानुसार देव, अशा विविध संकल्पनांवर त्याने प्रहार केले आहेत. अठराव्या शतकाच्या आरंभी बेळगाव जवळच्या देशू प्रांताची सामाजिक, सांस्कृतिक आणि धार्मिक परिस्थिती यांचा अभ्यास करण्यासाठी तसेच ऐतिहासिक भाषाविज्ञानाच्या दृष्टीने अठराव्या शतकातील भाषेचे स्वरूप अभ्यासण्यासाठी हा देवनागरी लिपीतील मराठी ग्रंथ महत्त्वपूर्ण स्रोत आहे.

‘युरोपीयन ख्रिस्ती’ मिशनरीने ‘भारतातील हिंदू’ धर्माचे केलेल्या मूल्यमापनाचा चिकित्सात्मक विचार करण्यासाठी तसेच हिंदूच्या धार्मिक श्रद्धा, समजुती, रीतीरीवाज, उपासना पद्धती याकडे पाहण्याचा मिशनऱ्यांचा दृष्टिकोन समजून घेण्यासाठी ‘सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेशाचा’ हा ग्रंथ उपयुक्त आहे.

‘क्रिस्तपुराण’ आणि ‘सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश’ या दोन्ही ग्रंथांचा मुलाधार बायबल असला तरी क्रिस्तपुराणाच्या तुलनेत सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश या ग्रंथाच्या ग्रंथकाराने फारच संक्षिप्तपणे बायबलमधील विषयांवर भाष्य केले आहे.

स्टीफन्सने ‘क्रिस्तपुराण’ आणि क्रुवाने ‘पीटर पुराण’ या ग्रंथातील अध्यायांना अवस्वरू असे म्हटले आहे. ‘सांतु आंतोनीची जिवित्कथा’ या ग्रंथात चमत्कारांना प्राधान्य देत ग्रंथकाराने पहिला चमत्कार, दुसरा चमत्कार असे शब्द वापरले आहेत. ‘सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश’ यात ग्रंथकाराने अध्याय, अवस्वरू या शब्दांऐवजी ‘तेज’ असा शब्द वापरला आहे. हिंदूंचे पोर्तुगीजपूर्व ग्रंथ अभ्यासणाऱ्या एकाही ख्रिस्ती ग्रंथकाराने ‘अध्याय’ हा शब्द वापरला नाही. या मागच्या कारणाचा शोध कोणी घेतल्याचे दिसत नाही.

‘सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश’ ग्रंथाच्या अभ्यासाने हे स्पष्ट होते की ग्रंथकाराने ख्रिस्ती धर्ममत प्रतिपादन करतांना, हिंदू धर्ममताचे खंडण करण्यासाठी या ग्रंथाची निर्मिती केली होती. क्रुवाने ‘पीटर पुराण’ रचून जे कार्य केले, तसेच सिमांव गॉमिश यांनी ‘सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश’ या ग्रंथात केले आहे. त्यामुळे या दोन्ही ग्रंथात हिंदूंच्या श्रद्धास्थानांवरील आघातांचे अनेक ठिकाणी पुनरार्वन झाले आहे. नवख्रिस्तींच्या मतपरिवर्तनासाठी, मिशनऱ्यांनी केलेल्या बुद्धीभेदाचा प्रयत्न सर्वत्र दिसून येतो.

ख्रिस्ती मराठी साहित्यकृतींच्या केंद्रस्थानी प्रामुख्याने येशूभक्ती आहे. बायबलमधील कथा आणि तत्त्वज्ञान यांचे प्रसंगोचित उपयोजन रचनाकारांनी आपल्या साहित्यकृतीमध्ये केले आहे. हिंदूंच्या ग्रंथातील शब्द, संकल्पना, रचनाबंध स्वीकारून हिंदूंच्याच प्रथा परंपरा यावर आघात करण्याची तीव्रता 'पीटर पुराण' या ग्रंथात सर्वात जास्त आहे. त्या पाठोपाठ 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश' या ग्रंथात असेच विवरण आहे. 'क्रिस्तपुराण' या ग्रंथात हे कमी प्रमाणात आहे.

'ख्रिस्ती मराठी विलापिकांचा संशोधनात्मक अभ्यास' या चतुर्थ प्रकरणात 'विलापिका' या काव्यप्रकाराचे स्वरूप व वैशिष्ट्य स्पष्ट केली आहेत. 'क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण-प्रसंगीचे विळाप', 'क्रिस्ताचे यातनागीत' आणि 'ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण' या तीन ख्रिस्ती मराठी विलापिका आहेत. विलापिकांमधील प्रसंगवर्णन, भावना, तत्त्वचिंतन, भाषा, शब्द, आशय-आविष्कार यातील साम्य-भेद यांचा चिकित्सात्मक अभ्यास प्रस्तुत प्रकरणात केला आहे.

पणजी गोवा येथील कृष्णदास शामा ग्रंथालयात हस्तलिखित ख्रिस्ती मराठी विलापिकांच्या आधारे अनंत काकबा प्रियोळकर, वि. बा. प्रभुदेसाई, सु. म. तडकोडकर यांनी त्यांचे लिप्यंतर व संपादन केले आहे. या संशोधनामध्ये त्यांनी प्राचीन शब्दांची केलेली अर्थमीमांसा अभ्यासपूर्ण आहे. या काव्याविषयी संशोधकांनी मांडलेल्या तर्कांचा चिकित्सात्मक अभ्यास केल्यामुळे या काव्यातील वर्ण्यविषय, शब्दांचे विशेष, साम्य-भेद ज्ञात झालेत. या काव्यांचे बायबलमधील कथेशी तसेच 'क्रिस्तपुराण' या ग्रंथाशी असलेले मूळ नाते सप्रमाण सिद्ध झाले आहे.

भारतीय पुराणग्रंथांमध्ये कथेचा भाग म्हणून विलापकाव्य आढळते. स्वतंत्र विलापिका रचली गेली नाही, कारण कथेपासून वेगळा असा 'विलापिका' हा काव्यप्रकार प्राचीन काळात भारतात अस्तित्वात नव्हता. अर्वाचीन काळात तो स्वीकारला गेला. गोव्यातील 'सोकारत' तसेच वीरगती प्राप्त झालेल्या ऐतिहासिक पुरुषांच्या वीरमरणांवर रचलेले पोवाडे विलापिकेच्या जवळ जाणारे काव्यप्रकार

आहेत. सु. म. तडकोडकर यांनी संस्कृत व मराठी साहित्यातील शोकप्रसंगांचा आलेख मांडला आहे. या रचनाना आपण विरहगीत म्हणणे उचित ठरेल.

तीनही विलापिकांमधील प्रसंगवर्णन, भावना, तत्त्वचिंतन याचबरोबर भाषिक आणि वाङ्मयीन गुणांच्या दृष्टीनेही या रचनांची तुलना करण्यासारखी आहे. त्या कालखंडात विलापिकासारखी आणखी काव्यनिर्मिती झाली नाही, असे अभ्यासान्ती स्पष्ट झाले आहे.

ख्रिस्ती मराठी विलापिकेच्या रचनेसंदर्भात सु. म. तडकोडकर यांनी “या विलापिका महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक परंपरेशी निगडित असलेल्या ओवी छंदात रचलेल्या आहेत.” असे मत मांडले आहे. अ. का. प्रियाळकर यांनी ‘ओवी’ या छंदाची जी लक्षणे दिली आहेत, ती लक्षणे या काव्याच्या रचनेत दिसत नाहीत. त्यामुळे या विलापिका ‘ओवी’ या छंदात नसल्याचे सिद्ध होते.

‘ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण’ या विलापिकेचा रचनाकार स्टीफन्स अथवा क्रुवा असावा असा तर्क प्रियोळकरांनी मांडला होता. या काव्याच्या आणि ‘क्रिस्तपुराण’, ‘पीटर पुराण’ या ग्रंथातील शब्दकळा व रचना यांच्या तुलनात्मक अभ्यासातून जाणवते, की विलापिकेचा रचनाकार स्टीफन्स नाही, तसाच क्रुवाही नाही. या तिन्ही विलापिकांच्या काव्यरचनेचा बाज, अभिव्यक्तीची क्षमता एकमेकापासून पूर्णपणे भिन्न असल्याचे स्पष्ट जाणवते. त्यामुळे वि. बा. प्रभुदेसाई म्हणतात त्याप्रमाणे ‘तिन्ही काव्यांचा कर्ता एकच असावा,’ हे पटत नाही.

विलाप आणि तत्त्वचिंतनविरहीत ‘Stabat Mater’ ही मेरीची प्रार्थना आहे. या प्रार्थनेत शेवटच्या दोन कडव्यात कवी येशूचा आशीर्वाद आपणस प्राप्त व्हावा अशी स्वतःच्या हिताची कामना करतो. अशी मेरीची प्रार्थना करणारी आणखी ‘Salve Regina’ तसेच ‘Ave Maria’ ही काव्यरचना त्याकाळात होती. त्यामुळे ‘साबात मातेर’ हे काव्य विलापिकांचे उगमस्थान आहे, हा वि. बा. प्रभुदेसाईंचा तर्क संयुक्तिक वाटत नाही.

‘बायबल’ मधील मुळ कथेशी सुसंगत असलेली बायबलच्या जुन्या करारातील प्रार्थनेत देवमाता मेरीली ‘स्वर्गाची राणी, सृष्टीची स्वामिणी’ म्हणून

गौरवान्वित केले आहे. या मेरी प्रार्थनेतून ख्रिस्ती मराठी ग्रंथकारांना मेरीला स्वामिणी मानण्याची प्रेरणा प्राप्त झाली आहे, असा तर्क मांडता येतो. कुराण या ग्रंथात 'सूरह-१९. मरयम' यात येशूची माता मेरीच्या विषयी आदराचे स्थान आहे. त्यात मेरीच्या जीवनातील महत्त्वपूर्ण प्रसंगांचे विवरण आले आहे.

तीनही विलापिकांमध्ये ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण या प्रसंगाचा घटनाक्रम बायबलनुसार कवींनी मांडला आहे. काही प्रसंग वगळले गेले आहेत, असेही जाणवते. बायबलमधील येशूचरित्रातील येशूचे शुलारोहण हा विलापिकांचा वर्णविषय आहे. येशूला असा यातनामय मृत्यूदंड देण्यामागच्या कारणाचा शोध कुणी घेतल्याचा दिसत नाही. ज्यू लोकांच्या मान्यतेनुसार त्यांचा 'ख्रिस्त' तथा मसिहा अजून जन्माला यायचा आहे. बायबलच्या नव्या करारानुसार जन्मजात ज्यू असलेल्या येशूने आपणास 'ख्रिस्त' समजून ख्रिस्ती धर्माची स्थापना केली. येशूने स्वतःस 'ख्रिस्त' समजणे, हा येशूला 'ख्रिस्त' न मानणाऱ्या ज्यूंच्या दृष्टीने येशूचा अपराध होता. त्याला शिक्षा म्हणून सशस्त्र ज्यू सैनिकांनी येशूला पकडून क्रुसावर चढवले. येशूला मारण्यामागचे हे कारण या अभ्यासान्ती स्पष्ट झाले.

ख्रिस्ती धर्मामध्ये क्रॉस पूजनीय मानला जातो. विलापिकांमध्ये येशू आणि मेरी यांच्याबरोबर वधस्तंभ क्रुस वंदनीय ठरला. 'ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण' आणि 'ख्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण-प्रसंगांचे विळाप' या विलापिकांच्या शीर्षकांमध्ये वधस्तंभाला स्थान प्राप्त झाले आहे. 'ख्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण-प्रसंगांचे विळाप' या विलापिकेत ४९व्या क्रमांकावर क्रुसाची स्तुती करणारे 'गीत द्रुपद' आहे. यात येशूने क्रुसाला पाहून त्याची स्तुती केली आहे.

हिंदूंच्या ग्रंथांपैकी श्रीमद्भगवद्गीता, श्रीमद्भागवत, ज्ञानेश्वरी, दासबोध या ग्रंथांमध्ये पंचमहाभुतांचे विवरण केले आहे. ख्रिस्ती मराठी साहित्यात मात्र पंचमहाभुतांऐवजी चतुर्भुतांचा उल्लेख येतो. 'ख्रिस्ताचे यातनागीत' यात 'रुधती चतुर्भूतां' असे वर्णन आहे. ख्रिस्तपुराणात 'चौभूतांचा' उल्लेख केला आहे. या ग्रंथानुसार परमेश्वराच्या निर्मितीमध्ये सृष्टी, जळ, अंतराळ आणि अग्निमंडळ अशा 'चौभूतांचा' समावेश आहे. यात वायूचा समावेश नाही.

‘क्रिस्ताचे यातनागीत’ यात अधांतरी क्रुसवर असलेला येशू ‘मला तहान लागली आहे.’ असे सहावे वचन उच्चारताच माता मेरी करुणार्द अवस्थेत गतकाळातील प्रसंगाना उजाळा देते. यातील काही प्रसंग बायबलच्या जुन्याकरारात आणि क्रिस्तपुराणातील पहिल्या पुराणात वर्णन केले आहेत. देवाने मोशे, एलियास प्रोफेत, इस्माएल, दावीद राजा यांना तहानेने व्याकूळ झाल्यावर पाणी दिले. काना येथे एका लग्नाला येशूने पाणी वाइनमध्ये बदलले. या गतकालातील प्रसंगांचे स्मरण करून मेरी म्हणते ‘देवा, या सर्वांना तहानेच्या वेळी तू पाणी दिले. माझा पुत्र मात्र तहानेने तळमळत आहे.’ ‘क्रिस्ताचे यातनागीत’ या विलापिकेत कवीच्या काव्यप्रतिभेबरोबर त्याच्या बायबल अभ्यासाची प्रचिती येते.

शुलारोहण प्रसंगी येशूने केवळ सात वचनांचा उच्चार केला होता. हे लक्षात ठेवून विलापिकेचा रचनाकार कल्पकतेने मेरीच्या प्रश्नाचे उत्तर देतो. आपल्या रचनेत येशू मनातल्या मनात बोलतो असे दर्शवून “मनीं पुत्रु म्हणे ‘आइकें सुंधरी भूमिं वैकुंठीं आदावें केली फळचोरी” असा उल्लेख करतो. आदांवाने चोरी केली म्हणून चोरांबरोबर येशूला शिक्षा भोगावी लागली.

शुलारोहण प्रसंगी सोबत असलेल्या भावर्थी चोराला येशूने आपल्याबरोबर स्वर्गात घेऊन जाणार, असे वचन दिले होते. येशूच्या सात वचनांपैकी हे दुसरे वचन आहे. ‘बायबल’ आणि ‘क्रिस्तपुराण’ या ग्रंथांत आणि तीनही ख्रिस्ती मराठी विलापिकांमध्ये याचा संदर्भ आहे. पुढे येशू स्वर्गाकडे प्रयाण करतो, तेव्हा ‘बायबल’ आणि ‘क्रिस्तपुराण’ दोन्ही ग्रंथांमध्ये येशूच्या वचनानुसार येशूने चोराला आपल्याबरोबर स्वर्गात नेल्याचा उल्लेख सापडत नाही.

स्टीफन्सने क्रिस्तपुराणाच्या पहिल्या पुराणातील पहिल्या अवस्वरूत २६ क्रमांकाच्या ओवीत येशूविषयी येशूला स्वर्गात देवपिता होता पण माता नव्हती, तर पृथ्वीवर मानवरूप धारण केल्यावर त्याला मानवमाता मेरी आहे पण पिता नाही’ हा विरोधाभास मांडला आहे. असाच विरोधाभास ‘ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण’ या विलापिकेत दिसून येतो.

वधस्तंभारोहणा प्रसंगी सर्वासमक्ष येशू जन्मदात्या मेरी मातेला 'आई' न म्हणता 'बाई' म्हणतो. विलापिकेत वर्णन केल्याप्रमाणे 'स्त्रिये' म्हणतो. या गोष्टीचे मेरीला स्त्रीसुलभ स्वभावामुळे दुःख होणे स्वाभाविक आहे. तिच्या या दुःखाची वाच्यता कुठेच झाल्याचे आढळत नाही. मेरीचा विलाप वर्णन करणाऱ्या कवींनाही मेरीच्या मनातील हे दुःख जाणवल्याचे दिसत नाही. त्यामुळे मेरीच्या हृदयातील हे शल्य विलापिकांतही दुर्लक्षित राहिले आहे.

“मृत क्रिस्ताला 'मृत' असा शब्द लावणें कठीण वाटल्यामुळें 'अजित्तु' असे विशेषण कवीनें योजिलें आहे.” असे प्रियोळकरांनी 'क्रिस्ताचे यातनागीत' या विलापिकेच्या प्रस्तावनेत म्हटले आहे. विलापिकेत येशूकरता कवींनी 'अजंतू' शब्द वापरला असला तरी येशूच्या निधन प्रसंगी मृत्यू पावला, निवर्तला, निमाला असे शब्द कवींनी वापरले आहेत, येथे कवींची विवशता दिसून येते.

'क्रिस्ताचे वधस्तंभारोहणाप्रसंगीचे विलाप' या विलापिकेच्या लिप्यंतर प्रक्रियेसंदर्भात वि. बा. प्रभुदेसाई यांनी दिलेल्या तखत्यानुसार विलापिकेतील काही शब्दांचे लिप्यंतर झाले नाही. एके ठिकाणी अर्थ विपर्यास झालेला आहे असे दिसून येते. प्रियोळकरांनी लिप्यंतरित व संपादित केलेल्या 'क्रिस्ताचे यातनागीत' या विलापिकेत काही शब्दांची पुनरावृत्ती एक दोनदा झाली आहे. त्या लिप्यंतरित शब्दांच्या काही वर्णाक्षरांमध्ये काही ठिकाणी भेद दिसून येतात. काही समान शब्दांची भिन्न रूपे या विलापिकेच्या कडव्यांत दिसून येतात.

ख्रिस्ती मराठी साहित्य संशोधनाच्या नव्या दिशांचाही विचार येथे अनुस्युत आहे. त्यासाठी काही विषय पुढे देत आहे.

गोव्यातील ख्रिस्ती मराठी साहित्याचा आणि इंग्रजांच्या सत्तेखालील इतर प्रदेशात स्थानिक भाषेत निर्माण झालेल्या साहित्याचा तुलनात्मक अभ्यास करण्यासारखा आहे. मराठी भाषेत निर्माण झालेल्या साहित्यकृतींचा विचार केल्यास स्टीफन्सचा 'क्रिस्तपुराण' ग्रंथ आणि नारायण वामन टिळक यांचा 'ख्रिस्तायन' ग्रंथ यांचे तुलनात्मक अध्ययन करणे शक्य आहे.

संशोधकांनी 'क्रिस्तपुराण' आणि 'दौत्रिन क्रिस्ता', 'सांतु आंतोनिची जिवित्वकथा' आणि तीन ख्रिस्ती मराठी विलापिका यांचे रोमन लिपीतून

देवनागरी लिपीत लिप्यंतर केले आहे. फादर क्रुवा कृत 'पीटर पुराण' या रोमन लिपीतील मराठी ग्रंथाचे, देवनागरीत लिप्यंतर करणे आव्हानात्मक असले, तरी प्रयत्नसाध्य आहे. गोव्यातील तत्कालीन सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक परिस्थिती यांचा अभ्यास करण्यासाठी 'पीटर पुराण' हा ग्रंथ अत्यंत मौल्यवान स्रोत आहे.

गोव्यातील ख्रिस्ती मराठी साहित्यात रोमन संस्कृतीचा अंतःप्रवाह दिसून येतो. याचे विश्लेषणात्मक विवेचन करणे, हा एक महत्त्वपूर्ण अभ्यासाचा विषय आहे. 'क्रिस्तपुराण' या ग्रंथाचे अर्वाचिनीकरण, कोंकणी आणि इंग्रजी भाषांमध्ये भाषांतर झाले आहे. या ग्रंथांचे तुलनात्मक विवेचन लक्षवेधी ठरणार आहे. 'युरोपीयन ख्रिस्ती' मिशनरीने 'भारतातील हिंदू' धर्माचे केलेल्या मूल्यमापनाचा चिकित्सात्मक विचार करण्यासाठी तसेच हिंदूच्या धार्मिक श्रद्धा, समजुती, रीतीरीवाज, उपासना पद्धती याकडे पाहण्याचा मिशनऱ्यांचा दृष्टिकोन समजून घेण्यासाठी 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेशाचा' हा ग्रंथ उपयुक्त आहे. तीनही ख्रिस्ती मराठी विलापिकांमधील प्रसंगवर्णन, भावना, तत्त्वचिंतन याचबरोबर भाषिक आणि वाङ्मयीन गुणांच्या दृष्टीनेही तुलना करण्यासारखी आहे.

स्टीफन्सने आपल्या पित्याला हिंदुस्थानाबरोबर इंग्लंडचे व्यापारीसंबंध प्रस्थापित करून त्याचा फायदा इंग्रजांना व्हावा, असे पत्राद्वारे कळविले होते. '१० नोव्हेंबर १५७९' रोजी लिहिलेल्या त्या पत्रानंतर इंग्लंडमध्ये 'इ. स. १६१६' मध्ये 'ईस्ट इंडिया कंपनी' या व्यापारी कंपनीची स्थापना झाली. थॉमसच्या पत्रामुळे 'ईस्ट इंडिया कंपनी' स्थापन झाली का? याचा शोध घेणे आवश्यक आहे. प्रस्तुत संशोधनात स्टीफन्सचे 'क्रिस्तपुराण' आणि त्याची पत्रे यांचा सहसंबंध स्पष्ट झाला आहे. तद्वत स्टीफन्सच्या इतर पत्रांतील विविध आयामांचा संशोधनात्मक अभ्यास व्हायला हवा. ख्रिस्ती मराठी साहित्याचे आणि संशोधनाचे, असे विविध आयाम भावी काळात संशोधन करण्यासाठी अभ्यासनीय आहेत.

समारोप

गोमंतकीय ख्रिस्ती मराठी साहित्याला ऐतिहासिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि धार्मिक पार्श्वभूमी लाभली आहे. ख्रिस्ती धर्मप्रचाराच्या उद्देशाने का होईना मिशनऱ्यांनी मराठी भाषेमधून साहित्यनिर्मिती केली. प्रस्तुत प्रबंधामध्ये ख्रिस्ती मराठी साहित्याचा आणि त्यावर झालेल्या संशोधनाचा चिकित्सात्मक अभ्यास केला आहे. नवख्रिस्तींना ख्रिस्ती धर्माचे मर्म समजावण्यासाठी जेजुइतांनी बायबलमधील विषयाला भारतीय साज चढवून निर्माण केलेल्या ख्रिस्ती मराठी साहित्यकृतींचे भारतीय संस्करण, भाषिक तसेच वाङ्मयीन मूल्यमापन, तात्त्विक विवेचन, पोर्तुगीजपूर्व मराठी ग्रंथांचा प्रभाव यांचे विश्लेषण या प्रबंधात केले आहे. यासाठी संशोधकांनी ख्रिस्ती मराठी साहित्याचे केलेले लिप्यंतर, संपादन, प्रकाशन तसेच तत्कालीन दस्तऐवज, पत्रे यांचा शोध घेऊन त्यावर केलेले संशोधन उपयुक्त ठरले. जेथे त्यांना प्रमाण प्राप्त झाले नाहीत तेथे त्यांनी तर्क, शक्यता आणि संभावना यांचा आधार घेतला आहे. संशोधकांच्या संशोधनातील निःसंदिग्ध तथ्यांचे, तर्कांचे तसेच त्यांच्याकडून राहून गेलेल्या काही उर्वरीत विषयांचे साधार संशोधन प्रस्तुत प्रबंधामध्ये केले आहे. हे संशोधन गोमंतकीय मराठी साहित्य, भारतीय तसेच आंतरराष्ट्रीय भाषां, साहित्य आणि इतिहास यांच्या सहसंबंधांचे आकलन करण्यास निश्चितपणे लाभदायी ठरणार आहे.

निष्कर्ष

१. ख्रिस्ती मराठी साहित्य संशोधकांनी भारतात ख्रिस्ती धर्माचा इतिहास कथन करताना वास्को-द-गामाच्या भारत भेटीपासून प्रारंभ केला आहे. वास्तविक इसवी सनच्या पहिल्या शतकात येशूच्या आज्ञेने त्याचा थॉमस नावाचा शिष्य भारतात आला होता. त्यानेच येथे सर्वप्रथम ख्रिस्ती धर्माचा पुरस्कार केला होता. हे सप्रमाण सिद्ध झाले आहे.
२. वास्को-द-गामाने समुद्रीमार्गाचा शोध घेतलाच त्याचबरोबर त्याने भारतात ख्रिस्ती धर्माचा प्रसारही केला होता. संशोधकांनी वास्को-द-गामाच्या “आम्ही येथे ख्रिस्तीजन आणि मसाले यांचा शोध घेण्यास आलो

आहोत,” या विधानाचा उल्लेख केलेला आहे. त्या विधानानुसार त्याने भारतात थॉमसचे अनुयायी सिरियन ख्रिश्चनांचा शोध घेतला आणि माघारी जाताना येथील काही लोकांचे धर्मांतरही केले. या कृत्यांवरून त्याच्या उपरोल्लिखित विधानाचा मथितार्थ स्पष्ट होतो.

३. गोमंतकीय मराठी भाषेची परंपरा थेट ज्ञानेश्वरीच्या काळापर्यंत मागे जाते. गोव्यात आलेल्या मिशनऱ्यांनी ‘ज्ञानेश्वरी’ या ग्रंथासह इतर पुराणग्रंथांचा अभ्यास केला होता. ज्ञानेश्वरीमध्ये श्रीमद्भगवद्गीतेतील तत्त्वज्ञानाबरोबर अंतरिक्षातील ग्रह-ताऱ्यांचे यथार्थ वर्णन केले आहे. त्यावरून भारतीयांना तेराव्या शतकात खगोल आणि भूगोल यांचे उत्तम ज्ञान होते, हे निर्विवादपणे सिद्ध होते.
४. ख्रिस्ती ग्रंथकारांनी आपल्या ग्रंथांमधून पौराणिक व्यक्तीरेखांचा उपहास केला, परंतु ज्ञानेश्वरीसारख्या ग्रंथातील शास्त्रीय विषयांवर मात्र तत्त्ववाद करणे त्यांना शक्य झाले नाही. म्हणून एकाही ख्रिस्ती ग्रंथकाराने आपल्या साहित्यात ज्ञानेश्वरीतील वैचारिक सिद्धांतांवर प्रतिवाद मांडलेला दिसत नाही.
५. पोर्तुगीजांनी गोव्यावर आपली राजसत्ता प्रस्थापित करून स्थानिकांचे धर्मांतर केले. त्यांनी स्थापन केलेल्या ‘Inquisition’ मुळे मिशनऱ्यांनी नवख्रिस्ती झालेल्यांना, हिंदूंचे धर्मग्रंथ पठण करण्यास प्रतिबंधित केले होते. निषिद्ध ठरवलेले हेच ग्रंथ ख्रिस्ती धर्मगुरूंना आपल्या साहित्याची निर्मिती करण्यासाठी अभ्यासावे लागले होते. हे त्यांनी निर्माण केलेल्या ग्रंथांच्या तुलनात्मक अध्ययनाने सिद्ध झाले आहे.
६. ख्रिस्ती धर्मप्रसार करण्यासाठी इंग्लंड, स्पेन, पोर्तुगाल येथील डोमिनिकन्स, फ्रांसिस्कन, जेजुइत या ख्रिस्तीपंथांचे मिशनरी गोव्यात आले. यापैकी केवळ जेजुइतांनी स्थानिक भाषा शिकून मराठी भाषेत विपूल प्रमाणात हेतुपुरःसर ग्रंथनिर्मिती केली.

७. ख्रिस्तीधर्माच्या प्रसारासाठी स्थानिक भाषेत ग्रंथनिर्मितीचा विचार गोव्यात आलेल्या मिशनऱ्यांपैकी स्टीफन्सला प्रथम सुचला होता. हे स्टीफन्सच्या ५ डिसेंबर १६०८ रोजी लिहिलेल्या विश्वासाह पत्राधारे प्रमाणित होते.
८. क्रिस्तपुराणात स्टीफन्सने नवख्रिस्ती ब्राह्मणाच्या माध्यमाने 'क्रिस्तपुराण' या ग्रंथामध्ये केलेला 'तुमी तरी वारिलीं मागिलीं पुराणे।' हा उल्लेख गोव्यातील पोर्तुगीजपूर्व मराठी ग्रंथांविषयीचे ऐतिहासिक प्रमाण दर्शवणारा आहे. 'पोर्तुगीजपूर्व काळात मराठी ग्रंथ अस्तित्वात होते,' असा अर्थ त्यातून ध्वनित होतो.
९. संशोधकांनी पोर्तुगीजपूर्व काळातील मराठी ग्रंथांतील आणि क्रिस्तपुराणातील साम्य शोधले आहे. श्रीकृष्णचरित्रकथा, ज्ञानेश्वरी या ग्रंथांच्या तुलनात्मक अध्ययनाने हे प्रमाणित झाले आहे. या व्यतिरिक्त श्रीमद्भगवद्गीता, विष्णूस्तुती, श्रीदत्तगुरुंचा पाळणा अशा रचनांमध्ये साम्यस्थळे दिसून येतात.
१०. हिंदू संस्कृतीतील उच्चतम आध्यात्मिक संकल्पना समजून त्यावर कौशल्याने तत्त्ववाद करणे सर्वसामान्यांना अगम्य आहे. पोर्तुगीजपूर्व ग्रंथांचे अल्पावधित पठण करून त्यावर क्रिस्तपुराणात स्टीफन्सने आणि पीटर पुराणात क्रुवाने प्रतिवाद मांडणे संभवनीय वाटत नाही. त्यासाठी त्याने निश्चितपणे तत्त्वज्ञ नवख्रिस्ती विद्वानांची मदत घेतली असावी. संशोधकांनीही असाच तर्क मांडला होता.
११. 'क्रिस्तपुराण' या ग्रंथाच्या आरंभापासून ग्रंथसांगतेपर्यंत ग्रंथकाराची येशूभक्ती आविष्कृत झाली आहे, हे ग्रंथाच्या अभ्यासान्ती दिसून येते. स्टीफन्सची काव्यप्रतिभा लालित्यपूर्ण असली, तरीही ख्रिस्ती धर्मप्रसार ही या ग्रंथाची अंतःप्रेरणा असल्याचा वारंवार प्रत्यय येतो.
१२. गोव्यात जशी नवख्रिस्तींना युरोपियन नावं दिलीत, तशी येशूने अथवा पीटरने ख्रिस्ती होणाऱ्यांचे नाव बदलले असा उल्लेख कोणत्याच ख्रिस्ती मराठी ग्रंथात प्राप्त होत नाही.

१३. गोव्यातील मिशनऱ्यांचा उपद्रव टाळण्याकरता अनेकांनी ख्रिस्ती धर्म स्वीकारला होता. अशा विविध कारणांमुळे अनिच्छेने ख्रिस्ती होणाऱ्यांचा आलेख स्टीफन्सने क्रिस्तपुराणात मांडला आहे.
१४. 'बायबल' या ग्रंथावर सतराव्या शतकात 'क्रिस्तपुराण' या ग्रंथाच्या निमित्ताने मराठीत भाष्य करणारा स्टीफन्स हाच पहिला साहित्यिक आहे.
१५. बाल येशूला पाळण्यात घातले, असा उल्लेख बायबलमध्ये कुठेच नाही. ख्रिस्ती समाजात हा विधी नाही. गोव्यात या विधीचे निरिक्षण करून स्टीफन्सने प्रस्तुत ग्रंथात स्वीकारला आहे. हे 'जो जो जो जेसु साल्वादोरा । विस्वतारका सुकुमारा ।।' या ओवीने प्रमाणित होते.
१६. तेरा ते तीस वर्षांच्या काळांत येशूचे वास्तव्य भारतात होते, असे काही अभ्यासकांचे मत आहे. 'बायबल' आणि 'क्रिस्तपुराण' या ग्रंथांमध्ये तेरा ते तीस वर्षांच्या काळांत येशूचे वास्तव्य कोठे होते, याचा मात्र उल्लेख ग्रंथकारांनी केलेला नाही.
१७. पोर्तुगीजपूर्व मराठी ग्रंथापैकी 'श्रीकृष्णचरित्रकथा' हा एकमेवाद्वितीय उपलब्ध गोमंतकीय ग्रंथ आहे. या ग्रंथाप्रमाणे 'क्रिस्तपुराण' हा ग्रंथ भाषा अलंकारांनी युक्त आहे. दोन्ही ग्रंथांच्या ओविबद्ध कथनशैलीत प्राक्कथन प्रकार जाणवतो. तसेच दोन्ही ग्रंथांमध्ये शब्दालंकार आणि विविध अर्थालंकार दिसून येतात.
१८. स्टीफन्स हा इंग्रज असल्यामुळे तो इंग्रजी भाषेमध्ये पारंगत होता. त्याला ग्रीक व लेटीन या युरोपियन भाषां अवगत होत्या. गोव्यात त्याने भारतीय भाषा आत्मसात केल्या. त्यामुळे त्याला पौर्वात्य आणि पाश्चात्य भाषांतील साम्यभेद ज्ञात झालेत.
१९. भाषाविज्ञानातील 'इंडो-युरोपियन' भाषा परिवाराचा मूलाधार असलेला 'भारतीय भाषा आणि ग्रीक व लेटीन या भाषांमध्ये असलेला साम्य विचार' अठराव्या शतकातील व्हिल्यम जोन्स याच्या आधी सोळाव्या शतकात प्रथमतः स्टीफन्सने मांडला होता, असे निःसंदेहपणे म्हणता येते.

२४ ऑक्टोबर १५६३ रोजी त्याने आपला भाऊ रिचर्ड याला पाठवलेल्या पत्रामुळे हे अधिकृत होते.

२०. भारतीय भाषा आत्मसात करून 'दौत्रिन क्रिस्ता' सारख्या ग्रंथाची निर्मिती करणारा स्टीफन्स हा एकमेव धर्मोपदेशक नव्हता. त्याच्याप्रमाणे अन्य जेजुइतांनीही धर्मप्रसारासाठी परकीय भाषांबरोबर भारतातील इतर भाषांचे अध्ययन करून ग्रंथनिर्मिती केली. हे 'क्रिस्तांची शास्त्राचा काथेशिझ्मु' या आणखी एका उपलब्ध दौत्रिन ग्रंथाच्या अभ्यासाने सिद्ध होते.

२१. 'क्रिस्तपुराण' या ग्रंथाला नवख्रिस्तींची स्वीकृती प्राप्त व्हावी अशी स्टीफन्सची अभिलाषा होती. त्यामुळे त्याने बायबलमधील कथांचे काही अंशी रूपांतर करून क्रिस्तपुराणात भारतीय वातावरण निर्माण करण्याचा मुद्दाम प्रयत्न केला होता. प्रस्तुत ग्रंथात त्याने श्रोत्यांना परिचित अशा भारतीय संकल्पनांचा उपयोग करून हेतुपुरःसर 'पुराण' हा शब्द आपल्या ग्रंथासाठी स्वीकारला. कृष्णदासाप्रमाणे 'ख्रिस्तदास' म्हणून कविनाम धारण केले. मराठी भाषेत ओवी छंदात ग्रंथरचना केली. भारतीय संस्करणामुळेच हा ग्रंथ तत्कालीन श्रोत्यांना परकीय वाटला नाही.

२२. मराठी भाषेत आणि रोमन लिपीत असलेले 'क्रिस्तपुराण' या ग्रंथाचे संशोधकांनी देवनागरीत तसेच कन्नड लिपीत लिप्यंतर केले गेले. प्रस्तुत ग्रंथाचे अर्वाचिनीकरण करताना या ओवीबद्ध काव्यग्रंथाचे गद्यात प्रकारांतर झाले आहे.

२३. मराठीतील 'क्रिस्तपुराण' ग्रंथाचे कोंकणी व इंग्रजी या भाषांमध्ये भाषांतर करण्यात आले. क्रिस्तपुराणाची रूपांतर, प्रकारांतर, भाषांतर आणि लिप्यंतर अशा विविध स्वरूपात निर्मिती झाली आहे. स्थलानुरूप आणि कालानुरूप ग्रंथाचे अवस्थांतर आवश्यक होते.

२४. फादर स्टीफन्स विरचित क्रिस्तपुराण इ. स. १६१६ मध्ये प्रसिद्ध झाले. ब्रिटिशपूर्व तसेच स्टीफन्सच्या काळात आमचा देश 'हिंदुस्थान' म्हणून विश्वविख्यात होता. प्रबंधात उद्धृत केलेल्या क्रिस्तपुराणातील ओव्यांमधून 'हिंदुस्थान' या नावाचे वारंवार पुनरावन झाले आहे.

२५. स्टीफन्सची उपलब्ध हस्तलिखित पत्रे, तत्कालीन दस्तऐवज यांतील काही विषय आणि 'क्रिस्तपुराण' ग्रंथातील आशय-अभिव्यक्ती यांत साम्य आहे.
२६. स्टीफन्सने आपल्या पत्रात हिंदुस्थानचे केलेले वर्णन आणि 'क्रिस्तपुराण' या ग्रंथातील हिंदुस्थानचे वर्णन यात साम्य आहे. पत्र आणि ग्रंथ यांच्या तुलनात्मक अध्ययनाने हे सिद्ध झाले आहे.
२७. गोमंतकीय जनतेच्या धर्मपरिवर्तनाचा उल्लेख स्टीफन्सच्या पत्रात आणि क्रिस्तपुराणामध्ये दुसऱ्या पुराणातील ३२व्या आणि ३६व्या अवस्वरूप आहेत. यावरून स्पष्ट होते की स्टीफन्सच्या जीवनानुभवाचा अल्प अंश 'क्रिस्तपुराण' या ग्रंथात आविष्कृत झाला आहे.
२८. क्रिस्तपुराणातील "हिंदुस्थानचे जन बहूत। क्रिस्तांव केले अपरिमित।। आणी येथोनि फुडा करित। आपुले कृपेस्ती।। २.४९.२११।।" या देशातील अपरिमित हिंदूंना क्रिस्तांव केले आणि या पुढेही तुझ्या कृपेस्तव आणखी हिंदूंना क्रिस्तांव करणार, ही स्टीफन्सची महत्त्वाकांक्षा आहे. यावर एकाही संशोधकाने भाष्य केले नाही.
२९. इतिहास संशोधक वि. का. राजवाडे यांनी 'क्रिस्तपुराणातील मते प्रोटेस्टंट पंथाची नाहीत.' असे मतप्रदर्शन केले होते. राजवाडेंच्या या मताची संशोधकांनी दखल घेतलेली दिसत नाही.
३०. डॉ. हेवाळे यांनी कॅथोलिक मतांना काटेकोरपणे वगळून क्रिस्तपुराणाची 'क्रिश्चन कथा' देवनागरी लिपीतील प्रोटेस्टंट आवृत्ती पुणे येथे १९३५ प्रसिद्ध केली होती.' कारण रोमन कॅथलिक पंथीय पोर्तुगीज गोव्यावर राज्य करत होते, तर महाराष्ट्रात प्रोटेस्टंट पंथीय इंग्रजांची सत्ता होती.
३१. स्टीफन्स हा पहिला इंग्रज ज्याने भारताच्या आर्थिक स्थितीची माहिती इंग्लंडला पुरवली होती. त्याने १० नोव्हेंबर १५७९ रोजी पाठवलेल्या पत्राद्वारे आपल्या व्यापारी वडिलाला भारतात व्यापारासंबंधी सूचवले होते. स्टीफन्सला जे अभिप्रेत होते, तसेच इंग्लंडमध्ये झाले. स्टीफन्सच्या पत्रानंतर ब्रिटिशांनी 'ईस्ट इंडिया कंपनी'ची स्थापना केली. स्टीफन्सच्या

पत्रामुळे ब्रिटिश 'ईस्ट इंडिया कंपनी' स्थापन करण्यास प्रवृत्त झाले, असा येथे तर्क मांडता येतो.

३२. गोव्यात धर्मांतराला प्रखर विरोध होत होता. गोमंतकीयांच्या विद्रोहामुळे धर्मपरिवर्तन करणाऱ्या कितीतरी ख्रिस्ती धर्मप्रसारकांना या संघर्षात आपले प्राण गमवावे लागले. हे स्टीफन्सने २४ ऑक्टोबर १५८३ रोजी आपल्या रिचर्ड स्टीफन्स या भावाला पाठवलेल्या पत्रात याचा उल्लेख आहे. क्रिस्तपुराणाच्या दुसऱ्या पुराणातील ३१ व्या अवस्वरूमध्ये जॉन बॅप्टिस्टच्या हौतात्म्याचे स्टीफन्सने केलेले वर्णन हे त्याच्या पत्रात वर्णन केलेल्या हुतात्म्यांचे स्मरण करून देणारे आहे.
३३. क्रिस्तपुराणात नवख्रिस्ती परत आपल्या धर्मात जातात याचे विवेचन स्टीफन्सने केले आहे. नंतरच्या काळात गोव्यातील धर्मांतरित नवख्रिस्तींना पुन्हा हिंदू धर्मात आणण्याचे कार्य मसुरकर स्वामींनी केले. ब्रिटनच्या पार्लामेंटमध्ये हा विषय गाजला होता.
३४. ख्रिस्ती धर्मप्रसारकांपैकी फ्रान्सिस्कन पंथीयांनी गोव्यातील स्थानिक भाषाभ्यासाकडे दुर्लक्ष केल्यामुळे त्यांनी या भाषांमध्ये ग्रंथनिर्मिती केली नाही. त्यांचे 'स्टीफन्सची स्तुती' हे अद्यापी उपलब्ध असलेले एकमेव मराठी काव्य आहे.
३५. ख्रिस्ती मराठी ग्रंथातील पोर्तुगीज शब्दांवर भाष्य करणाऱ्या संशोधकांनी पीटर पुराण या ग्रंथाच्या पोर्तुगीज शीर्षक 'DISCURSO SOBRE A VIDA DO APOSTOLO SAM PEDRO EM QUE SE REFUTA OS PRINCIPAES ERROS DO GENTILISMO', मधील 'GENTILISMO' तथा 'जेंटाइल' या शब्दाचे विश्लेषण करण्यास संशोधकांनी विशेष लक्ष दिल्याचे दिसत नाही.
३६. ख्रिस्ती धर्मीयांचा अध्वर्यू पीटर याने युरोपातील जेंटाइल लोकांना ख्रिस्ती धर्माची दीक्षा दिली होती. क्रुवाने रचलेल्या पीटर पुराणात गोव्यातील हिंदू हेच 'जेंटाइल' अशी कल्पना केली आहे, असे वर्णन केले आहे.
३७. नवख्रिस्तींच्या मतपरिवर्तनासाठी हिंदू धर्माचे दोष दाखवत क्रुवाने आपले पुराण रचताना हिंदूंच्या धार्मिक ग्रंथांचा उपयोग केला होता, संशोधकांनी

याचे सप्रमाण विवेचन केले आहे. हिंदूंचे असे ग्रंथ अभ्यासासाठी शेजारच्या राज्यातून पळवून आणले जात होते. त्यांची भाषांतरे होत होती. जेजुइतांनी श्रीलंकेतील लोकांशी वाद-विवाद घातल्यासाठी गोव्यातून भाषांतरित केलेले ग्रंथ नेले होते. हे अ. का. प्रियोळकरांनी अनुवादित केलेल्या Luis Frois याच्या पत्रावरून स्पष्ट होते.

३८. पीटरच्या या जीवनकार्याचा आलेख क्रुवाने 'पीटर पुराण' या ग्रंथात मांडला. त्यापूर्वी आल्बुकर्कच्या आदेशामुळे 'पीटर' या ख्रिस्ती संताचा परिचय गोव्यातील लोकांना झाला होता.
३९. 'पीटर पुराण' या ग्रंथात ग्रंथकार स्वतःला "परदेसिया फ्रिंगियासि." म्हणवतो. मध्ययुगीन मराठी साहित्यामध्ये तत्कालीन ग्रंथकारांनी 'फिरंगी' या शब्दाचा उल्लेख पोर्तुगीजांकरता केल्याचे दिसून येते. मुक्तेश्वर विरचित महाभारत आदिपर्व, महिकावतीची बखर, समर्थ रामदासांचा दासबोध, आणि क्रिस्तपुराण या ग्रंथात 'फिरंगी' शब्द आलेला आहे. या सर्व ग्रंथकारांना पोर्तुगीज हे 'फिरंगी' म्हणून परिचित होते.
४०. पोर्तुगीजांना गोव्यातील लोकांचे धर्मपरिवर्तन करून त्यांना केवळ ख्रिस्ती बनवायचे नव्हते, तर त्यांना 'फिरंगी' पोर्तुगीज बनवायचे होते. या संदर्भात अ. का. प्रियोळकर, शांताराम बंडेलू, गंगाधर मोरजे, वि. बा. प्रभुदेसाई या सर्व संशोधकांचे एकमत दिसून येते.
४१. 'पीटर पुराण' हा ग्रंथ तत्कालीन धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक विषयांचा अभ्यास करण्यासाठी वाङ्मयीन स्रोत म्हणून अभ्यासनीय आहे.
४२. गोव्यात ख्रिस्ती धर्मप्रासारासाठी ग्रंथनिर्मिती परदेशी ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांनी रचलेल्या मराठी ग्रंथासाठी रोमन लिपीच्या उपयोजनाचा निर्णय धार्मिक हेतूने प्रेरित होता. व्हिल्यम जोन्स या भाषावैज्ञानिकांनेही रोमन लिपी भारतीय भाषांच्या लेखनासाठी योग्य नसल्याचे म्हटले होते. परंतु त्या काळात केवळ रोमन लिपीतच मुद्रण करणे शक्य होते, म्हणून हे ग्रंथ रोमन लिपीत छापले गेले.

४३. मराठी भाषेतील 'पीटर पुराण' या ग्रंथरचनेसाठी क्रुवाने रोमन लिपी स्वीकारल्यामुळे भाषाविज्ञानाच्या दृष्टीने तत्कालीन भाषेचे स्वरूप समजून घेताना या ग्रंथाच्या अभ्यासाला मर्यादा पडतात.
४४. 'पीटर पुराण' रचणारा क्रुवा हा फ्रेंच होता. त्याने उच्चारलेले 'मराठी भाषाध्वनी' तत्कालीन ग्रांथिक मराठीपेक्षा भिन्न असणे स्वाभाविक आहे. त्या काळात रोमन लिपीत मराठी लिहिण्याविषयी शास्त्रीय नियम नव्हते. त्यामुळे रोमन लिपीतील 'पीटर पुराण' या ग्रंथाचे देवनागरीत लिप्यंतर करणे आव्हानात्मक आहे.
४५. 'सांतु आंतोनिची जिवित्त्वकथा' रचनाऱ्या ग्रंथकाराने ज्ञानदेवांच्या ज्ञानेश्वरीचा अभ्यास नक्कीच केला होता, हे सप्रमाण सिद्ध होते. तसेच समर्थ रामदासांचे साहित्य 'सांतु आंतोनिची जिवित्त्वकथा' यातही अनेक ठिकाणी सम्यस्थळे असल्याचे स्पष्ट होते.
४६. 'पीटर पुराण' आणि 'सांतु आंतोनिची जिवित्त्वकथा' हे ग्रंथ अनुक्रमे सेंट पीटर, सेंट अँन्थनी यांच्या जीवनावर चरित्रात्मक मराठी ग्रंथ असले तरी त्यांच्या मूळ चरित्राचा शोध संशोधकांनी घेतल्याचे दिसत नाही.
४७. 'पीटर पुराण' आणि 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश' या दोन्ही ग्रंथात नवख्रिस्तींच्या मतपरिवर्तनासाठी, हिंदूंच्या श्रद्धास्थानांवर आघात केलेत. दोन्ही ग्रंथात याचे अनेक ठिकाणी पुनरावर्तन झाले आहे. या ग्रंथांच्या माध्यमाने नवख्रिस्तींचा बुद्धीभेद करण्याचा प्रयत्न मिशनऱ्यांनी केला होता. क्रुवाने 'पीटर पुराण' रचून जे कार्य केले, तसेच सिमांव गॉमिश यांनी 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश' या ग्रंथात केले आहे. यावरून हिंदूधर्मातील दोषांचा वेध घेण्याचा प्रयत्न ग्रंथकारांनी केला असल्याचे दिसून येते. हे दोन्ही ग्रंथांच्या अभ्यासाने स्पष्ट होते.
४८. 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश' या ग्रंथात ग्रंथकाराने नवख्रिस्तींना ख्रिस्ती धर्माचे मर्म समजावण्यास मूळ बायबलमधील विषयाला भारतीय साज चढवला आहे. 'युरोपीयन ख्रिस्ती' मिशनरीचा 'भारतातील हिंदू' धर्माकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन समजून घेऊन त्याने केलेल्या मूल्यमापनाचा

चिकित्सात्मक अभ्यास करण्यासाठी 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश' हा ग्रंथ महत्त्वाचा स्रोत आहे.

४९. 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश' हा देवनागरी लिपीतील या ग्रंथ अठराव्या शतकाच्या आरंभी बेळगाव जवळच्या देशू प्रांताची सामाजिक, सांस्कृतिक धार्मिक परिस्थिती आणि भाषेचे स्वरूप अभ्यासण्यासाठी उपयुक्त आहे.
५०. बायबलमधील कथा आणि तत्त्वज्ञान यांचे प्रसंगोचित उपयोजन ख्रिस्ती मराठी ग्रंथकारांनी आपल्या साहित्यकृतीमध्ये केले आहे.
५१. 'क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण-प्रसंगीचे विलाप', 'क्रिस्ताचे यातनागीत' आणि 'ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण' या तीन विलापिका आहेत. या तिन्ही विलापिकांमध्ये बायबलमधील कथेनुसार एकसूत्रता दिसून येते. त्यात येशूवधाचा घटनाक्रम योग्यरित्या मांडला आहे, तसेच काही प्रसंग वगळले गेले आहेत, असेही जाणवते.
५२. विलापिकांविषयी संशोधकांनी मांडलेल्या तर्कांचा चिकित्सात्मक अभ्यास केल्यामुळे विविध तथ्यांचा परिचय झाला. 'कलवारी पर्वत' या ठिकाणी येशूला सुळावर चढवले होते. विलापिकांमध्ये कर्वीने कलवारी पर्वताचे वर्णन केले आहे. बायबलमध्ये केवळ लुकनेच (२३:३३) मध्येच येशूला क्रुसावर चढवलेल्या 'कलवारी' स्थानाचा उल्लेख केला आहे.
५३. 'क्रिस्ताचे यातनागीत' या विलापिकेत येशूच्या क्रुसावर 'INRI' या अक्षरांचा समूह लावला, त्याचा उल्लेख आला आहे. हा 'Iēsus Nazarēnus, Rēx Iūdaeōrum' या लेटिन शब्दांच्या आद्यअक्षरांचा समूह आहे. इंग्रजीत याचे भाषांतर 'Jesus the Nazarene, King of the Jews' असे होते. हा येशूच्या उपहासाचाच भाग होता.
५४. ख्रिस्ती धर्मांमध्ये क्रॉस पूजनीय मानला जातो. पूर्वी अपराध्यांना मृत्यूदंड देण्यासाठी वधस्तंभ क्रॉस वापरला जात होता. येशूच्या वधानंतर वधस्तंभ क्रुस तथा शुल वंदनीय ठरला. त्यामुळे विलापिकांमध्ये येशू आणि मेरी यांच्याबरोबर 'वधस्तंभ क्रॉस' महत्त्वपूर्ण ठरला आहे. 'क्रिस्ताचे

वधस्तंभारोहण' आणि 'क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण - प्रसंगींचे विलाप' या विलापिकांच्या शीर्षकांमध्ये वधस्तंभाला स्थान प्राप्त झाले आहे.

५५.जेजूच्या वधाची घटना केव्हा व कशी घडली त्याचे तपशीलवार वर्णन करताना हिंदूंच्या 'चैत्रमासा'चा संदर्भ कवीने दिला आहे तो लक्षणीय वाटतो, असे वि. बा. प्रभुदेसाई म्हणतात. क्रिस्तपुराणातील पहिल्या पुराणात बावीसाव्या अवस्वरूत ओवी क्रमांक ७५ मध्ये चैत्रमासाचा उल्लेख पास्काच्या पर्वणी संदर्भात आहे. येथे हे प्रमाणित होते की खिस्ती ग्रंथकारांनी हिंदूंच्या कालगणनेचाही अभ्यास केला होता.

५६.'बायबल' मधील जुन्या करारातील प्रार्थनेमध्ये येशूमाता मेरीला 'स्वर्गाची राणी, सृष्टीची स्वामिणी' म्हणून गौरवान्वित केले आहे. या मेरी प्रार्थनेतून खिस्ती मराठी ग्रंथकारांना मेरीला 'स्वामिणी' मानण्याची प्रेरणा प्राप्त झाली आहे, असा तर्क मांडता येतो.

५७.तिन्ही विलापिकेंच्या केंद्रस्थानी येशूची माता मेरी आहे. तसेच सर्व खिस्ती मराठी साहित्यामध्ये कवींनी माता मेरीला अभिवादन केले आहे. 'बायबल' या ग्रंथात तिचे स्तोत्र आहे. इतकेच नाही तर कुराण या ग्रंथात 'सूरह-१९. मरयम' यातही मेरीच्या जीवनातील महत्त्वपूर्ण प्रसंगांचे विवरण आले आहे. यावरून 'बायबल' आणि 'कुराण' या दोन्ही ग्रंथांमध्ये मेरीला आदराचे स्थान असल्याचे दिसून येते.

५८.'साबात मातेर' हे काव्य विलापिकांचे उगमस्थान आहे, हा वि. बा. प्रभुदेसाईंचा तर्क पटत नाही, कारण 'Stabat Mater' हे शोककाव्य नसून ती मेरीची प्रार्थना आहे. विलाप आणि तत्त्वचिंतन विरहित या प्रार्थनेत शेवटच्या दोन कडव्यात कवीने येशूचा आशीर्वाद आपणास प्राप्त व्हावा अशी स्वतःच्या हिताची कामना केली आहे. अशी मेरीची प्रार्थना करणारी आणखी 'Salve Regina' तसेच 'Ave Maria' या काव्यरचना त्याकाळात प्रचलित होत्या.

५९.'Stabat Mater' या काव्यातील 'Through her heart, His sorrow sharing, all His bitter anguish bearing, now at length the sword has

passed.’ या ओळीतील आशय आणि ‘ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण’ या विलापिकेतील “पाहतां तुजें घायवट सर्वांग, अन्तःकरण भेदलें दुख खर्ग ४०”, क्रिस्तपुराणातील ‘दुख-खर्ग माजेया जिह्वारा । भेगलें साच॥१३१॥’ या ग्रंथातील आशय एकसारखाच आहे. परंतु ‘Stabat Mater’ हे काव्य विलापिकांचे उगमस्थान असे काही वाटत नाही.

६०. ‘ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण’ ही विलापिका आणि ‘क्रिस्तपुराण’ व ‘पीटर पुराण’ यांच्या तुलनात्मक अध्ययनातून स्पष्ट होते, की या विलापिकेचा रचनाकार स्टीफन्स नाही, तसाच क्रुवाही नाही. या काव्याचा रचनाकार स्टीफन्स अथवा क्रुवा असावा असा तर्क प्रियोळकरांनी मांडला होता.

६१. तिन्ही विलापिकांच्या काव्यरचनेचा बाज, अभिव्यक्तीची क्षमता एकमेकांपासून पूर्णपणे भिन्न असल्यामुळे वि. बा. प्रभुदेसाई म्हणतात त्याप्रमाणे ‘तिन्ही काव्यांचा कर्ता एकच असावा.’ हे तार्किक वाटत नाही.

६२. विलापिकांचा चिकित्सात्मक अभ्यास केल्यामुळे या काव्यांचे बायबलमधील येशूकथेशी तसेच ‘क्रिस्तपुराण’ या ग्रंथाशी असलेले मूळ नाते सप्रमाण सिद्ध झाले आहे.

६३. शुलारोहण प्रसंगी येशूच्या सात वचनांपैकी दुसऱ्या वचनानुसार येशूने सोबत असलेल्या भावार्थी चोराला आपल्याबरोबर स्वर्गात घेऊन जाणार, असे वचन दिले होते. ‘बायबल’ आणि ‘क्रिस्तपुराण’ या ग्रंथात तसेच तिन्ही ख्रिस्ती मराठी विलापिकांमध्ये या वचनाचा संदर्भ आहे. पुढे येशू स्वर्गाकडे प्रयाण करतो, तेव्हा ‘बायबल’ आणि ‘क्रिस्तपुराण’ दोन्ही ग्रंथांमध्ये येशूच्या वचनानुसार येशूने चोराला आपल्याबरोबर स्वर्गात नेल्याचा उल्लेख प्राप्त होत नाही.

६४. ‘क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण-प्रसंगीचे विलाप’ मध्ये रचनाकार केवळ यमक जुळवून कवन रचत नाही, तर येशूचा विचार या कवीच्या अंतरमनात मुरलेला आहे, हे या रचनेतून दिसून येते. या काव्यात शोकाबरोबर तत्त्वचिंतनही आहे.

- ६५.शुलारोहण प्रसंगी येशू आपल्य जन्मदात्या मेरीमातेला सर्वासमक्ष 'आई' न म्हणता 'बाई' म्हणतो. विलापिकेत वर्णन केल्याप्रमाणे 'स्त्रिये' म्हणतो. या गोष्टीचे मेरीला स्त्रीसुलभ स्वभावामुळे दुःख होणे स्वाभाविक आहे. मेरीच्या हृदयातील हे शल्य विलापिकांतही दुर्लक्षित राहिले आहे.
- ६६.विलापिकांमध्ये आदांवाचा उल्लेख अपराध्याप्रमाणे कवींनी केला आहे. बायबलच्या जुन्या करारानुसार आदांवने वृक्षावरचे फळ तोडून खाल्याचे पाप केले. त्याचे प्रायश्चित्त येशूला भोगावे लागले, अशी त्यांची धारणा आहे. 'क्रिस्ताचे यातनागीत' यात तर कवी आदांवाला चोर म्हणतो. स्टीफन्सरचित क्रिस्तपुराणातील वर्णनानुसार 'इवने फळ चोरी केली होती', आरोप आदांवर केला गेला आहे, असे दिसून येते.
- ६७.'ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण' या विलापिकेत "माजे माते स्नेहले-तुजें हाती कुडी वोपितों हिअे वेळे" असा ५९ व्या कडव्यात उल्लेख आहे. येशूला पृथ्वीवरील मातेकडून मिळालेला देह म्हणजे कुड तो मातेला अर्पण करतो. अंत समय जवळ येताच येशू स्वर्गातील बापाला "बापा आत्मा वोपितों तुजां हस्ती" असे म्हणतो आणि परमेश्वराला आत्मा समर्पित करतो, असे वर्णन आहे. मूळ बायबलमध्ये 'मातेला देह अर्पण करतो' हे वचन नाही.
- ६८.येशूला स्वर्गात देवपिता होता पण माता नव्हती, तर पृथ्वीवर मानवरूप धारण केल्यावर त्याला मानवमाता मेरी आहे पण पिता नाही. स्टीफन्सने क्रिस्तपुराणाच्या पहिल्या पुराणातील पहिल्या अवस्वरूत २६ क्रमांकाच्या ओवीत येशूविषयी हा विरोधाभास मांडला आहे. येथे कवींच्या काव्यप्रतिभेचा प्रत्यय येतो.
- ६९.अ. का. प्रियोळकर तसेच वि. बा. प्रभूदेसाई यांनी केलेले विलापिकांचे लिप्यंतरकार्य महत्त्वपूर्ण आहे. काही ठिकाणी त्यात दोषही आढळतात.
- ७०.अ. का. प्रियोळकर तसेच वि. बा. प्रभूदेसाई यांनी संपादित केलेल्या विलापिकांच्या रचनांमधील काही शब्दांचे उल्लेख इतर प्राचीन मराठी साहित्यात कोठे आले आहेत यांचे अभ्यासपूर्ण संदर्भ दिले आहेत.

७१. धार्मिक अभिनिवेश बाजूला सारून धार्मिकतेपेक्षा वाङ्मय म्हणून या साहित्याच्या अभ्यासाला प्राधान्य देत संशोधकांनी हे संशोधन केले आहे.
७२. संशोधकांचे बहुतांशी संशोधन, हे ग्रंथाची भाषा, शब्द, छंद, लिपी, अलंकार या पुरते सीमित असले, तरी त्यासाठी त्यांनी ऐतिहासिक प्रमाणांचा शोध घेऊन दिलेले योगदान लक्षणीय आहे.
७३. ख्रिस्ती मराठी साहित्य संशोधनाच्या निमित्ताने संशोधकांनी लिप्यंतरशास्त्र, संपादनशास्त्र यांचा आदर्श निर्माण केला आहे. ख्रिस्ती मराठी साहित्याबरोबर ख्रिस्ती पोर्तुगीजांच्या रोमन संस्कृतीचाही त्यांनी अभ्यास केला होता, त्यांच्या संशोधनात याचा प्रत्यय येतो.
७४. ख्रिस्ती मराठी साहित्याचे संशोधन करताना ऐतिहासिक साधनांचा अभ्यास करणे अपरिहार्य आहे, तत्कालीन दस्तऐवज आणि पत्रे यांचा संशोधकांनी केलेला अभ्यास ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्त्वपूर्ण आहे.
७५. ख्रिस्ती मराठी साहित्य आणि त्यावर झालेले संशोधन हे नव्या संशोधकांना आवाहन करणारे आहे. संशोधकांनी या साहित्याची केलेली चिकित्सा अभ्यासनीय आहे. या ग्रंथांवर संशोधकांनी पूर्वी मांडलेल्या तथ्यांचे विश्लेषण केल्यामुळे या सर्व ख्रिस्ती मराठी साहित्यकृतींचे भारतीय संस्करण आणि भारतीय ग्रंथांचे अनुकरण याचे मुख्य उद्दिष्ट ख्रिस्ती धर्मप्रसार हेच होते, हे सिद्ध झाले.
७६. सतराव्या शतकातील युरोपियन जेजुइतांचे मराठी ग्रंथांच्या अध्ययनामुळे पाश्चात्यांचा भारतीयांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन, तत्कालीन धार्मिक संकल्पना, समाजिक परिस्थिती, तत्त्ववाद, समाज-संस्कृती यांचे स्थित्यंतर या सर्वांचे संशोधन करण्यासाठी हे साहित्य महत्त्वपूर्ण स्रोत असल्याचे अभ्यासान्ती स्पष्ट झाले.
७७. गोमंतकीय मराठी भाषा आणि साहित्य, भारतीय साहित्य आणि इतिहास, आंतरराष्ट्रीय भाषा, साहित्य आणि इतिहास यांच्या सहसंबंधांचा शोध घेण्यासाठी हे संशोधन विशेष लाभदायी ठरणार आहे.

संदर्भ सूची

मराठी

१. अकोलकर, वंदना, मराठी कवितेचा उषःकाल (इ. स. १८१८ ते १८८५), सुपर्ण प्रकाशन, पुणे, १९७८.
२. कालेलकर, ना. गो., ध्वनिविचार, मौज प्रकाशन गृह, पुणे, १९९०.
३. कुन्हा, टी. बी., 'गोमंतकीयांच्या राष्ट्रियत्वाचा न्हास' अनु. प्रफुल्ल गायतोंडे, गोमंतक मराठी अकादमी, गोवा. १९९१.
४. कुलकर्णी, श्रीधर, मध्ययुगीन मराठी साहित्य, राजहंस प्रकाशन, पुणे, १९९५.
५. कुंडले, मधुकर, मराठीचे अध्यापन, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे, १९८५.
६. कुळकर्णी, अरविंद, साहित्यविचार, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, १९९७.
७. केशवाचार्य, महिकावतीची बखर, संपा. वि. का. राजवाडे, सरिता प्रकाशन, पुणे, २०१३.
८. केळकर, दत्तात्रेय, मराठी साहित्याचे सिंहावलोकन, मनोहर ग्रंथमाला प्रकाशन, पुणे, १९६३.
९. केळकर, भालबा, संपा. संपूर्ण महाभारत, खंड ४, भीष्मपर्व, वरदा बुक्स, पुणे, १९१८.
१०. केळकर, न. चि., संपा. निबंधकार टिळक, व्हीनस प्रकाशन, पुणे, १९९४.
११. कोलासो, अँड्र्यू, संपा. ख्रिस्तपुराणाचे अंतरंग, फादर स्टीफन्स अकादमी, पुणे २००६.
१२. खंदारकर, शंकर महाराज, संपा. ज्ञानेश्वरी भावदर्शन, श्री ज्ञानेश अध्यात्म विद्या संस्था, आपेगाव—औरंगाबाद, १९७५.
१३. गाडगीळ, स. रा., काव्यशास्त्रप्रदीप, व्हीनस प्रकाशन पुणे, २०१६.
१४. गॉमिश, सिमांव, सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश, संपा. वि. बा. प्रभुदेसाई, गोमंतक मराठी अकादमी, गोवा, १९९४.

- १५.जोग रा. श्री., *अभिनव काव्यप्रकाश*, व्हीनस प्रकाशन, पुणे, २००४.
- १६.जोशी, मीना, संपा. *क्रिस्तांची शास्त्राचा काथेशिड्डमु*, मराठी संशोधन मंडळ, मुंबई, १९६२.
- १७.जोशी, शंकर नारायण, संग्राहक, *राजवाडे लेखसंग्रह भाग ३ रा.*, भारत इतिहास संशोधक मंडळ पुरस्कृत ग्रंथमाला क्र. १४, पुणे, शक १८५७.
- १८.जॉर्ज, एस्. के., *ख्रिस्तधर्मीयांस गांधीचे आव्हान*, अनु. शंकर ठकार, पश्चिम खानदेश भिल्ल सेवा मंडळ, नंदुरबार, १९४७.
- १९.ठकार, निशिकांत, *मराठी कविता : स्वरूप आणि विवेचन*, स्वाध्याय महाविद्यालय प्रकाशन, पुणे, २०१७.
- २०.तडकोडकर, सु. म., *मराठीच्या प्रवासातील वाङ्मयीन पाऊलखुणा*, गोमंतक मराठी अकादमी, गोवा. २०००.
- २१.तळवणेकर, द. वा., संपा. *कै. लक्ष्मीकांत प्रभु भेंब्रे यांचे अस्मितामधील साहित्य*, गोमंतक मराठी अकादमी, गोवा, २००५.
- २२.देव, शंकर, *श्री समर्थावितार*, केशव भिकाजी ढवळे, मुंबई, १९९८.
- २३.धर्माधिकारी, भऊ, *मानवाचा पुत्र येशू*, ग्रंथाली प्रकाशन, पुणे, १९८३.
- २४.नागवेकर, पांडूरंग, *सच्चे हिंदू येथे चिरविश्वांती घेत आहेत*, शिल्पकार प्रकाशन, वळवई, २०१८.
- २५.पांगरकर, लक्ष्मण, संपा. *सार्थ दासबोध*, केशव भिकाजी ढवळे, १९८७.
- २६.पिसुर्लेकर, पांडूरंग, *पोर्तुगेज-मराठे संबंध*, पुणे विद्यापीठ, पुणे, १९६३.
- २७.प्रभुदेसाई, वि. बा., *सतराव्या शतकातील गोमंतकीय बोली*, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई, १९६३.
- २८.प्रभुदेसाई, वि. बा., *गोमंतकाचा मराठी वारसा*, गोमंतक मराठी अकादमी, गोवा, २००९.
- २९.प्रभुदेसाई, वि. बा., *क्रिस्ताचे यातनागीत*, साहित्य प्रसार केंद्र नागपूर, १९९०.

३०. प्रभुदेसाई, वि. बा. संपा. *क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण-प्रसंगींचे विळाप*, मराठी संशोधन मंडळ, मुंबई, १९७१.
३१. प्रभुदेसाई, वि. बा., *मराठीची कौफियत*, गोमंतक मराठी अकादमी, गोवा, २००५.
३२. प्रभुदेसाई, वि. बा., *कृष्णादास शामा विरचित श्रीकृष्णचरित्रकथा*, मराठी साहित्य संघ, मुंबई, १९७५.
३३. प्रभुदेसाई, वि. बा., आणि घवी, रविंद्र, संपा. *गोमंतकीय मराठी वाङ्मयाचा इतिहास*, खंड पहिला, गोमंतक मराठी अकादमी, गोवा, २००३.
३४. प्रियोळकार अ. का., *आजचा व कालचा गोमन्तक*, धि गोवा हिंदु अॅसोसिएशन, मुंबई, १९५४.
३५. प्रियोळकर, अ. का., *हिंदुस्थानचे दोन दरवाजे*, धि गोवा हिंदू अॅसोसिएशन, मुंबई, १९७४.
३६. प्रियोळकर, अ. का., संपा. *क्रिस्ताचे यातनागीत*, मराठी संशोधन मंडळ, मुंबई, १९५९.
३७. माडखोलकर, ग. त्र्यं., *विलापिका*, नाग विदर्भ प्रकाशन, अमरावती, १९६६.
३८. मालशे, स. गं., *क्रिस्तपुराणामृत*, भाग १, प्रसाद प्रकाशन, पुणे १९७५.
३९. मेदककर, प्रकाश आणि शेळके, भास्कर, संपा. *वाङ्मयप्रकार (काव्य व नाटक)*, य. च.म.मु. विद्यापीठ, नाशिक, २००२.
४०. मोरजे, गंगाधर, *ख्रिस्ती मराठी वाङ्मय*, अहमदनगर कॉलेज, अहमदनगर, १९८४.
४१. भेंडे, सुभाष, संपा. *प्रा. अ. का. प्रियोळकर स्मृतिग्रंथ*, प्रा. अ. का. प्रियोळकर स्मृतिग्रंथ समिती, मुंबई, १९७४.
४२. भेंब्रे, लक्ष्मीकांत व्यं. प्र. *कातोलिकांचे भारतातील धर्मप्रसाराचे मार्ग*, धी गोवा हिंदु अॅसोसिएशन, मुंबई, १९८७.
४३. भेंब्रे, लक्ष्मीकांत व्यं. प्र., *पोर्तुगाली राजवटीपूर्वीचे गोव्यातील धार्मिक वाङ्मय*, गोमंतक मराठी भाषा परिषद, मुंबई, १९७९.

४४. भोबे काकुले, श्रीनिवास, *ख्रिस्ती धर्म कहाणी : धर्माची आणि भारतीय संस्कृतीची*, प्रकाशक: श्रीनिवास उपेंद्र भोबे काकुले, पहिली आवृत्ती: मे १९९४.
४५. रहमान, अब्दुर, अनु. *कुराण*, Al-Quran Publication, Nanded, 2011.
४६. रामाणी, श्रीकांत, *दर्यासारंग व्हाश्कु द गाम*, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, २०१२.
४७. लाड, पुरुषोत्तम, संपा. *श्री तुकारामबाबांच्या अभंगाची गाथा*, शासकीय मध्यवर्ती मुद्रणालय, मुंबई.
४८. शिरोडकर, पां. पु., *इतिहासाच्या दृष्टिकोनातून गोमंकातील मराठी परंपरेचा उगम व विकास*, गोमंतक मराठी अकादमी, गोवा, १९९५.
४९. शेणोलीकर, ह. श्री., *प्राचीन मराठी वाङ्मयाचे स्वरूप*, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, २०११.
५०. सरदेसाई, हिरबा, *गोमंतकीय ख्रिश्चन समाज निर्मिती व कार्य*, कला आणि संस्कृती संचालनालय, गोवा. २००१.
५१. सातोस्कर, बा. द., *गोमंतक प्रकृती व संस्कृती खंड २*, शुभदा सारस्वत पब्लिकेशन्स, पुणे, १९८२.
५२. सातोस्कर, बा. द., संकलक, *गोमंतकाची प्रतिमा*, श्रीसरस्वती मंदिर, पणजी गोवा, १९७३.
५३. सालदांज, आंतोनियु, *सांतु आंतोनिची जिवित्कथा*, संपा. प्रियोळकर, अ. का., मराठी संशोधन मंडळ, पुणे, १९५६.
५४. सावर्डेकर, बाळकृष्ण वामन, *गोमंतकाची भाषा*, गोमंतक मराठी अकादमी, गोवा. १९९७.
५५. स्टीफन्स, थॉमस, *क्रिस्तपुराण*, संपा. कारिदाद द्रागो, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, २००९.
५६. स्टीफन्स, थॉमस, *क्रिस्तपुराण*, संपा. शांताराम बंडेलू, प्रसाद प्रकाशन, पुणे, १९५६

५७. स्टीफन्स, थॉमस, *क्रिश्चन पुराण*, संपा. जोजफ साल्डाणा, सायमन आल्वारीस, मेंगलोर, १९०७.
५८. स्टीफन्स, थॉमस, *ख्रिस्तपुराण*, संपा. नेल्सन फाल्कांव, ख्रिस्तज्योती पब्लिकेशन, बेगलोरू, २००८.
५९. स्टीफन्स, थॉमस, *दौत्रिन क्रिस्ता*, संपा. अ. का. प्रियोळकर, पुणे विद्यापीठ, १९६५.
६०. होल्जर, कस्टन, *जीझसचे भरतातील अज्ञात जीवन*, अनु. विजया गाट, सायन पब्लिकेशन्स प्रायवेट लिमीटेड, पुणे, २०१६.

English

1. Dalrymple, William, *The Anarchy The East India Company, Corporate Violence and The Pillage of an Empire*, Bloomsbury publishing, London, 2019.
2. Priolkar, A. K., *The Goa Inquisition*, Rajhans Publication, Goa, 1961.
3. Stephens, Thomas, *KRISTAPURANA*, Ed. Dr. Nelson Falcao, Kristjyoti Publication, Bangloru, 2009.
4. Stevenson, Angus, Ed. *Oxford Dictionary of English*, Oxford University, 2010.

E-Refrence

1. Encyclopedia Britannica
2. Fahlbusch, Erwin, *The Encyclopedia of Christianity, Volume 5* W. B. Eerdmans Publishing - 2008.
3. History.com Editors, Vasco de Gama, Updated 21 Aug.2018.
4. www.theguardian.com/books/2000/apr/15/books.guardianreview
5. <http://www.indianchristianity.com/html/Books.html>
6. https://en.wikipedia.org/wiki/Acts_of_Thomas
7. https://en.wikipedia.org/wiki/Christopher_Columbus
8. Issac, Arul Dhas G., Kumari Mannil Christhavam. Tamilnadu.
9. Nicolaus Copernicus Biography: Facts & Discoveries By Nola Taylor Redd, March 20, 2018 <https://www.space.com/15684-nicolaus-copernicus.html>
10. Robert Eric Frykenberg, *Christianity in India: From Beginnings to the Present*, Oxford University Press. 2010.

परिशिष्ट १

फ्रांसिस्कन पंथीय गास्पर द एस् मिंगेल याने फादर स्टीफन्सची स्तुती करण्यासाठी एक १४ ओव्यांचे काव्य रचले होते. कारिदाद द्रागो यांनी संपादित केलेल्या क्रिस्तपुराणाच्या आरंभी ते छापलेले आहे. वि. बा. प्रभुदेसाई यांच्या मतानुसार फ्रांसिस्कन पंथीयांचे उपलब्ध असे मराठी भाषेतील एवढेच वाङ्मय शिल्लक आहे. त्यामुळे १४ ओव्यांचे हे काव्य महत्त्वपूर्ण ठरले आहेत.

फादर स्टीफन्स यांची स्तुती

साधु चतुरागु पाद्री । हेआ पुराणाचा अधिकारी ।
तोमास एस्तेवं कवित्व शृंगारीं । मिरवला चांगु ॥१॥
तेआचे उत्तम सत्त्वगुण । पर उपेगी आचरण ।
देवसेवेसि उताविळ मन । जाणवे पुराण कर्तव्ये ॥२॥
तेआ आणि नामा जोति पडे । हें तेआ ठाई घडे ।
ऐसें अपुलेनि कैवारें । जगजीवनें केलें ॥३॥
तोमास म्हणिपे पाताळ । तेआचें सत्त्वं अटाव अकळ ।
पर पुराण-वाक्य निर्मळ । शब्द खोल गंभीर ॥४॥
एस्तेवां नामाचा विवरु । जैत्य मुकुटाचा वरु ।
तों शिरीं शोभे परिकरु । तेआ ठाई ॥५॥
तेआचेंनी बतीस लखणें । मकुटा जाहालें घडणें ।
सत्त्व पुण्याचेनि रत्नें । मिरविला हिंदुस्थानीं ॥६॥
आबेल आदांवींसुतु मागें । निमोनी गेलेआ लोटलि युगें ।
पर अनदिन जर्गीं । बोलतसे ॥७॥
निमाला बोलतो म्हणतां । अभिनव वाटे ऐकता ।
पर महंत ते जिवंत । बोलिलें पूर्वचार्यें ॥८॥
पाहा कवण ते महंत । वोलती जैसे जिवंत ।
ते पुण्यशील नीतिवंत । निमाले जे ॥९॥

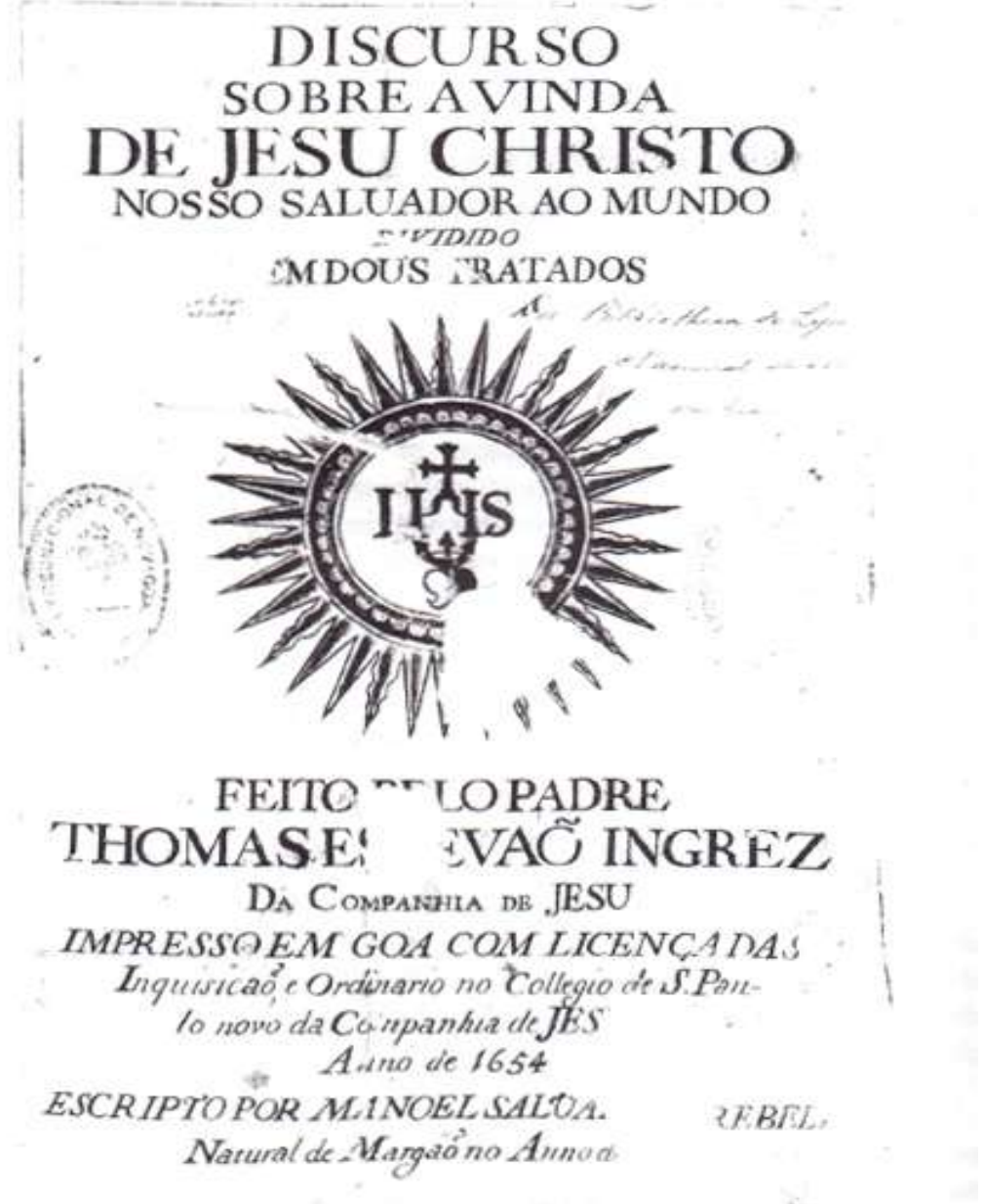
धर्म नीतिचा करोनि उद्भावो । पुण्यसत्त्वाचा पैरावो ।
 सत्त्व अवगुणाचा वेगळावो । दाविती जे ॥१०॥
 हें तोमासें सकळ । जनलोकासि दाविलें निर्मळ ।
 तेयास्तव तो सदांकाळ । बोलतो जर्गी ॥११॥
 जरीही तो निमाला । तरीइ जिंतुची उरला ।
 आबेलासरी नित्यकाल । बोलतसे ॥१२॥
 ऐसा हा साधु महंतु । महंतु तो जिवंतु ।
 प्रसिद्ध पुराणीं जितां आंतु । बोलतो देखोनि ॥१३॥
 तेआसी सकळांचा नमस्कारू । अवघेयांसी केला उपेगु थोरु ।
 तेणें अर्घ्य दानाचा मेरु । अर्पिती देवा ॥१४॥

प्रस्तुत काव्याच्या अभ्यासान्ती असे दिसून येते की फ्रांसिस्कन पंथीय गास्पर द एस् मिगेल याने जोजुइत पंथीय स्टीफन्सप्रमाणे पोर्तुगीजपूर्व मराठी ग्रंथांचा अभ्यास केला होता. त्याने रचलेल्या स्टीफन्सच्या स्तुतीत 'साधु, सत्त्वगुण, बतीस लखणें, सत्त्व पुण्याचेनि रत्नें, नमस्कारू, अर्घ्य दानाचा मेरु' हे शब्द हिंदूंचे ग्रंथ अभ्यासल्यानेच त्याला ज्ञात झाले आहेत. स्टीफन्सने 'अर्घ्य दानाचा मेरु' असे शब्द वापरलेले दिसत नाहीत. प्रस्तुत काव्यातील 'पुण्यशील नीतिवंत महंत ।'* हे शब्द समर्थ रामदांनी छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या स्तुतीशी साम्य दर्शवणारे आहेत. काव्याच्या सहाव्या कडव्यात कवी स्टीफन्सच्या कार्याचा आणि कर्मभूमीचा उल्लेख 'मिरविला हिंदुस्थानीं' असा करत आहे.

*पांगारकर, लक्ष्मण, श्रीसमर्थ ग्रंथ भांडार, केशव भिकाजी ढवळे, मुंबई, १९९९, पृ. ४१४.

परिशिष्ट २

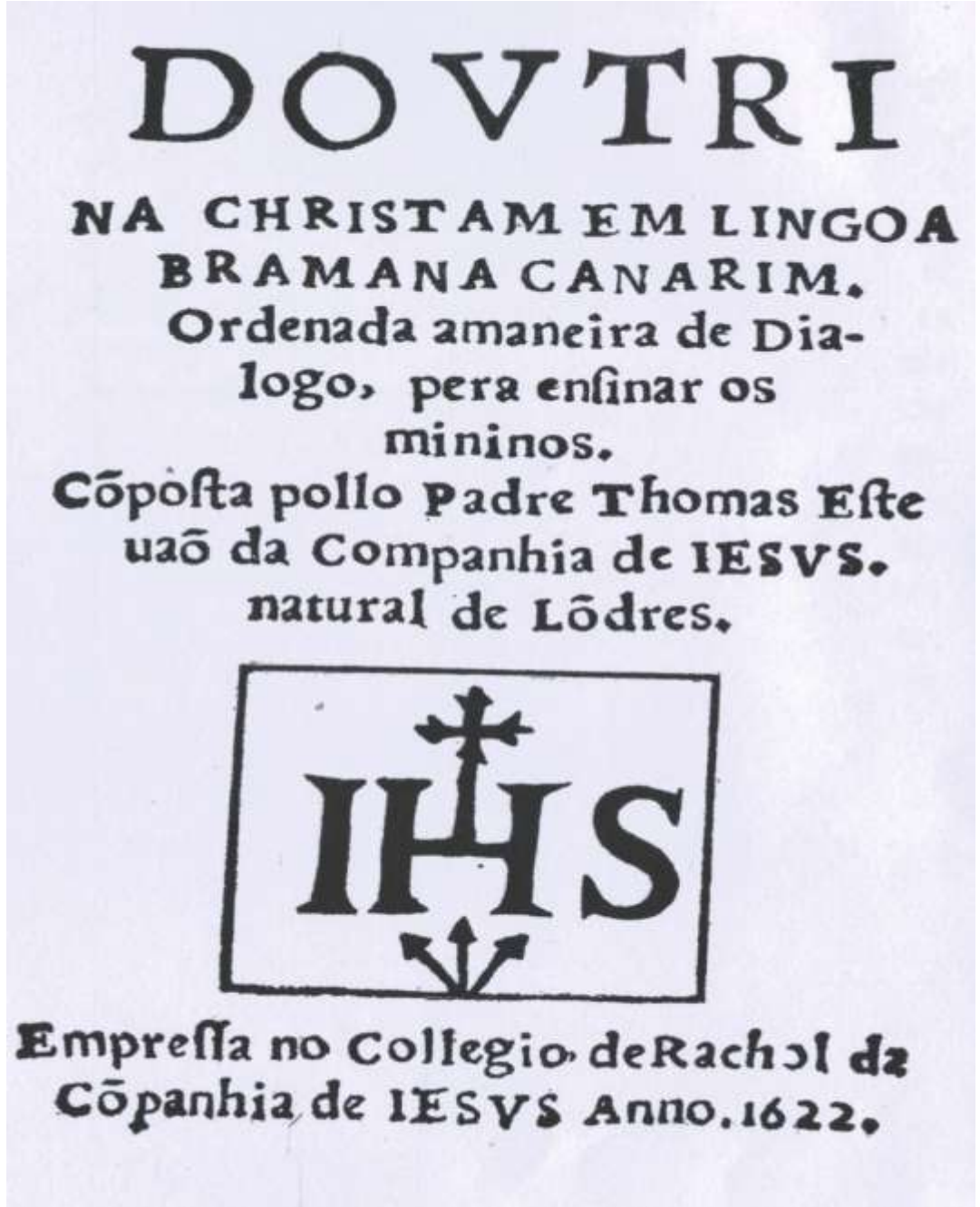
गोव्यातील कृष्णदास शामा ग्रंथालयातील 'क्रिस्तपुराण' या हस्तलिखित ग्रंथाचे मुखपृष्ठ

ग्रंथकार स्टीफन्स याने ग्रंथाचे 'DISCURSO SOBRE AVINDA DE JESU CHRISTO NOSSO SALUADOR AO MUNDO' असे पोर्तुगाली नामकरण केले होते.

परिशिष्ट ३

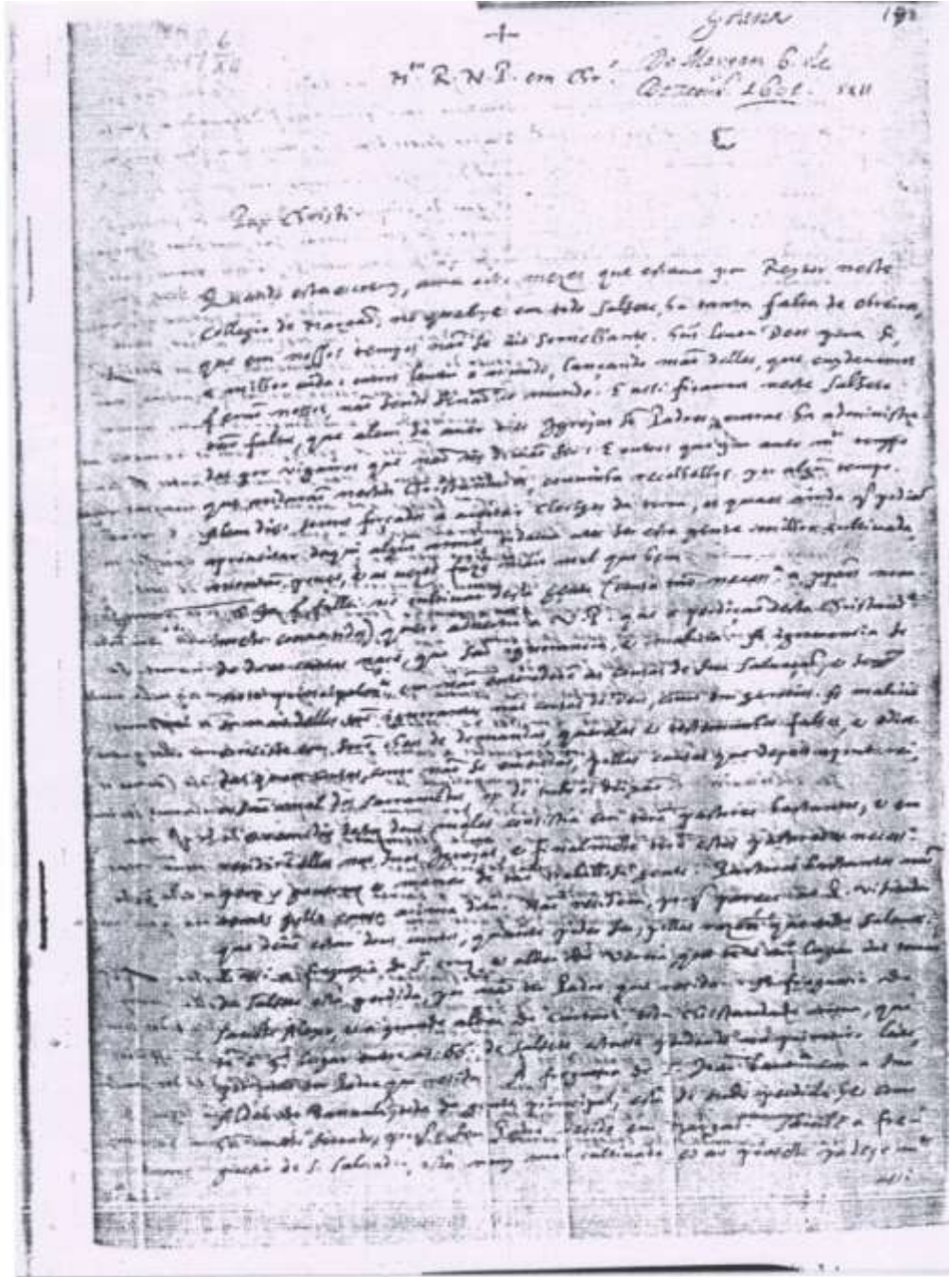
‘दौत्रिन क्रिस्ता’ मुखपृष्ठ

स्टीफन्सने आपल्या ग्रंथाला ‘Doutri na christam em lingoa bramana canarim’ असे नाव दिले होते.

परिशिष्ट ४

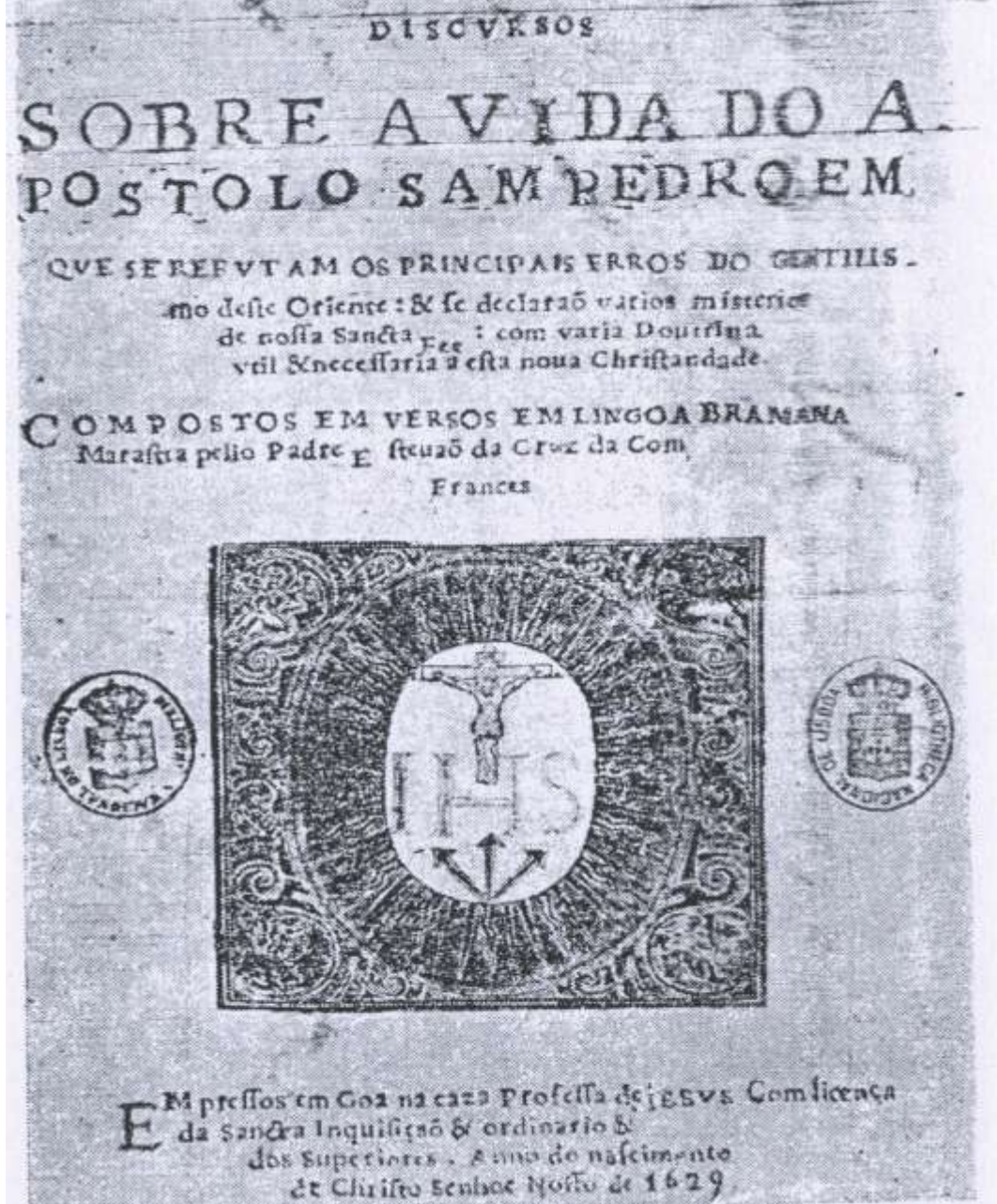
स्टीफन्सच्या हस्ताक्षरातील पत्र

अ. का. प्रियोळकर यांनी स्टीफन्सच्या हस्ताक्षरातील या पत्राचा शोध घेतला होता. यात स्टीफन्सने आपल्या ख्रिस्तीधर्म प्रसार कार्याची ऐतिहासिक माहिती दिलेली आहे.

परिशिष्ट ५

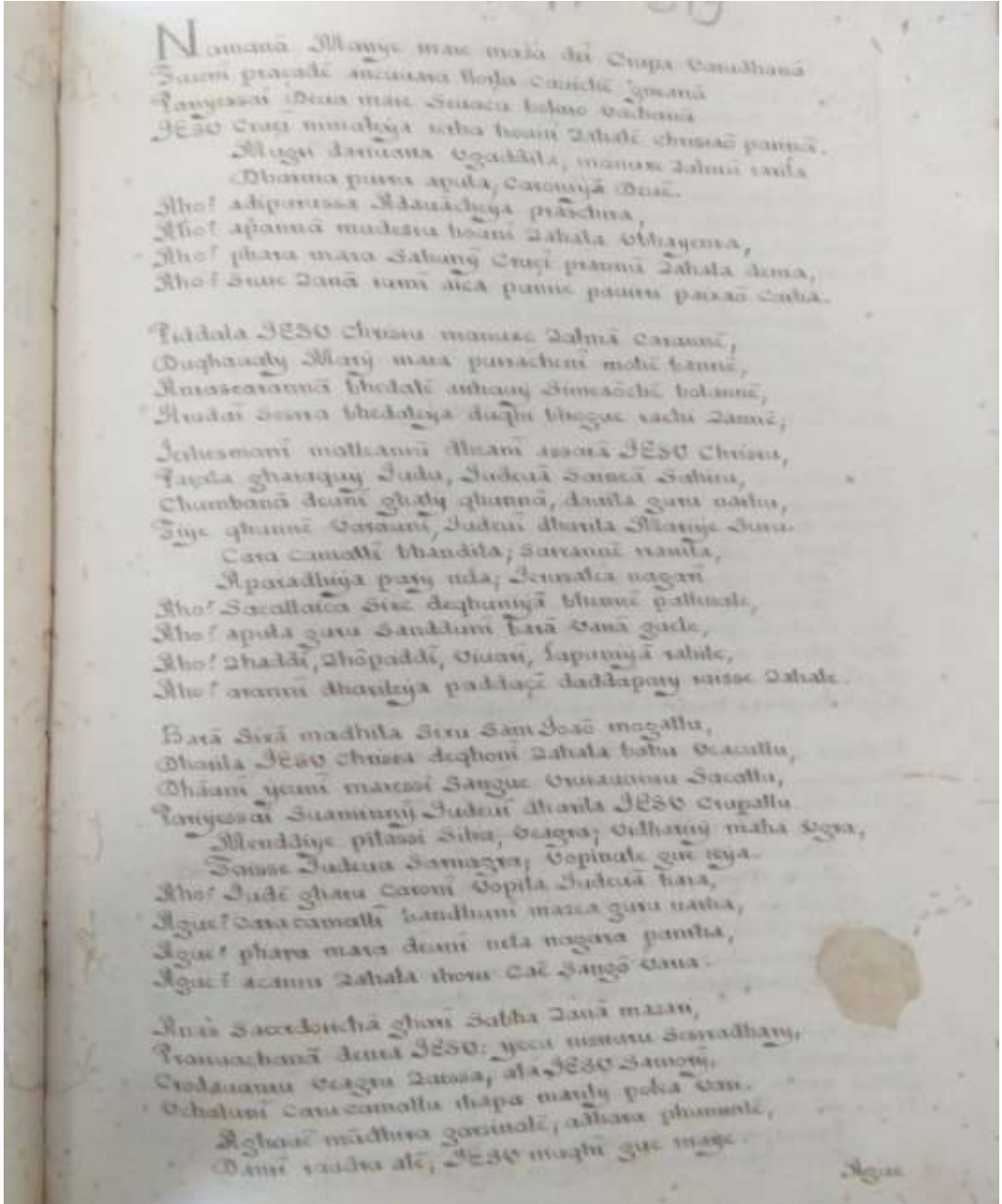
गोव्यातील कृष्णदास शामा ग्रंथालयातील 'पीटर पुराण' या ग्रंथाचे मुखपृष्ठ

‘पीटर पुराण’ या ग्रंथाला ग्रंथकार क्रुवाने ‘DISCURSO SOBRE A VIDA DO APOSTOLO SAM PEDRO EM QUE SE REFUTA OS PRINCIPAES ERROS DO GENTILISMO’, असे पोर्तुगीज भाषेतील नाव दिले होते. प्रस्तुत ग्रंथाच्या मुखपृष्ठावरील उल्लेखानुसार हा ग्रंथ इ. स. १६२९ मध्ये प्रसिद्ध केला गेला.

परिशिष्ट ६

हस्तलिखित ख्रिस्ती मराठी विलापिका

रोमन लिपीतील ३ हस्तलिखित ख्रिस्ती मराठी विलापिकांचे अ. का. प्रियोळकर आणि वि. बा. प्रभुदेसाई यांनी देवनागरीत लिप्यंतर केले आहे.

परिशिष्ट ७

विलापिका आणि सोकारत

‘विलापिका’ प्रिय व्यक्तीच्या निधनामुळे प्राप्त झालेल्या शोकविव्हल दुःखद अवस्थेतील चिंतनातून आकार घेते. गोव्यात आलेल्या मिशनऱ्यांनी येशूच्या वधस्तंभारोहण प्रसंगावर आधारित सतराव्या शतकात ख्रिस्ती मराठी विलापिका तथा ‘Elegy’ या काव्याची रचना केली. पोर्तुगीजपूर्व काळात अशा विलापिकेपेक्षा उत्कट ‘सोकारत’ या काव्याची रचना गोव्यात होत होती. विलापिकेत शोक आणि तत्त्वचिंतन यांचा संयोग अपेक्षित असतो, तर सोकारतीत आर्त शोक वीररसाच्या सहचार्याने आविष्कृत झालेला आहे. पुढे दिलेल्या ‘सोकारत’ काव्याच्या अध्ययनाने याचा प्रत्यय येतो.

सतीची सोकारत

ओम नमो गणपती	चाकरान सादयली रे	लखम्याचो भाणो भायर
नमल्या सरस्पती नमल्या	भोवणी हय रामा ॥	काडलो
केरी बाळे गावत	खाकेक लायले भाले	भाणो गावकाराचो
माजीकाची बुध	हाती घेतले शेले	आपल्या हातानी
आनी जमयले बनभाव	भोवणी भायर घातली त्या	माथ्याचा मंदिर काडून
गजाल मात केली	माजीकान हय रामा ॥	बांदियाला हय रामा ॥
धाडिलो चाकर धाडिलो	गॅले वयल्या मळार	सावाद मारीला
हाडिलो जानभगत	आणि कप्याचो दोंगर	सावद पडला
देवसो पुनिलो त्या	येडीयालो वाय दोंगर	हर हर महादेव वायीयालो
गांवकरान हय रामा ॥	भोवणेर बसयले	जातूं गां मी पुढे
प्रसाद लाईलो	हाळलो सावदा	आनी हाडा गा सवाद
सोदिला गवपाण, सोदिला	गॅलो लखम्या गावकाराचेर	लखमो बोलीयालो हय
माजीकान निरोप घेतलो	आनी पेटसो मारीलो त्या	रामा ॥
निरोप भोवणेचो	गावकारान हय रामा ॥	चालता बोलता
गाराणा बोलना क्यला	सावाद जखमी जालो	येयले वयल्या मळार
गॅले आपल्या घरा		

आनी सावाद उतरला रे	उभाळ दिस जाले	पयलो गीरास
मळार हय रामा ॥	आणि माजीकान हॅलो	धरणीर घातलो
कापसणीच्या दोऱ्या	लखम्याक देवळाकडे हय	दुसरो गीरास
पटकळणीच्या फुला	रामा ॥ माजकान सावदाचे	अंगनी घतलो
गुंतियलो माळा	केले दोन भाग	तीसरो गीरास
शिरंगायला सावाद	सावाद रानला	मांजरा घातलो
बलोन हाडीले त्या	उफारवाडी केली	चावथो गीरास
वाजप्याक वाजत गाजत	गंध धुप लायलो	मुखी घातीयलो
हॅला देवळाकडे	थेयीयाली पाना	कमरेचो येडो
आनी तोरांगण धरीला	जेवणा वाडीला	हातीन सोडीलो
त्या चाकरान हय रामा ॥	बसयले चौगुले	मुकानी बोलीलो
घेतला तोरांग भितूर	आनि तांदूळ लाईले त्या	जयराम श्रीराम
उतरला देवळा दारार	गावकारान हय रामा ॥	आणि धरणी पराण
पाण्या घातला	जेवून उटले	सोडीलो त्या गावकारान
हयला गावातले न्हई	खाल्ले पान इडे	हय रामा ॥
सावाद हाडिला	मालाय गे धरणी	चंदन धुप काट्यार
देवाक मानायला	जयगे तीयां आदी	चंदन बेल काट्यार
आनि कानसो कापिलो	बारा वर्सा जाली	हाडीयालो सरणा
त्या माजीकान हय रामा ॥	न जेयलूय मीया आदी	सरण दाळीयाला
माजीकाक बलोन हाड	लखमो बोलीलो	घातली आग
असो बोलीलो लखमो	माजा बनभावानो	आणि गॅले बनभाव ते
नार गेली माजीकाकडे	मालाय तुमच्या हाती	आपल्या घरा हय रामा ॥
माजीका मामोजी	माजीक बोलीलो	सती नार मीरयता
आपयला गा तुमका	भीयो नाका तीया	आकियाना गायीता
माजीक येयलो	आनी बसान पोशीन ते	गीयाना सायाता
लखमो बोललो	गावकारनीक हय रामा ॥	मालाय गेली माजीकाकडे
सावाद मारला	गावकार पानार बसलो	माजीका मामोजी

करा माजो सयंवार	केळमेचे गे माये	बनवा नये जालो हय
चल गे तीया फुडे	दिगे माका जागो	रामा ॥
मी येतूंय मीयां फाटल्यान	दिलो तुका जागो	नेसली पितंबर
भीया नाका हय रामा ॥	माजा अंगणात	माता केस केलो
थुंयसून नार	म्हाळसाई गे माये	कपाली ल्हायलो कुकूम
गेली देवळाकडे	दिगे माका जागो	कपली-माळला वळेसार
सती नार मिरयता	दिलो तुका जागो	चढयलो अलंकार
आकियाना गायिता	माजा अंगणात	घोटीशी भरीली
आनी गियाना सांयता ते	येयले गावूनगे	तांदूळ ल्हाईला
सतयेक हय रामा ॥	आनी खळीये मुरदसो	खळीये घतली आग
पूर्वीची ये माये	लाइलो हय रामा ॥	आपले कुळदेवते कॅलो
दिगे माका जागो	खळी बाळे खंटाना	नमस्कार खळीचे भोवती
माजीक बोललो	बेबती कावूळे	काडले चार भोवताडे
दिलो तुका जागो	आनी ल्हानपणाचे माऊळे	आनी पाचव्या
माजा अंगणात	माजे अंतरती हय रामा ॥	भोवताड्याक उडीशी
खायला वाडकारा गा देवा	वयले डोंगरी	मारीली हय रामा ॥
दिरे माका जागो	बोंबती कोकांत्री	मालाय गे सतीये
दिलो तुका जागो	चंदन धुप काट्यार	दाखय तुजां सत्व
माजा अंगणात	चंदन बेल काट्यार	माजीक बोललो
बिरामणी गे माये	धातीलो खळियो	दाखय तुजां सुखरुत
दिगे माका जागो	तुपाचे ये डबे	येईलो मीरग दाखयला
दिलो तुका जागो	धातीलो खळिये	सुखरुत दाखयलो
माजा अंगणात	कुकमाचे कारण	चुड्याचो हात
सातेरी गे माये	घातीले खळीई	दाखयलो माथ्याचो झॅलो
दिगे माका जागो	रेडीयेचे न्हई	मालाय गेली सती
दिलो तुका जागो	पंगाऱ्याचा होडा आनी	तिच्या नावाच्यो रे
माजा अंगणात	सांगना जाला थोडा	सोकारती हय रामा

प्रस्तुत सतीच्या सोकारतीमध्ये शोक आहे, आर्तता आहे. तसेच त्यात तत्कालीन धार्मिक-सामाजिक परिस्थिती, विधी, प्रथा, परंपरा, संस्कृती यांचा आलेख मांडला आहे. वीररसाबरोबर करुणरसाचेही सहचार्य या हृदयस्पर्शी काव्याला लाभले आहे.

केरी सत्तरी येथील इतिहासाचे अभ्यासक संदीप माजीक आणि लोकसाहित्याचे अभ्यासक दुर्गेश माजीक यांच्याकडून प्रस्तुत सोकारत प्राप्त झाली आहे. जी ते केरी सत्तरी येथील सतीच्या देवस्थानात पारंपरिक पद्धतीने सादर करतात. प्राप्त माहितीनुसार तेथे असलेल्या मूर्त्या, प्रथा, परंपरा, काव्यरचना यांच्या अभ्यासाने असे असे म्हणता येते की गोव्यात पूर्वी 'सोकारत' हा काव्यप्रकार अस्तित्वात होता.

